

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDEKİ ÂYET
KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ ve MUHTELİF RİSÂLELERİN TAHKİKİ
NEŞRİ**

RAHİME BETÜL DEMİRAYAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. ALİ AKPINAR**

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahime Betül Demirayak		
	Numarası	18810601169		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAMİ BİLİMLER/ TEFSİR BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tezin Adı	KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDEKİ ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ ve MUHTELİF RİSÂLELERİN TAHKİKİLİ NEŞRİ		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmza
Rahime Betül Demirayak

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahime Betül Demirayak		
	Numarası	18810601169		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAMİ BİLİMLER / TEFSİR BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ali Akpınar		
Tezin Adı	KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDEKİ ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ ve MUHTELİF RİSÂLELERİN TAHKİKLI NEŞRİ			

“El yazma veya mahtût”; elle yazılarak ortaya konan her çeşit kitap, risâle, güzel yazı albümü, mektup, levha ve belgelerin ortak adıdır. Yazının icadından itibaren en çok yazma eser ortaya koyan milletlerin başında gelen Türkler, bir dünya illim-kültür mirasının muhdisi, vârisi ve hâmisi konumundadırlar. Naçizane biz de gücümüz nispetinde bu mirası günümüze kazandırma, daha güzel bir ifadeyle bu mirasla günümüzü kazandırma ameliyesine katkıda bulunmak amacıyla, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde bulunan “Osmanlı Dönemi Âyet Konulu Tefsir Risâleleri” üzerine tespit, tasnif ve içerik çalışması yapmış bulunmaktayız.

İlgili eserlerin tespiti ve tasnifi ile başlayan çalışmamızda, 40 adet Besmele konulu, 73 adet Âyet konulu olmak üzere toplam 113 eser üzerinde çalıştık. Tezimiz üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde “Besmele”, ikinci bölümde “Âyet Konulu Tefsir Risâleleri” üç başlık altında incelenmiştir: İlk olarak, müellifin hayatı, eserleri ve risâlelerin yazıldığı dönemin tespit edilmeye çalışıldığı “Tarihsel Arka Plan; ardından “Nitelik” başlığı altında, İsam-Tahkik kriterlerine uygun olarak kodikoji çalışması; Son olarak üçüncü bölümde ise “İçerik” başlığı altında; telif edilen eserin konusu, yöntemi ve kaynakları tespit edilmiştir. Son olarak, Nebe’ Sûresi 78/18. Âyeti ile Tekvîr Sûresi 81/8. Âyetlerini konu alan iki risâlenin tahkiki yapılmıştır. Eklerde, çalışmamızda yer alan eserlerin muhtelif görselleri ile çalışmamıza panoramik bir bakış sağlayacak olan özet mahiyetinde tablo ve grafikler paylaşılmıştır.

Sonuç bölümünde ise kanaatlerimiz ve tavsiyelerimiz yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yazma Eser, Risâle, Kur’ân, Tefsir, Tahkik.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Rahime Betül Demirayak		
	Student Number	18810601169		
	Department			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Prof. Dr. Ali Akpınar		
	Title of the Thesis/Dissertation	INVESTIGATION OF THE LETTERS OF SUBJECT ON VERSES IN KONYA REGIONAL MANUSCRIPTS LIBRARY AND VARIOUS LETTERS PUBLICATION		

"Manuscript or mahtût"; It is the common name of all kinds of books, treatises, beautiful writing albums, letters, plates and documents written by hand. The Turks, who have been one of the nations that have produced the most manuscripts since the invention of writing, are the inventors, heirs and patrons of a world scientific and cultural heritage. In order to contribute to the effort of bringing this heritage to the present day as much as our power and to bring this heritage to our day with this heritage in a better way, we have carried out determination, classification and content studies on the "Tafsir letter on the Verse of the Ottoman Period" in the Konya Regional Manuscripts Library.

In our study, which started with the identification and classification of the relevant works, we worked including 40 on Besmele and 73 on the subject of Verse on a total of 113 works. Our thesis consists of three sections. In the first part, "Besmele" and in the second part, "Tafsir Letter on the Subject of Verses" are examined under three headings: First, the author's life, works and the letter in which the treatises were written are tried to be determined in the "Historical Background; then, under the heading "Qualification", the study of codichogy in accordance with the Isam-Investigation criteria; Finally, in the third section, under the heading of "Content"; the subject, method and sources of the copyrighted work have been determined. Two letter on The Sūrahof Nebe' 78/18.verses and Sūrahof Tekvîr 81/8. verses were examined in the thesis. Various visuals of the works in our study and summary tables and graphs that will provide a panoramic view of our work are shared in the annexes.

Our opinions and recommendations are included in the conclusion.

Keywords: Manuscript, Letter, Qur'an, Tafsir, Investigation.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ.....	vii

GİRİŞ

0.1.ARAŞTIRMANIN KONUSU ve KAPSAMI.....	1
0.1.1 YAZMA ESERLERİN TARİHÇESİ.....	1
0.1.2. YAZMA ESERLERDE METODOLOJİ.....	2
0.1.3.KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ.....	2
0.2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ	4
0.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ ve KAYNAKLARI	6

BİRİNCİ BÖLÜM

BESMELE KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

1.1.MÜELLİFİ MALUM OLAN BESMELE TEFSİRİ RİSÂLELERİ	14
1.1.1.Kehfü’r-Rakîm fî Şerhi Bismillahirrahmânirrahîm	14
1.1.2.Şerhu’l-Besmele	21
1.1.3. el-Mes’ele fî l-Besmele	25
1.1.4. Şerhu’l-Besmele.....	41
1.1.5. Şerhu’l-Besmele.....	45
1.1.6. Şerhu’l-Besmele.....	57
1.1.7. Şerhu’l-Besmele.....	66
1.1.8. Risâletü’ l-Besmele	79
1.1.9. Risâle fî Hakkî’l-Besmele.....	83
1.1.10. Risâle fî Beyânî Bâi Bismillah	88
1.1.11. Risâle fî’l-Besmele ve’l-Hamdele ve’s-Salvele	90
1.1.12.Risâle fî’t-Tezkireti’l-Mertele lî Tertîbi’ l- Akîseti’l-Besmele	93
1.2.MÜELLİFİ ANONİM OLAN BESMELE TEFSİRİ RİSÂLELERİ	95
1.2.1.Şerhu’l-Besmele	95
1.2.2. Risâle fî Beyânı Besmele	97
1.2.3. Risâle-i Besmele	98
1.2.4. Risâletü’l-Besmele	100

1.2.5. Risâletü' l-Besmele	101
1.2.6. Risâletü' l-Besmele	103
1.2.7. Risâletü' l-Besmele	104
1.2.8. Risâle fî Havassı Esrari'l-Besmele	106
1.2.9. Risâle fî Hakki'l-Besmele	107
1.2.10. Risâle-i Esrâr-ı Besmele-i Şerîfe	109

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

2.1.MÜELLİFİ MALUM OLAN ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ	114
2.1.1. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Yâ Benî Âdeme Huzû”	114
2.1.2. Tefsîru Âyeti “Akimu’s-Salâte li Düluki’ş-Şems”	124
2.1.3. Risâletü Beyyinâti fî Ba’zı’l-Âyât	130
2.1.4. San’atu’llah fî Sigati Sıbgati’llah	133
2.1.5. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Sübhanellezi Esra bi ‘Abdihi”	136
2.1.6. Risaletü’l-İttiba fî Meseleti’l-İstima	144
2.1.7. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ev Kesaybin mine’s-Semâ”	148
2.1.8. Risâle fî Tefsîri Âyeti “Enne’llah Leyse bi Zellâmin li’l-‘Abîd”	153
2.1.9. Tefsîru Âyeti “Yes’elûneke”	160
2.1.10. Risâle fî Hakkı “ve mâ Teşâune illâ en Yeşâ Allah”	162
2.1.11. Tefsîru “Vallâhü Haleka Külli Dâbbetin min Mâ” fî Sûreti’n-Nur	164
2.1.12. Âyetü’l- Kürsî	166
2.1.13. Tefsîru Âyâti Nasriyye	178
2.1.14. Risâle fî Kavlihi Teâlâ “ve Lev Alim’allahü fihim Hayran”	187
2.1.15. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Kuli’l-lâhümme Mâlike’l- Mülk”	191
2.1.16. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Lâ Yezûgûne fiha”	193
2.1.17. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ve Hüve’llezi Halaka’s-Semavâti ve’l-Arzi fî Sitteti Eyyâm”	199
2.1.18. Tefsîrü Kavlihi Teâlâ “Rabbenâ Emettenâ İsnetyeni ve Ahyeytenâ İsnetyeni”	200
2.1.19. İrşâdû’n-Nâsihin fî Tefsîri Ba’zı min Kelâmi Rabbi’l-‘Âlemîn	204
2.1.20. Risâle “ve İzâ Vagâe’l- Kavlü ‘aleyhim Ahracnâ Lehüm Dâbbe”	207
2.1.21. Tefsîru Âyeti “Yâ Eyyüha’n-Nâs’budû”	210
2.1.22. Tefsîru Âyeti “ Fe Kul İstağfirû Rabbeküm”	214
2.1.23. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “İnne’llah ‘alâ Külli Şeyin Kadîr”	218
2.2.2.4 Tefsîru Kavlihi “el-Hamdü li’llahi Halaka’s-Semâvâti ve’l-Arz”	220
2.1.25. Şerhu Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve lev Şâe Lehedâküm Ecmaîn”	222
2.1.26. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ve Lev lâ Fadlu’llahi ‘Aleyküm”	223
2.1.27. Tefsîru Âyeti “İnnemâ Emruhû İzâ Erâde Şey’en”	225
2.2.28. Şerhü Âyeti’l- Kürsî	228
2.1.29. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “fî İreme Zâtî’l-İmâd”	231
2.1.30. Tefsîru “ve ‘ale’l- Mevlûdi lehü Rızkuhünne”	233
2.1.31. “Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve İze’l- Mev’ûdetü Suilet” İsimli Eserin Tahkiki	235

2.2.MÜELLİFİ ANONİM OLAN ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ.....	247
2.2.1.Tefsîru Kavlihi Teâlâ “İzibtele İbrahime Rabbûhu”.....	247
2.2.2. Ramazan Âyetlerinin Tefsiri	249
2.2.3. “Sübhanellezi” Âyetinin Tefsiri	251
2.2.4. Âl-i İmrân Sûresi 104. Âyetinin Tefsiri	253
2.2.5. Tefsîru fî Kavlihi Teâlâ “Halaka’s- Semâvâti ve’l-Arz”	258
2.2.6. Tefsîru Ba’zı Âyeti Sûreti Hûd.....	260
2.2.7. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Elif Lâm Mîm Allahü Lâ İlahe İllâ Hû”	264
2.2.8. Tefsîru Âyeti “Yevme Yunfehu fî’s-Sûri Fete’tû’ne Efvâca”	265
2.2.9. Tefsîru Ba’zı Âyeti ’l-Kur’ân.....	267
2.2.10. Tefsîru bi Seb’i’l-Mesâni	268
2.2.11. Tefsîru Âyeti “Halaka’llahü Âdeme ‘alâ Sûretihi”	271
2.2.12. Risâle fî Tefsîri “Kad Eflaha”	272
2.2.13. Risâle Kavlihi Teâlâ “Kâf ve’l-Kur’ânî’l-Mecîd”	275
2.2.14. Risâle Kavlihi Teâlâ” Kul‘id‘û Şürekâeküm”	277
2.2.15. Tefsîru Âyeti “Lekad Nasarakümü’llahü fî Mevâtine Kesiretin”	279
2.2.16. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Hüvallahüllezî Enzele ‘aleyke’l-Kitâb”	281
2.2.17. Âyetü’l-Kürsî.....	285
2.2.18. Tefsîru Ba’zı Âyâtî’l-Kur’ân	288
2.2.19.Tefsîru Ba’zı Âyâtî Min Sûreti’s-Sâffât	290
2.2.20.Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “İn Tectenibû Kebâirâ”	294
2.2.21.Tefsîru Kâle Allahü Teâlâ “İz Nâdâ Rabbeh”	295
2.2.22.Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Lem Tekün Âmenet Min Kablû”	297
2.2.23. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Yâ Eyyühe’n-Nâs’büdü Rabbeküm”	298
2.2.24. Risâle fî Kavlihi “Kul Lâ Ya’lemü men fî’s-Semâvât”	301
2.2.25. Risâle fî Kavlihi “Fesevvâke Feadalek”	304
2.2.26.Risâle fî Kavlihi “ve’zkür Rabbeke fî Nefsike”	306
2.2.27. Risâle fî Kavlihi “ve Lev Ennehüm iz Zalemü”	308
2.2.28. Tefsîru Ba’zı Âyâtî’l-Kur’ân	310
2.2.39. Tefsîru “Femine’n-Nâsi men Yekûlü”	312
2.2.30. “Tefsîru’n-Nebi ‘aleyhi’s-Selâm fî Âyeti “Yevme Yenfehu fî’s-Sûr”” İsimli Eserin Tahkiki.....	317

EKLER

Ek-1 Eserlerin Telif Edildiği Dönemde Yönetimde Bulunan Padişahlar.....	323
EK-1.1. II. Bayezid (salt. 1481 -1512).....	323
EK-1.2. Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520)	325
EK-1.3. Kanûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566).....	326
EK-1.4. II. Selim (salt. 1566-1574).....	331
EK-1.5. III. Murad (salt. 1574-1595).....	332
EK-1.6. III. Mehmed (salt. 1595-1603)	339
EK-1.7. I. Ahmed (salt. 1603-1617)	343
EK-1.8. I. Mustafa (salt. 1617-1618; 1622-1623).....	346
EK-1.9. II. (Genç) Osman (salt. 1618-1622).....	348

EK-1.10. IV. Murad (salt. 1623-1640).....	350
EK-1.11. Sultan İbrahim (salt. 1640-1648)	356
EK-1.12. IV. Mehmed (salt.1648-1687).....	358
EK-1.13. II. Süleyman (salt.1687-1691).....	363
EK-1.14. II. Ahmed (salt. 1691-1695)	365
EK-1.15. II. Mustafa (salt. 1695-1703).....	365
EK-1.16. III. Ahmed (salt. 1703-1730).....	368
EK-1.17. I. Mahmud (salt. 1730-1754).....	373
EK-1.18. III. Osman (salt. 1754 1757).....	376
EK-1.19. III. Mustafa (salt. 1757 1774).....	377
EK-1.20. I. Abdülhamid (salt. 1774-1789)	379
EK-1.21. III. Selim (salt. 1789-1807).....	381
EK-1.22. IV. Mustafa (salt. 1807-1808).....	385
EK-1.23. II. Mahmud (salt. 1808-1839)	386
EK-1.24. Sultan Abdülmecîd (salt. 1839-1861).....	388
 EK-2 Genel Değerlendirme Tabloları	 389
EK-2. 1. Müellifler Hakkında Genel Değerlendirme	389
EK-2. 2. Müelliflerin Coğrafi Dağılım Grafiği.....	391
EK-2. 3. Müelliflerin Miladi Yüzyıllara Göre Dağılım Grafiği.....	391
Ek-3 Risâle Görselleri	392
 SONUÇ.....	 400
 KAYNAKÇA	 402

KISALTMALAR

a : Yaprığın ön yüzü

a. g.e. : Adı geçen eser

a.s : Aleyhi's- selâm

b : Yaprığın arka yüzü

b. : Bin, İbn

bkz. : Bakınız

BY: Bölge Yazma

c. : Cilt

çev. : Çeviren

d. : Doğum Tarihi

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed. : Editör

H. : Hicri

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

IRCICA: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İsam: Türkiye Diyanet Vakfı İslami Araştırmalar Vakfı

İBB : İstanbul Büyükşehir Belediyesi

M. : Miladi

m.ö. : Miladdan önce

müst.: Müstensih

s. : Sayfa

s.a.s.: Sallallâhu ‘aleyhi ve sellem

salt.: Saltanat tarihi

sy. : Sayı

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

TÜYATOK: Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu

t.y. : Tarih yok

v. : Vefat tarihi

Vâhidi Vcz. : el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-‘Azîz

Vâhidi Vsd. : el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

vr. : Varak

Yay.; Yayınları

yy : Yüzyıl

y.y.:Yayınevi yok

y.yk. : Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Kur’ân bir öğüttür, hatırlatmadır, bir uyarıdır; dileyen ondan öğüt alır. Şerefli ve sadık yazıcı meleklerin ellerinde, yüce, tertemiz ve çok kıymetli sahifelerdir. Kur’ân biz kullar için Rabb’imizden kesin bir delil ve dalaletten hidayete çıkaran apaçık bir nurdur.

O Kur’ân, fevkalade bilgiler ihtiva eder, içinde lüzumsuz ve maksatsız hiçbir söz yoktur. Kim onu terk ederse kendine zulmetmiş olur. Rehberi Hz Peygamber olan, kurtuluşa giden yolun biricik haritasıdır; ondan başkasıyla hidayet arayan, zulümâtlar içinde kaybolur. O, dosdoğru yola irşâd eden, kendisiyle arzuların sapmadığı, çok okumakla bıkmıyan, âlimlerin okumaya doyamadığı, harikuladeliği hiç tükenmeyen, kıyamete kadar her devirdeki kula bi zâtihî hitap eden, tüm zamanların ilimlerini içinde barındıran, bir benzerinin getirilmesinde insanları ve cinleri aciz bırakan, müellifi Yüce Yaratan olan kitaptır.

Yine O, cinlerin işitip te, *“Gerçekten biz, doğru yola ileten harikulade bir Kur’ân dinledik”* dedikleri kitaptır.

O Kur’ân öyle bir zenginliktir ki, ondan sonra fakirlik olmaz; O’ndan başka zenginlik de yoktur. O Kur’ân, hükmü kıyamete kadar geçerli olan evrensel bir anayasa, bir âdâb-ı muâşeret, geçmişin ve geleceğin haberlerini bildiren muazzam bir tarih, kullara ebedî mutluluğun metotlarını bildiren bir nasihat ve kişisel gelişim kitabıdır. Devletler onun hükümlerine göre kurulur, insanlar onun ahkâmıyla yönetilir; muâmelât, ukûbât, ibâdât onun kanunlarına göre icra edilir, sosyal hayatın düzeni, ahlâk kriterleri onun âyetleri ile tanzim edilir.

O Kur’ân, Mâlikü’l Mülk ve Rabbü’l Âlemin Olan Allah Teâlâ’nın her şeyi kapsayan, hükmü kıyamete kadar geçerli olan ilahi kanun kitabıdır ve kullarına evrensel hitabıdır.

Biz de bu çalışmamızı, Kur’ân’ı gereği gibi anlama ve mucibince yaşama gayesiyle tarihi Hz. Peygamber’e dayanan tefsir faaliyetlerinden - Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Özelinde- Osmanlı Dönemi Âyet Konulu Mahtût Tefsir Risâleleri üzerine yapmış bulunmaktayız.

Çalışmamız esnasında değerli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemeyen muhterem hocam, Prof. Dr. Ali Akpınar’a; merhum kıymetli hocam Prof. Dr. Yusuf Işıcık’a, kıymetli hocalarımız Prof. Dr. Harun Öğmüş, Doç. Dr. Mesut Kaya, Prof. Dr. Muhiddin Uysal, Dr. Taha Çelik beyefendilere; yine yardımları ve gösterdikleri kolaylık sebebiyle başta Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi müdürü Bekir Şahin hocamız olmak üzere, emeği geçen kütüphane çalışanlarına ve sevgili aileme kıymetli destek ve yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Rahime Betül Demirayak

Konya-2022

GİRİŞ

0.1.ARAŞTIRMANIN KONUSU ve KAPSAMI

Araştırmamız, tefsir konulu yazma eserler üzerinedir. Konunun muhteviyatının genişliği sebebiyle kapsamını; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Osmanlı Dönemi âyet konulu mahtut tefsir risâleleriyle sınırlandırmış bulunmaktayız.

0.1.1 YAZMA ESERLERİN TARİHÇESİ

Tarih boyunca kil, taş ve maden tabletlerden hayvan kemiği ve derisine; ağaç yaprağı ve kabuğundan tahta levhalara; ipek ve parşömeden papirusa kadar muhtelif malzemeler üzerinde devam eden yazma esercilik serüveni, Çin'de kâğıdın icat edilmesi ile altın çağını yaşamış, nihayetinde matbaanın sahneye çıkması ile de yerini seri üretim matbu eserlere bırakmıştır.

İslâm'ın ilk yazma eserleri, vahiy kâtiplerinin yazdığı Kur'ân âyetleri ile sahabenin âyet ve hadis imlâ ettikleri suhuf lar olsa gerektir. Yine İslâm'ın, ilk resmi yazma eseri de Hz.Ebû Bekir (v. 632-634) zamanında şahidler eşliğinde çalışan bir komisyon tarafından cem edilen *el-Mushaf* olmalıdır. Günümüze gelindiğinde İslâm dünyasındaki yazma eser sayısı hakkında kesin bir sayı söylemek mümkün görünmese de, yapılan istatistik çalışmalarına göre en fazla Arapça yazma eser koleksiyonu bulunan ülkeler sırasıyla: Türkiye, İran, Mısır, Irak, Suudi Arabistan, Fas, Suriye, Tunus, Yemen, Pakistan, Afganistan ve Cezayir'dir. Türkiye kütüphaneleri bugün İslâmî yazmalar itibarıyla dünyanın en zengin ve en değerli koleksiyonlarına sahiptir. Arapça (160.000 cilt), Türkçe (70.000 cilt) ve Farsça (13.000 cilt) yaklaşık 250.000 cilt yazmadan oluşan bu zengin koleksiyonun, mecmû'alarla birlikte 600.000 eseri bulduğu tahmin edilmektedir. Arşivlerde bulunan binlerce risâle ve rapor ile özel koleksiyonlarda bulunan pek çok yazma bu sayıya dahil değildir.¹

Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu (TÜYATOK) onayı ile Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı ve Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün 12 Nisan 1978 tarihinde başlattığı çalışmalar neticesinde yapılan çeşitli sayımlara göre ise, Türkiye kütüphanelerinde 500.000 civarında yazma eser/risâle bulunduğu düşünülmektedir. Özel kütüphane ve koleksiyonlarla daha da artacak olan bu sayının kesin sonucu, yazma eserlerin kataloglanması sürecinin tamamlanmasıyla tespit edilebilecektir.² İsam Tezler Kataloğu Veri Tabanı kayıtlarına göre, Yazma Eserler üzerine yapılan tez

¹ <http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/yazma-kitaplar/9>; Osman G. Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII/43 (2008), 1.

² Hatice Aynur, "Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 597-598.

çalışmalarını sayısı bin adet in üzerindedir.³ Yapılan tüm bu çalışmalar eserlerin topluma kazandırılması açısından mutluluk vericidir.

0.1.2. YAZMA ESERLERDE METODOLOJİ

Yazma eser, el ile yazılarak telif edilen her türlü kitap, risâle, murakka‘, mektup, levha ve belgelerin ortak adıdır. Genel olarak, metin, fiziki unsurlar ve metin dışı kayıtlar olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.⁴

Metin, yazma eserin bilgi içeren kısmı olup eserin asıl bölümüdür. Bu bölüm, eserin giriş mahiyetinde olup Besmele-Hamdele-Salve ile başlanılan, müellif isminin, telif sebebinin, konu ile ilgili girizgâhın yapıldığı dibâce/ mukaddime bölümü ile eserin sonuç bölümü olup dua ve temenni ile tanımlanan hâtime/ketebe sayfasından oluşmaktadır.⁵

Maddi/fiziki varlık olan ikinci kısım ise cilt ve varaklardan oluşmaktadır.⁶

Metin dışı kayıtlar kısmı, yazma üzerinde bulunup ana metin dışında kalan tüm kayıtları kapsamaktadır. Mülkiyet ifade eden “Temellük Kaydı”; Eserin şahsi mülkiyetten çıkarılıp ammenin hizmetine sunulduğunu ifade eden “Vakıf Kaydı”; Eserin müellife okunduğunu bildiren “Semâ/Kıraat Kaydı”; Eserin başında ya da sonunda bulunan boş yapraklar üzerine okuyucular tarafından düşülen notları ifade eden “Fevâid Kaydı”; Genellikle müstensihin adı-istinsah yeri ve tarihini bildiren bazen de müellifin adının, telif yeri ve zamanının bildirildiği “Ferâğ Kaydı”, bu bölümün unsurlarındandır.⁷

0.1.3.KONYA BÖLGE YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ

Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde bulunan yazma koleksiyonlarını bir araya toplamak, bakım ve onarımlarını yapmak için 1984 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na hizmete açılan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürlüğü, 2010 yılında “Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun” ile Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü olmuştur. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinden sonra Türkiye'nin en büyük yazma eserler koleksiyonuna sahip bulunan Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi, bünyesindeki 101 nadir eser koleksiyonu ile yerli ve yabancı araştırmacılara zengin bir çalışma içeriği sunmaktadır. Üç katlı kütüphanenin bir adet çok amaçlı salonu, on bir adet çalışma odası, bir adet CD arşiv odası; Bölge müdürlüğü ve bağlı kütüphanelerde bulunan yazma ve matbu nadir kitapların tamir ve bakımı için cilthane, mikrofilm servisi, kitap patoloji servisi, kuru temizleme servisi ve kimyevi yıkama servisinden müteşekkil bir hastane birimi, el yazması eserlerin korunduğu dört özel çelik kasa deposu ile matbu eserlerin yer aldığı beş deposu bulunan Konya Bölge

³ <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php> erişim tarihi 18.06.2022.

⁴ Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 15.

⁵ Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 15.

⁶ Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 16.

⁷ Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 16-18.

Yazma Eserler Kütüphanesi, sahip olduğu zengin kaynakları ve sunduğu nezih çalışma ortamıyla araştırmacıların rağbetini celbetmektedir.⁸ Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki eserler üzerine çok sayıda tez⁹ ve akademik çalışma¹⁰ yapılmıştır.

⁸ H.Hüseyin Ertekin - Gönül Koçak - Asım Karasu vd., *Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1985).

⁹ Ömer Büyüksoylu, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki Kıraat ve Tecvide Dair Yazma Eserlerin Tavsif ve Tanıtımı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Nihat Kağnıcı, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Celî Ta'lik Hat Levhalarının Hüsn-i Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı Geleneksel Türk Sanatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Hatice Özbek, *Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğünde Bulunan Süryanice El Yazmalarının Kataloqlanması* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Meryem Hanne Ceran, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Selçuklu Üslûbundaki Zahriye Sayfaları ve Şemse Formlarının Tezhip Açısından Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı Geleneksel Türk Sanatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Zeynep Süngü, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki 15 Hk 224 Numaralı Şiir Mecmuası ve Mestap'a Göre Tasnifi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ayşe Kaplan, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki 1591 Numaralı Mecmû'a-i Eş'âr ve Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki 10208 Numaralı Şiir ve Münâcat Mecmû'ası'nın Tanıtları ve Metinleri* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Betül Şahin, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Halil Hamid Paşa Koleksiyonu'na Ait Osmanlı Cildleri'nden Bazı Örnekler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Zehra Büyükbacı, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cilt Örnekleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Zeynep Ü. Akdemir, *Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesindeki İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Yazma Eserlerin Tanıtımı ve Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.).

¹⁰ Çiğdem Önkol Ertunç, "Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan 5784 Envanter Numarası ile Kayıtlı Mushaf'ın Tezyini Açısından Değerlendirilmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2020), 143-160; Hakan Uğur, "Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 427-440; Ali Koza, "Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Hacıbektaş İlçesi Koleksiyonu'nda Bulunan Alevî-Bektâşî Klasikleri", *Uluslararası Alevî-Bektâşî Klasikleri Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi*, 8-9 Kasım 2014 (Sakarya, 2016), 93-128.

0.2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve ÖNEMİ

Bilindiği gibi, büyük filozof İbni Haldun (v. 808/1406)¹¹ ünlü *Mukaddime*'sinde, devletlerin de tıpkı insanlar gibi kendilerine has bir ömürlerinin olduğunu, onların da önce serpilip gelişerek ardından kemâle erip en nihayetinde de tarihe karıştıklarını zikretmiştir.¹² 25 milyon metre karelik yüz ölçümüyle üç kıtada 40 eyaletle farklı din, dil ve ırkta milyonlarca insanı bir araya getirerek, 6 asır ömür süren Osmanlı Devlet-i 'Aliyye'si için de zikredilen bu durum vaki olmuştur. Bu gün muazzam olan, 25 milyon metre karede 6 asır boyunca her alanda verilmiş olan eserlerin meydana getirdiği terekedir. İçeriğinin yanında tarihi eser hüviyetine de sahip olan; cildi, tezhibi, hattı ile muhtelif sanat dallarının öznesi konumunda bulunan bu paha biçilemez ilim-kültür mirası elbette ki, günümüze kazandırılmalı, daha güzel bir ifadeyle; bu ilim-kültür mirasıyla bu günümüz ve yarınlarımız kazandırılmalıdır. Nitekim, son dönemde telif edilen makaleler¹³ tezler¹⁴, kitaplar¹⁵ ve düzenlenen ilmi

¹¹ Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı, bkz.; Süleyman Uludağ vd., "İbn Haldûn", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX-XX/538-555,1-12.

¹² Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), I-II/424-427.

¹³ Muhammet Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Hâşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümeler", *Divân* 6 (1991), 249-303; İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", *Makâlât* 1 (1999), 95-137; Ömer Özkan, "El Yazması ve Nâdir Eserlerde Kâğıt ve Filigranlı Kâğıt Kullanımı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* VII/20 (2001), s. 13-20; Mehmet S. Hatiboğlu, "Kaynak Eserlerin Tahkikli Neşri ve Tercümelerine Duyulan İhtiyaç ve Bu Tür Çalışmaların Problemleri, Çözüm Önerileri", *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi, 31 Ekim - 02 Kasım 2003* (Ankara: y.y., 2004), 39-48; Çalışkan İsmail, "Kur'ân-Tefsir Akademisi IV: Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II- (13-20. Yüzyıllar)", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 11/1 (2011), 201-205; Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü"; Bahattin Dartma, "El Yazması Eserlerin Önemi ve Resmî Olarak Kayıtlı Olmayanların Durumu Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XV/1 (2015), 1-14; Murat Şimşek, - Mahmut Samar, "El Yazması Eserlere Dibâce ve Tahkikte Süreli Yayıncılık: Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye", *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* I/2 (2018), 121-186.

¹⁴ Berk Keskinel, *Türkiye'de Yazma Eser Kütüphanelerinin Önemi ve Toplumsal Farkındalık Düzeyleri Bağlamında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin İncelenmesi* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2012); Kozan, *Türkiye'de Yazma Eser Kütüphanelerinin Organizasyonu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mesra Tanrıverdi, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Örneği Üzerinden Yazma Eserlerde Koruma Uygulamaları* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Anabilim Dalı Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁵ H. Hüseyin Ertekin - Gönül Koçak - H. Hüseyin Şimşek vd., *Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1985); Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007); Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015); Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*.

toplantılarla konunun önemi gündem tutulmakta;¹⁶ yapılan tahkik¹⁷ 18; 19
²⁰çalışmalarının her geçen gün sayısı artmakta ve bu çalışmalar “Şakâ’ik-ı Nu’mâniyye
 Çeviri ve Zeyilleri Projesi”²¹ kapsamında doktora tezi olarak çalışılan on iki adet
 Şakâ’ik zeylinin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından basılarak
 günümüze kazandırılmasında olduğu gibi kıymetli projelerle değerlendirilmektedir.
 Bizim çalışmamızın amacı da bu kapsamda Türkiye’nin en büyük ikinci nadir eser

¹⁶ Gökıkr, Bilal vd. (ed.), *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2011); Gökıkr, Bilal vd. (ed.), *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 2013); Hidayet Aydar - Yavuz (ed.), *Sahn-ı Semândan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl(Sempozyum Tebliğleri)*, (İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık, 2017).

¹⁷ Ceyda Gürman, “Risâle fi Esrârî’l-Fâtîha li-Molla Hüsrev: Dirâse ve Tahkîk”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2017, sy.28, s.213-228; Mustafa Özel, “Mustafa Rüşdî’nin Nahl Sûresi 90. Âyetin Tefsirinin Tahkiki”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts*, 2019, c.II, sy.2, s. 115-132 .

¹⁸ Emannullah Polat, “Tosyevî’nin “el-Havf ve’l-Hüzün” Adlı Risâlesinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Bingöl University Journal of Theology Faculty*, 2014, c.II, sy.3, s.183-204; Nefise Efe, “Niyâzî-i Mısırî’nin Tefsîru Fâtihati’l-Kitâb Adlı Risâlesinin Tahkik ve Değerlendirmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 43, s. 183-204; Mehmet Çaba, “Hâdimî’nin Kulillâhümme Mâlike’l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risâlesi’nin Tahkikli Neşri”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts*, 2018, c.I, sy.1, s.241-268; Hidayet Aydar -Nesibe Kablander, “Ebu’l-Leys Tefsiri Tercümesinin Mukaddime Kısımının Transkripsiyonlu Metni ve Muhtevâ Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Pamukkale University Journal of Divinity Faculty*, 2015, c.II, sy. 4, s. 127-176.

¹⁹ Ufuk Hayta, “Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî ve Cevâhiru’l-Kur’ân ve Zevâhiru’l-Furkân Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, c. XVI, sy.2, s.343-367; Nurdoğan Türk, “Tire Necip Paşa Kütüphanesi’ndeki Tefsire Dair Yazma Eserler -I- (Necip Paşa Kısım)”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c.III, sy. 5, s. 154-172; Burhan Baltacı, “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesindeki Ayet Tefsirlerinin Özellikleri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri, III”. *Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu “Kastamonu’da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri”*, 2016, s. 431-449.

²⁰ Ulya Nisar, *Amme Cüzü Tefsiri –Mustafa bin Muhammed (Varak No 121b/143a)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987); Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları-Kuruluştan X-XVI.Asrın Sonuna Kadar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994); Saniye Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü’nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Salim Raim Hodzha, *Şeyhülislâm M. Esad Efendi’nin “Tefsîru’l-Âyâtî’l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Mustafa Talha Akkiraz, “Osmanlı Tefsir Birikimini Konu Edinen Lisansüstü Tezlerinin Tespit ve Değerlendirmesi”, *Kur’ân Araştırmalarında Akademik Tezler -Batı Ve İslam Dünyası Mukayesesi-: Uluslararası Sempozyum, 24-26 Kasım 2017* (İstanbul, 2018), 173-189; Maimaitjiang Niyazi, *Birgivi ve Akkirmânî’nin Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbâin Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam Ediyor).

²¹ http://www.ceviriayim.yek.gov.tr/Home/Index ?n_id=31, erişim tarihi 15.06.2022.

koleksiyonuna sahip olan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde mevcut bulunan Kur'ân tefsirine dair eserlerin tümünün tespit ve tasnif edilmesi; bu tasnif içinden âyet konulu tefsir risâlelerinin ve müfessirlerinin incelenerek tanıtımının yapılmasıdır.

0.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ ve KAYNAKLARI

Çalışmamıza, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde mevcut bulunan 11 bin yazma eseri taramak sûretiyle 800 adet Kur'ân üzerine yazılmış eserleri tespit ederek başladık. Bu eserler içinden de tefsir konulu telifleri tespit ettik.

Bu çalışmamız sonucunda, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde müellifi tespit edilmemiş/edilememiş Kur'ân'ın tamamının tefsiri olduğu anlaşılan 63 adet mahtût telif; yine 29.cüzün tefsir edildiği 3 adet, 30.cüzün tefsir edildiği 16 adet el yazması eser tarafımızdan tespit edilmiştir. Kur'ân'ın tamamının tefsir edildiği müellifi malum olan eserler ve adetleri ise şöyledir:

Abdullah b. Abbas (v. 68/87-88)²² / *Tefsîru İbn 'Abbâs* -1 adet,

Mâtürûdî (v. 333/944)²³ / *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*²⁴ - 1 adet,

Ebü'l- Leys es-Semerkandî (v. 373/983)²⁵ / *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*- 11 adet,

Tercume-i Tefsîr-i Ebû Leys (İbn Arabşâh Tercumesi) – 7 adet,

Sülemî (v. 412/1021)²⁶ / *Hakâiku't-Tefsîr*²⁷ - 1 adet,

Sa'lebî (v. 427/1035)²⁸ / *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*- 1 adet,

Mâverdî (v. 450/1058)²⁹ / *en-Nüket ve'l-'Uyûn*-1 adet,

Vâhidî (v. 468/1076)³⁰ / *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* - 3 adet; *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* - 2 adet,

²² İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/76-79.

²³ Şükrü Özen - Bekir Topaloğlu, “Mâtürîdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/159-165.

²⁴ Bekir Topaloğlu, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLI/32-33.

²⁵ İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/473-475.

²⁶ Süleyman Uludağ, “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/53-55.

²⁷ Süleyman Ateş, “Hakâiku't-Tefsîr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/163-165.

²⁸ M. Suat Mertoğlu, “Sa'lebî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/28-29.

²⁹ Cengiz Kallek, “Mâverdî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), XXVIII/180-186.

³⁰ Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLII/438-439.

Gazzâlî (v. 505/1111)³¹ / Cevâhiru'l-Kur'ân - 3 adet,

Begavî (v. 516/1122)³² /*Me'âlimü't-Tenzîl*³³ - 14 adet,

Zemahşerî (v. 538/1144)³⁴ /*el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*³⁵ - 18 adet,

Fahreddin er-Râzî (v.606/1210)³⁶ /*Mefâtihu'l-Gayb*³⁷ - 22 adet,

Beydâvî (v. 685/1286) /*Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* - 121 adet,

Hâzin (v. 741/1341) /*Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl* - 8 adet,

Ebû Hayyan en Endülüî (v. 745/1344)/ *el-Bahrü'l-Muhîr* - 5 adet,

Şehâbettin Sivâsî (v. 860/1456)/ *'Uyûnü't-Tefâsîr li'l-Fuzalâ'i's-Semâsîr* - 2 adet,

Celâleddin el Mahallî(v. 864-1459) - Celâleddin es-Süyûtî(v.911-1505)/ *Tefsîru'l-Celâleyn*- 7 adet,

Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî (v. 910/1504) /*Tefsiri Mevâhib-i Aliyye* – 3 adet,

Celâleddin es-Süyûtî (v. 911/1505)/*ed-Dürri'l- Mensûr* - 2 adet,

Muhammed Hanefî (v. 930-1523)/*Tefsîru Hanefî* - 2 adet,

Vanî Mehmet Efendi (v. 1096/1685)/ *Arâ'isü'l-Kur'ân ve Nefâ'isü'l-Furkân* -2 adet

Tam tefsir risâlelerinin garfiksîl dağılımı aşağıdaki gibidir.

³¹ H.Bekir Karlıağa vd., “Gazzâlî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/520-534.

³² Mevlüt Güngör, “Begavî, Ferrâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/340-341.

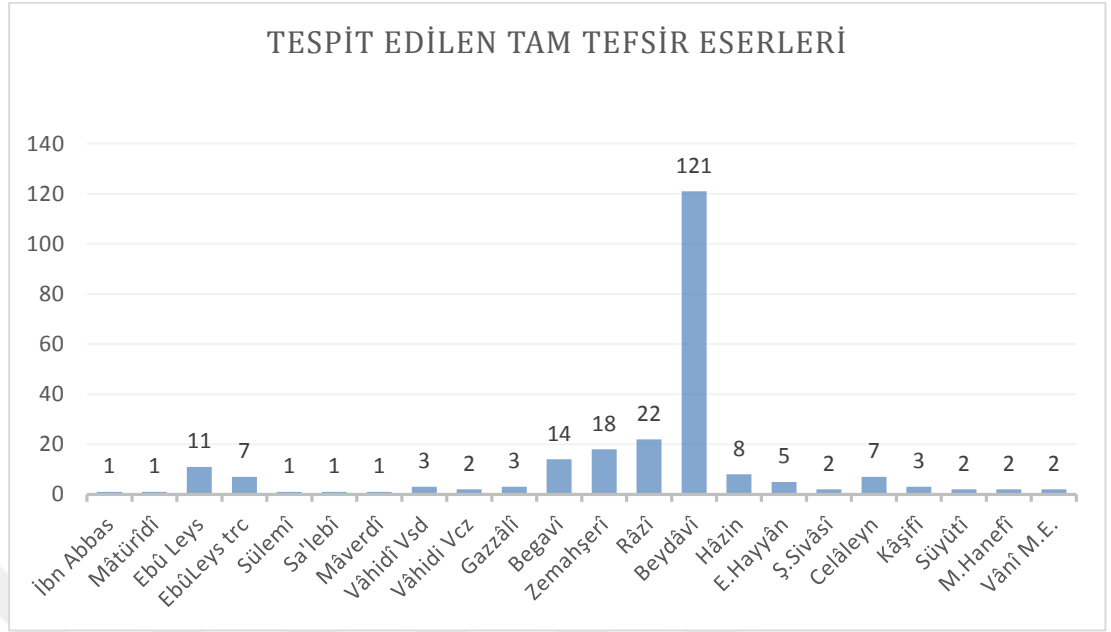
³³ Saffet Bakırcı, “Meâlimü't-Tenzîl”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/203-204.

³⁴ Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XLIV/235-238.

³⁵ Ali Özek, “el-Keşşâf”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/329-330.

³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin Er-Râzî”, *DİA* (İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1995), XII/89-95.

³⁷ Lütfullah Cebeci, “Mefâtihu'l-Gayb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/348-350.

Müellifi malum ve meçhul olmak üzere, sûre konulu mahtût tefsir risâlelerinin dağılım tablosu ise şöyledir;

SÛRE İSMİ	SÛRE ADEDİ
Fâtiha Sûresi	21
Bakara Sûresi	1
En'âm Sûresi	3
Enfâl Sûresi	1
Yusuf Sûresi	4
Meryem Sûresi	2
Tâhâ Sûresi	2
Enbiyâ Sûresi	1
Mü'minûn Sûresi	2
Nûr Sûresi	1
Lokmân Sûresi	2
Yâ-Sîn Sûresi	20
Dûhan Sûresi	2
Fetih Sûresi	2
Necm Sûresi	1
Rahmân Sûresi	4
Vâkıa Sûresi	2
Hadîd Sûresi	1

Haşr Sûresi	1
Mümteherine Sûresi	1
Cuma Sûresi	1
Mülk Sûresi	11
Hâkka Sûresi	1
Meâric Sûresi	1
Müzzemmil Sûresi	1
Müddessir Sûresi	1
Nebe' Sûresi	5
Nâziat Sûresi	2
Abese Sûresi	1
A'lâ Sûresi	2
Fecr Sûresi	1
Beled Sûresi	1
Duhâ Sûresi	3
İnşirâh Sûresi	2
Alak Sûresi	1
Kadr Sûresi	7
Âdiyât Sûresi	1
Tekâsür Sûresi	1
Asr Sûresi	1
Kevser Sûresi	4
İhlâs Sûresi	4
Felâk Sûresi	2
Nâs Sûresi	2

Çalışmamız âyet konulu tefsir risâleleri üzerine olup, 40 adet Besmele konulu, 73 adet muhtelif âyetler üzerine olmak üzere toplamda 113 risâleden müteşekkildir. Besmele konulu risâlelerin tekrarlarının çıkarılması sonucunda 22 adet eseri incelemiş bulunmaktayız. Âyet onulu risâlelerde ise, tekrarlar çıkarıldıktan sonra incelediğimiz risâle sayısı; 59 adettir.

Çalışmamızda hacmi artıracak düşünülerek risâlelerin “giriş ve sonuç” kısımları arapça olarak alınmamıştır. Yine aynı sebepten müellif hayatları ilk geçtiği yerde zikredilmiş, daha sonra bu bölüme atıf yapılmıştır; müellifin yaşadığı dönemde yönetimde bulunan padişahlar dönememinde yaşanan olaylar da, eserlerin hangi şartlar altında ,toplumun hangi ihtiyacına binaen telif edildiğinin anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülerek çalışmanın sonunda ekler bölümünde zikredilmiştir. Eserlerin satır sayısı ve görselleri paylaşılmış olması ile ebatlarının tahmin edilmesinin mümkün olması sebebiyle, metnin akışını ve okunmasını menfî yönde etkileyeceği düşünülerek ebat bilgileri zikredilmemiştir. Bazı risâlelerin özel durumları ile ilgili

görseller eklerde paylaşılmıştır. Çalışmamızı genel olarak değerlendirdiğimiz tablo ve grafikler de son bölümde eklerde zikredilmiştir.

İlk olarak eserlerin adı,müellifi, varsa müstensihî ve demirbaş numaraları tespit edilmiştir. Ardından risâleler nitelik, içerik ve tarihsel arka plan olmak üzere üç ana başlıkta incelenmiştir. Öncelikle tarihsel arka plan incelemesi yapılmış, bu bölümünde, müellifin yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri zikredilmiştir.Akabinde nitelik bölümünde tahkik usulüne uygun olarak kodikoji çalışması yapılmıştır. Eserlerin cilt, varak,h at, mürekkep özellikleri zikredilmiş; takibe,cetvel,keşide kullanımları belirtilmiştir. Son olarak içerik kısmında ise, risâlenin konusu, kaynakları, yöntemi belirtilmiş; varsa başka nüshaları tespit edilmeye çalışılmıştır. metinde geçen diğer âyetler tespit,hadisler tahric edilmiştir. Eğer eser ihtilaflı bir konuda telif edilmiş ise genel olarak tefsir kaynaklarındaki görüşler de çalışmada zikredilmiştir. Yine incelenen risâlelerle ilgili yapılan akademik çalışmaları tespit edilmeye çalışılmış, ayrıca eserin akademik çalışmaya uygun olup olmaması yönünden değerlendirmede bulunulmuştur. Ayrıca âyet konulu tefsir risâlelerinden iki tanesinin tahkik çalışması yapılmıştır. Talebenin yapacağı tahkik-tercume çalışmalarının eserlerin topluma kazandırılmasının yanında öğrencilerin tefsir, arapça, tabakat, tarih gibi temel branşlarda orijinal dilde çalışma imkânı bulacağı dolayısıyla da mesleki anlamda donanımlarını artırma fırsatı sunan istifadeli bir çalışma olacağı kanaatini taşımaktayız.

Hâşiye notlarında; gerekli yerlerde bu notların içeriğine kısaca değinilmiş olup, minhuvat imzası taşıyanların dışında kalan yazıların kimin tarafından telif edildiğini tam olarak tespit etmek mümkün olamamıştır.

Çalışmamızda kaynak olarak yazma tefsir risâleleri ve BY arşiv kayıtlarının yanında, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı kütüphanelerdeki kataloglardan, Marmara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesinin Nadir Eserler Koleksiyonları, İBB Atatürk Kitaplığı³⁸ Yazma Eser Kataloğu, İSAM ve YÖK veri tabanları ile alışmanın hacmini artırmamak amacı ile burada zikredemediğimiz, kaynakçada geçen eserler kullanılmıştır.

³⁸ Bünyesinde Toplam 4.760 cilt yazma eser bulunmaktadır; bkz.

:<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php?dil=tr&p=7&ID=0,erişim tarihi,14.5.2022>

BİRİNCİ BÖLÜM

BESMELE KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

Hız. Peygamber'in, besmele ile başlanmayan işlerin bereketsiz ve neticesiz kalacağını belirten hadisin ve fiilî sünnetinin neticesinde, Müslümanlar arasında sözlü olduğu kadar yazılı olarak da en çok tekrarlanan, gerek teberrüken gerek usulen gerekse tezyinî olarak çeşitli şekillerde en fazla yazılan âyetlerin başında Besmele gelmektedir.³⁹ Bugün kullanılan tam hali Neml Sûresi 27/30. âyette geçmekte olan; maddi manevi her işte esirgeyen, bağışlayan sonsuz rahmet ve merhamet sahibi Allah'a sığınmak, O'nun yardımını istemek anlamına gelen Besmele, rubûbiyet ile ubûduyet arasında tazim ve muhabbete dayalı sürekli iletişim halini tesis etmektedir. Kur'ân'da 114 defa tekrar edilen bu âyet, âlemlerin Rabbi'nin ezelî ve ebedî hükümlerinin, yaratıklarına karşı rahmeti ve merhameti üzerine kurulu olduğunu göstermesi bakımından ayrıca kıymetlidir. Aciz diller "Dünyada merhamet, ahirette rahmet sahibi Allah'ın adıyla" derken, kutsî hadiste geçen Allah Teâlâ'nın ; "Muhakkak ki, rahmetim gazabımı geçmiştir."⁴⁰ buyruğunun tecellisine irtica etmektedir.

Besmele pek çok ilmî disiplinde konu başlığı olmuştur. Muhtelif konu başlıklarıyla Hadis kaynaklarımızda⁴¹; Sûre başlarına yazılan Besmelenin Kur'ân'dan bir âyet olup olmaması konusu⁴² ve namazda Besmele kıraatinin cehrî ya da hafî okunması konusu⁴³ başta olmak üzere muhtelif konularda fıkıh alanında ⁴⁴; kıraat⁴⁵,

³⁹ M. Uğur Derman, Mustafa İsmet Besmele", *DİA*, 1992, V,532Uzun, "-537.

⁴⁰ Buhârî, "Tevhid", 22.

⁴¹ Buhârî, "ez- Zebâih ve's-Sayd", 1; Müslim, "Salât", 50, 53; Ebû Dâvûd, "Edeb", 18,85; Dârekutnî, I/427.

⁴² Sami Büyükkaynak, "According to the Narrations Whether the Feeding is a Separate Verse at the Beginning of the Surah and the Issue of Qiraat in Prayer = Rivâyetlere Göre Besmelenin Sûre Başlarında Müstakil Bir Âyet Olup Olmadığı ve Namazda Kıraati Meselesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/15 (2021), 277-303

⁴³ Enes Temel, *Kıraat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İstiâze, Besmele ve İdğâm* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Sami Büyükkaynak, *Hadis İlimleri Açısından Namazda Kıraat Meselesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁴⁴ Burhânpûrlu Şeyh Nizam, vd, *Fetâva'l-Hindiyye*, çev. Mustafa Efe (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2004).

⁴⁵ Osman İyışenyürek, *İstanbul ve Mısır Tarihlerinde Kıraat Usûl Konularının Karşılaştırılması* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kur'anı Kerim Okuma Ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Yavuz Mutlu, *Kıraat Anlam İlişkisi Açısından İbn Kesir Kıraatinde Ferşü'l-Hurûf* (İsparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Selim Menteşeli, *Kur'ân Elfâzında Takrîb Usûlü (Aşere-i Kübrâ)* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

edebiyat⁴⁶, felsefe⁴⁷, hat⁴⁸ ve mûsikî⁴⁹ başta olmak üzere muhtelif ilim dallarında Besmele konulu eserler telif edilmiştir. Tefsir alanında, Kur'ân'ın tamamının tefsir edildiği eserlerde, dirâyet⁵⁰ ve rivâyet ağırlıklı tefsir kaynaklarında⁵¹, işârî tefsir kaynaklarında⁵²; Fâtîha Sûresi başta olmak üzere sûreler ile birlikte tefsir edildiği gibi

⁴⁶ Emrah Bilgin, "Türk İslâm Edebiyatında Basmelenâme Türü ve Besmele İçerikli Metinlerin Tasnifine Dair Bir İnceleme = An Essay on the Type of Basmelename and the Classification of Texts on Basmala in Turkish-Islamic Literature", *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal [Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of the Faculty of Divinity]* VII/2 (2020), 87-117; Kemal Yavuz, "Türk Hayat ve Şiirinde Besmele", *Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık Armağanı* (İstanbul: KTB Yayınları:15, 2013), 214-245; Müberra Gürgendereli, *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri* (İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yayınları, 2010).

⁴⁷ Bayram Çınar, "Felsefî Bir Kavram Olarak Hoşgörü ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin Besmele Tefsiri'nin Tolerans Bağlamında Değerlendirilmesi", *Danışname* 3 (2021), 25-58; Mevlüt Albayrak, "Hayatın İçinde Olarak Tanrı/Allah ve Hayat: Besmele ve İnsanın Etik-Estetik Oluşum Resmi", *Tabula Rasa: Felsefe - Teoloji* 33 (2019), 7-16.

⁴⁸ Mahfuz Zariç, "Kullanılan Hattın Türü Bakımından İslâm Hat Sanatında Besmele", *Yaşam Bilimleri Dergisi* VI/2/1 (2016), 258-286; Mahfuz Zariç, "Hat Sanatında Besmele II: Hattın Dizilimi ve Hatta Kullanılan Teknikler", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* VII/1/1 (2017), 147-158; Mahfuz Zariç, "Hat Sanatında Besmele III - Bağlam, Motif, Geometrik Form", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* VII/2/1 (2017), 192-224; Mehmet Önder, "Türk Hat (Yazı) Sanatında 'Besmele' İstifleri", *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler = 9th International Congress of Turkish Art: Contributions*, 1995, 11-16.

⁴⁹ Ahmet Hakkı Turabi, "Türk Din Müsikimizde Eyüplü Bestekârlar ve Eserleri 'Besmele ile Edelim Feth-i Kelâm Fetholuna Tâ Muammâ-yı Enâm'", *12. Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler 6-7-8 Kasım 2015*, 2016, 124-153; Ali Birinci, "Mahalle Mektebine Başlama Merâsimi ve Mekteb İlâhileri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri: Gelenek-Görenek ve İnançlar* (Bursa, 1981), IV (1982), 37-57.

⁵⁰ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1999), I/99-156; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1964), I/91-130; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *El-Bahrü'l-Muhîd* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999), I/27-32; Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim), *ed-Dürü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn* (Dımaşk: : Dâru'l-Kalem, t.y.), I/13-35; İshak Kızılaslan, "İslâmî Kaynaklarda ve Oryantalist Metinlerde Besmeleye Yaklaşımlar = Approaches to Basmala in Islamic Sources and Orientalist Texts", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XXI/1 (2020), 59-77; Can, Ali, "Aliyyü'l-Kârî'nin Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 37-66; Yakup Yüksel, "Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2012), 91-107.

⁵¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), I/144-133; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1998), I/25,26; Ebû'l-Leys Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, t.y.), I/13,14; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, ed. Sâmi b. Muhammed Selâme (y.y.: Dârun Tayyibetün li'n-Neşri ve't-Tevziye, 1999), I/103-126; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed Mâverîdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. Seyyid Abdulmaksud bin Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), I/47-52; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî İbn Atrıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdusselâm Abdu's-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), I/60-65.

⁵² Ahmet Özdemir, "İşârî (Tasavvufî) Tefsirlerde Besmele Yorumu", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XX/1 (2020), 9-37; Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b.

müstakil olarak da tefsiri yapılmıştır. Kur’ân’da en detaylı biçimde tefsiri yapılan âyet Besmele’dir denilse, hata edilmiş olunmasa gerektir.⁵³ Osmanlı döneminde yazılan çok sayıda Besmele tefsiri risâlesi mevcuttur⁵⁴ ve son yıllarda pek çok akademik çalışmanın da konusu olmuştur.⁵⁵⁵⁶

Çalışmamızda Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Besmele üzerine yazılmış 40 adet risâle tespit etmiş olup, aynı müellife ait nüshaların çıkartılması neticesinde 22 Besmele risâlesini incelemiş bulunmaktayız. Bu risâlelerden 12 tanesinin müellifi malum iken, 10 tanesinin müellifi tarafımızdan tespit edilememiş olup, kütüphane kayıtlarında da Meçhul/Anonim olarak geçmektedir.

-
- Abdillâh b. Refî‘, *Tefsîrû ‘t-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2002), I/22; Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nisâbüri, *el-Kesf ve ‘l-Beyân ‘an Tefsîri ‘l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-İhyâi ‘t-Turâsî’l-Arabî, 2002), X/I/92-107; Ahmet Özdemir, “İşârî (Tasavvufî) Tefsirlerde Besmele Yorumu”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XX/1 (2020), 9-37; Akpınar, Ali, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (v. 465/1072)’nin Besmele Tefsiri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* III/9 (2002), 53-92.
- ⁵³ Mehmet Kaya, “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur’ân’ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 83-116. ;Ali Can, “Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (2012), 1-73.
- ⁵⁴ İsam Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanında “Besmele” konulu 363 adet mahtût- matbu eser tespit etmiş bulunmaktayız; Cîlî, Abdülkerim b. İbrahim, *Risâle fî Âyetü’l-Besmele* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1825, 22b-93a vr.); Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *el-Mes’ele fî ‘l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1690, 71-72 vr.); Saçaklızade Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar’aşî, *Risâletü’l-Besmele* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 522, 146b-148b vr.); Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâle fî Şerhi ‘l-Besmele* (NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi: Nadir Eserler, 44/12, 59a-82a vr.), diğer risâleler için .
- ⁵⁵ Abdullah Temizkan, “Şirbînî’nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/1 (2020), 1-15; Tezcan Tuğrul, “Dâvût el-Hanefî el-Karsî el-Birgivî’nin Besmele Risâlesi’ne Dâir”, *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi 23-25 Kasım 2018, Bildiri Kitabı*, 2018, 1102-11107; Halil Aldemir, “Kilisli Muhammed İbn Ebî Bekr’in Besmele Tefsirinin İncelenmesi = Examination of Basmala Commentary of Muhammed ibn Ebî Bekr of Kilis”, *I. Uluslararası Muallim Rifat Kilis ve Çevresi Sempozyumu, Kilis 16-17 Mayıs 2013, Bildiriler*, 2013, 309-322; Can, “Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, 2012; Abdülkerim b. İbrahim Cîlî, *Besmele’nin Şerhi*, çev. Seyyid Hüseyin Fevzi Paşa (İstanbul: Kitsan Yayınları, 2005); Mustafa Özel, “Midhat Paşa’nın Besmele ve Fâtîha Tefsiri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* III/2 (2003), 269-272; Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2002), 405-447; Çelikkan, “Hacı Bektaş Veli’nin Besmele Tefsiri”, *Hacı Bektaş Veli: G. Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi]* II/2 (1995), 39-40.
- ⁵⁶ Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2002), 405-447.

1.1.MÜELLİFİ MALUM OLAN BESMELE TEFSİRİ RİSÂLELERİ

Bu bölümde tekrarı olan eserlerin çıkarılmasıyla 12 adet risâle incelenmiş olup, bu risâlelerden 10 tanesi dirayet ağırlıklı tefsir metodu, 1 tanesi rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile 1 tanesi de işâri tefsir metodu ile telif edilmiştir. Yine 2 tanesinin 15. yy; 1 tanesinin 17.yy; 6 tanesinin 18. yy; 1 tanesinin de 19. yy'da telif edildiği tespit edilmiştir; iki risâlenin müellifinin hayatı hakkında ise bilgiye rastlanamamıştır.

1.1.1.Kehfü'r-Rakîm fî Şerhi Bismillahirrahmânirrahîm

Son varak

İlk varak

ESER: Kehfü'r-Rakîm fî Şerhi Bismillahirrahmânirrahîm

MÜFESSİR: Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm el-Cîlî (v. 832/1428)

DEMİRBAŞ NO: BY6173/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, âlim ve mutasavvıf Abdülkerîm el-Cîlî (v. 832/1428) tarafından M. XV. yüzyılda kaleme alınmıştır.⁵⁷ Abdilkerîm el-Cîlî, M.1325-1428 yılları arasında Bağdat'ta yaşamıştır. O dönemde Bağdat, Timur (v.

⁵⁷ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zûnûn* (Bağdat: Mektebetü'l- Mesnâ, 1941), II/1525; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn* (İstanbul: Behiyye Matbaası, 1951), I/610-611; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.), I/327; Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l- Muarreb* (Mısır: Matbûatü Serkîs, 1928), II/728; M. Nazif Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/250.

807/1405)⁵⁸ tarafından 795'te (M.1392-93) ve 803'te (M.1401) olmak üzere iki defa işgal edilmiştir. İlk işgalde şehir fazla zarar görmemişse de, ikincisinde halk suçsuz olarak kılıçtan geçirilmiş; Abbâsîler'e ait mahalle ve binaların çoğu tahrip edilmiştir. Bu, Bağdat'ın kültür hayatına indirilen ikinci ağır darbe olmuştur. 1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyetinde kalan Bağdat, daha sonra Akkoyunlular'ın eline geçmiştir. Türkmen hânedanları zamanından daha geriye giden bölge kötü yönetimlerle, sulama sisteminin harap olmasıyla, sellerin sebep olduğu harabiyetle önemli ölçüde zarar görmüştür. Halkın çoğu şehri terketmiştir. Kaynaklar, Bağdat'ın 1437'de harabe halinde olduğunu, ne bir cami ne cemaat ne de bir çarşı kaldığını, kanalların tamamen kurduğunu ve Bağdat'ın şehir olmaktan çıktığını, buna ilaveten kabileciliğin yaygın hale geldiğini ve kabile birliklerinin ülkenin hayatında karıştırıcı rol oynamaya başladıklarını bildirmiştir.⁵⁹ Risâle, müellife soru sorulması üzerine telif edilmiştir. Tüm bu kaos ortamı içinde sünnete uygun olarak ilim meclislerinde tedrisatının devam ettiği anlaşılmaktadır. Âlimler telif vermeye, öğrenci yetiştirmeye, toplumu irşâetmeye devam etmişlerdir. Osmanlı reâyâsından olmayan ve Osmanlı topraklarında yaşamamış olan Abdülkerîm el-Cîlî, eserleri ile Osmanlı ilim-kültür dünyasında yerini almıştır.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı, Kutbu'd-dîn Abdülkerîm bin İbrâhîm bin Abdülkerîm el-Cîlî'dir.⁶⁰ 767/1365-66 tarihinde Bağdat yakınlarındaki Cîl kasabasında doğmuştur.⁶¹ Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Fazıl, muhakkik, mutasavvıf, müfessir olarak vassfedilen Cîlî'nin nesebi bazı kaynaklarda Abdülkâdir Geylânî'ye (v. 561/1165-66)⁶² nisbet edilmiştir.⁶³ Kâdirî Şeyhi Şerefuddîn İsmâîl bin

⁵⁸ Timurlu hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır, bkz. İsmail Aka, "Timur", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXI/173-177.

⁵⁹ Abdülaziz Dürî, "Bağdat", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/432-433.

⁶⁰ Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Huzzî (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), I/310; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1525; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/728; Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Zirîklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, 2002), IV/50; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ, t.y.), V/313.

⁶¹ Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", I/250.

⁶² İslâm dünyasının ilk ve en yaygın tarikatı olan Kâdiriyye tarikatının kurucusudur; bkz. Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/234-239.

⁶³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1525; Adil Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, thk. Hasan Hâlid (Müessesetü Nüveyhidu's-Sekafiyye, 1983), I/296.

İbrâhîm el-Cebertî'nin (v.806/1403)⁶⁴ halifelerindendir.⁶⁵ Eserlerinden Hanbelî mezhebine⁶⁶ ve Kâdiriyye⁶⁷ tarikatına mensup olduğu anlaşılmaktadır. İlmî yönden oldukça verimli bir ömür süren Cîlî, (832/1428) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁶⁸ Eserlerinin büyük bir bölümünü İbnü'l-Arabî'nin(v. 638/1240)⁶⁹ fikirlerinin şerhine ayırmış, bazı konularda ona muhalif kaldığını ifade etmekle birlikte, tasavvufun ana meselelerinde onun izinden gitmiştir.⁷⁰

Abdülkerîm el-Cîlî'nin (v. 832/1428) eserleri İslâm dünyasında özellikle Doğu Hindistan'da dikkati çekmiş, dinî inanç ve fikirlerin teşekkülünde büyük bir tesir icra etmiştir.⁷¹ Abdülkerîm el-Cîlî'nin (v. 832/1428) hayatı ve eserleri üzerine muhtelif akademik çalışmalar telif edilmiştir.⁷²

Eserlerinden bazıları şunlardır:

⁶⁴ İrfan Gündüz, "Cebertî, İsmâil b. İbrâhim", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/193.

⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, I/610; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, I/296.

⁶⁶ Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/525-547.

⁶⁷ Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/131-136.

⁶⁸ Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I/310; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1525; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l- Muarreb*, 1928, II/728; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., V/313; Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", I/250.

⁶⁹ Mahmud Erol Kılıç vd., "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/520-522.

⁷⁰ Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Huzzî (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), I/310; Kâtip Çelebi Mustafa, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1525; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, I/610; Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l- Muarreb* (Mısır: Matbûatü Serkîs, 1928), II/728; Nüveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, I/296; Hayreddin Ziriklî, *El-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l- İlmi'l- Melâyin, 2002), IV/50; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin* (Beyrut: Mektebetü'l- Mesnâ, t.y.), V/313; Şahinoğlu, M. Nazif, "Abdülkerîm el-Cîlî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/250.

⁷¹ Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", I/250.

⁷² Zeydan Yusuf, *el-Fikrû's-Süfî'inde Abdülkerîm el-Cîlî* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1988); Abdullah Kartal, *Abdülkerîm Cîlî'nin Tasavvuf Felsefesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002); Abdullah Kartal, "Abdülkerîm el-Cîlî'de Din ve İnanç: İman ve İnkâr Üzerine Farklı Bir Yaklaşım", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2003), 215-232; Nicholas Lo Polito, *Abd Al Karîm Al Jîlî: Tawhîd, Transcendence and Immanence* (Birmingham: University of Birmingham, College of Arts and Law, School of Philosophy, Theology and Religion, Department of Theology and Religion, Doktora Tezi, 2010); Ayşe Berna Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâh irrahmân irrahîm* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

*ed-Dürretü'l-'Ayniyye fî Şevâhidi'l-Gaybiyye (veya Kasîdetü'l-'Ayniyye):*⁷³ 534 beyitlik manzum bir eserdir, *en Nâdirâtül Ayniyye ve el Kasîdetül Ayniyye* olarak da bilinmektedir.⁷⁴

*el-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il:*⁷⁵ Müellifin en önemli ve meşhur eseridir. Türkçe bir çok defa tercüme edilmiş, basılmış ve şerh edilmiştir. İki cilt ve altmış dört bölümden oluşan bu eserde tasavvuf felsefesinin ana konuları müstakil başlıklar altında incelemiş; tasavvufta varlık hakikatlerinin tamamının karşılığı olarak kullanılan “İnsân-ı Kâmil” konusunu ele alınmıştır.⁷⁶

*Kâbe Kavseyn ve Mülteka'n-Nâmüseyn*⁷⁷

*el-Kehf ve'r-Rakîm fî Marifeti Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm:*⁷⁸ Besmelenin işâri metodla telif edilmiş tefsiridir.

*el-Kemâlâtü'l-İlahiyye fî's-Sıfati'l-Muhammediyye*⁷⁹

⁷³ Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm Cîlî, *el-Kasîdetü'l-'Ayniyye* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 0137, 82-91 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/740.

⁷⁴ Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*, 22.

⁷⁵ Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 1661, 192 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/181,389; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, I/161,610,768; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/728; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, t.y., V/313; Reşat Öngören, “el-İnsânü'l-Kâmil”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/332-333.

⁷⁶ Reşat Öngören, “El-İnsânü'l-Kâmil”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/332; Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*, 23-24.

⁷⁷ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm, *Kâbe Kavseyn ve Mülteka'n-Nâmüseyn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1665, 16-38 vr.); Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

⁷⁸ Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm Cîlî, *el-Kehf ve'r-Rakîm fî Ma'rifeti Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3795, 39-57 vr.); Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm Cîlî, *el-Kehf ve'r-Rakîm fî Ma'rifeti Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* (Haydarabad: Dekaa Matbaası, 1321); Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I/310; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1525; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, I/296.

⁷⁹ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm, *el-Kemâlâtü'l-İlahiyye fî's-Sıfati'l-Muhammediyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 5432, 65b-129a vr.); Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

Menâzirü'l-İlâhiyye:⁸⁰ Cîlî'nin çeşitli makamlardaki insanların kendi makamlarını bilememekten ötürü karşılaşılabildikleri olumsuz hallere rehberlik etmek amacı ile şahsi tecrübesinden hareketle sufinin katetmesi gereken 101 makamı ve her birinin afetlerini anlattığı telifidir.⁸¹

Merâtibü'l-Vücûd:⁸² Tasavvuf tarihinde doğrudan varlık mertebelerini anlatan ilk eserdir. Varlık mertebeleri kırk bölümde incelenmiştir.⁸³

en-Nâmûsü'l-A'zam ve'l-Kâmûsü'l-Akdem:⁸⁴ Cîlî'nin en kapsamlı telifidir. Kırk bölümden oluşan ansiklopedik çaptaki eserin konusu, Hz Muhammed'in hakikatlerinin bilinmesidir. Eserin büyük bölümü günümüze ulaşamamıştır.⁸⁵

*Sirrü'l-Münkemin fî Mânâ Kavliî el-Mü'minu li'l-Mü'minîn*⁸⁶

Şerhu Müşkilâti'l-Fütûhâti'l-Mekkiyye:⁸⁷ Muhyiddîn İbn Arabî'nin (v. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*⁸⁸ isimli eseri üzerine yazılmış olan şerhtir.

⁸⁰ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *el-Menazirü'l-İlahiyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8011); Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

⁸¹ Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*, 24-25.

⁸² Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *Merâtibü'l-Vücûd* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 3780, 146b-156a vr.); Kâtip Çelebi Mustafa, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1650; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

⁸³ Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*, 27.

⁸⁴ Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

⁸⁵ Yörütken, *Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*, 27.

⁸⁶ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *Sirrü'l-Münkemin fî Mânâ Kavliî el-Mü'minu li'l-Mü'minîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1665, 39-53 vr.).

⁸⁷ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *Şerhu Müşkilâti'l-Fütûhâti'l-Mekkiyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8011, 39b-65a vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1912; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, IV/50.

⁸⁸ Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA* (İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1996), XIII/251-258.

NİTELİK: Yeşil tam meşin⁸⁹, şemseli⁹⁰, zencirekli⁹¹, miklebli⁹² mukavva⁹³ cilt⁹⁴ içindedir. Cedid kâğıt⁹⁵ kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı⁹⁶ ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 19 satırdan müteşekkildir. 1a-20 a nolu varaklardadır.⁹⁷ Cetvel⁹⁸ kullanılmamıştır. Sayfa numarası ve ta'kibe⁹⁹ mevcuttur. Müellif ismi kütüphane kayıtlarında; “Abd el-Kerim b. İbrahim

⁸⁹ Bitkisel sepilemeyle hazırlanmış, doğal renkte ya da boyanmış kalın koyun derisi. Detaylı bilgi için bkz. Saniye Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 30-39.

⁹⁰ Şemse, deri kitap ciltlerinin dış yüzüne yapılan güneş biçimindeki tezyinatın adıdır. Güneşin ışınlarıyla etrafını aydınlatan bir yıldız olduğu kabul edilerek, kitap kaplarının ortasında bulunan şemse, etrafına yapılan süslemelerle çevresine ışık yayan, güneşi simgelemektedir. Kullanış biçimlerine göre sınıflandırılan şemseler, Selçuklular ve XVI. yy Osmanlılar döneminde genelde yuvarlak, daha sonraki dönemlerde ise oval olarak yapılmıştır; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 25; Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*, 2012, 71; Adam Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, çev. Ali Benli - M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik, 2017), 318,319.

⁹¹ Yazma eserlerin sayfa kenarlarına iki çizgi arasında altın veya gümüş yaldızla yapılan küçük, ince zincirleme halkalar şeklindeki süslemelerdir; bkz. Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü* (Konya: Sebat Ofset Matbacılık, 2003), 220; Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 49.

⁹² Kitabın cildinin sol kapağı üzerinde bulunan ve kitabın sayfalarını koruyan kısımdır. Uç kısmı çoğunlukla üç köşe olup bazen de yamuk dörtgen şeklinde yapılmıştır; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 23; Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*, 2012, 65; Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, 232,233.

⁹³ Cilt yapımında kullanılan “kuvvetlendirilmiş” anlamına gelen mukavva, (murakka olarak da adlandırılır), seçilen uygun kâğıtların, su yoluna göre çapraz olarak üst üste getirilip, yapıştırılmasıyla elde edilen dış kapak malzemesidir; bkz. Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*, 2012, 66.

⁹⁴ Bir mecmua veya kitabın yapraklarını dağılmadan ve sırası bozulmadan bir arada tutabilmek için yapılan koruyucu kapaktır; bkz. Ahmet Saim Arıtan, “Ciltçilik”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/551-557; Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 16.

⁹⁵ 1846 yılında İzmir’de üretimi başlayan kâğıttır, eser-i cedid. bkz. Osman Ersoy, “Kâğıt”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/163-166.

⁹⁶ Aklam-ı Sitte ismi ile meşhur olan; sülüs, nesih, muhakkak, reyhânî, tevki’, rik’a hatlarının haricinde olup, İran’da ortaya çıkan kadim bir yazı türüdür; uzayıp giden keşideler, ince bir bitişme ile asılı kalan derince çanaklı ve küplü harfler başlıca göze çarpan farklılıklardır; bkz. M. Uğur Derman, “Ta’lik”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/507-508; Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*, 188; Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, 322.

⁹⁷ Yazmanın üzerine yazıldığı çift yüzlü kâğıt; bkz. Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 16; Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, 360.

⁹⁸ Yazıyı çerçeve içine alan bazen tek, bazen de biri kalın diğeri ince vb. çizgi veya çizgilerdir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 31; Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*, 22.

⁹⁹ Yazma eserde, sayfa sıralamasının doğruluğunu teyit amacıyla sayfanın sonuna, bir sonraki sayfanın baş tarafından yazılan kısımdır. Ta’kibede yazılan kısım tek bir harf, bir ya da dah fazla kelime

el-Ceyli” olarak geçmektedir. Ferağ kaydı¹⁰⁰ bulunmamaktadır. Risâlenin¹⁰¹, cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Eserin mahtût¹⁰² ve matbu olmak üzere 15 nüshası daha tarafımızdan tespit edilmiştir.¹⁰³ Risâle, Seyyid Hüseyin Fevzi Paşa tarafından 1978 yılında “*Besmele'nin Şerhi*” ismi ile tercüme edilmiş, 294 sayfalık eser, Kitsan Neşriyat tarafından basılmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca eser üzerine yapılmış tez çalışmaları da mevcuttur.¹⁰⁵

Berâati istihlâl¹⁰⁶ ile tezyin edilen dibâcede telif sebebi müellife sorulan bir soru olarak zikredilmiş, sorunun mahiyeti hakkında bilgi verilmemiştir. Eserde temel olarak Besmelenin, esrâr-ı hurûf ile işâri tefsiri yapılmıştır. Eserin ilm-i ledünniyeden olduğu, esrâr-ı hurûfu dile getirdiği zikredilmiş, kısaca ilm-i ledün, ilgili âyetle¹⁰⁷ açıklanmış, özetle avamın bilemediği ancak arifin nasiplendiği bir ilim olduğu bildirilmiştir. Alfabe 28 harfin mevcut olduğu, bu harflerden 14 tanesinde nûrânî, 14 tanesinde de zulmânî işaretler bulunduğu zikredilmiştir. Besmelede geçen harflerden, ilk gelen elifin ülfete; Bâ'nın Cenâb-ı Hakk'ın zatına; Sîn harfinin Sırrullahı; Mîm harfinin Rûh-u Muhammed'e; ikinci elifin Allah'ın Hayy sıfatına; İlk lâm harfinin irade

olabileceği gibi , bir sonraki sayfanın numarası da olabilir; bkz. Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 19,169.

¹⁰⁰ Yazmaların çoğunlukla son varaklarında, nadiren de olsa eserin 1 a yüzünde bulunan müellif, müstensih, mukabele kayıtları, telif ve istinsah yeri ve tarih kayıtlarını bildiren kayıtlardır, “İstinsah kaydı” da denilmektedir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 110-111; Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 18-19; Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, 79-82.

¹⁰¹ Edebî mektuplar ve belli konularda küçük hacimli eserler için kullanılan terimdir; bkz. Rahim Er, “Risâle”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/112-113.

¹⁰² El ile yazılmış kitap, Bu terim matbaanın çıkışından sonra oluşmuştur; bkz. Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 167.

¹⁰³ Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *el-Kehfî ve 'r-Rakim fî Ma'rifeti Bismillâhi 'r-Rahmâni 'r-Rahîm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 3795); Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdülkerîm, *el-Kehfî ve 'r-Rakim fî Ma'rifeti Bismillâhi 'r-Rahmâni 'r-Rahîm* (Haydarabad: Dekaa Matbaası, 1321).

¹⁰⁴ Abdülkerîm b. İbrahim Cîlî, *Besmele'nin Şerhi*, çev. Seyyid Hüseyin Fevzi Paşa (İstanbul: Kitsan Yayınları, 2005).

¹⁰⁵ Ayşe Berne Yörütken, *Abdülkerim Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakim fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Nicholas Lo Polito, *Abd Al Karîm Al Jîlî: Tawhîd, Transcendence and Immanence*.

¹⁰⁶ Bir esere konusuyla ilgili ifadeler kullanarak güzel bir üslûpla başlamak anlamında edebiyat terimidir, bkz.: Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Berâat-ı İstihlâl”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/470.

¹⁰⁷ فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عَيْنِنَا وَعِلْمًا مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا

“Derken, kullarımızdan birini buldular ki ona katımızdan bir rahmet vermiş ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik.” (Kehf 18/ 65).

sıfatına; İkinci lââm harfînin ilim ve cemâl sıfatına işaret ettiği belirtilmiştir. Hadis-i Şerifte¹⁰⁸, Kur’ân’da ne varsa, Fâtiha’da mündemiç, Fâtiha’da ne varsa Besmele’de mündemiç, Besmele’de ne varsa Bâ harfînde mündemiç, Bâ harfînde ne varsa noktasında mündemiç olduğundan, esasen tüm harflerin noktadan oluştuğundan ve noktanın tüm kitabı kapsadığından ve noktanın Cenâb-ı Hakk’ın remzi olduğundan bahsedilmiştir. Besmeledeki harflerin hepsinin keşf yolu ile mazhar olunan ilm-i ledünden istifade edilerek tefsiri yapılmış ve böylece “İnsan-ı Kâmil sırrı” ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İşâri tefsir metoduyla telif edilen eser günümüze kazandırılmış durumdadır.

1.1.2.Şerhu’l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu’l-Besmele

MÜFESSİR: Muhyiddin Muhammed b. Mûsâ et-Tâlicî (v. 15. yy)

DEMİRBAŞ NO: BY185/6

TARİHSEL ARKA PLAN:Eser fakih, ilm-i kelâm ve astronomi âlimi olup, hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olamadığımız Muhyiddin Muhammed b. Musa et-Tâlicî (v. 15. yy) tarafından M. XV. yüzyılda kaleme alınmıştır. Tâlicî’nin II. Bayezid (salt. 1481 -1512) ve Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520) döneminde, Osmanlı Devlet-i ‘Aliyyesi’nin her alanda ilerleme kaydettiği, ilim sahiplerinin

¹⁰⁸ Ali el-Kârî, Ebû’l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 2002), IV/1459, hadisin sıhhati hakkında bir değerlendirme tespit edilememiştir.

himaye edilip maddi- manevi desteklendiği bir dönemde İstanbul'da yaşamış olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁹

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Kaynaklarda ismi Muhyiddin Muhammed b. Mûsâ et-Tâlicî (veya Tâlišî) olarak geçmektedir.¹¹⁰ Hanefi mezhebine mensub.¹¹¹ Doğum ve vefat tarihi ile ilgili farklı kayıtlar mevcuttur. Azerbaycanlı müellif Elnur Nesirov; “1440 yılında Azerbaycan'da doğmuş olup İstanbul'da yaşamış ve XVI. Asrın ilk çeyreğinde de orada vefat etmiştir.”¹¹² derken; İsam veri tabanındaki bazı eserlerinin kayıtlarında ve Keşfü'z- Zunûn'da, Tâlicî'i'nin vefat tarihi (v.854/1450) olarak geçmektedir;¹¹³ Milli Kütüphanedeki mahtût bir risâlesinde ise, (905/1499'da sağ) kaydı mevcuttur.¹¹⁴ İstanbul'da yaşamış olduğu göz önüne alındığında, Keşfü'z- Zunûn'da geçen (v.854/1450) vefat tarihi doğru olmasa gerektir. Yazma eser kütüphanelerindeki eserler incelenerek, tarih kaydı bulunan müellif hattı bir telife rastlanılması halinde, doğru tarih tespitinin yapılabileceği kanaatimiz mevcuttur. Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. İsogoci¹¹⁵ üzerine yazmış olduğu hâşiyenin yüzlerce nüshası muhtelif kütüphanelerde yer almaktadır.¹¹⁶ Bu eser, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.¹¹⁷

¹⁰⁹ Bkz. EK-1.1, EK-1.2.

¹¹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/685; Elnur Nesirov, *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler* (Bakü: Nurlar, 2011), 305.

¹¹¹ Nesirov, *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 305-306.

¹¹² Nesirov, *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 305-306.

¹¹³ Muhyeddin Tâlicî, *Hâşiyet 'alâ Şerhi İsaguci li Hüsameddin el-Kâtî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4434, 82 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/206.

¹¹⁴ Muhyeddin Tâlišî, *Şerhü Tevâli 'i 'l-Envâr min Metâli 'i 'l-Enzâr* (Manisa İl Halk Kütüphanesi: 8189, II+210).

¹¹⁵ Abdulguddüs Bingöl, “İsâguci”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/488-489.

¹¹⁶ Muhyeddin et- Tâlišî, *Hâşiyet alâ Şerh Hüsamü'l-Katî alâ Şerh İsagoci* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 9632/5, 87-124 vr.); Muhyeddin et- Tâlicî, *Şerh-i İsagoji* (Merkezü'l- Melik Faysal li'd-Dirâsâti'l- İslâmiyye: Riyad, 08090); Muhyeddin et- Tâlišî, *Şerh-i İsagoji* (Merkezü'l- Melik Faysal li'd-Dirâsâti'l- İslâmiyye: Riyad, 12316).

¹¹⁷ Haji Ramazanov, *Konya Kütüphaneleri ve Ankara Milli Kütüphanedeki Azerbaycanlı Âlimlerin Arapça El Yazma Eserlerinin Tasnif ve Tanıtımı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

Eserlerinden bazıları şunlardır:

*Hâşiye 'alâ Şerhi Îsâgûcî*¹¹⁸: Ebherî'nin (v. 663/1265 [?])¹¹⁹ *Îsagoci*'sine¹²⁰ Hüsameddin Kâtî (v.760/1359)¹²¹ tarafından yapılan şerh üzerine yazılmış olan hâşiyedir.

*Risâle fî Tefsîri'l- Âyât*¹²²

*Şerhu Hikmeti'l- 'Ayn*¹²³: Necmüddîn el-Kâtibî el-Kazvinî'nin (v. 675/1277)¹²⁴ *Hikmetü'l- 'Ayn*¹²⁵ isimli telifinin şerhidir.

*Şerhu Tavâli'i'l-Envâr*¹²⁶: Kâdî Beydâvî'nin (v. 685/1286)¹²⁷ *Tavâli'u'l-Envâr*¹²⁸ isimli eserine şerhtir.

¹¹⁸ Tâlicî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Îsaguci li Hüsameddin el-Kâtî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 4434); Kâtîp Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/206.

¹¹⁹ Filozof, astronom ve matematikçi, Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) talebesidir; meşhur eseri *Îsaguci*, mantıkçılar nezdinde en çok değer verilen, yine aynı derecede mühim birçok şerh ve hâşiyeye konu olan başlıca mantık kitaplarındandır; bkz. Abdulkuddüs Bingöl, "Ebherî, Esîrüddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 2/75-76.

¹²⁰ Ebherî'nin (v. 663/1265 [?]) *er-Risâletü'l-Esîriyye fî'l-Mantık* adıyla da bilinen eseridir; Mantığın bütün konularını kapsamakla birlikte son derece muhtasar bir eser olup medreselerde mantık alanında okutulan ilk kitap olması bakımından önemlidir; Ebherî'nin *Îsaguci*'si Batı'da ilk olarak P. Thomas Novariensis tarafından Latince'ye çevrilerek 1625'te Roma'da basılmış, bunu diğer çeviriler ve bazı adaptasyonlar takip etmiştir; yine söz konusu eser nazma da çevrilmiştir; bkz. Abdülguddüs Bingöl, "Îsâgûcî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/488-489.

¹²¹ Bilinen ilk Îsâgûcî şarihi; bkz. Adem Evmeş, "Hüsâm Kâtî'nin Şerhu Îsâgûcî Eseri ile Molla Fenârî'nin Fevâidü'l-Fenâriyye Eserinin Tasavvurat Kısımının Karşılaştırılması", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 299.

¹²² Muhyeddin Tâlişî, *Risâle fî Tefsîri'l- Âyât*, 1460 (Ragıp Paşa, 1460, 15-16 vr.).

¹²³ Muhyeddin Tâlişî, *Şerhu Hikmeti'l-Ayn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0160, 257 vr.); Kâtîp Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/206.

¹²⁴ Mantık, felsefe ve kelâma dair çalışmalarıyla tanınan âlim; Nasîrüddin Tûsî'nin (v. 672/1274) talebesidir, Kâtibî astronomi, matematik, kelâm ve felsefe alanında ders veren, Kazvin'de verdiği dersler çok sayıda âlimin orada buluşmasına vesile olacak derecede önemli görülen bir âlimdir; bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Kâtibî, Ali b. Ömer", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/75-76.

¹²⁵ Kâtibî'nin, Aynü'l-Kavâ'id adlı eserine ilâhiyyât ve tabîiyyât konularını ilâve etmek suretiyle kaleme aldığı bir felsefe ve mantık kitabıdır. Üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılan bu eser medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. 2016 tarihinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından tahkik ve tercumeli neşri yapılmıştır; bkz. Necmüddîn el-Kâtibî Kazvinî, *Hikmetü'l-Ayn: Varlık Hikmeti*, çev. Salih Aydın (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016).

¹²⁶ Muhyeddin Tâlişî, *Şerhu Tavâli'i'l-Envâr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 3052, 139 vr.).

¹²⁷ İran'nın en eski ve köklü şehirlerinden olan Şiraz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında doğduğu için "Beydâvî"; (673/1274-75) yılından itibaren bir müddet Şiraz kadılıkudâtlığı yapmasından mütevellid de "Kâdî" nisbeleri ile tanınan müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihidir; bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/100-103.

¹²⁸ Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kelâm ilmine dair eseridir; bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâli'u'l-Envâr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/180-181.

*Ta'lika 'alâ Ta'rifi İlmi'l-Kelâm li Şerhi'l-Mevâkıf*¹²⁹: Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (v. 816/1413)¹³⁰ *Şerhu'l-Mevâkıf*¹³¹ isimli eserine talikadır.

NİTELİK: Kahverengi şemseli meşin cilt içindedir. Makas filigranlı¹³² krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeler¹³³ kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 193 sayfalı mecmuanın 40b-45b nolu varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası verilmemiştir, ta'kîbe kullanılmıştır. Cedvel kullanılmamıştır. Eserin sonunda hâtimedde müellif ismi; “Muhyiddin Tâlici” olarak geçmektedir. Kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Dibâce ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Varaklarda yer yer nem solması bulunmakla birlikte okumaya engel bir yıpranma mevcut değildir. Cilt sağlamdır.

İÇERİK: Eserin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Gelenekte olduğu gibi hamdele¹³⁴, salvele¹³⁵ ile başlayan bir mukaddime olmaksızın, direkt olarak Besmele imla edilip, üzerine keşide çekilerek konuya girilmiştir. Dört bahiste Bâ harfî incelenmiştir. Birinci bahiste, Bâ'nın anlamları üzerinde durulmuştur. “Kalemle yazdım” örneğinde olduğu gibi birlikte olma manasına; yardım alma manalarına değinilmiştir. İkinci bahiste, Bâ harfî cerinin mahzuf müteallakına değinilmiş ve

¹²⁹ Muhyeddin Tâlişî, *Ta'lika 'alâ Ta'rifi İlmi'l-Kelâm li Şerhi'l-Mevâkıf* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0303, 132 vr.).

¹³⁰ Sadreddin Gümüş, “Cürçânî, Seyyid Şerîf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/134-136.

¹³¹ Adudüddin el-Îcî'nin (v. 756/1355) Kelâm ilminin önemli kaynaklarından biri olan *el-Mevâkıf* adlı eseri üzerine Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (v. 816/1413) yazdığı şerhtir. İslâm coğrafyasındaki farklı medreselerde ders kitabı olarak temel düşünce klasikleri arasında yerini almıştır. Zamanla “felsefî kelâm” geleneğinin bir şaheseri hüviyetini kazanan *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı anlamak ve onun üzerine bir hâşiye yazmak; âlim olmanın göstergesi kabul edilmiştir. *Şerhu'l-Mevâkıf*, felsefî kelâm çalışmalarına damgasını vurmuş ve şerh ettiği metni gölgede bırakarak, şerh yazım geleneğinin en iyi örneklerinden biri haline gelmiştir, tarihinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından tahkik ve tercumeli neşri yapılmıştır; bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, haz. Ömer Türker (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022).

¹³² Eski kâğıtların dokusunda bulunup ışığa tutulunca görülebilen çizgi, resim, mühür vb. şekillerdir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 29.

¹³³ Vurgu, kısaltma, forma imzalarında kullanılan, siyah ya da kırmızı mürekkeple çekilen kelime üzeri çizgileridir; bkz. Gacek, *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*, 174.

¹³⁴ “Hamd alemlerin Rabbi olan Allah'tır” ibaresidir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 46.

¹³⁵ “Salât ve selam Peygamberimiz Muhammed'e ve yakınlarına olsun” ibaresidir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 47.

Sahib-i Lübab'ın¹³⁶ (Hâzin(v.741/1341))¹³⁷ görüşleri belirtilmiştir. Üçüncü bahiste, Keşşâf sahibinin¹³⁸(Zemahşerî (v. 538/1144)¹³⁹), Basralıların ve Kûfelilerin Bâ harfi ceri ve müteallakı hakkındaki görüşleri belirtilmiştir. Dördüncü bahiste, Besmele ile söze başlamak konusu işlenmiştir. Ardından; “İsim, Allah, Rahmân, Rahîm” lafızlarının sırayla mana açıklaması yapılmıştır. Son olarak kitabı okumaya başlarken besmelenin ardından hamdelenin de gerekli olduğu konusunda görüş ve açıklamalara yer verilmiştir. Eserde dirayet ağırlıklı tefsir metodu kullanılmıştır. Genel olarak tefsir kaynaklarında “Besmele”nin dil bilimsel tahlili benzer şekilde yapılmıştır.¹⁴⁰ Tahkik, tercüme ve değerlendirmesi ile bir seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

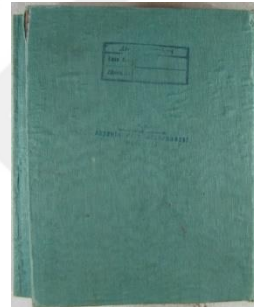
1.1.3. el-Mes'ele fi'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: el- Mes'ele fi'l-Besmele

¹³⁶ Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1995), I/16,17.

¹³⁷ Bağdatlı tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir, bkz.: Ali Eroğlu, “Hâzin, Ali b. Muhammed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/125-126.

¹³⁸ Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l Kitâb, 1986), I/2-5.

¹³⁹ *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimidir, bkz. : Öztürk - Mertoğlu, “Zemahşerî”, XLIV/235-238.

¹⁴⁰ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l- Lays*, I/13, 14; Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcut, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'lKütübî'l-İlmiyye, 1994), I/438,-443; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, I/2-7; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, I/99-101, 149-152; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l- Arabî, 1997), I/25-28; Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), I/26-28; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, I/16, 17.

MÜFESSİR: Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî (v. 1014/1605)

DEMİRBAŞ NO: BY444/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, tanınmış Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimi Ali el-Kârî (v.1014/1605) tarafından M. XVI. yüzyılın son yarısı ile XVII. başı arasında bir tarihte telif edilmiş olmalıdır.¹⁴¹ Müellif İslâmî ilimlerin hemen her dalında 180'e yakın eser vermiş ve bu eserlerin çoğu günümüze ulaşmıştır.¹⁴² el-Kârî, Safevî Devleti'nin şiileştirme politikasından kaçarak Mekke'ye hicret etmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Herat, (913/1507) tarihinde Özbekler, (916 /1510)'da Safevî Hükümdarı Şah İsmâil tarafından zaptedilmiş böylece bölgeye Şamlu Türkmenleri hâkim olmuş ve şiileştirme politikası gütmüşlerdir.¹⁴³ Şah İsmâil'in ölümünden sonra Özbekler'le Safevîler arasında birçok defa el değiştiren bölgede can güvenliği olmayan sıkıntılı, buhranlı bir dönem söz konusu olmuştur.¹⁴⁴ Ağır şiileştirme politikası ve karışıklıklar sebebiyle Ali el Kârî ailesiyle birlikte Mekke'ye hicret etmiştir. Mekke'ye hicret tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamış bulunmaktayız, Şâh İsmail'in Herat'ı (916 /1510) tarihinde zaptettiği bilinmektedir, dolayısıyla Ali el Kârî ve ailesi bu tarihten sonra göç etmiş ve yaklaşık olarak Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520), Kanûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566), II. Selim (salt. 1566-1574), III. Murad (salt. 1574-1595) ve III. Mehmed (salt. 1595-1603)'in saltanatı dönemlerinde Osmanlı Devleti Aliyyesi'nde yaşamış olmalıdır.¹⁴⁵ Bu dönemler, Osmanlı için her ne kadar mali buhran ve iç karışıklıkların başlama dönemini içine alıyorsa da, Devlet-i Aliyye'nin dünya çapında kudretli olduğu, 40 eyaletinde ilim erbabının haklarını koruyup, himaye ettiği, ikram ve ihsanda bulunduğu dönemler olarak tarihe geçmiştir. Dolayısıyla bu dönem hakkında ilim ehli için altın çağların devam ettiği yıllardır demek yanlış olmasa gerektir.

¹⁴¹ Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimü'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbuatü's-Saade, 1906), 8; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/1791; Zirikî, *el-A'lâm li Eşhürü'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/13; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., VII/100; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA* (TDV Yayınları, 1989), II/403-405; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları 39/2, 1960), II/503-506.

¹⁴² Özel, "Ali el-Kârî", II/403.

¹⁴³ Tufan Gündüz, "Safevîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/455.

¹⁴⁴ Recep Uslu, "Herat", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/216.

¹⁴⁵ Bkz. EK-1.2., EK-1.3., EK-1.4., EK-1.5., EK-1.6.

Osmanlı döneminde de Mekke, İslâm dünyasının özellikle hac mevsimlerinde ilim ehli için bir toplanma merkezi olmuştur; Devlet-i ‘Aliyye’nin ihtiramla bölgeye götürdüğü hizmet, ulemaya gösterdiği ihsan ve himaye neticesinde Mescid-i Harâm’da kurulan ilim halkaları, buraya yerleşen âlimler, İbnü’z-Zahîre¹⁴⁶ gibi birkaç nesil ilimle uğraşan ve evleri birer ilim merkezi olan aileler, kütâblar, kütüphaneler ile hac mevsimi dışında da senenin tüm aylarında İslâm dünyasının ilim merkezi olmaya devam etmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Ebû’l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî’dir.¹⁴⁷ Telif ettiği eserlerin dibâcesinde ismini “Ali b. Sultân Muhammed” olarak yazmıştır.¹⁴⁸ İslâmî ilimlerin her alanında, özellikle hadis ve akîde alanında çok sayıda eser vermiş, meşhur Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kıraat ve kelâm âlimidir.¹⁴⁹ Bugün Azerbaycan sınırları içinde bulunan Herat’ta doğmuştur.¹⁵⁰ Doğum tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır. İlk tahsilini Herat’ta yapan müellif,¹⁵¹ Safevî devletinin şîleştirme politikasından kaçarak Mekke’ye hicret etmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.¹⁵² İbn Hacer el-Heytemî (v. 973 /1566)¹⁵³, Müttakî el-Hindî (v. 975/1567), Atiyye İbn Ali es-Sulemî

¹⁴⁶ VIII-X. (XIV-XVI.) yüzyıllarda yaşayan, Benî Mahzûm’a mensup birçok âlimin yetiştiği bir aile, detaylı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, “İbn Zahîre”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/455.

¹⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II/1050; Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh Muhibbî, *Hulâsatü’l-Eser fî A’yânî’l-Karnî’l-Hâdî ‘Aser* (Beyrut: Dâru Sadr, t.y.), III/185; Serkîs, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l- Muarreb*, 1928, II/1791; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V/12; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VII/100.

¹⁴⁸ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Hizbü’l-A’zam ve’l-Virdü’l-Efham* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512).

¹⁴⁹ Leknevî, *el-Fevâidü’l- Behiyye fî Terâcimü’l-Hanefiyye*, 8; Serkîs, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l- Muarreb*, 1928, II/1791; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V13-13; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VII/100; Özel, “Ali el-Kârî”, II/II/403-405; Bilmen, *Tabakâtü’l- Müfessirîn*, 1960, II/503-506.

¹⁵⁰ Muhibbî, *Hulâsatü’l-Eser fî A’yânî’l-Karnî’l-Hâdî ‘Aser*, III/185; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *el-Bedrü’t-Tâli‘ bi-Mehâsini Men Ba‘de’l-Karnî’s-Sâbi* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.y.), I/445; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V/12.

¹⁵¹ Serkîs, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l- Muarreb*, 1928, II/1791.

¹⁵² Muhibbî, *Hulâsatü’l-Eser fî A’yânî’l-Karnî’l-Hâdî ‘Aser*, III/185; Şevkânî, *el-Bedrü’t-Tâli‘ bi-Mehâsini Men Ba‘de’l-Karnî’s-Sâbi*, I/445; Serkîs, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l- Muarreb*, 1928, II/1791; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V/12; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VII/100.

¹⁵³ Şevkânî, *el-Bedrü’t-Tâli‘ bi-Mehâsini Men Ba‘de’l-Karnî’s-Sâbi*, I/445; Serkîs, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l- Muarreb*, 1928, II/1791; Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî Kettânî, *Fihrisü’l-Fehâris ve’l-Esbât ve Mu‘cemü’l-Me‘âcim ve’l-Meşyahât Ve’l-*

(v. 983/1576)¹⁵⁴ ve Allâme Kutbüddin el-Mekkî (v. 990/1582)¹⁵⁵ ilim tahsil ettiği hocaları arasındadır.¹⁵⁶ Resmî hiçbir görevde bulunmamıştır. Hayatı boyunca tedrisatla meşgul olmuş, pek çok öğrenci yetiştirmiştir; Abdulkâdir et-Taberî (v. 1033/1624)¹⁵⁷, Abdurrahman el-Murşidî (v. 1037/1628) tespit edebildiğimiz öğrencilerindendir.¹⁵⁸ Sülûs ve nesih yazıda son derece yetenekli bir hattat olup, kenarlarına tefsir ve kıraatle ilgili şerhler düştüğü mushaflar yazarak geçimini sağlamıştır.¹⁵⁹ Selef yoluna dönülmesini savunmuş, bunun dışında kalan akımları şiddetle eleştirmiş, özellikle vahdet-i vücûd görüşünü tekfîr etmiştir.¹⁶⁰ Velûd bir âlim olan Sultân Muhammed el Kârî, 1014/1605 yılının Şevval ayında Mekke’de vefat etmiş ve Muallâ kabristanlığında defnedilmiştir.¹⁶¹ Vefat ettiği haberini alan Mısır halkı, sayıları dört bini aşan bir cemaatle, Kâhire el-Ezher Camîi’nde gıyaben cenâze

Müselselât, thk. Seyyid Muhammed Bedreddin Ebû Firâs (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1982), II/1090.

¹⁵⁴ Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VI/287.

¹⁵⁵ Mekke’ye ve Yemen’e dair eserleriyle meşhur olan tarihçi, hadis ve fıkıh âlimi, bkz.: Eymen Fuâd Seyyid, “Nehrevâlî”, *DÎA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/547-548.

¹⁵⁶ Muhibbî, *Hulâsatü’l-Eser fî A’yânî’l-Karnî’l-Hâdî ‘Aser*, III/185; Şevkânî, *el-Bedrü’t-Tâli ‘ bi-Mehâsini Men Ba’de’l-Karnî’s-Sâbi*, I/445; Serkîs, *Mu’cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarrebe*, 1928, II/1791.

¹⁵⁷ Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VIII/126.

¹⁵⁸ Özel, “Ali el-Kârî”, II/403.

¹⁵⁹ Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V/12.

¹⁶⁰ Özel, “Ali el-Kârî”, II/403.

¹⁶¹ Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, I/450; Muhibbî, *Hulâsatü’l-Eser fî A’yânî’l-Karnî’l-Hâdî ‘Aser*, III/185,186; Şevkânî, *el-Bedrü’t-Tâli ‘ bi-Mehâsini Men Ba’de’l-Karnî’s-Sâbi*, I/445,446; Serkîs, *Mu’cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarrebe*, 1928, II/1791; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., VII/100; Nüveyhid, *Mu’cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-‘Asri’l-Hadîr*, I/361; Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, II/1182; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu’l- Mekkûn* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabi, ty.), IV/555; Kettânî, *Fihrisü’l-Fehâris ve’l-Esbât ve Mu’cemü’l-Me’âcim ve’l-Meşyahât Ve’l-Müselselât*, II/1074; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, V/12.

namazını kılmışlardır.¹⁶² Sultân Muhammed el Kârî'nin hayatı, eserleri, ilmî görüşleri üzerine çok sayıda akademik tez¹⁶³ ve makale¹⁶⁴ telif edilmiştir.

¹⁶² Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aser*, III/186.

¹⁶³ Abdülbâki Turan, *Aliyyü'l-Kârî'nin Hayatı, Eserleri ve Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân Adlı Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1981); Çağfer Karataş, *Ali el-Kârî'nin Akâide Dair Eserleri ve Bazı İtikâî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991); Harun Akgöğ, *Ali el-Kârî Hayatı, Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Haydar Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Yusuf Karapınar, *Ali el-Kârî'nin Şemmü'l-Avârız fî Zemmi'r-Revâfız Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Mustafa Bilginsoy, *Aliyyül Kârî'nin Kelâmî Görüşleri (Emâlî Şerhi'nde Allah'ın Sıfatları ve Peygamberlik Konuları)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Fikret Soyal, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmânı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, *Ta'likatü'l-Kârî 'alâ Sülâsiyyatü'l-Buhârî Adlı Eserin Edisyon Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Hasan Kayapınar, *İslam Hukuk Metodolojisinde Âhâd Haber ve Ali el-Kârî'nin Âhâd Habere Yaklaşımı (Fethu Bâbi'l-İnâye Özelinde)* (Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Mohammed Maarroof Bayati, *Ali el-Kârî'nin el-Meşrebü'l-Verdi fî Mezhebi'l-Mehdi Adlı Eseri ve Mehdi'nin Mezhebine Dair Analizi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Sinan Pala, *"Mânası Sahîhtir" Tabiri ve Ali el-Kârî'nin el-Esrârü'l-Merfû'a'sında Hakkında Bu İfadeyi Kullandığı Rivâyetler* (Yalova: Yalova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Edilbek Kamazarov, *Ali El-Kârî'nin Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe İsimli Eserindeki Şerh Metodu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Rüfet Şirinov, *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtü'l-Mefâtîh Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019); Erdem Karaaslan, *Ali el-Kârî'nin Fethu Bâbi'l-İnâye Adlı Eserinin Kitâbu'l-Hudûd Bölümünün İncelenmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Hasan Hüseyin Karabıyık, *Ali el-Kârî'nin Tefsirinde Farklı Kıraat Noktaları ve Yoruma Etkisi* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Hüseyin Acar, *Aliyyü'l-Kârî'nin el-Mevzûâtü'l-Kübrâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Mahmut Kaya, *Ali el-Kârî'nin Fethu Bâbi'l-İnâye'de Hadisleri Değerlendirmesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Mehmet Kalkan, *Ali el-Kârî ve Fethu'l-Muğatta Şerhu'l-Muvatta'ı İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor); Rifat Ekinci, *Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Kârî'nin "Şerhu'l-Izzî fî'l-Tasrif" İsmindeki Eserinin Edisyon Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Süleyman Dede, *Molla Ali el-Kârî, Kıraat İlmindeki Yeri ve el-Minehu'l-Fikriyye Adlı Eserin Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Yavuz Horoz, *Ali el-Kârî'nin Şerhu'l-Muvatta İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor); Yunus Emre Avcu, *Molla Ali el-Kârî'nin el-*

Eserlerinden bazıları şunlardır:

- Kādî İyâz'ın eş-Şifâ Kitabının Şerhi Olan Şerhu's-Şifâ'daki Metodu* (Amman: University of Jordan Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor).
- ¹⁶⁴ Cağfer Karataş, "Ali el-Kârî'nin Hayatı, Selef Akidesine Dönüş Çabası ve Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/5 (1993), 287-299; Ali Can, "Aliyyü'l-Kârî'nin Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/2 (2012), 37-66; Ali Can, "Aliyyü'l-Kârî'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/22 (2013), 128-173; Adnan Memduhoğlu, "Molla Ali el-Kârî ve 'el-İhtidâ fi'l-İktidâ' Adlı Risâlesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/2 (2015), 227-270; Muhammet Abay, "Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi", *Usûl: İslâm Araştırmaları* 23 (2015), 7-44; Ahmet Karataş, "Aliyyü'l-Kârî'nin el-Mülemma' Şerhu'n-Na'ti'l-Murassa' Adlı Arapça Risâlesinin Tercüme ve Şerhi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 37 (2016), 147-197; Sami Büyükkaynak, "Aliyyü'l-Kârî'nin Fıkıh-ı Ekber Şerhinde Tartışmalı Bazı Konularda Delil Olarak Kullandığı Rivayetlerin Tahric ve Değerlendirilmesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 44 (2017), 193-217; Eyüp Öztürk, "Âhir Zaman Beklentilerinin Mezhebî Aidiyetlere Yansıması: Ali el-Kârî el-Herevî'nin 'el-Meşrabu'l-Verdî fi Mezhebi'l-Mehdî' İsimli Risalesi Işığında Mehdî'nin ve Hz. İsa'nın Hanefilikle İlişisine Dair İddialar = The Reflection of Apocalyptic Expectations to the Sectarian Affiliation: The Allegations About the Relation of Mahdi and Jesus with the Hanefism Sect in the Light of Ali al-Kârî's Risâla: 'al-Mashrab al-Vardî fi al-Madhab al-Mahdî'", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, 538-547; Mustafa Akman, "Firavun'un İmânı Konusunda Celâleddin ed-Devvânî ile Ali el-Kârî Arasındaki Polemik", *II. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, 9-11 Şubat 2018, Şanlıurfa*, 2018, 15-20; Hasan Kayapınar, "Ali el-Kârî'nin el-Hidâye'de İstidlal Edilen Hadislere Yönelik Eleştirileri = Ali al-Qari's Evaluations on the Hadithes Used as a Proof in al-Hidayah", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX/2 (2019), 730-743; Hasan Kayapınar, "Ali el-Kârî'nin Hanefî Mezhebi'nde İstidlal Edilen Âhâd Haberler Hakkındaki Değerlendirmeleri = Ali al-Qari's Evaluation on the Hadithes Used as a Proof in Hanefian Madhhab", *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Social and Theological Studies* 2 (2019), 95-109; Hasan Kayapınar, "Ali el-Kârî'nin Teâruz Halindeki Haberlere Yönelik Değerlendirmeleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2019), 133-154; Necmeddin Güney, "Muhalif'in Arkasında Namaz Kılmak: Ali el-Kârî'nin "İktida Risâlesi Özelinde Farklı Mezhepten İmama Uymaya Dair Fikhi Tartışmalar", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)* III (2019), 543-557; Raşit Çavuşoğlu, "Aliyyü'l-Kârî'nin Salavât-ı Şerîfesini 20. Asırdan Okumak: Amasya Müftüsü Mehmed Sabri Yetkin'in Salavât-ı Şerîfe Şerhi", *İslâmî İlimler Dergisi* XIV/2 (2019), 71-98; Mahmut Tekin, "Ali el-Kârî ve Tasrîfu'z-Zencânî İsimli Eser İçin Kaleme Aldığı Şerhi", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi [Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi]* VII/2 (2020), 337-362; Rüfet Şirinov, "Aliyyü'l-Kârî ve Mirkâtü'l-Mefâtih Adlı Eserinin Şerh Edebiyatındaki Yeri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 49 (2020), 303-325; Yunus Öztürk, "el-Fikhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz", *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal* VII/1 (2020), 187-126; Necmi Sarı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme = An Assessment of Ismail Haqqi Bursavi in his Work Titled Sharh Nukhbat al-Fikar about Possible Causes of his Negative Attitude for 'Ali al-Qari', *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 1-26; Orazsahet Orazov, "Ali el-Kârî el-Herevî'nin et-Tedhîn li't-Tezyîn alâ vechi't-Tebyîn Adlı Risâlesi ve Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'ye Karşı Eleştirisi", *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 659-672.

DİA'nın "Ali el Kârî" maddesinde müellifin "Hadis, Fıkıh, Kıraat, Biyografi" başlıkları altında telif ettiği eserlerin zikredilmesine mukabil, rivâyet - dirâyet - işâri tefsir metodları ile Kur'ân'ın tamamını tefsir ettiği *Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân*¹⁶⁵ isimli orta hacimli eseri ve konulu tefsir alanındaki muhtelif telifleri¹⁶⁶ başta olmak üzere tefsir alanında kaleme aldığı eserlerinin ayrı bir başlık altında, kısa açıklamalar yapılarak zikredilmemiş olmasının sebebi tarafımızdan anlaşılamamış olup, hayal kırıklığı ve üzüntü ile karşılanmıştır.

Müellifin çok sayıdaki eserlerinden bir kısmını zikretmekle iktifa etmiş bulunmaktayız.

*Cem'u'l-Vesâ'il fî Şerhi's-Şemâ'il*¹⁶⁷: Tirmizî'nin (v.279/892)¹⁶⁸ *eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye*¹⁶⁹ isimli eserinin en önemli şerhidir.¹⁷⁰

*Dav'ü'l-Me'âlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî*¹⁷¹: *Minehu'r-Ravzi'l-Ezher fî Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber* isimli telifinin ihtisarıdır.

*Edilletü Mu'takadi Ebî Hanife fî Ebeveyi'r-Rasûl*¹⁷²: Hz Peygamber'in (s.a.s.) anne ve babasının mü'min olmadıklarına dair Ebû Hanife'nin (v. 150/767)¹⁷³ görüşünü

¹⁶⁵ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân*, thk. Dr. Nâci es-Süveyd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013).

¹⁶⁶ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Beyyinât fî Beyâni Ba'di'l-Âyât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1581, 159-162 vr.); Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *San'atü'llah fî Siğati Sıbgatü'llah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2101, 106-111 vr.); Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Hel Yenzurûne Âyetinin Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tırnova, 1101).

¹⁶⁷ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Cem'u'l-Vesâ'il fî Şerhi's-Şemâ'il* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 0032, 309 vr.); Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/1799; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/12.

¹⁶⁸ *Kütüb-i Sitte*'den *el-Câmi'u's-Sahîh*'in müellifi, muhaddis, bkz.: M.Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLI/202-204.

¹⁶⁹ Tirmizî'nin (v. 279/892) Resûl-i Ekrem'in şemâiline dair eseri, bkz.: M.Yaşar Kandemir, "eş-Şemâ'ilü'n-Nebeviyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/500-501.

¹⁷⁰ Özel, "Ali el-Kârî", II/404.

¹⁷¹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Dav'ü'l-Me'âlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0862, 42b-79a vr.); Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/13.

¹⁷² Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Risâle fî Ebeveyi'r-Rasûl(Sallallahü aleyhi ve Sellem)* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yahya Tevfik, 1736).

¹⁷³ Hanefî mezhebinin imamı, mutlak müctehid, bkz.: Mustafa Uzunpostalcı - Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanife", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/143-145.

savunmak ve aynı konuda Süyûtî'nin (v. 911/1505) ¹⁷⁴ görüşünü reddetmek amacıyla telif edilmiş bir risâledir. ¹⁷⁵

el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l- Ahbâri'l-Mevdû'a ¹⁷⁶: Halk arasında dolaşan uydurma hadislerin toplanıp bir araya getirildiği bir eserdir. ¹⁷⁷

Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân ¹⁷⁸: Kur'ân âyetlerinin tamamı, ağırlıklı olarak îşari olmak üzere, dirayet ve rivayet tefsir metodları da kullanılarak tefsir edilmiştir.

Ferra'l-Avn min Müddei İmân-ı Fir'avn ¹⁷⁹: Devvânî'nin (v. 908/1502) ¹⁸⁰; Firavunun ölmeden önce iman etmesinin geçerli olduğunu iddia ettiği risâleye reddiye olarak yazılmıştır.

Hel Yenzurûne Âyetinin Tefsiri ¹⁸¹: Bakara Sûresi 2/210 ¹⁸². âyetinin tefsiridir.

el-Hürzü's-Semîn ¹⁸³: İbnü'l-Cezerî'nin (v. 833/1429) ¹⁸⁴ hadislerde geçen dua ve zikirlerle dair olan eseri *el-Hısnü'l-Hasîn*'in şerhidir. ¹⁸⁵

¹⁷⁴ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi, bkz.: Halit Özkan vd., “Süyûtî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVII/202-204.

¹⁷⁵ Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri*, 20.

¹⁷⁶ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l- Ahbâri'l-Mevdû'a* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0788, 144b-253b vr.); Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, I/752; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/13.

¹⁷⁷ Şirinov, “Aliyyü'l-Kârî ve Mirkâtü'l-Mefâtih Adlı Eserinin Şerh Edebiyatındaki Yeri”, 308-309.

¹⁷⁸ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Damad İbrahim, 0117, 567 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/454; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, I/752; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/12; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., VII/100.

¹⁷⁹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Ferra'l-Avn min Müddei İmân-ı Fir'avn* (Kastamonu YEK: 298/04, 196b-231a vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/850; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l- Mekkûn*, ty., IV/187.

¹⁸⁰ Dinî ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eş'arî kelâmcısı; bkz. Harun Anay, “Devvânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/257-262.

¹⁸¹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Hel Yenzurûne Âyetinin Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 1101).

¹⁸² هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ
"Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah'a dönecektir!"

¹⁸³ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Hürzü's-Semîn li'l-Hısnü'l-Hasîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 0471, 376 vr.); Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aser*, III/185; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/12; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l- Muarreb*, 1928.

¹⁸⁴ Kıraat ve hadis âlimi, bkz.: Tayyar Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/551-557.

¹⁸⁵ Özel, “Ali el-Kârî”, II/404.

el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham ¹⁸⁶: Eserde, âyetlerde ve sahih hadislerde bulunan dualar bir araya getirilmiştir.

el-Kavlü's-Sedid fi Hulfi'l- Va'id ¹⁸⁷: Allah Teâlâ'nın va'idinden dönüp dönmeyeceği konusunda telif edilmiştir. ¹⁸⁸

el-Mes'ele fi Şerhi'l-Besmele ¹⁸⁹

el-Meşrebü'l-Verdi fi Hakikati (Mezhebi) 'l-Mehdi ¹⁹⁰: Risâle, “Hz Mehdi ¹⁹¹ geldiğinde Ebû Hanîfe'ye (v. 150/767) tabi olacaktır” diyenlere reddiye olarak telif edilmiştir. ¹⁹²

Şerhü Mirkâtü'l-Mefâtih ¹⁹³: Hatîb et-Tebrîzî'nin (v. 502/1109) ¹⁹⁴ Begavî'ye (v. 516/1122) ¹⁹⁵ ait *Mesâbihu's-Sünne*'yi ¹⁹⁶ tamamlayarak yazdığı *Miškâtü'l-Mesâbih*

¹⁸⁶ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, 12512); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/660; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/322; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., X/42.

¹⁸⁷ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Kavlü's-Sedid fi Hulfi'l- Va'id* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reisülküttab, 1201, 122-129 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1364.

¹⁸⁸ Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri*, 18.

¹⁸⁹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Mes'ele fi Şerhi'l-Besmele* (Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 328, 232-233 vr.); Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., IV/476; Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Mes'ele fi'l-Besmele*, thk. Dr. Abdülhakim Enis (Dubâi: Şebeketü'l-Elûke, 2012).

¹⁹⁰ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Meşrebü'l-Verdi fi Hakikati (mezhebi) 'l-Mehdi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3523, 47-71 vr.).

¹⁹¹ Mehdi, farklı kültür ve dinlere göre, dünya tarihinin sonunda (âhir zaman) Tanrı tarafından yeryüzüne gönderileceğine ve yeryüzünü hâkimiyetine alacağına inanılan bir hükümdar ya da insanlara doğru yolu gösterecek bir peygamber, dinî bir lider veya Hinduizm'de olduğu gibi bir tanrıdır; Eski Amerika yerlilerinden Aztekler mehdîlerine “Quetzalcoatl”, Eski Mısırlılar “Amenî” demişler, Hinduizm “Kalki”, Budizm “Maytreya (maitreya, mettaya)”, Mecûsîlik “Saoşyant”, yahudi ve hristiyanlar “Mesîh” kelimesini kullanmışlardır; bkz. Ekrem Sarıkcıoğlu - Yusuf Şevki Yavuz, “Mehdi”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/369-374.

¹⁹² Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri*, 19.

¹⁹³ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih li Miškâtü'l-Mesâbih* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0995, 789 vr.); Kâtip Çelebi Mustafa, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1698; Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabîyye ve'l- Muarreb*, II/627; Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselâsât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), II/1019; Hayreddin Ziriklî, *El-A'lâm li Eşhürü'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, V/12; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, VII/100.

¹⁹⁴ Arap dili ve edebiyatı âlimidir; bkz. Ahmet Özel, “Tebrîzî, Hatîb”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/223-224.

¹⁹⁵ Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihidir; bkz. Güngör, “Begavî, Ferrâ”, V/340-341.

¹⁹⁶ Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseridir; Rivayetlerin önce konularına ve bablara göre sıralandığı kitapta her babdaki hadisler kendi içinde sahih ve hasen olmak üzere ikiye ayrılmış, az sayıdaki zayıf rivayetin durumu belirtilmiş, münker ve mevzû rivayetlere yer verilmediği ifade edilmiştir; bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), XXIX/258-260.

adlı eseri üzerine yazılmış en kapsamlı şerhtir. Ali el-Kârî'nin (v.1014/1605) en önemli ve kapsamlı eseridir.¹⁹⁷

er-Risâletü'l-Beyyinât fî Ba'zı'l-Âyât ¹⁹⁸ : En'âm Sûresi 6/158. Âyeti tefsir edilen eserde, Allah Teâlâ'ya iman konusu âyet kapsamında ele alınmıştır.

Risâle fî Vahdeti Vucûd ¹⁹⁹: İbn Arabî'nin (v. 638/1240) ²⁰⁰ *Füsûsu'l Hikem* ²⁰¹ adlı eserine reddiyedir.²⁰²

San'atü'llah fî Siğati Sıbgatü'llah ²⁰³ : Risâlede, levh-i mahfuz, kaza-kader, kaderin değişmesi konuları ele alınmıştır.

Semmu'l Avarız fî Zemmi'l- Revafız ²⁰⁴ : Şiayi tenkit etmek amacıyla telif edilmiş bir risâledir.²⁰⁵

¹⁹⁷ Şirinov, “Aliyyü'l-Kârî ve Mirkâtü'l-Mefâtîh Adlı Eserinin Şerh Edebiyatındaki Yeri”, 310.

¹⁹⁸ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Beyyinât fî Beyâni Ba'di'l-Âyât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 1581).

¹⁹⁹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Risâle fî Vahdeti Vucûd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmirli İ.Hakkı, 1206, 52-114 vr.); Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikin*, V/13.

²⁰⁰ Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellifdir; bkz. Kılıç vd., “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, XX/520-522.

²⁰¹ Tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biri olan eserin tam adı *Fusûsü'l-Hikem ve Husûsü'l-Kilem*'dir; Ele aldığı meselelerin zor anlaşılır olmasının yanı sıra dil olarak da çok muammalı bir yapıya sahip bulunan eser üzerine birçok şerh ve reddiye yazılmıştır; İslâm tarihinde bu kitap kadar üzerinde lehte ve aleyhte tartışmalar yapılmış bir başka esere rastlamak güçtür; En önde gelen talebesi olan Sadreddin Konevî (v. 673/1274), şeyhin eserlerinin mükemmel bir özeti ve kaleme aldıklarının hâtimesi, kendisine “nâzil olanların” da sonu olan bu kitabın Allah'ı bilmeye dair olduğunu, makâm-ı Muhammedî menbaından zât, yani cem'u'l-ahadî meşrebi üzere geldiğini söylemiştir; bkz. Mahmud Erol Kılıç, “Fusûsü'l-Hikem”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/230-237.

²⁰² Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri*, 17.

²⁰³ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *San'atü'llah fî Siğati Sıbgatü'llah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 2101).

²⁰⁴ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Semmu'l Avarız fî Zemmi'l- Revafız* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1690, 340-373 vr.).

²⁰⁵ Yıldırım, *Ali el-Kârî'nin Kelâmî Görüşleri*, 24.

Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker ²⁰⁶: İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) ²⁰⁷ hadis usulüne dair yazdığı önemli eseri *Nuhbetü'l-Fiker*'e ²⁰⁸ yine kendisi tarafından yapılan şerhin hâşiyesidir. ²⁰⁹

NİTELİK: Risâle, kahverengi deri üzerine yeşil bez kaplı mukavva cilt içindedir. Üzüm salkımı fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideler ve bazı lafızlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 237 varaklı mecmuanın 1b-2b nolu varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Hem sayfa numarası verilmiştir, hem de ta'kibe kullanılmıştır. Cetveller altınyaldızlıdır. Serlevhasında²¹⁰ eserin ismi; “Mes’eletü’-l Besmele” olarak yazılmıştır. Müellif ismi ise hâtimedde; Ali bin Sultan Muhammed Herevî olarak kaydedilmiştir. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Zahriyesinde ²¹¹, Ömer el- Akşehiri'nin bu eseri Akşehir kütüphanesine vakfettiğine dair temellük ²¹² kaydı vardır. Yine aynı sayfada Muhammed b. Mustafa b. Mustafa b. İsa'ya ve Seyyid İbrahim'e ait temellük kayıtları bulunmaktadır. Eserin cildi ve varakları sağlamdır. ²¹³

İÇERİK: İncelediğimiz nüsha haricinde İsam Kütüphaneler linkinden tamamı mahtût olan 34 nüsha tespit etmiş bulunmaktayız. ²¹⁴ Yine çalıştığımız Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 7712/32 demirbaş numarası ile bir nüsha daha bulunmaktadır.

²⁰⁶ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 0379, 1-156 vr.); Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî Aser*, III/185; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselâlat*, I/68.

²⁰⁷ Ünlü hadis âlimi ve hâfızı; bkz. M.Yaşar Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX/514-531.

²⁰⁸ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245) hadis usulüne dair telif ettiği, hadis ilimlerini altmış beş nevi halinde incelediği *Mukaddime* adlı eserine, İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) kırk nevi daha ekleyerek yazmış olduğu muhtasardır; bkz. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, XIX/523.

²⁰⁹ Özel, “Ali el-Kârî”, II/404.

²¹⁰ Başlık ve tezhiblenen başlık kısmı; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 47.

²¹¹ Yazma eserin başlangıç sayfasının arka yüzü; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 48.

²¹² Esasen eserin kime ait olduğunu bildiren kayıtlardır. Genelde kitabın başında, zahriyede veya vikâye varağında bulunur. Temellük kaydında; kitap sahibinin adı, kimden kime intikal ettiği, temellük edilen tarih, satın alınmışsa kimden-kaça-ne zaman alındığı, alt tarafta da temellük edenin mühürü bulunur; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 122.

²¹³ Bkz. EK-3.1.

²¹⁴ Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Kârî, *el-Mes'ele fî'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hekimoğlu, 944, 55-57 vr.); diğer nüshalar için bkz.İsam.

Ali Can, “*Aliyyü’l-Kârî’nin Envâru’l-Kur’ân ve Esrâru’l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu*”²¹⁵ başlıklı makalesinde, eserin tahkikli neşrinin²¹⁶ yapıldığını bildirmiştir.

Yaptığımız araştırma neticesinde Dr. Abdülhakim el-Enfs tarafından risâlenin tahkikli neşrinin yapıldığını tespit etmiş bulunmaktayız.²¹⁷ Dubâi basımlı eser, zengin bir dirâsenin ardından, orijinal metnin görseli, akabinde metnin tahkikli neşri, kaynakça, fihrist ve son olarak muhakkikin ve yayınevinin muhtelif çalışmalarının yer aldığı iki liste ile 39 sayfa olarak yayımlanmıştır.

Kısa bir duayla başlanan, dibâcesi²¹⁸ bulunmayan risâle, Tevbe Sûresi’nin başında Besmele okunup okunmaması hakkında kaleme alınmış tek varaklı kısa bir telifdir. Tevbe sûresine Besmele ile başlanmadığında ittifak olduğu, bununla birlikte bu sûrenin dışındaki bütün sûrelerin başında besmelenin okunacağına dair de kurrâ arasında ittifak bulunduğu konusu işlenmiştir. Tevbe Sûresi’nin başında Besmele okumanın batıl olduğu, Enfâl Sûresi’nin peşi sıra birlikte okunduğu vakit başta Besmele okunabileceği konusu İmam Mâlik (v. 179/795)²¹⁹, İmam Şâfiî’nin (v. 204/820)²²⁰ görüşlerinin yanı sıra, Ebu’l Leys Semerkandî’nin (v. 373/983)²²¹ *Fetâva’n-Nevâzil*²²² isimli eserinde zikrettiği görüşleri ile desteklenmiş; bunun aksine olan ve Ebû Hanîfe’ye (v. 150/767) isnad edilen görüşün batıl olduğu beyan edilmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile kaleme alınan eserde konu ile ilgili kısa hâşiye notu da bulunmaktadır.

Müellife ait *Envâru’l-Kur’ân ve Esrâru’l-Furkân* isimli tefsirde, Tevbe Sûresi’nin ilk âyeti tefsir edilirken Besmele’nin kıraati meselesine girilmemiş, ilgili

²¹⁵ Ali Can, “*Aliyyü’l-Kârî’nin Envâru’l-Kur’ân ve Esrâru’l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu*”, 2012, 40.

²¹⁶ Ali el-Kârî, Ebû’l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî, “*Mes’ele fi’l-Besmele*” *Mecelletü Külliyyâtı’d-Dirâseti’l-İslâmiyye ve’l-Arabiyye* 36 (ts.), 21-53.

²¹⁷ Ali b. Sultân Muhammed Kârî, *el-Mes’ele fi’l-Besmele*, thk. Dr. Abdülhakim Enis (Dubai: Dâiratü’ş-Şûûni’l-İslâmiyyeti ve’l-Amelü’l-Hayriyyü, 2013), 39.

²¹⁸ Farsça kökenli bir kelime olup, Arapça; “Mukaddime”, Türkçe; “Giriş-önsöz” manalarına gelmektedir; bkz. Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eser Terminolojisi*, 46; Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, 163.

²¹⁹ Mâlikî mezhebinin imamı, mutlak müctehid ve muhaddistir, bkz.: Ahmet Özel, “Mâlik b. Enes”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/506-513.

²²⁰ Şâfiî mezhebinin imamı, mutlak müctehiddir, bkz.: Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 20110), XXXVIII/223-233.

²²¹ Fakih, müfessir ve sûfidir, bkz.: Yazıcı, “Semerkandî, Ebû’l-Leys”, XXXVI/473-475.

²²² Adı geçen eserde konu ile ilgili bir bahise rastlanamamıştır; bkz. Ebû’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî, *Fetâva’n-Nevâzil*, thk. Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Ulumiyye, 2004).

sûrenin başında Besmele yazılmamasının sebeplerine birkaç satırla kısaca değinilmiş ve bu sebepler, “Üstadına” isnad edilerek şöyle sıralanmıştır: İlki, Tevbe Sûresinin Allah Teâlâ’nın gazabı olduğu, Besmele’nin ise rahmeti olduğu ve rahmetle gazabın bir arada olamayacağı görüşüdür; ancak azap tehditi ile başlayan muhtelif sûrelerin başında Besmele imla edilmiş olduğu zikredilerek bu uzak bir ihtimal sayılmıştır²²³ İkinci sebep ise, Tevbe Sûresinin başında Besmele’nin olmaması, Allah Teâlâ’nın dilediğini dilediği şekilde yaptığına, efal-i ilahiyede herhangi bir ortağının veya eksik-kusur marazın olmadığına ve özellikle de Kur’ân-ı Kerîm’in tenzilinin Âlemlerin Rabbi’ne aidiyetinin delili olması hasebiyle ²²⁴, sûrenin başında Besmele’nin yazılmamış olabileceğidir.²²⁵ Yaptığımız araştırmada Ali el- Kârî’nin, Tevbe Sûresi’nin başında Besmele yazılmamış olması ile ilgili açıklama yaparken kaynak olarak; Kuşeyrî’nin (v.465/1072)²²⁶ *Letâ’ifü’l-İşârât*²²⁷ isimli tefsiriyle Ebûbekir İbnü’l- Arabî’nin (v. 543/1148)²²⁸ *Ahkâmü’l-Kur’ân*²²⁹ isimli eserini kullanmış olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız; dolayısıyla incelediğimiz risâlede “Üstadımız bu konuyu şöyle ifade etmiştir” derken, bu iki müelliften birini kastediyor olsa gerektir. Müellifin yazmış olduğu müstakil tefsirinden bu tespitleri yaparak tez çalışmamızda yer alan *el- Mes’ele fi’l- Besmele* isimli risâlesi ile karşılaştıramamız

²²³ وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ

“Eksik ölçüp tartanların vay haline!”, Mutaaffifin 83/1;

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ

“Arkadan çekiştiren, ayıp kusur arayan, servet toplamış ve onu sayıp durmuş olan herkesin vay haline!” (Hümeze 104/1,2.

²²⁴ Nitekim bu, Kur’ân’da açıkça zikredilmiştir, bkz.: تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Bu kitabın Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmekte olduğunda asla kuşku yoktur.” (Secde 32/2);

تَنْزِيلُ مِنَ رَبِّ الْعَالَمِينَ “O, Âlemlerin Rabbinden indirilmiştir.” (Vâkıa 56/80);

تَنْزِيلُ مِنَ رَبِّ الْعَالَمِينَ “O, Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir.” (Hâkka 69/43).

²²⁵ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Envâru’l-Kur’ân ve Esrâru’l-Furkân*, II/277.

²²⁶ Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimidir, *Letâ’ifü’l-İşârât* isimli eserini H. 434’te (M.1042-43) başlamıştır, bu eserinde Sülemî’nin (v. 412/1021) *Hakâ’iku’t-Tefsîr*’ini örnek almıştır. Ancak kitap, Sülemî’nin tefsirinden daha düzenli ve kapsamlıdır. İşârî tefsir yazan müellifler *Letâ’if*’ten yararlanmışlardır, bkz. :

²²⁷ Ebû’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-İşârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey’etü’l-Misriyye el-Âmme, ts.), II/5.

²²⁸ Endülüslü Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden ve muhaddislerindendir, *Ahkâmü’l-Kur’ân* isimli ahkâm âyetlerinin tefsirine dair eserin sahibidir. Rivayet ağırlıklı olan telif, Mâlikî fikhî içindeki farklı görüşlere yer vermesi ve diğer fikh mezheplerinin görüşlerini de objektif olarak değerlendirmesiyle maruftur bkz.: Osman Eskicioğlu, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/504; Ahmet Baltacı vd., “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/488-492.

²²⁹ Bkz. Eskicioğlu, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, I/554.

sonucunda, iki eserin birbirinin devamı veya özeti niteliği taşımadığı ve birbirinden bağımsız eserler olduğunu söylemek mümkündür.

Tevbe sûresi dışındaki tüm sûrelerin başında Besmele okunmasının vacip olduğu konusunda kıraat imamı arasında icmâ vardır.²³⁰ Yine Tevbe Sûresine başlarken diğer sûrelerin hilafına Besmele okunmaması hususunda da ittifak vardır.²³¹ Buna mukabil Alemüddin Sehâvî (v. 643/1245)²³², Tevbe Sûresinin başında Besmele'nin okunmasının kıyasa uygun olarak caiz olduğu görüşündedir; iskat edilmesindeki maksadın ne olduğu bilindiği için okunmasında sakınca olmadığını ifade etmiştir.²³³

Tefsir kaynakları üzerinde yapmış olduğumuz çalışma sonucunda, Tevbe Sûresinin başında Besmele'nin kıraat edilmemesi konusuna sadece Âlûsî, *Cemâlû'l-Kurrâ' ve Kemâlû'l-İkrâ'* isimli eserinde Alemüddin Sehâvî'ye (v. 643/1245) isnad ettiği; “Meşhur olanın okunmaması olduğu; ancak, iskat edilmesindeki maksadın ne olduğu bilindiği için, kıyasa uygun olanın okunması olduğu” değerlendirmesini zikretmiştir.²³⁴

İncelemiş olduğumuz diğer tefsir kaynaklarından bir kısmı Tevbe Sûresinin başında Besmele kıraati ya da imlası konusuna hiç değinmeyerek direkt ilk âyetin tefsirine geçmiştir.²³⁵

²³⁰ Mahmûd Halîl Husarî, *Ahkâmü Kırâ'ati'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1999), 333.

²³¹ Hâmid b. Abdülfettah Paluvî, *Zübdetü'l-İrfân*, thk. Mustafa Atilla Akdemir (İstanbul, 1999), 21.

²³² Kıraat ve tefsir âlimidir, bkz.: Tayyar Altıkulaç, “Sehâvî, Alemüddin”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XVI/311-313.

²³³ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed Sehâvî, *Cemâlû'l-Kurrâ' ve Kemâlû'l-İkrâ'*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987), II/484.

²³⁴ Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1994), V/237.

²³⁵ Ebü Muhammed İsmâîl b. Abdîrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver Süddî, *Tefsîrû's-Süddî el-Kebîr*, thk. Dr. Muhammed Ata Yusuf (Mansûra: Dâru'l- Vefâ', 1993), 287; Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehata (Beyrut: Dâru İhyâi 't-Türâs, 2002), II/135; Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfî, *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfî*, thk. Ahmed b. Mustafa el-Farrân (Dâru't-Tedmuriyye, 2006), II/895; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIV/96; Ebü Müslim Muhammed b. Bahr İsfahânî, *Tefsîru Ebî Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 136; Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), V/283; Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1993), IV/264; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, V/6; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhakî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1994), II/63; Ebü'l-Hasen Şemsü'lislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-

Diğer bir kısmında ise sadece Besmele yazılmamasının sebepleri ele alınmış ve birkaç maddede şöyle zikredilmiştir; İlk olarak Tirmizî’de (v. 279/892) geçen İbn Abbâs (r.a.)’dan rivayet edilen hadise²³⁶ binaen, Hz. Peygamber (s.a.s) bu sûrenin Kur’ân’daki yerini beyan etmeden vefat etmiş olması, bunun üzerine sûrenin içeriği Enfâl sûresinin devamı niteliğinde olduğundan sahabenin Enfâl Sûresinin peşine getirmiş olması ancak, Enfâl Sûresi’nin devamı mı yoksa müstakil bir sûre mi olduğu hakkında görüş birliği olamadığından iki ayrı sûre olduğu görüşüne binaen birbirinden ayrı yazılması, ikisinin bir tek sûre olduğu görüşüne binaen de aralarına Besmele yazılmamış olması şeklindedir²³⁷; zikredilen ikinci görüş, Besmele’nin eman olması, bu sûrenin ise kafirlere olan emanı kaldırmak için indirilmesidir²³⁸; ancak

Kütübi’l-Ulumiyye, 1983), II/171; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Ulumiyye, 2003), 11/445, 446; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm*, IV/102; Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî Bikâî, *Nazmü’d-Dürrer fî Tenâsübi’l-Âyât ve’s-Süver* (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, ts.), VIII/362; Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş Derveze, *et-Tefsîrû’l-Hadîs* (Kahire: Dâru’l-İhyâi’l-Kütübü’l-Arabiyye, 1963), IX/341.

²³⁶ İbn Abbâs (r.a.)’den rivâyete göre, o şöyle demiştir: “Osman b. Affân (r.a.)’e Mesânî sûreler’den olan Enfâl sûresi ile ayetlerinin sayısı yüz civarında olan Berae (Tevbe) sûresinin arasını birleştirmenize, ikisi arasına besmele yazmamanıza ve yedi uzun sûrelerin arasına koymanıza sebep nedir? Hangi sebep sizi böyle yapmaya sevketti dedim. Osman şu cevabı verdi: “Rasûlullah (s.a.v.)’e ayetler indirilmekte iken vahiy katiplerini çağırır ve bu ayetleri şu sûrelerin şurasına koyunuz buyururdu.” Enfâl sûresi; Medîne’de inen ilk sûrelerdendi. Berae (Tevbe) ise Kur’ân’ın son inen sûresidir. İkisinin konusu da aynı şeyden bahseder dolayısıyla ben ikisini bir sûre zannetmişimdir. Rasûlullah (s.a.v.), bu iki sûrenin ayrı mı bir mi? olduğunu açıklamadan vefat etmiştir. Bundan dolayı bu iki sûreyi birbirine birleştirdim ve arasına besmeleyi koymadım. Yedi uzun sûre arasına koydum.” Tirmizî, “Tefsîr” 10.

²³⁷ Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l-Leys*, II/37; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-İhyâi’l-Türâsi’l-Arabî, 2000), II/314; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, II/242; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, III/3; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 445, 446; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2001), II/231; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XV/522; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII/61; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, III/70; Ebû’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk. Seyyid Zekerîyye (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.), 414; Ebû’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Girnâtî İbn Cüzey, *et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl*, thk. Doktor Abdullah Hâlidî (Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, 1995), I/331; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Seâlibî, *el-Cevâhirü’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru’l-İhyâi’l-Türâsi’l-Arabî, 1997), III/161; Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr* (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1947), 174, 175; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, X/41.

²³⁸ Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l-Leys*, II/37; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, II/242; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 445, 446; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, II/231; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XV/522; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, VIII/61; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, III/70; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, ts., 414; İbn Cüzey, *et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl*, I/331; Seâlibî, *el-*

bazı müfessirler Tevbe Sûresinin Allah Teâlâ'nın gazabı olduğu, Besmele'nin ise rahmeti olduğu ve rahmetle gazabın bir arada olamayacağı görüşünü, azap tehditi ile başlayan sûrelerin başında Besmele imla edildiğini zikrederek²³⁹ bunu uzak bir ihtimal saymışlardır²⁴⁰; üçüncü görüşte müşriklerin Hudeybiye Antlaşmasının başında Besmele yazdırmamalarına mukabil (ültümatom mahiyetindeki) Tevbe Sûresi'nin başında Besmele bulunmamasının Allah Teâlâ'nın müşriklere cevabı mesabesinde olduğu yönündedir²⁴¹; dördüncü görüş, Tevbe Sûresinin, Bakara Sûresi kadar uzun olup bir bölümünün kaldırıldığı, Besmele'nin de bu bölümle beraber kaldırıldığı yahut da bir bölümü kaldırıldıktan sonra imla edilirken Bismelenin yazılmadığı yönündedir²⁴²; beşinci görüş, Tevbe Sûresinin başında Besmele'nin olmaması, Allah Teâlâ'nın dilediğini dilediği şekilde yaptığına, efal-i ilahiyede herhangi bir ortağının veya eksik-kusur-marazın olmadığına ve özellikle de Kur'ân-ı Kerîm'in tenzilinın Alemlerin Rabbi'ne ait olduğunun delili²⁴³ olmasıhasebiyle sûrenin başında Besmele olmasa gerektir şeklindedir²⁴⁴; altıncı görüşte, Allah Teâlâ bazı kimselerin bismelenin Kur'ân'dan olduğu hususunda münakaşa edeceklerini bildiği için, bismelenin her sûrenin başında bir âyet olduğunun delili olmasını bakımından Tevbe Sûresi'nin başında Besmele indirmemiştir açıklaması yapılmıştır²⁴⁵; son olarak Tevbe Sûresi'nin başında diğer sûrelerde olduğu gibi Besmele'nin nazil olmadığı, Hz peygamberin bu sûreyi Enfâl Sûresinin ardınan koydurduğu ve Besmele yazdırmadığı, buna uygun olarak, Hz.Ebû Bekir (v. 13/634) zamanında cem edilen ve Hz. Hafsa'nın (v. 45/665

Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân, III/161; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), III/383; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1993), II/379; Âlûsî, *Rûhu'l Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ân*'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî, X/41; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 174, 175.

²³⁹ وَيْلٌ لِلْمُطَفِّينَ “Eksik ölçüp tartanların vay haline!” (Mutaffifin 83/1);

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ “Arkadan çekiştiren, ayıp kusur arayan, servet toplamış ve onu sayıp durmuş olan herkesin vay haline!” (Hümeze 104/1,2).

²⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 445, 446.

²⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, II/231.

²⁴² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 445, 446; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII/61.

²⁴³ Nitekim bu, Kur'ân'da açıkça zikredilmiştir, bkz.: تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Bu kitabın Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmekte olduğunda asla kuşku yoktur.” (Secde 32/2);

تَنْزِيلُ الْكِتَابِ “O, Âlemlerin Rabbinden indirilmiştir.” (Vâkıa 56/80);

تَنْزِيلُ الْكِتَابِ “O, Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir.” (Hâkka 69/43).

²⁴⁴ Kuşeyrî, *Letâ'ifu'l-İşârât*, II/5.

²⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV/522.

[?]) yanında bulunan mushafta Tevbe Sûresi, Enfâl Sûresi'nin arkasına getirildiği ve sûre tek Besmele altında toplanmış olduğu zikredilmiştir²⁴⁶.

1.1.4. Şerhu'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu'l-Besmele

MÜFESSİR: Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî (v. 1165/1752)

DEMİRBAŞ NO: BY3121/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Ebû Saîd el-Hâdimî'nin kardeşi âlim ve müderris Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî (v. 1165/1752) tarafından M. XVIII. yüzyılda telif edilmiştir.²⁴⁷ Müellif, çalışmamız içinde bulunan Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (v.1169/1756), Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753) ve Akkirmânî'nin (v.1174/1760) çağdaşıdır. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilemeyen müellif, tahminen III. Ahmed (salt. 1703-1730), I.Mahmud (salt. 1730-1754) dönemlerinde yaşamış olmalıdır.²⁴⁸ III. Ahmed zamanında batılılaşma hareketi fiilen başlamış, batıya elçiler gönderilmiş, bu minvalde iktisadî ve sosyal alanlarda

²⁴⁶ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l- Leys*, II/37; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 445, 446; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XV/522; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII/61; Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Hadır el-Ömerî Kâzerûnî, *es-Sirâtü'l-Müstakîm fî Tibyâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz Şebrâvî (Kahire: Dârü'r Risâle, 2017), 293; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 174, 175; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), III/383; Seyyid Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), II/191.

²⁴⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., IV/589; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/344; Serkis, *Mu'cemü'l-Matbûati'l-Arabîyye ve'l- Muarrebe*, 1928, I/169; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri = Biography and Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (V. 1176/1792)", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 468; Mehmet Ali Uz, *Konya'nın Velîleri, Âlimleri* (Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 219.

²⁴⁸ Bkz. EK-1.16, 1.17.

yenilikler yapılmıştır.²⁴⁹ “Lale Devri”²⁵⁰ olarak isimlendirilen bu dönemde barış politikası takip edilmiştir.²⁵¹ Köşkler, konaklar, camiler²⁵², kütüphaneler, çeşmeler yaptırılarak devlet imar edilmiştir.²⁵³ Bu dönem ilim-kültür alanında Devlet-i ‘Aliyye’nin altın çağlarının sonuncusu olmalıdır. Erol Özvar, *Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği* isimli çalışmasında; Kültür Bakanlığına bağlı Yazma Eserler Kurumu katalogları ile IRCICA literatür kataloglarından istifade ederek, telif edilen yazma eserleri; fıkıh, kelim-akaid, tasavvuf-tarikat, Kur’an-tefsir-tevil, mantık, hadis-siyer-İslâm tarihi ve ahlâk-siyaset-içtimaiyyat olmak üzere 7 konu başlığı altında incelemiş ve aşağıdaki verilere ulaşmıştır²⁵⁴:

Yüzyıl	Telif-Tercüme Sayısı	İstinsah Sayısı	Toplam Yazma Eser Sayısı	Toplam İçindeki Payı %
15.Yüzyıl	457	3619	4076	%8
16.Yüzyıl	767	7582	8349	%16,32
17.Yüzyıl	968	13281	14249	27,86
18. Yüzyıl	1373	23096	24469	47,84

18 ve 19. Yüzyıllardaki tedrisat faaliyetlerinin, şiddeti giderek artmakta olan İslâm savaşının ortasında HZ. Peygamber (s.a.s.) imamlığında kılınan salâtü’l-havf gibi olduğunu söylemek mümkündür; şartlar ne olursa olsun tedrisat asla terk edilmemiştir.

²⁴⁹ Mustafa Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi tebliğleri: İstanbul 12-15 Nisan 1999*, ed. Hidayet Y. Nuhoğlu (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2001), 89-102.

²⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), IV/IV/166.

²⁵¹ Güler Eren (ed.), *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), XII/176-182.

²⁵² Betül Bakır, “XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), X/269, 270.

²⁵³ Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul, 3-5. Nisan 1987* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1987), 33-42; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), II/302-344; Salim Ayduz, “Lâle Devri’nde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* II/3 (Ocak 1997), 143-170; Yaşar Baş, “III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* VIII/15 (2018); İlber Ortaylı, *Üç Kıtada Osmanlılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 69-78; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2011), I/48-56.

²⁵⁴ Erol Özvar, “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Ayder - Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları : 44, 2017), 23,24.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî'dir.²⁵⁵ Ebû Saîd Hâdimî'nin (v.1176/1762) kardeşidir.²⁵⁶ Doğum tarihi hakkında bir bilgiye rastlanamamıştır. İlk tahsilini babası Fahrurrûm Kara Hacı Mustafa Efendi'den (v.1147/1734) aldıktan sonra, ağabeyi Ebû Said Hadimî'den ilim tahsilini tamamlayarak icazet almıştır. Ardından İstanbul'a gitmiş, Ahmet Kazâbâdî'nin (v. 1163/1750)²⁵⁷ derslerine devam ederek bir icazet de ondan almıştır.²⁵⁸ Hadim'e müderrislik yapmıştır.²⁵⁹ Vefat tarihi kaynaklarda; 1165/1752²⁶⁰ ve 1160/1747²⁶¹ olarak zikredilmiştir. Müellifimizin DİA'da bir madde olarak işlenmemesinin sebebini bilememekle birlikte, bunu üzüntüyle karşılamış bulunmaktayız.

Müellifin eserlerinden bazıları şunlardır:

el-Ferâ'idü'l-Lâmi'a ve'l-Kavâ'idü'l-Câmi'a ²⁶²: Beyân ve meânî kitaplarından derlemedir.²⁶³

Risâle fi'l-Akâid ²⁶⁴

Risâle fi Ef'âli'l-İbâd ²⁶⁵ : İnsan fiilleri hakkındaki görüşleri derleyen bir risâledir.²⁶⁶

²⁵⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, I/175; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., IV/457; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., II/178.

²⁵⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/344; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/1974.

²⁵⁷ Mustafa Öz, "Kazâbâdî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), XXV/120-121.

²⁵⁸ Muhammed Ali Orak (ed.), *Konya Ansiklopedisi* (Konya: Konya Kültür A.Ş., 2012), IV/134,135; Uz, *Konya'nın Velileri, Âlimleri*, 219.

²⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, I/175; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., II/178.

²⁶⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, I/175; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., IV/457; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., II/178.

²⁶¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/344.

²⁶² Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *el-Ferâ'idü'l-Lâmi'a ve'l-Kavâ'idü'l-Câmi'a* (Zeytinoğlu: 0846, 173-196+2 vr.).

²⁶³ Mustafa Borsbuğa - Coşkun Borsbuğa, "Ebû Naîm Ahmed el-Hâdim'in Risâle fi Ef'âli'l-İbâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi = Examination, Critical Edition and Translatio of Abu Na'im Ahmad el-Khafimi's Risalah Entitled Risalah fi Af'al al-Ibad", *Trabzon İlahiyat Dergisi* = *Trabzon Theology Journal* VIII/2 (2021), 47.

²⁶⁴ Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fi'l-Akâid* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 1548-06, 31b vr.).

²⁶⁵ Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fi Ef'âli'l-İbâd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 4164/5, 22b-23a vr.).

²⁶⁶ Borsbuğa - Borsbuğa, "Ebû Naîm Ahmed el-Hâdim'in Risâle fi Ef'âli'l-İbâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi = Examination, Critical Edition and Translatio of Abu Na'im Ahmad el-Khafimi's Risalah Entitled Risalah fi Af'al al-Ibad", 46.

Risâle fî Hakki'l-Elfâzi'l-Mecâzî ²⁶⁷ : Mecâz ve mecâzî kavramları konu edinen muhtasar bir risâledir. ²⁶⁸

NİTELİK: Siyah deri çarkuše,²⁶⁹kapakları ebru kaplı mukavva²⁷⁰ cilt içindedir. Nohûtî renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı kaleme alınan eserin dili Arapçadır.228 sayfalı mecmuada incelemiş olduğumuz risâle, eserin 152b-154a nolu varaklarında bulunmaktadır. 21 satırdan müteşekkildir. Cetvel kullanılmamıştır. Ta'kîbe kullanılmıştır. Sayfa numarası bulunmamaktadır. Eserin başındaki hattan, “Tahkik, Mevla Ebi Vefa Muhammed Naîm” yazısı tarafımızdan okunmuştur. Kayıtlarda eserin “Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî”ye ait olduğu bildirilip, bu ismin 118b nolu varaktan alındığı belirtilmiştir. Ancak tarafımızdan yapılan incelemede bu varakların boş olduğu görülmüştür. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Eserin yazısı okunaklıdır, varaklarda herhangi bir yıpranma söz konusu değildir. Tamir gördüğü anlaşılan cilt sağlamdır.

İÇERİK: İlgili eserin mahtût dört nüshası daha tarafımızdan tespit edilmiştir.²⁷¹ Eseri Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”²⁷² isimli çalışmasında değerlendirmiştir. Bibâcesi bulunmayan bir buçuk sayfalık kısa eser, Bâ harfî cerinin hamledildiği mevkinin açıklanması ile başlamaktadır, harfî cerin mahzuf müteallakının اقرأ ya da اتلو olması daha uygun görülmüştür, devamında Besmele terkibi kısaca dilbilimsel olarak tahlil edilmiştir.

²⁶⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/344; Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Hakki'l-Elfâzi'l-Mecâziye* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 949-44).

²⁶⁸ Borsbuğa - Borsbuğa, “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdim’in Risâle fî Ef’ali’l-İbâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi = Examination, Critical Edition and Translatio of Abu Na’im Ahmad el-Khafimi’s Risalah Entitled Risalah fi Af’al al-Ibad”, 46.

²⁶⁹ Kadife veya desenli, işlemeli kumaşlarla kaplanmış ve kenarları köşelerde üçgen köşebentler yapacak şekilde deri ile çevrilmiş cilt çeşididir. bkz. Ahmet Saim Arıtan, “Ciltçilik”, *DİA*, 1993, VII/551-557.

²⁷⁰ Sertleştirerek kuvvetlendirilmiş kâğıt; bkz. Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*, 136.

²⁷¹ ²⁷¹ Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî, *Şerhü'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Uluborlu İlçe Halk Kütüphanesi, 375/10, 110a-111a).Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî, *Tefsirü'l-Besmele* (y.y.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 808); Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî, *Tefsirü'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 794); Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî, *Tefsirü'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 808, 104b-106b vr.).

²⁷² Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, 426, 427.

Kaynak olarak Zemahşerî'nin (v.538/1144) *Keşşâf*'i²⁷³ kullanılmıştır. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Lisans ve lisansüstü öğrencilere tahkik, tercüme ve değerlendirmesi ile ödevlendirme yapılabilir. Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'ye ait kısa ve güncel risâlelerin²⁷⁴ tahkik ve tercümesinden oluşturulacak bir mecmuanın toplumun istifadesine sunulmasının, bırakıp gidenler için de biz geride kalanlar için de istifadeli bir çalışma olacağı kanaatimiz de mevcuttur.

1.1.5. Şerhu'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu'l-Besmele

MÜFESSİR: Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (v.1169/1756)

DEMİRBAŞ NO: BY86/7

²⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmi'zi t-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, I/2,3.

²⁷⁴ Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0519, 15-20 vr.); Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Beyâni'l-İblis Maa'l-Melâike* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-11, 21b-22a vr.); Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Ef'âli'l-İbâd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 4164/5); Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Hakki ve Mâ Teşâune İllâ En Yeşâe'llah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 242 vr.); Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Hakki'l-Elfâzi'l-Mecâziye* (Burdur İl Halk Kütüphanesi, 949-44); Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî İsbâti'l-Kavâidi'n-Nahviye* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-45, 62a vr.); Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî Vücûbi'd-Dua* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-49, 85a vr.); Ahmed b. Mustafa b. Osman Ebû Naîm Hâdimî, *Risâle fî'l-Ef'âli'd-Darre* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-23, 32v vr.).

TARİHSEL ARKA PLAN: Eser, Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (v.1169/1756) tarafından M. XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır.²⁷⁵ Müellif, çalışmamız içinde bulunan Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî'nin (v. 1165/1752), Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753) ve Akkirmânî'nin (v.1174/1760) çağdaşıdır. Tahminen III. Ahmed (salt. 1703-1730), I.Mahmud (salt. 1730-1754), III. Osman (salt. 1754-1757) dönemlerinde yaşamış olmalıdır.²⁷⁶ III. Ahmed zamanında batılılaşma hareketi fiilen başlamış, batıya elçiler gönderilmiş, bu minvalde iktisadi ve sosyal alanlarda yenilikler yapılmıştır.²⁷⁷ “Lale Devri”²⁷⁸ olarak isimlendirilen bu dönemde barış politikası takip edilmiştir.²⁷⁹ Klasik dönemden modern döneme geçiş süreci olarak görülen 18. asır, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı askeri üstünlüğünü kaybettiği ve Avrupa'daki gelişmeleri dikkate almaya başladığı bir yüzyıl olmuştur. Büyük toprak kayıpları ve askeri başarısızlıkların neticesinde Osmanlı Devleti, bu yüzyılda başta ordu olmak üzere, eğitimde yönetimde çeşitli ıslahatlar yoluyla Batı karşısındaki güç kaybını telafi etme arayışına girmiştir.²⁸⁰ Ancak bu ıslahatlar ordu ve devlet teşkilatlarındaki deformasyonu gidermede yeterli olamamıştır. Devlet mali, siyasi ve askeri teşkilatlarında ciddi sıkıntı içinde olsa da, tüm kurumlarda olduğu gibi medrese teşkilatında rüşvet, adam kayırma, liyakatsizlik vb. yozlaşmalar ciddi seviyelere ulaşsa da tedrisat faaliyetlerinin eserler verilip öğrenci yetiştirilmek suretiyle bir yandan devam ettiği görülmektedir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Dâvud b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî'dir.²⁸¹ Bir Osmanlı âlimi olan Dâvud-i Karsî'nin doğum tarihi ile ilgili bir

²⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, I/36; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., III/310; IV/233; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/302; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l- Muarreb*, 1928, II/861,1978; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IV/142; Cemil Akpınar, “Dâvud-i Karsî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/IX29,32.

²⁷⁶ Bkz. Ek-1.16, Ek-1.17, Ek-1.18.

²⁷⁷ Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”.

²⁷⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/IV/166.

²⁷⁹ Eren, *Osmanlı*, XII/176-182.

²⁸⁰ Murat Sarıtaş vd., “18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), I/12.

²⁸¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., III/3, IV/233; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, I/363; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l- Muarreb*, 1928, II/861; Zirikli, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/334; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IV/142.

bilgiye rastlanamamış bulunmaktayız. (v.1169/1756) vefat tarihinden tahminle, XVII. yüzyılın son çeyreği ile XVIII. Yüzyılın ilk yarısında olsa gerektir. Eğitimine Kars'ta o yörenin tanınmış âlimi Çolak Abdullah Efendi ile başlamış, İstanbul'da eğitim görmüş ve mülâzemetini almıştır. Akkirmânî'nin de mümeyyiz olarak bulunduğu ruûs imtihanında²⁸² başarılı olmuştur.²⁸³ Kaynaklarda Mısır'da da eğitim aldığından da bahsedilmektedir.²⁸⁴ Eserleri yazıldıkları yer ve tarihlere göre incelendiğinde tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gittiği²⁸⁵, orada kısa bir süre içinde ilmî ehliyetini çevresine kabul ettirip ders vermeye başladığı ve daha ziyade öğrencilerinin ihtiyacı doğrultusunda eserler telif ettiği anlaşılmaktadır.²⁸⁶ Dâvud-i Karsî'nin Mısır'dan ne zaman döndüğü kesin olarak tespit edilememiştir.. Ancak Mısır'da iken telif ettiği bilinen eserlerinden ikisinin öğrencileri tarafından 1154 yılının ilk aylarında (1741'in ortaları) İstanbul'da istinsah edilmiş olmasını dikkate alarak 1153 yılının sonlarında (1741'in ilk ayları) İstanbul'a geldiğini söylemek mümkündür. Dâvud-i Karsî bir süre sonra kendisine hayran olduğu ünlü Türk bilgini Birgivî'nin memleketi olan Birgi kasabasına giderek orada yerleşmiş ve Birgi Ulucami Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra 1159 (1746) yılında Kıbrıs'a gittiği, bir müddet orada kalarak öğretim ve irşad faaliyetiyle meşgul olduğu, bu sırada kaleme aldığı bilinen eserlerinden anlaşılmaktadır. Hayatının son on beş yılını Birgi'de geçiren Dâvud-i Karsî 1169/1756 yılında vefat etmiş²⁸⁷ ve vasiyeti gereği Birgi'nin dışındaki bir tepe üzerinde medfun bulunan Birgivî'nin yanına gömülmüştür.²⁸⁸ Bazı kaynaklarda ölüm tarihi; 1160/1747 olarak da zikredilmiştir.²⁸⁹

²⁸² İlmiye teşkilâtında göreve başlama işlemi için gerekli belgeye ruûs deniyordu. Medrese tahsilini tamamlayıp mülâzım olanlardan yedi senelik mülâzemet süresinden sonra girdikleri ruûs imtihanını başaranlar ruûs alırlardı.Bkz. Recep Ahışalı, “Ruûs”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/273.

²⁸³ Akpınar, “Dâvud-i Karsî”, IX/29; Ercan Cengiz, “Osmanlı Devletinde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvud-i Karsî'nin ‘Risâle fî Tafsîli Hasale Mine's-Su'al ve'l-Cevâb fî'l-İmtihân' Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Dâvud-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 32-47.

²⁸⁴ Zirikî, *el-A'lâm li Eşhure'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/334.

²⁸⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, I/363.

²⁸⁶ Akpınar, “Dâvud-i Karsî”, IX/29.

²⁸⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., IV/233; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., IV/142.

²⁸⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/303.

²⁸⁹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/303; Zirikî, *el-A'lâm li Eşhure'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/334.

Kelam, tefsir, hadîs, Arap dili ve edebiyatı, mantık ve ilmi mikat gibi şer'î ilimlerin hemen her alanında çok sayıda telifi olan velûd bir âlim olan Karsî'nin²⁹⁰, henüz kendisi hayattayken eserlerinin pek çok yerde istinsah edilmiş olmasından, hem pek çok öğrenci yetiştirdiği hem de telifleri ve tedris faaliyetleri ile ilim dünyasında tanındığı anlaşılmaktadır.²⁹¹

Karsî, Kur'ân ve sünnete dayalı bir hayat yaşamayı tercih etmiş; ilmi, takvâsı ve Ehl-i sünnet akîdesine bağlılığı ile talebelerinin ve muhitinin takdirini kazanmıştır. Bazı eserlerinin muhtevâsından, onun bâtinî fikirler karıştırılmış tasavvufî anlayışlarla mücadele ettiği, bunlara karşı Asr-ı saâdet'in ihsan anlayışını savunduğu

²⁹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/334; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IV/142.

²⁹¹ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu Tekmîleti't-Tehzib fi'l-Mantık* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5305, 64-68 vr.); Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu Usulî'l-Hadis li'l-Birgivî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 0388, 196-223 vr.); Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâle fî Beyânî Mes'eleli'l-İhtiyârâtî'l-Cüz'îyye ve'l-İdrâkâtî'l-Kalbiyye* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 0720, 14-23 vr.); Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Şerhu'l-Kâfiye li-ibni'l-Hâcib* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 2967, 113 vr.); Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu İzharî'l-Esrar* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4933, 1-96 vr.).

anlaşılmaktadır.²⁹² Hayatı, eserleri ve ilmî görüşleri üzerine çok sayıda tez²⁹³ ve akademi çalışma telif edilmiştir.²⁹⁴

²⁹² Akpınar, “Dâvud-i Karsî”, IX/29.

²⁹³ Lokman Şen, *Dâvûdî Karsî ve Hadisçiliği* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Yılmaz Özdemir, *Dâvûd el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve Şerhu'l-Avamili'l-Cedid Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Gökhan Sebati Işkın, *Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhari'l-Esrar'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2000); Tayfur Göl, *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin “Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf” Adlı Eseri (edisyön Kritik)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Ömer Ergül, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasidet'i'n-Nuniyye Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); İsmail Şan, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Besmele ve er-Risâletü'n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili* (Kars: Kafkas Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Abdullah Öztop, *Dâvûd el-Karsî'nin Şerhu'l-Velediyyeti'l-Cedide Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi* (Yalova: Yalova Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ramazan Erpik, *Dâvûd-i Karsî ve Şerhu Kasidet'i Bed'i'l-Emâlî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Mesut Demirtaş, *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf Adlı Eseri ve Bu Eserdeki Yöntemin Günümüz Arapça Eğitimindeki Uygulanabilirliği ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arap Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Enis Zengin, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (Yalova: Yalova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Ekrem Canbaş, *Dâvûdî Karsî'nin Temel Akâid Meselelerine ve Mezheplerine Bakışı* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor).

²⁹⁴ Arif Yıldırım, “Karşlı Dâvûd (Dâvûd-i Karsî) Efendinin İrade-i Cüz'iyeye Anlayışı”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi* 15 (2000), 189-199; Resul Öztürk, “Dâvûd-i Karsî (1169/1756) ve Kelâmî Görüşleri”, *I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu 05-08 Temmuz 2010-Kağızman-Kars = The First International Symposium of Aras Basin 05th-08th July 2010-Kağızman-Kars*, 2013, 447-452; Resul Öztürk, “Dâvud-i Karsî (1169/1756): Kelâmî Görüşleri ve Kaynakları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]* 41 (2014), 77-99; İbrahim Çapak - Ferruh Özpilavcı, “Bir Kıbrıslı Müderris Dâvûd-i Karsî'nin el-İsâgucî el-Cedid ve'd-Dürri'l-Ferîd Adlı Risâlesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi = Journal of the Near East University Islamic Research Center* 1/2 (2015), 7-35; Ruhattin Yazzoğlu - Bünyamin Çalık, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-İsâgocî Cedid ve'd-Dürri'l-Ferîd’ Adlı Mantık Risâlesi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir = The Critical Edition of Tratisse on Logic Entitled ‘al-İsâgocî Cedid ve'd-Dürri'l-Ferîd’ Written by Dâvûd-i Karsî”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences* 17 (2016), 127-138; Mesut Demirtaş, “Dâvûd b. Muhammed el-Karsî ve ‘Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi Fi's-Sarf’ Adlı Eseri = Dawud b. Al-Qarsi and the Work Titled ‘Sharh al-Emsilet-l Fi's-Sarf’”, *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* XII/45 (2020), 69-74; Tuğrul Tezcan, “Besmele Şerhî ve Risâletü'n-Nebeviyye'de Dâvûd Karsî'nin Tefsir Yöntemi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* V/4 (2016), 824-849; Osman Bilge, “Dâvûd-i Karsî (1169/1756)'nin ‘Şerh alâ Usûli'l-Hadîs’ İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* XI/5 (2016), 99-116; Yılmaz Özdemir, “Dâvûd-i Karsî'nin Arap Dili Öğretimi Metodu”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 387-405; Zeki Koçak, “Dâvûdî Karsî'nin ‘Hanefîlerin Şâfiilere İktidası’ Risâlesi -Tahkiki Neşir, Tercüme ve Değerlendirme”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017*,

Kars Tebliğler, 2017, 294-309; Veli Aba, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu Usûlî’l-Hadîs Adlı Eseri ve Önceki Hadîs Usûlû Şerhleriyle Mukayesesi (Muhteva ve Metot Tahlili)”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 236-254; Vecihi Sönmez, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye Adlı Eseri Bağlamında Kelâma Dair Görüşleri”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 68-77; İlhami Günay, “Dâvûdî Karsî’nin Risâletü’n-Nûriyye ve’l-Mişkâtî’l-Kudsiyye Risâlesinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 130-142; İlyas Canikli, “Dâvûdî Karsî’nin ‘Şerhu Risâle fî Usûlî’l-Hadîs’ İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetlerin Kaynak Değeri ve Metin Kritiği”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 152-166; İlyas Canikli, “Dâvûdî Karsî’nin ‘Şerhu Risâle fî Usûlî’l-Hadîs’ İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* VI/3 (2017), 1665-1679; Ömer Ergül, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye Adlı Eseri Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri = Dâvûd-i Karsî’s Islamic Theological Thoughts in the Context of Sharh al-Qasidah an-Nuniyyah”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 492-517; Resul Öztürk, “‘Şerhu Kasîdeti’n-Nûniyye’ Adlı Eseri Bağlamında Dâvûd-i Karsî’nin (1169-1756) Kelâm Anlayışı”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 59-67; Ömer Kara, “Dad Harfinin Seslendirilmesi Tartışmasına Dâvûd el-Karsî Katkısı -el Fethiyye fî Beyânî Dadi’l-Katiyye”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 104-129; Nesim Sönmez, “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Şerhu Emsileti’l-Muhtelif’e Eserinin Arap Dilciliği Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 406-419; Emine Öztürk, “Dâvûd-i Karsî’nin er-Risâletü’l-Mürşide Adlı Eseri’nin Tahlili ve Bu Risâlenin Işığında Dönemin İtikadi ve İlmi Anlayışının İncelenmesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 78-90; Mustafa Göregen, “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Risâle fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ’ Adlı Risâlesi Bağlamında Kelamcılığı ve Sıfatlar Konusundaki Görüşleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Turkey Journal of Theological Studies* I/2 (2017), 143-175; Metin Yurdağur, “Manzûm Akâid Risâlelerinin Önemli Örnekleri ve Dâvûd-i Karsî’nin Bu Literatüre Katkıları = The Significant Examples of Creed Epistles in Verse and Dâvûd-i Karsî’s Contributions to This Literature”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 49-58; Halil Celep, “Risâle-i Nakşibendiyye Eseri Bağlamında Dâvûd-i Karsî’nin Tasavvuf Anlayışı”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 20-28; Habib Şener, “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Risâle fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ’ Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 363-375; Gültekin, “Dâvûdî Karsî’nin ‘Şerhu Avâmîlî’l-Cedîde’ Adlı Eseri Bağlamında Arapça Dil Öğretim Yöntemi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 420-426; Nilüfer Kalkan Yorulmaz, “Dâvûd el-Karsî’nin Hadîşçiliğinde Mantık İlmi ve Külli Kaideler”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 2018, 45-61; Muhammed Selman Çalışkan, “Tefsîru’l-Müşkilât ve Kâşîfu’l-Uğlûtât Adlı Eseri Bağlamında Osman b. Dâvud el-Karsî’nin Tefsirciliği”, *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings, 20-21 October 2018*, 2018, 183-199; İlhami Günay, “Tahkîk ve Tahlîlû’r-Risâleti’n-Nûriyye ve’l-Mişkâtî’l-Kudsiyye li-Dâvud el-Karsî”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XXII/74 (2018), 151-184; İbrahim Kutluay, “Dâvûd-i Karsî’nin Şerh-i Tarîkat-i Muhammediyye Adlı Eserinin Kaynakları, Metodu ve Sünnet’le İlgili Görüşleri”, *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings 20-21 October 2018*, 2018, 372-394; Erdoğan Köycü, “Hadîs Usûlû Âlimlerinden Dâvûd-i Karsî’nin Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Literatür Denemesi”, *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings 20-21 October 2018*, 2018, 554-567; Mustafa Borsbuğa, “İrâde Özgürlüğünün Metafizik Temeli: Dâvûd-i Karsî’nin Risâle fî’l İhtiyârâtî’l-Cüz’iyye ve’l-İrâdâtî’l-Kalbiyye Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkîk ve Tercümesi = Metaphysical Basis of Freedom of Will: Examination, Critical Edition and Translation of Dâvud al-Qarsî’s Risâlâh fî’l-ikhtiyârât al-juz’iyyah wa’l-irâdât alqalbiyyah”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 233-321;

Eserlerinden bazıları şunlardır;

El-Fethiyye fî Beyâni 'd-Dâdi 'l-Kat 'iyye:²⁹⁵ “Dâd” harfinin telaffuzu konusunda telif edilmiştir.²⁹⁶

el-İsagoci Cedid ve 'd-Dürri 'l-Ferîd: Karsî bu eseri, Kıbrıs'ta bulunduğu sırada *el-İsaguci*'den²⁹⁷ esinlenip yeni bir mantık metni olarak telif etmiştir.²⁹⁸

Aladdin Gültekin, “Mustafa b. Pir Ali el-Birgivi'nin ‘Avâmil’i ile Dâvûdî Karsî'nin ‘Şerhu ‘Avâmili’l-Cedîde’ Adlı Eserinin Mukayeseli İncelenmesi”, *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivi*, 2021, 281-287; Abdullah Taha İmamoğlu, “Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 261-267; Abdullah Kahraman, “İlm-i Mikât ve Dâvûdu'l-Karsî'nin Bu İlme Dair Şerhu Risâleti'l-Fethiyye Adlı Eserinin Tanıtım ve Tahlili”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 271-286; Ali İhsan Pala, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘Nafile Namazların Fazileti’ Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 287-293; Ahmet Yıldırım, “Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Kültürü”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 188-203; Ayhan Hıra, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-Mev'izatü'l-Hasenetü ve 'n-Nasîhatü'l-Azîmetü’ Adlı Risalesinde Niyet-İbadet İlişkisi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 310-319; Cengiz, “Osmanlı Devletinde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-i Karsî'nin ‘Risâle fî Tafsihi Hasale Mine's-Su'al ve 'l-Cevâb fî 'l-İmtihân’ Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi”; Ahmet Emin Seyhan, “Dâvûd b. Muhammed El-Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadis Li'l-Birgivi Adlı Eseri Özelinde Hadis/Sünnet Anlayışı”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 255-260; Fatih Kılıç - Mahmut Üstün, “Dâvûdî Karsî'nin Şerhu Arûzi'l-Endülüsi Adlı Eserinin Değerlendirme ve Edisyon Kritiği”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 427-448; Halil İbrahim Kutluay, “Şerhu Risale fî Usuli'l-Hadis Adlı Eseri Bağlamında Dâvûd el-Karsî'nin Hadis Usulü Anlayışı”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 225-235; Hüseyin Doğan, “Dâvûd-i Karsî ve İtikâdî Görüşleri”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 91-102; Mehmet Fatih Kalın, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘İmân ve İslâm Risâlesi’nin Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 376-385.

²⁹⁵ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *El-Fethiyye fî Beyâni 'd-Dâdi 'l-Kat 'iyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 0032, 210-213 vr.).

²⁹⁶ Kara, “Dâd Harfinin Seslendirilmesi Tartışmasına Dâvûd el-Karsî Katkısı -el Fethiyye fî Beyani Dâdi'l-Katiyye”.

²⁹⁷ Abdulguddüs Bingöl, “İsâgûcî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/488-489.

²⁹⁸ Çapak - Özpilavcı, “Bir Kıbrıslı Müderris Dâvûd-i Karsî'nin el-İsâgucî el-Cedid ve 'd-Dürri'l-Ferîd Adlı Risâlesi”; Yazıcı - Çalık, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-İsagoci Cedid ve 'd-Dürri'l-Ferîd’ Adlı Mantık Risâlesi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir = The Critical Edition of Treatise on Logic Entitled ‘al-İsagoci Cedid ve 'd-Dürri'l-Ferîd’ Written by Dâvûd-i Karsî”; Ruhattin Yazıcı - Bünyamin Çalık, “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-İsagoci Cedid ve 'd-Dürri'l-Ferîd’ Adlı Mantık Risâlesi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 321-331; Akpınar, “Dâvud-i Karsî”, IX/31.

el-Kasîdetü'n-Nûniyye Şerhleri:²⁹⁹ Hızır Bey'in (v. 863/1459)³⁰⁰ kelâma dair *el-Kasîdetü'n-Nûniyye*³⁰¹ isimli ünlü eserine biri Türkçe, diğeri Arapça olarak telif ettiği risâlelerdir.³⁰²

el-Mev'izatu'l-Hasenetü ve'n-Nasîhetü'l-Azîmetü:³⁰³ Kişinin ibadetlerinde niyet ve amel ilişkisini inceleyen bir risâledir.³⁰⁴

Risâle fî Beyâni Sıfâtî'llahi Te'âlâ:³⁰⁵ Karsî, telif ettiği risâlede Allah'ın sıfatlarının anlaşılması ve Allah'ın şanına ve yüceliğine lâayık bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini bu sıfatları bilfiil tevil etmek suretiyle göstermiştir. Allah'ın sıfatlarını Zattan ayrı düşünmeyen Mutezile ile Felsefecilerin anlayışlarını Seyyid Şerif Cürcanî'nin (v. 816/1413)³⁰⁶ görüşlerini temel alarak eleştirmiştir. Aynı zamanda Allah için tazim ifade eden "Vacibu'l-Vücud, Sâniü'l-Âlem" gibi Kur'ân ve hadislerde geçmeyen bazı isimlerin söylenebileceğini kabul etmiştir Karsî, görüşlerini oluştururken mensubu olduğu Maturidi geleneğinin temel kaynaklarının yanında Eş'ari Kelam ekolünün müelliflerinin temel kitaplarından da ayırım yapmaksızın istifade etmiştir.³⁰⁷

²⁹⁹ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nuniyyeti't-Tevhidiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0254, 1-56 vr.).

³⁰⁰ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/413-415.

³⁰¹ Osmanlı âlimi Hızır Bey'in (v. 863/1459), 105 beyitten ibaret olup her beytinde bir kelâm meselesinin veciz bir uslûbla ifade edildiği manzum akaid risâlesi; bkz. Mustafa Said Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/571-572.

³⁰² Ergül, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nuniyye Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*; Sönmez, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Kasîdeti'n-Nuniyye Adlı Eseri Bağlamında Kelâma Dair Görüşleri"; Öztürk, "Şerhu Kasîdeti'n-Nûniyye' Adlı Eseri Bağlamında Dâvûd-i Karsî'nin (1169-1756) Kelâm Anlayışı".

³⁰³ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *el-Mev'izatu'l-Hasene* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 1658-01, 1b-20a vr.).

³⁰⁴ Hıra, "Dâvûd-i Karsî'nin 'el-Mev'izatu'l-Hasenetü ve'n-Nasîhatü'l-Azîmetü' Adlı Risalesinde Niyet-İbadet İlişkisi".

³⁰⁵ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâle fî Hakki Sıfâtî'llahi inde'l-Matüridiye* (Kastamonu YEK: 798/01, 1b-38a vr.).

³⁰⁶ Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerîf", VIII/134-136.

³⁰⁷ Göregen, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Risâle fî Beyâni Sıfâtillahi Teâlâ' Adlı Risalesi Bağlamında Kelamcılığı ve Sıfatlar Konusundaki Görüşleri", 152; Şener, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Risâle fî Beyâni Sıfâtillahi Teâlâ' Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme".

*Risâle fî Beyâni Mes'eleti'l-İhtiyârâtî'l-Cüz'îyye ve'l-İdrâkâtî'l-Kalbiyye:*³⁰⁸ İnsana ait fiiller ve irade konusunda telif edilmiştir.³⁰⁹

Risâletün fî İktidâi'l-Hanefiyyeti bi's-Şâfi'îyyeti: Risâlenin tam adı; *Risâletün fî İktidâi'l-Hanefiyyeti bi's-Şâfi'îyyeti ve Cemâatihim Ten'akidu Ba'de Cemâati's-Şâfi'îyyeti fî Mescidin Vâhidin Kemâ fî'l-Haremeyni's-Serîfeyni ve Gayrihimâ*"dır. Haremi şerif ve diğer camilerde olduğu gibi herhangi bir camide de Şâfiî cemâatinden sonra Hanefî cemâatin namazının geçerli olup Hanefî mezhebine mensup olan bir kişinin Şâfiî mezhebine mensup olan bir imama ve cemâate uymasının geçerli olması ile ilgili Karsî tarafından yazılmış bir eserdir.³¹⁰

*er-Risâletü'n-Nûriyye ve'l-Mişkâtü'l-Kudsiyye:*³¹¹ Ehl-i Sünnet'in mutavassıt (orta yolu takip eden) âlimleri ile ehl-i bid'at'ın müfrit (aşırıya giden) meşâyih arasında, Nûr Suresi 35. ayette geçen "nûr" kelimesi, "nûrun mahiyeti" ve Âyet-i Kerime'de "nûr" lafzının Allah Te'âlâ'ya hakikaten veya mecazen ıtlak olunup olunamayacağı konusundaki ihtilaflara cevap olarak kaleme alınmıştır.³¹²

*Şerh-i Âmentü Billâh:*³¹³ Âmentü metni üzerine Mâtürîdî mezhebine göre yazılmış Türkçe bir şerhtir.³¹⁴

Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm: Birgivî'nin (v. 981/1573)³¹⁵ tecvid üzerine telif ettiği "*Ed-Dürri'l-Yetîm*" "*Eşsiz İnci*" isimli kıymetli eserin şerhidir.³¹⁶

³⁰⁸ Karsî, *Risâle fî Beyâni Mes'eleti'l-İhtiyârâtî'l-Cüz'îyye ve'l-İdrâkâtî'l-Kalbiyye* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, 0720).

³⁰⁹ Borsbuğa, "İrade Özgürlüğünün Metafizik Temeli: Dâvûd-i Karsî'nin *Risâle fî'l-İhtiyârâtî'l-Cüz'îyye ve'l-İrâdâtî'l-Kalbiyye* Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi = Metaphysical Basis of Freedom of Will: Examination, Critical Edition and Translation of Dâvûd al-Qarsî's *Risâlah fî'l-ikhtiyârât al-juz'îyyah wa'l-irâdât al-qalbiyyah*", 2021; Yıldırım, "Karşı Dâvûd (Dâvûd-i Karsî) Efendinin İrade-i Cüz'îyye Anlayışı".

³¹⁰ Koçak, "Dâvûdî Karsî'nin 'Hanefilerin Şâfiilere İktidası' Risâlesi -Tahkikli Neşr, Tercüme ve Değerlendirme".

³¹¹ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *er-Risâletü'n-Nûriyye ve'l-Mişkâtü'l-Kudsiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6383, 10 vr.).

³¹² Şan, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Besmele ve er-Risâletü'n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili*, 53; Günay, "Dâvûdî Karsî'nin *Risâletü'n-Nûriyye ve'l-Mişkâtü'l-Kudsiyye* Risâlesinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi".

³¹³ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerh-i Âmentü Billâh* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 1177, 42-45 vr.).

³¹⁴ Akpınar, "Dâvud-i Karsî", IX/30.

³¹⁵ Emrullah Yüksel, "Birgivi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/191-194.

³¹⁶ Zengin, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-Yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*.

Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf.³¹⁷ Müellifi Anonim olmakla beraber, Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulan *el-Emsiletü'l-Muhtelifi*³¹⁸ isimli kitap üzerine Dâvûd-i Karsî'nin yaptığı şerhtir.³¹⁹

Şerhu'l-Avâmil:³²⁰ İmam Birgivî'nin (v.981/1573) nahiv ilmine dair telif ettiği *el-Avâmil* isimli eserin şerhidir.³²¹

Şerhu İzhârî'l-Esrâr:³²² Birgivî Mehmed Efendi Birgivî'nin (v.981/1573) nahiv ilmi ile ilgili telif ettiği *İzhârü'l-Esrâr*³²³ isimli eserin şerhidir.³²⁴

Şerhu Kasîdeti Bed'i'l-Emâlî: Ūşî 'nin (v. 575/1179)³²⁵ Ebû Hanîfe (v. 150/767)³²⁶ ile başlayarak İmâm-ı Mâtürîdî (v. 333/944)³²⁷ ile devam eden, Maverâünnehir bölgesi ulemasının itikadi görüşlerini özetleyen 66 beyitten oluşan manzum eseri üzerine yazılan şerhtir.³²⁸

Şerhu'r-Risâleti'l-Endelûsiyye fi'l-Arûz:³²⁹ Ebû'l-Ceyş el-Ensârî el-Endelûsî'nin (v. 549/1154) *Kitâbü'l-Arûz* isimli eserinin şerhidir.³³⁰

³¹⁷ Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2599, 44-48 vr.).

³¹⁸ İsmail Durmuş, "el-Emsile", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/166-167.

³¹⁹ Demirtaş, *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf Adlı Eseri ve Bu Eserdeki Yöntemin Günümüz Arapça Eğitimindeki Uygulanabilirliği ve Önemi*; Sönmez, "Dâvûd-i Karsî'nin 'Şerhu Emsileti'l-Muhtelifi' Eserinin Arap Dilciliği Açısından İncelenmesi"; Göl, *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin "Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf" Adlı Eseri (edisyön Kritik)*.

³²⁰ Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Şerhu'l-Avâmil* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4933, 97-122 vr.).

³²¹ Gültekin, "Mustafa b. Pir Ali el-Birgivî'nin 'Avâmil'i ile Dâvûdî Karsî'nin 'Şerhu 'Avâmili'l-Cedide' Adlı Eserinin Mukayeseli İncelenmesi"; Özdemir, *Dâvûd el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve Şerhu'l-Avâmili'l-Cedid Adlı Eseri*.

³²² Karsî, *Şerhu İzhârî'l-Esrâr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 4933).

³²³ Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-Esrâr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIII/506-507.

³²⁴ Işkın, *Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhârî'l-Esrâr'ı*.

³²⁵ Mehmet Sait Toprak, "Ūşî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLII/230-231.

³²⁶ Uzunpostalıcı - Yavuz, "Ebû Hanîfe", X/143-145.

³²⁷ Şükrü Özen - Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/159-165.

³²⁸ Erpik, *Dâvûd-i Karsî ve Şerhu Kasîdet'i Bed'i'l-Emâlî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 51.

³²⁹ Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Şerhu Arûzü'l-Endülûsi* (Zeytinoğlu: 1097, 47-56 vr.).

³³⁰ Kılıç - Üstün, "Dâvûdî Karsî'nin Şerhu Arûzü'l-Endülûsî Adlı Eserinin Değerlendirme ve Edisyon Kritiği".

Şerhu't-Tarîkatü'l-Muhammediyye: Birgivî'nin (v.981/1573) *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*³³¹ isimli eserinin şerhidir.³³²

Şerhu Usûli'l-Hadîs li'l-Birgivi:³³³ Birgivî'nin (v.981/1573) *Usûlü'l-Hadîs* isimli eserinin üzerine yapmış olan şerhtir. Karsî, şerhinde hadis usulünün ana kaynakları başta olmak üzere tefsir, fıkıh, tasavvuf, kelam, mantık ve Arapça dilbilgisine dair toplam otuz sekiz kaynak kullanmıştır. Şerhte lafzi hadis ve ayetlere yer veren Karsî, naklin yanında aklı da ihmal etmeyerek kelam ve mantık ilimlerinden bazı külli kaide ve esaslara da yer vermiştir.³³⁴

Şerhu'l-Velediyyeti'l-Cedîde: Münâzara ilmine yeni başlayanlar için uyulması gereken kuralların derli toplu sunulduğu bir teliftir.³³⁵

*Tahrirât ve Takrirât 'ale'l-Besmele ve'l Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfiyye*³³⁶

Tezkire li Vezâifi'l Bahhâsîn: İslâmî ilimlerin metodolojisi durumundaki cedel ve münazarayla ilgili bir eserdir. Eser muhtelif kaynaklarda *Âdâbu'l Karsî* adıyla da geçmektedir.³³⁷

³³¹ Birgivî Mehmed Efendi'nin (v. 981/1573) Kur'an Huriye Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/106-108.ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu eseridir; bkz.

³³² Kutluay, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerh-i Tarîkat-i Muhammediyye Adlı Eserinin Kaynakları, Metodu ve Sünnet'le İlgili Görüşleri".

³³³ Karsî, *Şerhu Usuli'l-Hadis li'l-Birgivi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 0388).

³³⁴ Bilge, "Dâvûd-i Karsî (1169/1756)'nin 'Şerh alâ Usûli'l-Hadîs' İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine"; Seyhan, "Dâvûd b. Muhammed El-Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadîs Li'l-Birgivi Adlı Eseri Özelinde Hadis/Sünnet Anlayışı"; Aba, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadîs Adlı Eseri ve Önceki Hadis Usûlü Şerhleriyle Mukayesesi (Muhteva ve Metot Tahlili)"; Canikli, "Dâvûdî Karsî'nin 'Şerhu Risâle fi Usûli'l-Hadîs' İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme"; Canikli, "Dâvûdî Karsî'nin 'Şerhu Risâle fi Usûli'l-Hadîs' İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetlerin Kaynak Değeri ve Metin Kritiği".

³³⁵ Öztö, *Dâvûd el-Karsî'nin Şerhu'l-Velediyyeti'l-Cedîde Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi*.

³³⁶ Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Tahrirât ve Takrirât 'ale'l-Besmele ve'l Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tırnova, 1412/10); Şan, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Besmele ve er-Risâletü'n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili*; Tezcan, "Besmele Şerhi ve Risâletü'n-Nebeviyye'de Dâvûd Karsî'nin Tefsir Yöntemi".

³³⁷ Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", IX/31.

NİTELİK: Sırtı ve miklebi³³⁸ kahverengi meşin, ebru kaplı mukavva bir cilt içindedir. Krem renkli harf fligranlı kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan esrin dili Arapçadır. Keşîdeler kırmızı ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Tefsiri yapılan lafızlar kırmızı mürekkeple imla edilmiştir. 137 varaklı bir mecmuanın 127b-137b nolu varaklarında bulunmaktadır. 19 satırdan müteşekkildir. Ta'kîbe kullanılmıştır. Sayfa numarası verilmemiştir. 132a nolu varakta kırmızı mürekkeple Cedvel kullanılmış olup, diğer varaklarda Cedvel bulunmamaktadır. Yer yer mürekkep yanığı mevcuttur. Müellif ismi dîbâceden alınmıştır. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Varaklarda yer yer nem solması bulunmakla birlikte, tamir gördüğü anlaşılan cilt sağlamdır. Okumaya engel bir yıpranma mevcut değildir. Kütüphane kayıtlarında müellif ismi; “Dâvut b.Muhammed el-Fassi el-Hanefî” olarak kayda geçmekle birlikte, yazım hatası olduğu anlaşılmaktadır, kaynaklarda bu isimde bir müellif tarafımızdan tespit edilememiştir.

İÇERİK: Risâlenin mahtûd üç nüshasını daha tespit etmiş bulunmaktayız.³³⁹ Tuğrul Tezcan, “*Dâvûd-u Karsî'nin Besmele Şerhi'nin (Tahrirat ve Takrirat ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfe) O'nun Tefsir Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi*”³⁴⁰ isimli çalışmasında söz konusu risâleyi detaylı bir şekilde ele almıştır. İsmail Şan, “*Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Besmele ve er-Risâletü'n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili*” isimli Yüksek Lisans çalışmasında eserin tahkikli neşrini ve değerlendirmesini yapmıştır.³⁴¹ Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”³⁴² isimli risâlesinde ilgili eseri değerlendirmiştir.

³³⁸ Cildin parçalarındandır. Alt kapağın devamı olan “Sertab”dan sonra gelen uzantı. bkz. Özönder, Hasan, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü* (Konya: Sebat Ofset Matbacılık, 2003).

³³⁹ Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Şerhü'l-Besmele* (Manisa İl Halk Kütüphanesi: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, 5937/1, 1b-8a); Karsî Dâvûd b. Muhammed, *Şerhü'l-Besmele* (Manisa İl Halk Kütüphanesi: 1473/2, 52b-61a); Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâletü'l-Besmele* (Milli Kütüphane-Ankara: Bolu İl Halk Kütüphanesi, 6/7, 114b-118a).

³⁴⁰ Tezcan Tuğrul, “*Dâvûd-i Karsî'nin Besmele Şerhi'nin (Tahrirat ve Takrirat ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfe) O'nun Tefsir Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi*”, *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*, 2017, 143-151.

³⁴¹ Şan, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'l-Besmele ve er-Risâletü'n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili*.

³⁴² Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”, 423.

Dibâcede telif sebebi, talebelerinin kendisinden besmele, hamdele ve salât-ü selâm konulu bir eser yazmasını istemeleri olarak zikredilmiştir. Eser, Kur'ân okumaya Besmele terkibi ile başlayıp, hamdele ile bitirmenin beş faydasını sayarak başlamıştır. Muhtelif açıklamalardan sonra Bâ harfinden başlayarak Besmele terkindeki her lafız ayrı ayrı açıklanmıştır. Açıklamalarında mana beyanı olduğu gibi, dilbilimsel beyanda da bulunulmuştur. Eserde meseleler soru cevap tarzında; konu ile ilgili meseleler ve izahı şeklinde ele alınmıştır.

Râzî (v. 606/1210)³⁴³ ve Beydâvî'den (v. 685/1286)³⁴⁴ isimlerini de zikrederek nakiller yapılmıştır. Bismelenin tefsirinin ardından 132b nolu varaktan itibaren hamdele, 136b nolu varaktan itibaren de salvele aynı yöntemle tefsir edilmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu kullanılmıştır.

Eserin tercümesi yapılmamıştır, tercumeli-tahkikli neşri ile toplumumuza kazandırılmasını temenni etmekteyiz.

1.1.6. Şerhu'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu'l-Besmele

MÜFESSİR: Akkirmânî Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî (v. 1174/1760)

DEMİRBAŞ NO: BY9419/25

³⁴³ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, I/ 23, 99-155.

³⁴⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I/25,26.

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, Mısır ve Mekke kadılığı yapmış olan ve kelâm, felsefe, hadis, fıkıh, tefsir ve dil konularında bazıları basılmış birçok eseri bulunan Akkirmânî (v.1174/1760) tarafından M. XVIII. yüzyılda telif edilmiştir.³⁴⁵ Müellif, çalışmamız içinde bulunan Ebû Naîm el-Hâdimî (v. 1165/1752) ve Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (v.1169/1756) ve Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753) çağdaşıdır. Tahminen III. Ahmed (salt. 1703-1730) - III.Mustafa (salt. 1757-1774) dönemleri arasında yaşamış olmalıdır.³⁴⁶ III. Ahmed zamanında batılılaşma hareketi fiilen başlamış, batıya elçiler gönderilmiş, bu minvalde iktisadi ve sosyal alanlarda yenilikler yapılmıştır.³⁴⁷ “Lale Devri”³⁴⁸ olarak isimlendirilen bu dönemde barış politikası takip edilmiştir.³⁴⁹ I.Mahmud (salt. 1730-1754) döneminde özellikle orduda ıslahat faaliyetleri ve ilmî çalışmalar devam etmiş, III. Osman (salt. 1754 1757) zamanına gelindiğinde Lâle devrinin aksine saraydaki mûsıkîşinasların görevlerine son verilmiş, İstanbul'da meyhâneleri kapatırılıp, hilâf-ı şerîat olan her şey yasaklanmıştır.³⁵⁰ Bu devirde yaşana İstanbul depremi, binlerce haneyi küle çeviren büyük yangınlar ki bunlardan özellikle; 1755 tarihinde İstanbul/Hocapaşa'da çıkan ve 36 saat süren yangında binlerce bina küle dönmüş, Ayasofya Camii'nin kubbe kurşunları erimiştir, yine 1756'da Cibâli'de çıkan ve 48 saat süren yangın ise, tarihe fetihten bu yana İstanbul'da çıkan en büyük yangın olarak geçmiştir, diğer yandan İstanbul'da çıkan vebâ salgını gibi doğal afetler sonucunda binlerce kişi hayatını kaybetmiş, toplum sosyolojik ve

³⁴⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, ed. Akbayar, Nuri (İstanbul: Numune Matbacılık, 1996), III/941; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/332; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., XII/27-28; Sakıp Yıldız, “Akkirmânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/II/270.

³⁴⁶ Bkz. Ek-1.16, Ek-1.17, Ek-1.18, Ek-1.19.

³⁴⁷ Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”.

³⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/IV/166.

³⁴⁹ Eren, *Osmanlı*, XII/176-182.

³⁵⁰ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/377, 382; Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999), III/119; Eren, *Osmanlı*, XII/187; Melek Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI/351; Fikret Sarıcaoğlu, “Osman III”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/456-459; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı:136, 2019), 536, 537, 552; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:103, 2019), I/472-475.

ekonomik yönden menfi yönde etkilemiştir. Rivâyete göre Sultan III. Ahmed'in büyük oğlu olan Mehmed Sultan ve Vâlide Sultan da vefat etmiştir.³⁵¹

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı Muhammed b. Mustafa Hamîd el Kefevî el-Akkirmânî'dir.³⁵² Kefevî³⁵³ Hacı Hamid Mustafa'nın oğludur.³⁵⁴ Kırımlı bir aileye mensup olmasına rağmen Akkirmânî ismiyle anılması, doğup büyüdüğü Akkirmân³⁵⁵ şehrine nispetledir. Alet ilimlerine ve yüksek ilimlere tam intisabı olan, kadılar zümresine mensup bir âlimdir.³⁵⁶ Bir süre müderrislik yaptıktan sonra 1167/1753'te İzmir mollası, 1172/1758'de Mısır kadısı olmuştur. Daha sonra Saray-ı Hümayun Hocası olarak görev yapmıştır. (1173/1759) yılında Mekke kadılığına tayin edilmiş bir yıl kadar bu vazifeyi ifa etmiştir.³⁵⁷ 1174 Muharrem ayında (Ağustos 1760) Mekke'de vefat etmiştir.³⁵⁸ Kelam, tefsir, hadis fıkıh, felsefe, mantık ve Arap dili alanında pek

³⁵¹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/373, 374; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/422; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), V/692; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 378; İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı:119, 2019), 245.

³⁵² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, II/332; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., III/354; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/638; Kehmâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IX/274.

³⁵³ Kırım yarımadasında bugün Ukrayna'ya bağlı tarihî bir liman şehri; bkz. Yücel Öztürk, "Kefe", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/182.

³⁵⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/977.

³⁵⁵ Mustafa L. Bilge, "Akkirman", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/269-270.

³⁵⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/241.

³⁵⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/978; Yıldız, "Akkirmânî", II/270.

³⁵⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/978; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, II/332; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., III/354; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/242; Nüveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, 638; Kehmâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IX/274, XII/27-28; Sakıp Yıldız, "Akkirmânî", II/270.

çok eser vermiştir. Hayatı, eserleri ve ilmî görüşleri hakkında çok sayıda tez³⁵⁹ ve bilimsel makale³⁶⁰ telif edilmiştir.

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Âdâbü'l-Kefevî.³⁶¹ Mantık ve münazara alanında yazılmış olan bu eseri Ahmet Bozyiğit “Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri” isimli Yüksek Lisans Tezinde

³⁵⁹ Mehdi Cengiz, *Muhammed El-Kefevî ve Muhtasarı Şerhi Bânet Suâd İsimli Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili Ve Belagati Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Ömer Faruk Altıparmak, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Eseri İklilü't-Terâcim* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Osman Nuri Kabaktepe, *Kadı Mir Metni Üzerine Akkirmânî'nin İklilü't-Terâcim'i* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Neslihan Dağ, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî'nin “İklilü't-Terâcim” Adlı Eserinde Felsefî Kavramlar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ahmet Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı (İslam Felsefesi Bilim Dalı), Yüksek Lisans Tezi, 2006); Sadrettin Buğda, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rib'in Edisyon Kritiği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Mustafa Bilal Öztürk, *Akkirmânî'nin Mesâil-i Kelâmîyye Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Hasan Alkan, *Akkirmânî'nin Hadis Şerh Metodu - Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn” Adlı Eseri Özelinde* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Mahamadou Keita, *Akkirmânî'nin Şerhu Atbâki'l-Atbâk İsimli Eserinin Tahkiki* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mustafa Bal, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Elif Coşkun, *Akkirmânî Ali Efendi (ö.1028/1619)'nin Nikâh ve Talâk İle İlgili Fetvaları* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Mahmud Doğan, *Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Risâletü'l Hamdele Adlı Eseri* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Niyazi, *Birgivi ve Akkirmânî'nin Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*.

³⁶⁰ Sayın Dalkıran, “Akkirmânî'nin İrâde-i Cüzîyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* I/2 (1998), 173-179; Şamil Öçal, “Osmanlı Kelamcıları Eş'ârî miydi? -Muhammed Akkirmânî'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı-”, *Dinî Araştırmalar* II/5 (1999), 225-254; Mehmet Vural, “Osmanlı'da Felsefe ve Akkirmânî'nin Felsefî Düşünceleri”, *Söz ve Adalet Dergisi* 7 (2008), 115-120; Mykhaylo M. Yakubovych, “Muhammad al-Aqkirmani and His 'Iqd al-La'ali: The Reception of Ibn Sina in Early Modern Ottoman Empire” 41 (2013), 197-217; Hatice Toksöz, “Muhammed Akkirmânî'nin Ta'rîfu'l-Fünûn ve Menâkıbu'l-Musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 41 (2013), 177-205; Süleyman Gür, “VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/1 (2018), 183-207; Mahmut Doğan - Birgül Bozkurt, “Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Risaletü'l-Hamdele Adlı Eserinin Tahlili = Muhammed b. Mustafa al-Akkirmânî and Analysis of His Work Titled Risala al-Hamdala”, *TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* V/4 (2020), 535-559.

³⁶¹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Âdâbü'l-Kefevî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 5948/1, 3 vr.).

Akkirmânî'ye nispet etmiş³⁶²; ancak Mehdi Cengiz, “Muhammed el-Kefevî ve Muhtasarı Şerhi Bânet Suâd İsimli Eserinin Tahkîki” isimli Yüksek Lisans Tezi çalışmasında bu eserin Akkirmânî'ye ait olmadığını tespit etmiştir.³⁶³

A'ynü'l-Hayât:³⁶⁴ Tasavvuf alanında yazılmış bir eserdir.³⁶⁵

Dürerü'l-Akâid:³⁶⁶ Kelâm alanında, Osmanlıca yazılmış bir eserdir.³⁶⁷

Enfesü'n-Nefais:³⁶⁸ Tasavvuf alanında yazılmış bir eserdir.³⁶⁹

Ef'âl-i 'Îbâd ve Irâde-i Cüz'iyye:³⁷⁰ Hakkın anlaşılması için, bâtıllar hakkında fasıllar halinde bilgiler verilen ilm-i kelâma dair bir teliftir.³⁷¹

*Havâs 'alâ Sûreti'l-Fâtîha*³⁷²

İklilü't- Teracîm:³⁷³ Eser, Ebherî'nin (v.663/1265)³⁷⁴ felsefe alanında yazmış olduğu *Hidâyetü'l-Hikme*:³⁷⁵ adlı eserine Kadı Mîr Hüseyin'nin (v.909/1503)³⁷⁶ *Şerhu'l-*

³⁶² Ahmet Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri*, 18.

³⁶³ Cengiz, *Muhammed El-Kefevî ve Muhtasarı Şerhi Bânet Suâd İsimli Eserinin Tahkîki*, 41.

³⁶⁴ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *A'ynü'l-Hayat* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Yeniler Kit., 1846, 82 vr.).

³⁶⁵ Buğda, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rib'in Edisyon Kritiği*, 4.

³⁶⁶ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Dürerü'l-Akâid* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1161, 16-76 vr.).

³⁶⁷ Buğda, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rib'in Edisyon Kritiği*, 4.

³⁶⁸ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Enfesü'n-Nefâis* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1161, 15 vr.).

³⁶⁹ Buğda, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rib'in Edisyon Kritiği*, 4.

³⁷⁰ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Ef'âl-i 'Îbâd ve Irâde-i Cüz'iyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1364, 37-56 vr.).

³⁷¹ Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprüzâde'nin "Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader" Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 72-75.

³⁷² Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Havâs 'alâ Sûreti'l-Fâtîha* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Emanet Hazinesi, 1722, 237 vr.).

³⁷³ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *İklilü't- Teracîm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1273, 186 vr.).

³⁷⁴ Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, 1994, 2/75-76.

³⁷⁵ Eserde klasik İslâm felsefesinin problemleri mantık, tabîiyyât ve ilâhiyyât şeklinde üç ana kısımda incelenmektedir, bkz. Abdulguddüs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/75.

³⁷⁶ H.Bekir Karlıağa, “Kâdî Mîr Meybüdü”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/118-119.

*Hidâyeti'l-Esîriyye*³⁷⁷ adıyla yaptığı şerhin, bazı ilave not ve açıklamalarla Osmanlı Türkçesine tercümesidir.³⁷⁸

İkdü'l-Leâli fî Beyâni İlmi'llahi bi Gayri'l-Mütenâhi:³⁷⁹ Eserde bilgi kuramına ve aklın bilgi kaynağı olarak değerine felsefî yaklaşımlarla değinilmiştir.³⁸⁰

el- Kelimâtü'l- Cemile fî Şe'ni Şerhi't- Tesmiye:³⁸¹ Ulûmü'l Kur'ân üzerine telif edilmiştir.³⁸²

el-Mesâil-i Kelâmiyye:³⁸³ Eserde, ilm-i Kelam konuları Eş'arî, Mâturîdî ekollerinin yanında felsefecilerin düşünceleri, delilleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.³⁸⁴

Muhtasâr-u Muğni'l- Lebîb 'an Kütübi'l Ea'rîb:³⁸⁵ İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360)³⁸⁶ Arap gramerine dair eseri *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'ârîb*³⁸⁷ isimli eserin ihtisarıdır.³⁸⁸

*Risâletü'l-Besmele*³⁸⁹

³⁷⁷ Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265 [?]) tarafından kaleme alınmış olup son zamanlara kadar İran ve Hint alt kıtası ile Osmanlı medreselerinde felsefe ve aklî bilimler konusunda ders kitabı olarak okutulan *Hidâyetü'l-Hikme*'nin şerhidir; bkz. Karlıağa, “Kâdî Mîr Meybûdî”, XXIV/118.

³⁷⁸ Dağ, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî'nin “İklilü't-Terâcim” Adlı Eserinde Felsefî Kavramlar*; Kabaktepe, *Kadî Mîr Metni Üzerine Akkirmânî'nin İklilü't-Terâcim'i*; Altıparmak, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Eseri İklilü't-Terâcim*; Bal, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri*, 16.

³⁷⁹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *İkdü'l-Leâli fî Beyâni İlmi'llahi bi Gayri'l-Mütenâhi* (Kastamonu YEK: 1754/02, 73b-82b vr.).

³⁸⁰ Bal, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri*, 17.

³⁸¹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *el- Kelimâtü'l- Cemile fî Şe'ni Şerhi't- Tesmiye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 3704, 138-151 vr.).

³⁸² Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri*, 17.

³⁸³ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *el-Mesâil-i Kelâmiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsni Paşa, 1273, 228 vr.).

³⁸⁴ Öztürk, *Akkirmânî'nin Mesâil-i Kelâmiyye Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*.

³⁸⁵ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Muhtasâr-u Muğni'l- Lebîb an Kütübi'l Ea'rîb* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2594, 102 vr.).

³⁸⁶ Mehmet Reşit Özbalıkcı, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/74-77.

³⁸⁷ İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360) Arap gramerine dair eseridir; Müellif, nahiv ilminin bütün konularına ayırdığı bu eserine *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'ârîb* adını vererek onun, okuyucuları nahiv ilminde ve özellikle cümle tahlillerinde (i'rab) başka kitaplardan müstağni kıldığını ifade etmektedir; bkz. Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Muğni'l-Lebîb”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX/384-386.

³⁸⁸ Buğda, *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Ea'rîb'in Edisyon Kritiği*.

³⁸⁹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Risâle fî'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0512, 52-57 vr.).

Risâletü'l-Hamdele: İslam dini, ahlâk ve ictimaiyat konularında telif edilmiştir.³⁹⁰

Risâle fî Beyâni Fırakı'd- Dalle:³⁹¹ Mezhepler Tarihi konusunda telif edilmiştir.³⁹²

Risâle fî Mesâili'l-Erbaîn:³⁹³ Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri arasındaki farklara dair telif edilmiştir.³⁹⁴

Risâle fî'l-Vücûd ve'l-'Adem : Varlık ve yokluk konularını felsefî açıdan ele alan küçük bir risâledir.³⁹⁵

Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn:³⁹⁶ Birgivî'nin (v. 981/1573) *el-Erba'ûn* isimli eserine şerhtir. Kırk hadis şerh literatürünün en seçkin örnekleri arasında gösterilmeyi hak eden, son derece verimli, sistemli ve doyurucu bir eserdir.³⁹⁷

Ta'rifatü'l- Fünûn ve Menâkibü'l- Mûsannifîn :³⁹⁸ İlimler Tarihi konusunda kaleme alınmıştır.³⁹⁹

*Tefsir-i Sureti'n- Nebe*⁴⁰⁰

“*Vemâ Teşâuna illâ en Yeşâ'ellahu Rabbü'l 'Âlemîn*” Âyeti'nin Tefsiri⁴⁰¹

Zübdetü'l- Müntehab:⁴⁰² Örf ve adetler konusunda telif edilmiştir.⁴⁰³

³⁹⁰ Doğan, Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve *Risâletü'l Hamdele* Adlı Eseri.

³⁹¹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Risâle fî Beyâni Fırakı'd- Dalle* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5353, 18-21 vr.).

³⁹² Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri*, 19.

³⁹³ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Risâle fî Mesâili'l-Erbaîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kasıdecizade, 0719, 26-265 vr.).

³⁹⁴ Doğan, Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve *Risâletü'l Hamdele* Adlı Eseri, 13.

³⁹⁵ Bal, Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve *İtikâdî Görüşleri*, 17.

³⁹⁶ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 1238, 5b-227a vr.).

³⁹⁷ Niyazi, *Birgivî ve Akkirmânî'nin Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*; Alkan, *Akkirmânî'nin Hadis Şerh Metodu - Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbaîn* Adlı Eseri Özelinde, 116.

³⁹⁸ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Ta'rifatü'l- Fünûn ve Menâkibü'l- Mûsannifîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Aşir Efendi, 0325, 56 vr.).

³⁹⁹ Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri*, 20.

⁴⁰⁰ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Tefsir-i Sureti'n- Nebe* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Emanet Hazinesi, 0603, 156 vr.).

⁴⁰¹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, “*Vemâ Teşâuna illâ en Yeşâ'ellahu Rabbü'l 'Âlemîn*” Âyeti'nin Tefsiri (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3227, 377b-378b vr.).

⁴⁰² Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Zübdetü'l- Müntehab* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6238, 95 vr.).

⁴⁰³ Bozyiğit, *Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri*, 20.

NİTELİK: Sırtı ve sertâbı kırmızı deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklepli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Çiçek fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeleri siyah ve kırmızı mürekkeple çekilmiştir. bazı lafızlar da kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 225 sayfalı mecmuanın 164b-168b nolu varaklarındadır. 23 satırdan müteşekkildir. Hem ta'kîbe kullanılmış, hem de sayfa numarası verilmiştir Cedvel kullanılmamıştır. Dibâce ve hâtıme bulunan eserde, Ferağ kaydına rastlanmamış olup bitirme tarihi tarafımızdan 1145 olarak okunmuştur. Müellif ismi dibaceden alınmış, eser ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Cilt ve varaklar sağlamdır. Yer yer nem lekesi bulunmakla birlikte, okumaya engel teşkil etmemektedir

İÇERİK: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, Akkirmânî Mehmed b. Mustafa'ya ait, “*Şerhu'l-Besmele/Teveccîhul-Besmele*” ismi ve 1488/4, 8557/7 demirbaş numarası ile kayıtlı, üç/dört varaktan müteşekkil toplamda iki Risâle daha mevcuttur. Yine İsam Türkiye kütüphaneleri, Yazma Eserler, Ankara Üniversitesi ve İBB veri tabanlarından 18 adet mahtût nüshayı da tespit etmiş bulunmaktayız.⁴⁰⁴ Süleyman Gür, 2018'de telif ettiği *VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa El-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri* isimli makalesinde: İsam veri tabanında Akkirmânî'ye ait Besmele konulu tek bir matbu risâle bulunduğunu, ancak 0523 demirbaş nolu, İstanbul-1298/1880 tarihli risâle incelendiğinde; İstanbul Uhuwet Matbaası'nda 1327/1909'da basılan ve Kadı Abdullah Muhammed b. Selame b. Ca'fer ei-Kuzal tarafından derlenen *7200 Hadisi Şerif* isimli 55 sahifelik bir eserin bulunduğu müşahade edildiğini, dolayısıyla Akkirmânî'nin Besmele risâlesinin tahkik edilmemiş olduğunu bildirmiştir.⁴⁰⁵ Biz de 2022 yılı haziran ayında hâlâ İsam veri tabanında aynı hatanın düzeltilmediğini müşahade etmiş bulunmaktayız.

İlmi geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlayan dîbâcede telif sebebi; Müellifin, Besmele hakkında sorular ve cevaplar üzerine bir telifte bulunmaya karar

⁴⁰⁴ Akkirmânî, *Risâle fi'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 0512); Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Risâle-i Besmele* (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı: Yazma Eserler, 0573/1, 1-11 vr.); Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *Şerhu'l-Besmele* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: Yazma Eserler, 61, 4b-11b vr.).

⁴⁰⁵ Süleyman Gür, “VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed B. Mustafa El-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri”, 2018, 190.

vermesi olarak zikredilmiş, bununla ilgili secili bir giriş yapılmıştır. Eser; **كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ** “Besmelesiz başlanan her işin sonu kesiktir.”⁴⁰⁶ Hadîs-i Şerîfi’nin kısa şerhi ile başlamaktadır. Bâ harfî cerinin manası, harekesi, taalluk ettiği mercî ile ilgili açıklamalarla devam eden eserde, bu konuda Zemahşerî (v. 538/1144)⁴⁰⁷ ve Beydâvî’ye (v. 685/1286)⁴⁰⁸ isimleri ile atıfta bulunarak açıklamalar yapılmış, ardından “isim” kelimesini açıklanmış, harfî cerli bu terkinin müteallakının mukaddem/ muahhar olması bahsi zikredilmiştir. Bu terkip sayesinde, örnek olarak yemek ve içmekten önce “Bismillahi” denilerek ilgili fiile taalluk edildiğinden bahsedilmiş, ardından “Bismillahi” lafzının müteallakının hazfedilerek öne alınmasının sebepleri 4 maddede zikredilmiştir. Risâle, “eğer sen şöyle dersin biz de cevaben şöyle deriz” uslûbuyla; Zemahşerî’nin soru/cevap uslûbuna benzer bir uslûb kullanılarak kaleme alınmıştır. Bu konudaki muhtelif açıklamaların ardından Allah lafzının tüm esma ve sıfatları içine alan ismi Celâl olduğu ve ardından gelen Rahmân ve Rahîm lafızlarının sıfat olduğu zikredilmiş, bu sıfatların bâbları zikredilerek dilbilimsel açıklamalar ve mana açıklamaları ile tefsir tamamlanmıştır. Sayfa kenarlarında, “Şeytan lafzının kelime tahlili, Besmele zikredilince şeytanın sinmesi, Kur’ân’da iman edenlere çokça zikretmelerinin emredilmesi” gibi, konuyla ilgili tafsilat içeren, Bazılarında telmih başlığı ve minhüvât imzası da bulunan kısa haşiye notları bulunmaktadır.

Risâlede tefsir kaynağı olarak Zemahşerî’nin (v. 538/1144)⁴⁰⁹ *Keşşâf*, Râzî’nin (v. 606/1210) *Mefâtihi’l-Gayb*⁴¹⁰, Beydâvî’nin (v. 685/1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*⁴¹¹ isimli eserleri kullanılmıştır. Eser, dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir.

⁴⁰⁶ Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü’l-Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs ‘Amme’s-tehere min el-Ehâdis ‘alâ el-Sineti’n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindavî (y.y.: Mektebetü’l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

⁴⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, I/2-7.

⁴⁰⁸ Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, I/25-28.

⁴⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, I/2-7.

⁴¹⁰ Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, I/99-101, 149-152.

⁴¹¹ Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, I/25-28.

Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”⁴¹² isimli makalesinde ilgili eseri genel olarak değerlendirmiş, *VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri*⁴¹³ isimli çalışması ile de detaylı olarak ele almıştır.

Tahkik ve tercümesi yapılmamış olup henüz tercüme edilmeyen eserin, lisans/lisansüstü öğrencilerine tahkik, tercüme ve değerlendirilme ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılmasını temenni etmekteyiz.

1.1.7. Şerhu'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu'l-Besmele

MÜFESSİR: Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd (v. 1176/1762)

MÜSTENSİH: Mustafa bin İbrahim el- Erzincânî

DEMİRBAŞ NO: BY5867

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle ,meşhur Osmanlı âlimi, fakih ve mutasavvıf Ebû Saîd el-Hâdimî (v. 1176/1762) tarafından M. XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır.⁴¹⁴ Müellif, çalışmamız içinde bulunan Ebû Naîm el-Hâdimî (v. 1165/1752)'nin kardeşi ve yine Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v.

⁴¹² Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”419-421.

⁴¹³ Süleyman Gür, “VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/1 (2018), 183-207.

⁴¹⁴ Uz, Mehmet Ali, *Konya Velileri, Alimleri* (Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).

1166/1753), Dâvûd el-Karsî (v.1169/1756) ile Akkirmânî'nin (v.1174/1760) çağdaşıdır. III. Ahmed (salt. 1703-1730) - III.Mustafa (salt. 1757-1774) dönemleri arasında yaşamıştır.⁴¹⁵ 1725-1732 yılları arasında 8 yıl İstanbul'da eğitim gördüğü⁴¹⁶ dönem, Lâle devrinin Patrona Halil İsyanı ile sona erdiği çalkantılı bir dönemdir. Telif etmiş olduğu *Risâletü 'd-Duhân*⁴¹⁷, *Risâletün fî'l-Kahve*⁴¹⁸, *Raks Hakkında Bir Risâle*⁴¹⁹ gibi risâleler yaklaşık yüz yıldan fazla bir süre sonra dahi Kadızadeler hareketinin az ya da çok toplumun gündeminde olduğunu göstermektedir. III. Osman (salt. 1754-1757) zamanına gelindiğinde Lâle devrinin aksine saraydaki mûsikîşinaslarının görevlerine son verilmiş, İstanbul'da meyhâneleri kapattırılıp, hilâf-ı şerîat olan her şey yasaklamıştır.⁴²⁰ Hâdimî, batılaşma dönemi olarak anılmaya başlanılan bu dönemde Anadolu'da kalarak öğrenci yetiştirmeye, halkı irşad etmeye devam etmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hüseynî el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd Nakşibendî'dir.⁴²¹ “Ebû Saîd” künyesi ve “Hâdimî” nisbesi ile meşhur olmuştur. 1113 /1701 tarihinde Konya'nın Hâdim kasabasında dünyaya gelmiştir.⁴²² Babası müderris Fahrürrûm Mustafa Efendi'dir.⁴²³ İlk öğrenimini babasının yanında yapan Hâdimî⁴²⁴, 1720 yılında Konya'daki Karatay

⁴¹⁵ Bkz. Ek-1.16, Ek-1.17, Ek-1.18, Ek-1.19.

⁴¹⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/342; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68; Mustafa Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/24.

⁴¹⁷ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletü 'd-Duhân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 0389, 142-144 vr.).

⁴¹⁸ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî'l-Kahve* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 2787, 82-83 vr.).

⁴¹⁹ Yakup Koçyiğit, *Hâdimî'nin el-Berîka'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), 27.

⁴²⁰ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/377, 382; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/119; Eren, *Osmanlı*, XII/187; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/351; Sarıcaoğlu, “Osman III”, XXXIII/456-459; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 536, 537, 552; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/472-475.

⁴²¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-Ârifîn*, 1951, II/333; Serkis, *Mu'cemü 'l-Matbûâtî 'l-Arabiyye ve 'l-Muarrebe*, 1928, II/808; Nüveyhid, *Mu'cemu 'l-Müfessirîn min Sadri 'l-İslâm Hattâ el-'Asri 'l-Hadîr*, II/630; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68; Kehhâle, *Mucemü 'l- Müellifin*, t.y., XII/31; Bilmen, *Tabakâtü 'l- Müfessirîn*, 1960, II/542,543.

⁴²² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/342; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68.

⁴²³ Kettânî, *Fihrisü 'l-Fehâris ve 'l-Esbât ve Mu'cemü 'l-Me'âcim ve 'l-Meşyahât Ve 'l-Müselâlat*, II/1022; Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, XV/24.

⁴²⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/343; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68.

Medresesi'nde tahsilini sürdürmüş, 1725'te hocası İbrâhim Efendi'nin tavsiyesi üzerine İstanbul'a giderek Kazovalı (Kazâbâdî) Ahmed Efendi'nin (v.1163/1750)⁴²⁵ medresesinde öğrenimine devam etmiş, sekiz yıl İstanbul'da öğrenim gördükten sonra parlak bir şekilde icazet almağa muvaffak olarak Hâdim'e geri dönmüş ve babasından boşalan Hâdim Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır.⁴²⁶ Kendisinden ilim tahsil etmek isteyen talebelerin çokluğu sebebiyle derslerini yaz aylarında kasabaya 12 km. mesafede bulunan Kervanpınar'da açık havada vermiştir.⁴²⁷ Ünü kısa zamanda Anadolu'nun diğer bölgelerine de yayılan Hâdimî, I. Mahmud (salt. 1730-1754)⁴²⁸ tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. İstanbul'un gözde âlimlerinin de hazır bulunduğu bir mecliste padişah huzurunda ders takrir etmiş, bundan çok memnun olan padişah kendisinden Ayasofya Camii'nde bir vaaz vermesini istemiştir.⁴²⁹ Bunun üzerine telif ettiği vaazında Fâtiha Sûresi tefsiriyle İstanbul âlimlerinin takdirini kazanmıştır. Padişah onun İstanbul'da kalmasını istediye de Hâdimî, kendi kasabasına dönmeyi tercih etmiştir.⁴³⁰ Kendini eser telif edip öğrenci yetiştirmeye adanmıştır. Yetiştirdiği talebeler arasında "Ayaklı Kütüphane" lâkabıyla bilinen Müftîzade Muhammed Antakî, İsmâil Gelenbevî (v. 1205/1791)⁴³¹, Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi (v.1253 /1838)⁴³², Muhammed b. Süleyman Kırkağacî, Hâfiz Hasan Üskübî ve kendi oğulları Said (v.1213/1798), Abdullah (v.1192/1778), Mehmed Emin (v.1223/1808) gibi âlim ve müderrisler bulunmaktadır. 1176/1762 tarihinde Hâdim'de vefat eden Ebû Saîd, kasabanın batısındaki Hâdim Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴³³ Ebû Saîd Hâdimî adına Hâdim'de 23 Eylül 1966 tarihinden itibaren "Hâdimî günleri" düzenlenmektedir. Bu anma günlerinde kurbanlar kesilip yemekler yenilmekte ve

⁴²⁵ Öz, "Kazâbâdî", XXV/120-121.

⁴²⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/342; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68; Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", XV/24.

⁴²⁷ Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", XV/25.

⁴²⁸ Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/348-352.

⁴²⁹ Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68.

⁴³⁰ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/342; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68; Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", XV/24, 25.

⁴³¹ Şerafeddin Gölcük - Metin Yurdağür, "Gelenbevî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/552-555.

⁴³² İbrahim Nesimi Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIV/160-161.

⁴³³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/333; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/342; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, 630; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VII/68; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., XII/31.

çeşitli yerlerden davet edilen ilim adamları vasıtasıyla Hâdimî tanıtılmaktadır. Ayrıca ilki 21 Ekim 1988 tarihinde gerçekleştirilen Hâdimî sempozyumları Hâdim Belediyesi ile Selçuk Üniversitesi Rektörlüğü tarafından sürdürülmektedir.⁴³⁴ Ebû Saîd

⁴³⁴ Hasan Özönder, *Konya Velileri* (Konya: Arı Basımevi, 1980), 185-206; Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, XV/XV/25; Orak, *Konya Ansiklopedisi*, IV/135-139.

Hâdimî'nin hayatı, eserleri ve ilmi görüşleri hakkında çok sayıda tez⁴³⁵ ve bilimsel makale /sempozyum bildirisi/kitap⁴³⁶ telif edilmiştir.

⁴³⁵ Ali Gülden, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücut Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Yavuz Fırat, *Ebû Saîd el-Hâdimî ve Risâletü Tertîlî'l-Kur'ân* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991); Lütfi Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); İrfan Göktaş, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'de Bilgi Meselesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005); Mehmet Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşler* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Reşad İlyasov, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008); Mustafa Kızmaz, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eseri Özeline Usulcülüğü* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Koçyiğit, *Hâdimî'nin el-Berika'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*; Necmettin Azak, *Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye'nin İslâm Hukukunun Temel Kaideleri İçindeki Yeri ve Önemi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Mahmut Sami Özdil, *Ebû Saîd Hâdimî'nin Mantık Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Mantık Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Emine Taşçı, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sinâ Şârihlerinden Hâdimî ve İhlâs Süresi Hâşiyesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi : İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Mustafa Taha Güler, *Hâdimî'nin Mecmau Tefâriki'l-Kelimât Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Ahmet Cazır, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Kitâbü'l-Mülehhâs min 'el-Meânî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Mustafa Kocabey, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Nakşibendî Risâlesi ve Şerhleri Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Lutfullah Kerim Bilgin, *Fakih Olarak Hâdimî ve Fıkhi Meselelere Yaklaşımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor); Hatice Pala Ağırbaş, *Ebû Saîd Hâdimî'nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Feyzullah Demirkol, *Ebû Saîd Mehmed b. Muhammed el-Hâdimî ve Mecâmiu'l-Hakâik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Emine Kuyumcu, *Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Şerhu Kasidetü'l Bürde İsimli Eserinin Tahkiki* (Trabzon: Trabzon Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Muhammed Ali Büyükkeleş, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Kaside-i Bürde Şerhi ve Edisyon Kritiği* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Hüseyin Aka, *Ebû Saîd Hâdimî ve Akâid Konularına Yaklaşımı* (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (kelam) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴³⁶ Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008); Veli Ertan, "Vefatının 211. Yılı Münasebetiyle Büyük Hâdimî Hz.: Hayatı, Eserleri ve Tesirleri", *İslâm Medeniyeti* III/33 (1973), 39-44; Ramazan Ayyal, "Hâdimî'nin İlmi Şahsiyetinin Teşekkülüne Tesir Eden Âmiller", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (1993), 113-119; Orhan Çeker, "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eseri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 8 (1998), 43-52; Ramazan Muslu, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendîlik Risâlesi'nin Tahlili",

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4 (2001), 197-220; Abdullah Kahraman, “Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Hayatı, Eserleri, İlmî Kişiliği ve Bazı Fıkîhî Görüşleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 147-168; Reşad İlyasov, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Kurân’ı Felsefî Tefsir (Hermenevtika-Hermeneutic) Etme Metadologiyasına Dair”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi’nin Elmi Mecmuası = Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmî Mecmuası* 10 (2008), 224-229; Hasan Özer, “Ebû Saîd Hâdimî ve ‘Vazâifu’l-Mevtâ’ Adlı Eserinin Tahkîki ve Tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 393-440; Yusuf Işıcık, “Ebû’l-Muîn Neseî’nin, Hâdimî’nin Re’y Tefsiri Hakkındaki Makalesi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/2 (2010), 235-240; Reşad İlyasov, “Osmanlı Düşüncesinde Tefsir: Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), 245-260; Ali Can, “Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (2012), 1-73; Harun Bekiroğlu, “Bir Felsefî Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî’nin İbn Sînâ’ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XII/23 (2013), 127-154; Saffet Köse, “Ebû Saîd el-Hâdimî ve Namazda Huşû’ Risâlesi Üzerine Notlar”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 93-132; Yakup Koçyiğit, “Muhammed Hâdimî’nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 81-90; Ramazan Muslu, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’ye Göre Nakşibendîliğin Esasları”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 135-147; Halil İbrahim Şimşek, “Muhammed Hâdimî’nin Tasavvuf Anlayışı”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebu Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 61-78; Muzaffer Erđinç, “Mevlâna Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Hazretleri’nin İlmî Yönü ve İlim Anlayışı”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 181-209; Harun Bekiroğlu, “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Ayetini Tefsiri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 51-81; İrfan Göktaş, 2015, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Hikmet Anlayışı ve Felsefeye Bakışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (ts.), 229-257; Kaşif Hamdi Okur, “Bir Usûlcü Olarak Muhammed Hâdimî”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*, 2015, 149-179; Emine Taşçı Yıldırım, “18. Asır Osmanlı Düşüncesinde Bir İbn Sînâ Şârihi: Ebû Saîd Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi”, *Dini Araştırmalar* XVIII/47 (2015), 198-220; Ali Gülden, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücut Yaklaşımı”, *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebu Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildiriler*, 2015, 35-49; Hasan Özer, “Buhârâ’dan Konya’ya Çok Yönlü Bir Âlim: Ebû Saîd Hâdimî”, *Buhara’dan Konya’ya İrfan Mirası ve XIII. Y.y. Medeniyet Merkezi Konya*, 2018, 174-199; Murat Karacan, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî’nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risalesi -Tercüme ve Tahlil-”, *Osmanlı’da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, 2016, 239-265; Harun Bekiroğlu, “Tahkiku ‘Haşiye ‘alâ Sûreti’l-İhlâs li-İbn Sînâ’ li-Ebî Saîd Muhammed el-Hâdimî = The Critical Edition of Hâshiyah ‘alâ Tafsîr Sûrah al-İhlâs li Ibn Sînâ by Abû Sa’îd Muhammad al-Hâdimî”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2016), 71-125; Harun Bekiroğlu, “Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Suresinin 23. Ayetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkikli Neşri”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 97-116; Murat Şimşek, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (1113/1701-1176/1762)*, 2017; Hasan Özer, “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri = Biography and Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (V. 1176/1792)”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 459-491; Mürteza Bedir, “Geleneğin Son Halkası: Hâdimî’nin Mecâmî’ü’l-Hakâ’ik Adlı Eseri ve Usul’de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 2018, 135-161; Murat Sarıtaş, “Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir: Ebû Sa’îd el-Hâdimî’nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, 2018, 163-178; Mehmet Çaba, “Hâdimî’nin

Tefsir, fıkıh, hadis, kelam, mantık, tasavvuf, âdâb konusunda çok sayıda telifi bulunan Ebû Saîd Hâdimî'nin bir kısmını zikretmekle iktifa etmiş bulunduğumuz eserleri şunlardır;

*Arâyisü'n-Nefais fî İlmi'l-Mantıkn:*⁴³⁷ Eser, mantık ilminin müfred, küllî, gerçek, tarif, resim, had, tenakuz, mürekkep, zıt vb. konuları hakkında telif edilmiştir.⁴³⁸

*el-Berikat'l-Mahmûdiyye fî Şerhi't-Tarikati'l-Muhammediyye ve's-Şer'îati'n Nebeviye fî Beyâni's-Sîrati'l-Ahmediyye:*⁴³⁹ Eser İmam Birgivî'nin (v.981/1573)⁴⁴⁰ et *Tarikatü'l-Muhammediyye fî Beyâni Sîretî'l-Ahmediyye*⁴⁴¹ isimli eserin şerhidir. Hâdimî'nin en hacimli eseri olan bu kitap, ahlâki öğüt ve tavsiyeleri ihtiva etmektedir.⁴⁴²

Kulillâhümme Mâlike'l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risalesi'nin Tahkikli Neşri", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* I/1 (2018), 241-268; Bilal Taşkın, "Ebû Saîd Hâdimî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesi: İnceleme, Tahkik ve Tercüme", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, (2018), 351-410; Avad Cudû' Ahmed el-Cubûr, "Risâle fî İstisnâi 'İllâ mâ Şâe Rabbûke' li'l-Âlemi'l-Osmânî Ebî Saîd el-Hâdimî (1113-1176 H.): Dirâse ve Tahkîk", *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period*, 2018, 291-316; Yakup Koçyiğit, "Ebû Saîd el-Hâdimî ve Zayıf Hadisle Amel Meselesi", *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, 2020, 287-300; Yakup Koçyiğit, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Göç Edip Alimler Yetiştiren Aileler (Ebû Saîd el-Hadimî ve Ailesi Örneği)", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlm-in Yolculuğu*, 2021, 439-452; Şemseddin Taçar - Habib Kartaloğlu, 2021, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin 'Lâ Yeruddu'l-Kaza İlla'd-Duâ' Adlı Risâlesi: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme = Abu Said al-Khadimi's Treatise Entitled 'La Yerudd al-Qada illa al-Dua': Critical Edition, Translation and Evaluation", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* IV (97 127M.S.), 8; Murat Şimşek, "Hâdimî'den Mecelle'ye Küllî Kâideler ve Osmanlı'da Soyut Hukuka Geçiş Çabaları", *Uluslararası Mecelle Sempozyumu Türkçe Tebliğleri Elektronik Kitabı*, 25-27 Ekim 2017, Bursa, 2021, 235-254.

⁴³⁷ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Arâisü'l-Enzar ve Nefaisü'l-Ebkâr fî'l-Mantık* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0174, 20 vr.).

⁴³⁸ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşler*, 44.

⁴³⁹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Berikatü'l-Mahmâdiyye fî Şerh-i Tarikatü'l-Muhammediyye* (Vahit Paşa: 1125, 475 vr.).

⁴⁴⁰ Emrullah Yüksel, "Birgivî", VI/191-194.

⁴⁴¹ Birgivî Mehmed Efendi'nin (v. 981/1573) Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koyduğu ve bid'atlara karşı uyarılarda bulunduğu eseri; bkz. Martı, "et-Tarikatü'l-Muhammediyye", XL/106-108.

⁴⁴² Koçyiğit, *Hâdimî'nin el-Berika'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*, 25.

Def'u İşğâli'l-İstisnâ fî Kavlihî Te'âlâ “ve Emmellezîne ‘Uidû illâ Mâşâ Allah”:⁴⁴³ Hûd Sûresi 11/108. ayetinde⁴⁴⁴ geçen istisna edatı üzerine telif edilmiştir.⁴⁴⁵

Hâşiyetü'n 'alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li İbn-i Sînâ :⁴⁴⁶ İbn-i Sînâ'nın (v. 428/1037)⁴⁴⁷ İhlâs Sûresi tefsirine yapılan şerhtir.⁴⁴⁸

Mecâmiu'l-Hakâyık:⁴⁴⁹ Fıkıh usulüne dair olan bu eseri Hâdimî'nin en çok şöhret bulan eserlerindendir. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'ye⁴⁵⁰ kaynaklık etmiş metinlerdendir.⁴⁵¹

Risâletü'd-Duhân :⁴⁵² Sigara içmeyi fıkhi açıdan değerlendiren bir telifidir.⁴⁵³

⁴⁴³ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fî'l-İstisnâ İllâ Mâşâ Rabbuk* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 4164/10).

⁴⁴⁴ وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرُ مَجْذُوذٍ
"Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lutuf olarak ebedî kalacaklardır." (Hûd 11/108)

⁴⁴⁵ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*, 48.

⁴⁴⁶ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li İbn Sînâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 66-75 vr.).

⁴⁴⁷ Ömer Mahir Alper vd., “İbn Sînâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/353-358.

⁴⁴⁸ Lütfi Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*, 48; Harun Bekiroğlu, “Tahkiku ‘Hâşiyetü alâ Sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ’ li-Ebî Saîd Muhammed el-Hâdimî = The Critical Edition of Hâshiyah ‘alâ Tafsîr Sûrah al-İhlâs li Ibn Sînâ by Abû Sa’îd Muhammad al-Hâdimî,”; Emine Taşçı, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sînâ Şârihlerinden Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*.

⁴⁴⁹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Mecâmiu'l-Hakâyık* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 0714, 1-36 vr.).

⁴⁵⁰ Osmanlı Devleti’nde 1868-1876 yılları arasında hazırlanan ve daha çok borçlar, eşya ve yargılama hukuku esaslarını içeren kanun; bkz. Mehmet Akif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/231-235.

⁴⁵¹ Bedir, “Geleneğin Son Halkası: Hâdimî’nin Mecâmi’ü’l-Hakâik Adlı Eseri ve Usul’de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?,”; Güler, *Hâdimî’nin Mecmau Tefâriki’l-Kelimât Adlı Eserinin Tahkiki*; Azak, *Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye’nin İslâm Hukukunun Temel Kaideleri İçindeki Yeri ve Önemi*; Kızmaz, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eseri Özelinde Usulcülüğü*; Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*, 51; Koçyiğit, *Hâdimî’nin el-Berika’da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*, 26; Çeker, “Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eseri”.

⁴⁵² Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletü'd-Duhân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 0389).

⁴⁵³ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*, 52.

Risâletün fî Hakkı Kavlihî Teâlâ “*Allâhümme yâ Mâlike’l-Mülk*”:⁴⁵⁴ Eser, ilgili âyetlerin namazların arkasından okunmasının fazileti hakkında rivâyet edilen hadisin sıhhati, zayıf hadislerle amel etmenin hükmü hakkında telif edilmiştir.⁴⁵⁵

Risâletün fî Hakkı lâ Yeruddu’l-Kazâ illâ’d-Duâ :⁴⁵⁶ “*Kazâyı ancak duâ geri çevirir ve ömrü de ancak iyilik uzatır*”⁴⁵⁷ hadisi kelâm, felsefe, belâgat ve mantık ilimleri açısından te’vil edilmiştir.⁴⁵⁸

Risâletü’l-Huşû’ fî’s-Salât:⁴⁵⁹ Namazın zahirî ve batinî adabı hakkında telif edilmiştir.⁴⁶⁰

Risâletün fî Kavlihî Teâlâ “İnne Ba’da’z-Zanni İsmün”:⁴⁶¹ Hucûrat Sûresi’nin 49/12. âyetinin⁴⁶² tefsiridir.⁴⁶³

Risâle fî Kavlihî Teâlâ “Velev ‘Alim’allâhu fihim Hayran”:⁴⁶⁴ Arap dili ve Mantık kurallarını esas alarak, Enfâl 8/23 âyetinde müşkil gibi görünen konuyu izale etmiştir.⁴⁶⁵

Risâletün fî’l-Kazâ ve’l-Kader :⁴⁶⁶ Eserde, sahih hadislerle mevzunun açıklanmasının ardından, irâde konusunda mezheplerin görüşlerine yer verilmiş; kazâ- kader

⁴⁵⁴ Muhammed b. Mustafa Ebû Saîd el-Hâdimî, *Tefsîru Kavlihi Te’âlâ “Kuli’l-lâhümme Mâlike’l-Mülk”* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY9439/22, 100b-102b vr.).

⁴⁵⁵ Çaba, “Hâdimî’nin Kulillâhümme Mâlike’l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risalesi’nin Tahkikli Neşri”.

⁴⁵⁶ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fî Kavli’n-Nebi Lâ Yeruddu’l-Kaza* (Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-19, 27b-29a vr.).

⁴⁵⁷ Tirmizî, “Kader”, 6.

⁴⁵⁸ Taçar - Kartaloğlu, 2021.

⁴⁵⁹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdim, *Risâletü’l-Huşû’ fî’s-Salât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0544, 133-139 vr.).

⁴⁶⁰ Koçyiğit, *Hâdimî’nin el-Berika’da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*, 27.

⁴⁶¹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî Kavlihî Teâlâ İnne Ba’da’z-Zanni İsmün* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

⁴⁶² “Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahtır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz! Allah’a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur.” (Hucurât 49/12)

⁴⁶³ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Hayatı ve “Mecâmi’u’l-Hakâik” Adlı Eserindeki Metodu*, 48.

⁴⁶⁴ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fî Tefsîri velev Alimallâhu fihim Hayran* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 88 vr.).

⁴⁶⁵ Bekiroğlu, “Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkikli Neşri”.

⁴⁶⁶ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî’l-Kazâ ve’l-Kader* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3466, 48-58 vr.).

kavramları arasında ilişki kısaca açıklanarak kazâ dört kısma ayrılarak incelenmiştir.⁴⁶⁷

Risâletün fî'l-Kahve:⁴⁶⁸ Kahve içmenin fikhî hükmü hakkında telif edilmiştir.⁴⁶⁹

*Risâletün fî Hakkı Ef'âli'l- 'Îbâd*⁴⁷⁰

Risâle fî Hakkı Kavlihî Teâlâ “Ve Hüve'l-Ğafürü'l-Vedûd”:⁴⁷¹ Burûc Sûresi 85/14. ayetinin⁴⁷² tefsiridir.⁴⁷³

Risâletün fî Hakkı Kavlihi Teâlâ “Kad Eflaha”:⁴⁷⁴ Müminûn Sûresi 23/1. ayetinde geçen “kad eflaha” ibaresinin lafzî ve mecazî manaları üzere telif edilmiştir.⁴⁷⁵

*Risâletü'n Nâsihiyye ve'l-Mensûhiyye*⁴⁷⁶

Risâle fî Sülûki'n-Nakşibendiyye: Risâle, Nakşibendîliğe giriş (medhal) mesabesinde kısa, nitelikli ve özgün bir eserdir.⁴⁷⁷

*Risâletün fî Tefsîri Sûreti'n-Nâziât*⁴⁷⁸

⁴⁶⁷ Hilmi Kemal Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprüzâde'nin “Risâle fî'l-Kazâ ve'l-Kader” Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 42.

⁴⁶⁸ Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî'l-Kahve* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 2787).

⁴⁶⁹ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve “Mecâmi'u'l-Hakâik” Adlı Eserindeki Metodu*, 51.

⁴⁷⁰ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî Hakkı Ef'âli'l- 'Îbâd* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

⁴⁷¹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihî Teâlâ ve Hüve'l-Ğafürü'l-Vedûd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 130-131 vr.).

⁴⁷² “Kuşku yok ki başta yaratan da sonra tekrar yaratacak olan da O'dur.” (Burûc 85/ 14)

⁴⁷³ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve “Mecâmi'u'l-Hakâik” Adlı Eserindeki Metodu*, 49.

⁴⁷⁴ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî Hakkı Kavlihi Teâlâ Kad Eflaha'l-Mü'minûn* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

⁴⁷⁵ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve “Mecâmi'u'l-Hakâik” Adlı Eserindeki Metodu*, 48.

⁴⁷⁶ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Nâsihve Mensûh Risâlesi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 0389, 213-217 vr.).

⁴⁷⁷ Kocabey, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Nakşibendî Risâlesi ve Şerhleri Tahkik ve Tahlili*, 187.

⁴⁷⁸ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî Tefsîri Sûreti'n-Nâziât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 134-135 vr.).

Risâletün fî Tefsîri Ellezîne Yahmilüne'l-Arşe: ⁴⁷⁹ Mü'min Sûresi 40/ 7. Âyeti, birçok müfessirden nakiller yaparak yorumlanmıştır. ⁴⁸⁰

Risâletün fî Vezâifi't-Tilaveti ve Âdâbihâ ⁴⁸¹

Risâletün fî Vazâifu'l-Mevtâ ⁴⁸²

Risâletün fî Vahdet-i Vücûd : Vahdet-i vücud düşüncesi ile ilgili döneminin güncel tartışmalarını bir araya getiren önemli bir çalışmadır. ⁴⁸³

Raks Hakkında Bir Risâle ⁴⁸⁴

Tefsîru Cüz'i'n-Nebe ⁴⁸⁵

Tefsîr-u Sûrati'l-Fâtiha ⁴⁸⁶

NİTELİK: Koyu kahverengi yıpranmış tam meşin bir cilt içindedir. Arma fligranlı ⁴⁸⁷ nohûtî renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeleri ⁴⁸⁸ ve tefsir edilen lafızları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 21 satırlı 46 varaktan müteşekkil müstakil eserde, müstensih tarafından sayfa numarası verilmediği gibi ta'kîbe ⁴⁸⁹ de kullanılmamıştır. Numaralandırma sonradan kütüphane tarafından kurşun kalemle yapılmıştır. Cetvel kullanılmamıştır.

⁴⁷⁹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletün fî Tefsîri Âyeti Ellezîne Yahmilüne'l-Arşe* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 135-137 vr.).

⁴⁸⁰ Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*, 49.

⁴⁸¹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fî Âdâbi Kirâeti'l-Kur'ân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 0070).

⁴⁸² Özer, "Ebû Saîd Hâdimî ve 'Vazâifu'l-Mevtâ' Adlı Eserinin Tahkîki ve Tercümesi".

⁴⁸³ Taşkın, "Ebû Saîd Hâdimî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesi: İnceleme, Tahkik ve Tercüme"; Gülден, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücud Yaklaşımı"; Gülден, *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücud Anlayışı*.

⁴⁸⁴ Koçyiğit, *Hâdimî'nin el-Berika'da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*, 27.

⁴⁸⁵ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Hâşiye "alâ Tefsîri Cüz'i'n-Nebe" li'l-Beydâvî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0074, 142 vr.).

⁴⁸⁶ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd Hâdimî, *Tefsîr-u Sûrati'l-Fâtiha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3438, 126b-135b vr.).

⁴⁸⁷ Kâğıtlara basılan imalat ve kalite işaretleri, markası damgası, bkz. Ömer Özkan, "El Yazması Ve Nâdir Eserlerde Kâğıt Ve Filigranlı Kâğıt Kullanımı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* VII/20 (2001), 13-20; Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü* (Konya: Sebat Ofset Matbacılık, 2003).

⁴⁸⁸ Çekme. Denge, ahenk, uyum, istif için kullanılır. Genellikle yatay kavis şeklindedir. bkz.

⁴⁸⁹ Yazma eserlerde yaprak sırasını belirtmek için yaprağın altına yazılan bir sonraki yaprağın ilk harf veya kelimesi bkz. Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*.

Eserin zahriyyesinde⁴⁹⁰, besmele ile başlayan ...**يا من وفقنا الوظائف** ile devam eden birkaç satırlık bir dua vardır. Ayrıca sonradan farklı bir kalemle yazıldığı anlaşılan parantez içinde Arapça “Miftahü’l- Künüz” yazısı bulunmaktadır ki, cildin üzeri bu isimle etiketlenmiştir. Dibâce, hâtime ve istinsah⁴⁹¹ kaydı mevcuttur. Dîbâcede müellifin ismi; “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî” olarak eser ismi ise, *Hazâinu’l-Cevâhir ve Mehâzinu’z-Zevâhir* olarak geçmektedir. İstinsah kaydında müstensih ismi; “Mustafa bin İbrahim el- Erzincânî” olarak geçmekle birlikte istinsah tarihi bulunmamaktadır. Eserin varaklarında nem solması mevcuttur, şirazesı yer yer dağılmıştır, fakat okumaya engel teşkil edecek bir yıpranma söz konusu değildir.⁴⁹²

İÇERİK: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde, Ebû Said Muhammed Hâdimî’ye ait, “*Şerhu’l-Besmele- Şerhu’l-Besmele-i Şerife*” ismi ile kayıtlı toplam 13 risâle bulunmaktadır. İsam Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı linkinde ise ilgili konuda müellife ait, “*Şerhu’l-Besmele, Risâletü’l Besmele ve Şerhu Risâleti’l-Besmele*” ismiyle kayıtlı mahtût ve matbu 73 adet risâle tespit etmiş bulunmaktayız⁴⁹³. Ayrıca ülkemizdeki üniversite koleksiyonlarında da ilgili eserin matbu-mahtût nüshaları mevcuttur.⁴⁹⁴ Bunun yanında müellif, “Besmelenin faziletini” on dört sayfalık müstakil bir risâle kaleme alarak beyan etmiştir.

Muhammed Ali Can, “*Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu*”⁴⁹⁵ isimli makalesinde, ilgili risâleyi

⁴⁹⁰ Yazmanın ilk sayfası, bkz. Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018).

⁴⁹¹ Yazmaların istinsah tarihini, yerini, müstensihin adını bildiren kayıt. bkz. bkz. Yılmaz, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*.

⁴⁹² Bkz. Ek-3.15.

⁴⁹³ Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Şerhü’l-Besmeleti’ş-Şerife* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2416, 17-51 vr.); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Şerhu’l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3423, 1b-29a vr.); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâletü’l-Besmele* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 717, 84 s.); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâletü’l-Besmele* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1261), bkz.. İsam..

⁴⁹⁴ Beş adet nüsha tarafımızdan tespit edilmiştir; Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâle fi Şerhi’l- Besmele* (NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, 44/12); Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâle fi Şerhi’l- Besmele* (NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi: Nadir Eserler, 52, 26 vr.); Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâletü’l-Besmele* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 51 vr.); Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâletü’l-Besmele* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 33 vr.); Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî, *Risâletü’l-Besmele* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1304).

⁴⁹⁵ Ali Can, “Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu” 1-73.

detaylı bir şekilde ele almıştır. Burhan Baltacı, “*Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesindeki Âyet Tefsirlerinin Özellikleri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri*”⁴⁹⁶ isimli makalesinde ilgili risâleye yer vermiştir. Yine Süleyman Gür, yazma eserler üzerine kaleme aldığı, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*” isimli risâlesinde ilgili eseri değerlendirmiştir.⁴⁹⁷

Ayasofya Camii’nde padişah ve ileri gelen ülemâ huzurunda sunmuş olduğu Fâtiha Sûresi Tefsiri’nden⁴⁹⁸ bağımsız olarak telif ettiği risâlede Hâdimî, besmelenin mânâ ve hikmetlerini lügat⁴⁹⁹, vaz⁵⁰⁰, iştikak⁵⁰¹, sarf⁵⁰², nahv⁵⁰³, meânî⁵⁰⁴, beyan⁵⁰⁵, bedî⁵⁰⁶, kelâm⁵⁰⁷, usûl⁵⁰⁸, mantık⁵⁰⁹, adâb⁵¹⁰, fıkıh⁵¹¹, tefsir⁵¹², isnâd⁵¹³, Kur’ân⁵¹⁴, hadîs⁵¹⁵ ve tasavvuf⁵¹⁶ olmak üzere tam on sekiz alanda, öncelikle kısaca bu ilimlerin

⁴⁹⁶ Burhan Baltacı, “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesindeki Âyet Tefsirlerinin Özellikleri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri”, *III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu “Kastamonu’da İlmi Hayat ve Kastamonu Âlimleri”* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016), 435.

⁴⁹⁷ Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, 410,411.

⁴⁹⁸ Ebû Saîd Hâdimî, *Tefsîr-u Sûrati'l-Fâtiha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 3438).

⁴⁹⁹ Muhammed b. Mustafa b. Osman Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY5867, 46 vr.), 2a-4b.

⁵⁰⁰ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 4b-6a.

⁵⁰¹ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 6a-8b.

⁵⁰² Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 8b-10a.

⁵⁰³ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 10b-14a.

⁵⁰⁴ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 14a-17a.

⁵⁰⁵ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 17a-19b.

⁵⁰⁶ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 19b-21a.

⁵⁰⁷ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 21a-22b.

⁵⁰⁸ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 2226a.

⁵⁰⁹ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 26a-27b.

⁵¹⁰ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 27b-29a.

⁵¹¹ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 29a-30b.

⁵¹² Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 30b-32b.

⁵¹³ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 32b-33a.

⁵¹⁴ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 33a-34b.

⁵¹⁵ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 34b-35b.

⁵¹⁶ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu'l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 35b-38b.

tanımlarını vermiş, ardından Besmele terkiibini bu ilimler ışığında tahlil etmiştir. Müellif, eserinde 100 kadar kaynaktan faydalandığını belirtmiştir.⁵¹⁷ Eserde, telif sebebinin zikredilmediği dibâce ilmî geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlamıştır; müellif kendi ismini zikrettikten sonra, anladığımız kadarıyla eser ismini de “*Hazâinu’l-Cevâhir ve Mehâzinu’z-Zevâhir*” olarak zikretmiştir; ardından bir sayfaya yakın Besmele konulu berâat-i istihlâl⁵¹⁸ ile edebi olarak zengin bir girişte bulunulmuştur.⁵¹⁹ Öncelikle lügat açısından ele alınan terkipte, Bâ harfi cerinden başlanarak tüm lafızların dil bilimsel tahlili yapılmıştır. Daha sonra yukarıda zikredilen ilim dalları perspektifinden aynı usul ile Besmele terkiibi incelenmiştir. 46 varaklık eser, Ali Can tarafından 73 sayfalık bir malake telifiyle detaylı olarak incelenmiştir. Üzerinde birden fazla çalışma yapılmış olan ve matbu nüshası da bulunan risâleyi, çalışmamızın hacmini artıracak düşüncesi ile bu kadar incelemekle iktifa etmiş bulunmaktayız. Yapılan bu kıymetli çalışmaların neticesinde, ilgili risâlenin tahkikli tercümeli neşri yapılarak insanımızın istifadesine sunulmasını temenni etmekteyiz.

1.1.8. Risâletü’ l-Besmele

Son varak

İlk varak

⁵¹⁷ Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, XV/25.

⁵¹⁸ Ali Can kaleme aldığı *Ebû Saîd El-Hâdimî’nin Risâletü’l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu* isimli makalesinde bu kısmın özetini şöyle paylaşmıştır: “Besmele âyetlerin anahtarı ve her türlü ilmin de aydınlık kaynağıdır. Aynı zaman onda öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri mevcuttur. Yine besmele sayesinde her bir kimsenin büyük-küçük bütün ihtiyaçları giderilebilir. Aynı şekilde besmele sayesinde bir kimse hedefine ulaşabilir. Bu nedenle sırlı hazinelerle dolu bu cevherden nasipsiz kalan kimse aldanmıştır. Hâlbuki besmeleye ulaşmanın ücreti azdır ve ona yol bulmak, hiç de zor değildir.”, bkz.:

⁵¹⁹ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Şerhu’l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BY5867), 1b-2a.

ESER: Risâletü'l-Besmele

MÜFESSİR: Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî (18.yy)

DEMİRBAŞ NO: BY9557/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Eser, Karaman ve havalisinde (Şeyhu Siyah ser-Karabaş) şöhretiyle tanınmış olan Şeyh Abdüllâtîf Karamânî'nin (16.yy)⁵²⁰ neslinden olan ⁵²¹ Muhammed b. Alî el-Karamânî el-Erzincânî tarafından M. XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır.⁵²² Müellif, Bursalı Mehmet Tahir'in (v.1861-1925)⁵²³ *Osmanlı Müellifleri*⁵²⁴ adlı eserinde zikrettiğine göre I. Abdülhamid (salt.1774-1789) döneminde yaşamıştır.⁵²⁵ Doğuda İran, Batıda tüm Avrupa, Kuzeyde Rusya ile mücadelenin devam ettiği , içerde yolsuzluk, rüşvet, liyakatsizlik vb. sebepler ile tüm teşkilatlarda bozulmanın son haddine varıp artık ıslahatın yeterli olmadığını emarelerinin açıkça görüldüğü bu dönem, Anadolu, Rumeli, Hicaz başta olmak üzere tüm eyaletlerde âyanların, ehli örfün, suhtelerin ve reâyanın muhtelif isyanları, eşkıyalık faaliyetleri, ekonomik buhranlar ve artarak devam eden toprak kayıpları ile tarihe geçmiştir Anadolu'da asayişî sağlamamakla uğraşırken, Arap yarımadasında Vehhâbîlik hareketinin yayılması önlenememiş ve sonunda Necid Emîri Abdülazîz b. Suûd (v. 1218/1803)⁵²⁶ Orta Arabistan'a hâkim olmuştur. Bu dönem aynı zamanda yyangın afetleri ile anılmaktadır. İstanbul/Cibâli'de çıkan ve altmış beş saat süren yangında şehrin üçte ikisi küle dönmüş, binlerce kişi vefat etmiştir. Sadece Şehzade Camii'nden yangından kurtulmak amacıyla camiye sığınmış olan 600 kişinin cenazesi çıkarılmıştır. ⁵²⁷ Tüm olumsuz gelişmeler, afetler, kaybedilen topraklar neticesinde Sultan I.Abdülhamid M.1789'da üzüntüden felç geçirerek vefat etmiştir.⁵²⁸ Bir yandan devam eden savaşlar, bir yandan mali buhran, eşkıyalık, doğal afetlerle hayat

⁵²⁰ Hüsameddin Erdem, "Abdüllâtîf Karamânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/256.

⁵²¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/327.

⁵²² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, t.y., I/343.

⁵²³ *Osmanlı Müellifleri* adlı eseriyle ünlü bibliyografya ve biyografi âlimi, bkz.: Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/452-461.

⁵²⁴ Bursalı Tâhir'in 25 yılda tamamladığı son eseridir, Osmanlı Devleti'nin doğuşundan XX. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadarki zaman diliminde yetişmiş 1691 Türk müellifinin hal tercümesini ve dokuz binin üzerinde üzerinde eseri içermektedir.Müellif, Türkler'in ne kadar çeşitli ve değişik sahalarda kalem oynattıklarını ortaya koymak için eser sahiplerinin hal tercümelerini umumi alfabetik sıralama yerine ihtisas ve mesleklerine göre tasnif etmiştir; bkz.Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", VI/458.

⁵²⁵ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/343.

⁵²⁶ Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb (v. 1206/1792)'ın oğludur, babasının siyasetini takip ederek Vehhâbîliği yaymak için otuz yıl Orta Arabistan'daki muhtelif kabilelerle mücadele etmiştir, bkz. : Feridun Emecen, "Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/193-194.

⁵²⁷ Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", V/693-694.

⁵²⁸ M.Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/213-216; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/ 460, 461; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/353.

imtihan üzerine imtihanla çetin bir dönemde akarken, tedrisat faaliyetleri inkıtaya uğramamış, وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ

“İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun...”⁵²⁹ âyeti mucibince ilim ehli irşad ve tedrisat vazifesine devam etmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Müellifin tespit edilen ismi; Muhammed b. Ali el- Karamanî sümme'l-Erzincanî'dir.⁵³⁰ Doğum ve ölüm tarihi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamamış bulunmaktayız. Bursalı Mehmet Tahir (v.1861-1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde onun; Karaman ve havalisinde (Şeyhu Siyah ser-Karabaş) şöhretiyle tanınmış olan Şeyh Abdüllâtif Karamânî'nin (16.yy)⁵³¹ neslinden olduğunu⁵³² ve I. Abdülhamid (salt.1774-1789) zamanında yaşadığını zikretmiştir.⁵³³ Dolayısıyla 18. yy âlimlerinden olduğunu söylemek mümkün olsa gerektir. Çalışmamızda incelemiş olduğumuz *Risâletü'l-Besmele* isimli eserin sistematik ve ilmi açıdan zengin sayılabilecek muhtevası ve *Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah*⁵³⁴ isimli eserin aynı şekilde içeriği göz önüne alındığında, müellifin Tefsir, hadis, kelam ve arap dili alanında donanımlı bir âlim olduğunu söylemek mümkündür. Müellifin iki eseri üzerine akademik çalışma yapıldığını tespit etmiş bulunmaktayız.⁵³⁵

Müellifin eserlerinden bazıları şunlardır:

*Risâletü'l-Besmele*⁵³⁶

Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah:⁵³⁷ Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı konusunda telif edilmiştir.⁵³⁸

⁵²⁹ Âl-i İmrân 3/ 104.

⁵³⁰ Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî, *Risâletü' l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY9557/1, 1b); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, çev. Yavuz a.Fikri - Özen İsmail (İstanbul: : Meral Yayınevi, t.y.), I/343.

⁵³¹ Erdem, “Abdüllâtif Karamânî”, I/256.

⁵³² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/327.

⁵³³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/343.

⁵³⁴ Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî, *Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 796/2).

⁵³⁵ Ramazan Önal, “Erzincanlı Âlim Muhammed b. Ali el-Karamani el-Erzincani'ye Ait ‘Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah’ İsimli Eserinin Tanıtılması ve Değerlendirilmesi”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 26-28 Eylül 2019, *Erzincan* (Erzincan, 2019), 1573-1578; Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”.

⁵³⁶ Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî, *Risâletü' l-Besmele* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY9557/1, 1b-14a vr.); Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî, *Risâletü'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 0262).

⁵³⁷ Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî, *Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 796/2).

⁵³⁸ Önal, “Erzincanlı Âlim Muhammed b. Ali el-Karamani el-Erzincani'ye Ait ‘Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasûlillah’ İsimli Eserinin Tanıtılması ve Değerlendirilmesi”.

NİTELİK: Sırtı ve sertâbı kahverengi deri kaplı, miklebli mukavva cilt içindedir. Taç ve mantar filigranlı nohûfî renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeler, satır başları ve bazı lafızlar ve harfler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 19 satırdan müteşekkildir. Mecmuanın 1b-14a nolu sayfalarında bulunmaktadır. Ta'kîbe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Cetvel kullanılmamıştır. Konu ile ilgili kısa hâşiye notları mevcuttur. Müellif ismi dîbâceden alınmıştır. Kısa bir hâtime bulunan eserde ferağ kaydı yoktur. Cilt ve varaklar sağlamdır.

İÇERİK: Hamdele ve salvele ile başlanan dibâcede telif sebebi, anlayabildiğimiz kadarıyla konu hakkında pek çok telif bulunduğu, kendisinin de bu konuda söyleyeceklerinin olduğudur. Eserin bir nüshasını daha tespit etmiş bulunmaktayız.⁵³⁹ Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*” isimli risâlesinde ilgili eseri kısaca değerlendirmiştir.⁵⁴⁰ Risâlede Besmele ile ilgili 6 bahis ele alınmıştır. Birinci bahiste, Besmelenin maksuttan önce takdim edilmesinin aklî ve naklî delillerinden bahsedilmiştir; ikinci bahiste, Bâ harfî cerinin muteallakından; üçüncü bahiste, Bâ ‘nın manasından; dördüncü bahiste, “İsim” lafzı; beşinci bahiste, lafza-i Celâl; altıncı bahiste, “Rahmân ve Rahîm” esmaları lûgat, nahiv, belâgat tahlilleriyle sistematik olarak incelenmiştir. Eser dirâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Risâle, muhtelif tefsir kaynakları ile karşılaştırıldığında; Râzî’nin (v. 606/1210)⁵⁴¹ Besmele’yi benzer başlıklar altında çok daha tafsilatlı olarak on bir babda işlediği; Zemahşerî (v. 538/1144)⁵⁴², Beydâvî (v. 685/1286)⁵⁴³, Neseî’nin (v. 710/1310)⁵⁴⁴ de ilgili konuyu yaklaşık aynı sıralamayla tevil etmiş oldukları müşahade edilmiştir. Dolayısıyla Erzincânî bu tefsirleri kaynak olarak kullanarak ne Râzî kadar tafsilatlı, ne de Zemahşerî, Beydâvî ve Neseî kadar kısalmaksızın orta hacimli bir telifte bulunmuştur demek mümkündür.

⁵³⁹ Muhammed b. Ali el-Erzincânî Karamânî, *Risâletü'l-Besmele* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 262, 9b-23b).

⁵⁴⁰ Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü” 435,436.

⁵⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I/99-156.

⁵⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiyiki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vil*, I/2-7.

⁵⁴³ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, I/26.

⁵⁴⁴ Neseî, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, 1998, I/27-29.

Eserde yer yer nem solması bulunmakla birlikte, okumaya engel teşkil edecek bir yıpranma söz konusu değildir. Tahkik ve tercümesi ile seminer çalışmasına uygun olduğu, bunun yanında müellifin diğer eserlerinin de ilave edileceği bir tahkik ve tercüme çalışmasıyla da yüksek lisans tezi için uygun olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

1.1.9. Risâle fî Hakki'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Hakki'l-Besmele

MÜFESSİR: Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed el-Kayserî (v. 1253/1838)

DEMİRBAŞ NO: BY5852/19

TARİHSEL ARKA PLAN: Nüfuz sahibi, ileri görüşlü ve ince meseleleri çözmekte mâhir olduğu için talebeleri tarafından kendisine “Gözübüyük” lakabını verilen Osmanlı âlim ve müderrisi Gözübüyükzâde İbrahim Kayserî’ye (v.1747-1838) ait olan risâle M.XIX. yüzyılda kaleme alınmıştır.⁵⁴⁵ Çalışmamız kapsamında XIX.yüzyılda yaşamış olan tek müelliftir.Müellif, I.Mahmud’dan (salt. 1730-1754) II. Mahmud’a kadar yedi Osmanlı padişahının devrinde yaşamıştır.⁵⁴⁶ I. Abdülhamid döneminden sonra devam eden III.Selim (salt. 1789-1807) zamanında mali sıkıntı hat

⁵⁴⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- Ârifin*, 1951, I/41; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l- Mekkûn*, ty., IV/439; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, I/70; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., I/54; Bilmen, *Tabakâtü'l- Müfessirîn*, 1960, II/II/739; Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/IV/160-161.

⁵⁴⁶ Bkz. EK-1.17, EK-1.18, EK-1.19, EK-1.20, EK-1.21, EK-1.22, EK-1.23.

safhaya ulaşmış, padişahın emriyle sarayda mevcut altın ve gümüş eşyaların önemli bir kısmı darphaneye sevk edilerek para basılmış; yine aynı şekilde saray halkı ve eyaletlerden de sayıları binleri bulan kıymetli eşyalar hazineye hibe edilmiştir.⁵⁴⁷

Bu dönemde Osmanlı tarihinde emsali görülmemiş bir boykot hadisesi vuk'u bulmuş, Osmanlı Rus savaşında bozuk düzen içindeki eğitimsiz Osmanlı ordusu zaferden tamamen ümidini keserek, düşmanla mücadeleyi sürdürecektir durumda olunmadığına kani olmuş ve bir an önce barış yapılmasını talep etmiş; bu karar, bütün ordu ve devlet ricâlinin imzaladığı ortak bir dilekçe ile resmen padişaha sunulmuştur. Bir yandan batıda İngiliz ve Fransızlar kuzey Afrika topraklarımızı işgale başlamış, hatta İngilizler İstanbul önlerine kadar gelmiş, diğer yandan Balkan topraklarımızda körüklenen milliyetçilik akımları ile ayaklanmalar başlamıştır; güneyde Vehhabiler Hicaz yarımadasında kutsal toprakları ele geçirmiş, katliam ve talan ile Müslümanların hac farîzasında büyük sıkıntılara yol açmış; kuzeyde ise 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Balkanlardaki 200 bin Türk güneye inmiş Rumeli köy ve kasabalarına, İstanbul'a ve Anadolu'ya geçmiştir⁵⁴⁸; hepsinin ötesinde Anadolu'da karışıklıklar had safhaya ulaşmış, Anadolu ve özellikle Rumeli eyaletlerinde devlet içinde devlet olma yönünde gelişen âyanlıklar, eşkiyalık ve ihtilaller devlete sıkıntı üzerine sıkıntı olmuştur.⁵⁴⁹ III. Selim, devlet teşkilatlarındaki tamir edilemez bozulmayı Nizâm-ı Cedid programıyla yeniden yapılandırmaya gitmişse de, Nizâm-ı Cedid karşıtlarının çıkardığı isyanlar sonucunda şehid düşmüştür. Devam eden süreçte IV. Mustafa'nın saltanatı, kısa zamanda Selim'in tahttan indirilmesine pişmanlık duyulmasına yol açacak kadar büyük bir kargaşa, asayişsizlik, devlet yapısındaki çözülmeye sebep olmuştur. Nihayetinde tahta çıkan II. Mahmud (salt. 1808-1839)döneminde de sular durulmamış, esasen yeniçeri ocağı kaldırılıp, merkezi otoritenin güçlendirilmesi için idari ve mülki alanlarda düzenlemeler yapılmış, modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi kurulmaya çalışılmış, bunun yanında memleketin muhtelif yerlerindeki başına buyruk, zorba ehli örf ve âyanlar ortadan kaldırılmış, askeri ve mülki okullar açılmış, ve nihayet Hicaz Vehhabilerden temizlenmiş ise de; aynı zamanda kuzey, güney ve batı olmak üzere birden fazla cephede mücadele sürmüş, Avrupa devletleri, Rusya, İran ile savaşlar ve toprak kayıpları devam etmiş, 1822'de Yunanistan bağımsızlığını, 1830'da Sırlar özerkliğini almıştır. Dolayısıyla bu dönem kabaaran suların çekilip sakinleşmeye başladığı bir dönem olmak yerine, hızla yükselmeye devam ederek her şeyi yıkıp geçecek bir fırtınaya evrilmeye başladığı bir dönem olmuştur. Gözübüyükzâde bu zaman içerisinde siyasetten uzak durmuştur. Kendisine II. Mahmud tarafından şeyhülislâmlık teklif edilmişse de yaşlılığını ileri sürerek bu görevi kabul etmemiştir.⁵⁵⁰ Bu devre için Osmanlı toprakları iç karışıklıklar, savaşlar-

⁵⁴⁷ Eren, *Osmanlı*, XII/199.

⁵⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1998), I/507.

⁵⁴⁹ Eren, *Osmanlı*, XII/207; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/36, 37.

⁵⁵⁰ Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", XIV/160.

dış mücadeleler ve ekonomik buhranlar içinde “dünyanın en sıkıntılı bölgelerindendir” denilse yanlış olmayacaktır, ancak bu şartlar altında dahi ilim ehli vazifesini ihmal etmemiş, kendisine teklif edilen saray vazifelerini redderek irşad ve tedrisat görevini yerine getirmeye devam etmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı İbrahim b. Muhammed el- Kayserî’dir⁵⁵¹. Babasının ismi bazı kaynaklarda “Abdullah” olarak da geçmektedir.⁵⁵² 1160 /1747 yılında Kayseri’de doğmuştur.⁵⁵³ Nüfuz sahibi, ileri görüşlü ve ince meseleleri çözmekte mahir olmasından mütevellid “Gözübüyükzâde” lakabıyla meşhur olmuştur.⁵⁵⁴ İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Hâdim’e giderek devrin tanınmış âlimlerinden Ebû Saîd el-Hâdimî’den (v. 1176/1762) ve onun vefatından sonra da öğrencisi ve halefi olan Büyük Hüseyin Efendi’den aklî ve naklî ilimleri okuyarak icâzet almıştır.⁵⁵⁵ Ardından Kayseri’ye dönerek Arap dili, mantık, kelâm, tefsir, hadis alanlarında tedrisâta başlamış, 1785-1790 yılları arasında Kayseri’de kendi adıyla meşhur olan medreseyi kurmuş ve elli yıla yakın bir süre, bu medresede başmüderris olarak aralarında değerli âlimlerin de bulunduğu 500’den fazla öğrenci yetiştirip icâzet vermiştir.⁵⁵⁶ Günümüze ulaşan mahtûr ve matbu eserleri ile halen tedrise devam eden İbrahim Efendi, 1253/1838 tarihinde Kayseri’de vefat etmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l- Ârifîn*, 1951, I/41; Nüveyhid, *Mu’cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-‘Asri’l-Hadîr*, I/21; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhuri’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, I/70.

⁵⁵² Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu’l- Mekkûn*, ty., III/304; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., I/70.

⁵⁵³ Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/160.

⁵⁵⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l- Ârifîn*, 1951, I/41; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu’l- Mekkûn*, ty., III/304; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhuri’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, I/70; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, t.y., I/54; Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/160.

⁵⁵⁵ Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/160.

⁵⁵⁶ Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/160.

⁵⁵⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l- Ârifîn*, 1951, I/41; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu’l- Mekkûn*, ty., III/304; Nüveyhid, *Mu’cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-‘Asri’l-Hadîr*, 21; Bilmen, *Tabakâtü’l- Müfessirîn*, II/561; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhuri’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, I/70; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifîn*, I/54; Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”, XIV/160 .

Müellifin hayatı, eserleri, ilmî görüşleri üzerine akademik çalışmalar yapıldığı gibi⁵⁵⁸, muhtelif çalışmalarda da adı zikredilmiştir.⁵⁵⁹

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Mecmuatü'r-Resâil: Gözübüyükzâde'ye (v. 1253 /1838) ait otuz kadar Arapça risâleden müteşekkil bir mecmuadır. İlk olarak *Mecmû'atü'l-Kavâ'id* ismi ile derlenmiş, daha sonra müellifin *Zübdetü'l-Kavâ'idü'l-Vaz'iyye* isimli risâlesi eklenerek *Mecmuatü'r-Resâil* ismi ile tekrar yayımlanmıştır.⁵⁶⁰

*Şerhu'l-Ferîd*⁵⁶¹: İsmüddin el-İsferâyînî'nin (v. 945/1538)⁵⁶² *el-Ferîd fi'n-Nahv* adlı eseri üzerine Arapça bir şerhtir.⁵⁶³

*Takrîrû'l-İsti'âre*⁵⁶⁴

Tefsîru Cüz'i'n-Nebe': Otuzuncu cüzdeki sûrelerin tefsîri tercümesidir.⁵⁶⁵

*Tercüme-i Sûretü'd-Duhâ*⁵⁶⁶

*Tercüme-i Sûretü'l-Kadr*⁵⁶⁷

⁵⁵⁸ Şemsettin Uçkan, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi ve Mecmuatü'r-Resâil'indeki Arap Diline Dair Risalelerinin İncelenmesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Erzincan University Journal of Social Sciences Institute* 1 (2021), 197-204; Mustafa Işık, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", *Şehir Kültür Sanat* 31 (2019), 9-11; Halil Şahan, *Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi'nin Mantık Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Mantık Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

⁵⁵⁹ Süleyman Gür, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 451-452; Mehmet Akif Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2016), 142; Ömer Yılmaz, "Mescid-i Nebvî Kütüphanesi'ndeki Türk Müelliflere Ait Yazma Eserler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 415.

⁵⁶⁰ Uçkan, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi ve Mecmuatü'r-Resâil'indeki Arap Diline Dair Risalelerinin İncelenmesi"; Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", XIV/161.

⁵⁶¹ Gözübüyükzâde, *Şerhu'l-Feride* (Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 0061, 94b-115a vr.).

⁵⁶² İsmail Durmuş, "İsferâyînî, İsmüddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/516-517.

⁵⁶³ Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", XIV/161.

⁵⁶⁴ İbrahim b. Mehmed Kayserî Gözübüyükzâde, *Takrîrû'l-İsti'âre* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 5901, 24 vr.).

⁵⁶⁵ Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi", XIV/161.

⁵⁶⁶ İbrahim b. Mehmed Kayserî Gözübüyükzâde, *Ve'd-Duhâ Sûresi Tercümesi* (İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1287).

⁵⁶⁷ İbrahim b. Mehmed Kayserî Gözübüyükzâde, *Terceme-i Sûretü'l-Kadr* (Milli Kütüphane: 0310, 19 vr.).

NİTELİK: Sırtı ve sertâbı vişne renkli mukavva bir cilt içindedir. Nohûtî renkli cedid kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeler ve tefsiri yapılan lafızlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 163 varaklı bir mecmuanın, 121a-121b nolu varaklarındadır. 22 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası verilmemiştir. Ta'kibe yoktur. Cetvel kullanılmamıştır. Müellif ismi dibâceden alınmıştır. İstinsah kaydında eserin yazım yeri; Süleyman Efendi Medresesi, Kırkağaç; tarihi ise; Receb 1257 olarak geçmektedir. Müstensih ismi zikredilmemiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Eserin mahtût ve matbu 15 nüshasını tespit etmiş bulunmaktayız. Bunlardan dört tanesi, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed Kayserî'ye ait olarak , “*Risâle fî Hakkı'l-Besmele/ Tefsîru'l-Besmele*” isimleri ve 93/11,1493/4, 1935711, 5852/19 demirbaş numaraları ile kayıtlıdır; Risâlelerin dördü de tek varaktan müteşekkildir. Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”⁵⁶⁸ isimli risâlesinde ilgili eseri değerlendirmiştir ancak, ilgili çalışmada incelenen nüsha ile bizim incelediğimiz nüshaların farklı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹ Eser, Arapça bilmeyenlerin yararlanması için, müellifin torunu Ahmed Hıfzı Gözübüyük tarafından Osman Keskinioğlu'na tercüme ettirilmiş ve basılmıştır⁵⁷⁰. Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken tarafından, 10 sayfayı aşan bir önsöz yazılan baskının içeriğinde Besmele Risâlesi ile birlikte kelam, fıkıh, mantık, felsefe vb. konularda, toplam 31 risâle bulunmaktadır.⁵⁷¹

İlmi geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlanan eserin dibâcesinde telif sebebi talebeye tezkire olarak zikredilmiştir. Risâleye, Mushaf okunmaya başlanırken ve yeni bir işe başlanırken Hz. Peygamber'in (s.a.s.) “Besmelesiz başlanan her işin sonunun ebter”⁵⁷² olduğunu bildiren hadisine binâen Besmele ile

⁵⁶⁸ Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, 451-452.

⁵⁶⁹ Süleyman Gür tarafından incelenen risâle, beş sayfadır, bizim elimizdeki dört nüsha da tek varaktan ibarettir.

⁵⁷⁰ Işık, “Gözübüyükzâde İbrahim Efendi”, 11.

⁵⁷¹ İbrahim b. Mehmed Kayserî Gözübüyükzâde, *Risâletün fî Hakkı'l-Besmele*, çev. Osman Keskinioğlu (Ankara: Sevinç Matbaası, 1977).

⁵⁷² Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindavî (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

başlandığını; bunun yanında “Hamd edilmeden başlanan her işin sonunun kesik”⁵⁷³ olduğunu bildiren başka bir hadisin de bulunduğunu zikredilip, bu konudaki ihtilâfı’l- hadislerle ilgili soru-cevap şeklinde beyanda bulunularak başlanmıştır. Ardından Bâ harfî cerinin manaları, müteallakı, “İsim” lafzının “lafz-ı Celâl”e izafeti, Rahman ve Rahim sıfatları hakkında Zemahşerî (v. 538/1144)⁵⁷⁴ ve Beydâvî’nin (v. 685/1286)⁵⁷⁵ görüşlerini isimlerine atıfta bulunarak kısaca açıklamıştır. Eser, ihtilâfı’l hadis konusundaki içeriği ile çoğu Besmele tefsiri risâlesinden ayrılmaktadır, tahkik ve tercümesi ödevlendirmenin konusu olabilir kanaatimiz mevcuttur.

1.1.10. Risâle fî Beyâni Bâi Bismillah

ESER: Risâle fî Beyâni Bâi Bismillah

MÜFESSİR: Ahmed b. Abdullah b. Ebû Saîd el-Hâdimî (v.1192-1778)

DEMİRBAŞ NO: BY1280/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle , Ebû Saîd el-Hâdimî’nin torunu olan Ahmed b. Abdullah el-Hâdimî tarafından M. XVIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış olsa gerektir.

⁵⁷³ İbn Mâce, “Nikah”, 19; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 18; Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed, Sünen-i Dârekutnî, I/427, hadis için “Zayıftır” değerlendirmesi yapılmıştır; Aclûnî, Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü’l- Hafâ ve Müzîlû’l-İlbâs ‘Amme’ ştehere min el-Ehâdis ‘alâ el-Sineti’n-Nâs*, II/140, ilgili hadis için “Zayıftır” değerlendirmesi yapılmıştır; Nâsirüddin el-Elbânî, *Zaîfü’t-Terğîb ve’t-Terhîb* (Riyâd: Mektebetü’l- Meârif, t.y.), II/303, ilgili hadis için “Mevzu” değerlendirmesi yapılmıştır..

⁵⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vil*, I/2-7.

⁵⁷⁵ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, I/25,26.

Müellifin Yaşadığı Dönem: Yaşadığı dönem tam olarak tespit edilememiş olmakla birlikte M. XVIII. Yüzyılın son çeyreği ile M. XIX.yüzyılın ilk yarısı olsa gerektir.⁵⁷⁶

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Ahmed b. Abdullah b. Ebû Saîd el-Hâdimî; Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (v.1176/1762) torunu, Abdullah el-Hâdimî'nin (v.1192/1778) ise oğludur. Kaynaklarda hayatı hakkında bilgiye rastlayamamış bulunmakla birlikte, yazma eser kütüphanelerinden bir kısım teliflerini tespit etmiş bulunmaktayız.

İsam'da müellife nisbet edilen eserler şunlardır;

*Risâle fî Târifi'l-İlm*⁵⁷⁷

*İ'râbü -İmma*⁵⁷⁸

*Risâle fî'l-Kelâm*⁵⁷⁹

*Risâle fî Ahdi'l-Lâm*⁵⁸⁰

*Risâletü'l-Vav*⁵⁸¹

*Furûku'l-Usûl*⁵⁸²

NİTELİK: Kahverengi meşin üzerine bez kaplı bir cilt içindedir. Taç fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Bazı metinler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 182 varaklı mecmuanın 1b-2a nolu sayfalarındadır. Eser bb satırlıdır.⁵⁸³ Sayfa numarası verilmemiş, ta'kîbe kullanılmıştır. Cetvel kullanılmamıştır. Kısa hâşiye notları mevcuttur. Risâle, zahriyede yer alan fihristte; “el-Müteallika fî bâi Bismillâh” şeklinde kaydedilmiştir.

⁵⁷⁶ Bkz.Ek-1.20-Ek-1.26.

⁵⁷⁷ İbn Abdullah b. Ebû Saîd Ahmed Hâdimî, *Risâle fî Târifi'l-İlm*. (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0808, 4 vr.).

⁵⁷⁸ İbn Abdullah b. Ebû Saîd Ahmed Hâdimî, *İ'râbü -İmma* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0871, 6 vr.).

⁵⁷⁹ İbn Abdullah b. Ebû Saîd Ahmed Hâdimî, *Risâle fî'l-Kelâm* (Zeytinoğlu: 0282, 93-98+4 vr.).

⁵⁸⁰ İbn Abdullah b. Ebû Saîd Ahmed Hâdimî, *Risâle fî Ahdi'l-Lâm* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 1134, 73b-75a vr.).

⁵⁸¹ İbn Abdullah b. Ebû Saîd Ahmed Hâdimî, *Risâletü'l-Vav* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 1134, 78b-79a vr.).

⁵⁸² İbn Abdullah b. Ebû Saîd, *Furûku'l-Usûl* (Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2564, 104b-107b vr.).

⁵⁸³ Satır sayıları her sayfada farklıdır

Kitap ismi dîbâceden; müellif ismi risâlenin hâtimesinden alınmıştır. Ferağ kaydı bulunmamaktadır Eserin yazısı okunaklıdır, varaklarda herhangi bir yıpranma söz konusu değildir. Cilt sağlamdır.

İÇERİK: Eserin başka bir nüshasına rastlayamamış bulunmaktayız. Süleyman Gür, “*Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü*”⁵⁸⁴ isimli risâlesinde ilgili eseri değerlendirmiştir.

İki sayfalı esere müellif, Bâ harfinin müteallakı konusundan bahsederek başlamıştır. İkinci sayfada da Bâ harfî cerinin manasına değinilmiş, konunun ihtilaflı olduğunu zikredilmiş, bu konuda Zemahşerî (v. 538/1144)⁵⁸⁵ ve Beyzâvî’nin (v. 685/1286)⁵⁸⁶ görüşleri, isimleri de zikredilerek açıklanmıştır. Kırmızı mürekkeple “muarızat-cevap” başlıklarıyla maddeler halinde konuyu kısaca işleyerek, risâlesini tamamlamıştır. Risâle, dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Tek varaktan müteşekkil olan risâlenin, lisans ve lisansüstü öğrencilere tahkik, tercüme ödevi olarak yaptırılması sûretiyle günümüze kazandırılmasını temenni ederiz.

1.1.11. Risâle fî'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salvele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salvele

MÜFESSİR: Muhammed Naîm el-Karamânî⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, 414,415.

⁵⁸⁵ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l Kitâb, 1986), I/2,3.

⁵⁸⁶ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, I/26.

⁵⁸⁷ Kaynaklarda müellif hakkında bilgi bulunamamıştır.

DEMİRBAŞ NO: BY3121/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Kaynaklarda müellifin hayatı hakkında bilgiye rastlayamamış bulunmaktayız. Hâtimede, yazılı olan H.1223 tarihin, telif veya istinsan tarihi olabileceğini düşünmekle birlikte, değerlendirme yapabileceğimiz yeterli veri bulunmamaktadır.

NİTELİK: Siyah deri çarkuše, kapakları ebru kaplı mukavva cilt içindedir. Siyah mürekkeple ta'lik ile hattı kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 228 sayfalı mecmuanın 17b-20b nolu varaklarında bulunmakta olup, 21 satırdan müteşekkildir. Cetvel kullanılmamıştır Sayfa numarası bulunmayıp, ta'kîbe kullanılmıştır. Kısa hâşiye notu mevcuttur. Dîbâcede müellif ismi Muhammed Naîm Karamânî olarak geçmektedir. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Hâtimede, 1223 tarihi yazılıdır. Az miktarda mürekkep solması mevcuttur, fakat okumaya engel teşkil etmemektedir. Cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Eserin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Süleyman Gür, *Osmanlı Risâleleri Geleneğinde Besmele Litaratürü* isimli makalesinde bu risâleye yer vermiştir.⁵⁸⁸

İlmi geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlanılan dibâcede anlayabildiğimiz kadarıyla telif sebebi; kitap vb.başlangıcında zikredilmesi gerekenler hakkında kıylu-kal olduğu ve bu konu hakkında müellifin kendi görüşlerini de beyan etmek istemesidir. Risâlede, başlangıçlarda “Besmele, Hamdele ve Salvele” zikretmenin vâcip olduğuyla ilgili ilâhî, nebevî ve aklî olmak üzere üç ayrı delil olduğu bildirilmiştir.

Besmele'nin zikredilmesinin vacip olduğunu gösteren ilâhi delil olarak ; “Yaratan Rabbinin adıyla oku!”⁵⁸⁹ âyeti; nebevî delil olarak; “Besmele ile başlanmayan her önemli işim sonu kesiktir.”⁵⁹⁰ hadisi; aklî delil olarak da; Müslümanların kitabı ile Müslüman olmayanların kitabı arasındaki fark zikredilmiştir.

⁵⁸⁸ Süleyman Gür, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”, 439-440.

⁵⁸⁹ Alak 96/1.

⁵⁹⁰ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf

Hamdele'nin zikredilmesinin vacip olduğunu gösteren ilâhi delil olarak; "Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur."⁵⁹¹ âyeti; nebevî delil olarak; "Hamd edilmeden başlanan her işin sonu kesiktir"⁵⁹² hadisi; aklî delil olarak da nimet verilen kimsenin, kendisine nimet veren kimseye şükretmesinin gerekliliği zikredilmiştir.

Salvele'nin zikredilmesinin vacip olduğunu gösteren ilahi delil olarak; "Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar; Ey iman edenler, siz de ona salât ve selâm okuyun."⁵⁹³ âyeti; nebevî delil olarak; "Salavât ile başlanmayan her önemli işin sonu kesiktir."⁵⁹⁴ hadisi; ilâhi delil olarak da, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Allah Teâlâ ve kulları arasında elçi olması zikredilmiştir.

İçeriği göz önüne alındığında tahkik ve tercümesi, lisans/lisans lisansüstü öğrencilerine ödevlendirme için uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

b. Hindavî (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

⁵⁹¹ Fâtîha 1/2.

⁵⁹² İbn Mâce, "Nikah", 19; Ebû Dâvûd, "Edeb", 18; Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, Sünen-i Dârekutnî, I/427, hadis için "Zayıftır" değerlendirmesi yapılmıştır; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, II/140, ilgili hadis için "Zayıftır" değerlendirmesi yapılmıştır; Nâsirüddin el-Elbânî, *Zaîfü't-Terğîb ve't-Terhîb* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, t.y.), II/303, ilgili hadis için "Mevzu" değerlendirmesi yapılmıştır..

⁵⁹³ Ahzâb 33/56.

⁵⁹⁴ Nâsirüddin el-Elbânî, *Zaîfü't-Terğîb ve't-Terhîb*, II/303, ilgili hadis hakkında "Mevzu"dur değerlendirmesi yapılmıştır.

1.1.12. Risâle fî't-Tezkireti'l-Mertele lî Tertûbi' l- Akîseti'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî't- Tezkireti'l- Mertele lî Tertûbi'l-Akîseti'l-Besmele

MÜFESSİR: Ömer b. Ali el-Çorûmî⁵⁹⁵

DEMİRBAŞ NO: BY9439/5

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı hakkında herhangi bir veriye ulaşılamamış, risâlenin telif edildiği dönemin tespiti yapılamamıştır.

NİTELİK: Sırtı yeşil deri, üzeri ebru kaplı, miklebli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Ciltte kurt yenikleri mevcuttur. Suyolu fîligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 26 satırdan müteşekkildir. 190b-191b nolu varaklardadır. Ta'kîbe kullanılmamıştır, sayfa numarası kütüphane tarafından verilmiştir. Cetvel kullanılmamıştır. Eserin, kütüphane kayıtlarında nesih hattı ile yazıldığı olduğu belirtilmiş olmakla birlikte, tarafımızda, “bozuk ta’lik hattı” ile yazılmış olduğu kanaati mevcuttur.

⁵⁹⁵ Müellif hakkında muteber kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamış olmakla birlikte; Ethem Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislam ve Alimler*, Ankara: Hazar Matbaacılık, 2017, 247. (Amasyalı Abdurrahman Akifzade, *Kitâbu'l -Mecmu' fî'l- Meşhud ve'l- Mesmu*, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, no: 27011 künyeli eserden çeviridir.) künyeli kaynaktaki, Çorumlu Ömer Efendi kaydına rastladık ancak kesin olarak bizim müellifimiz olduğunu teyit edecek verilere ulaşamadık.

İÇERİK: Eserin başka bir nüshasına rastlanamamıştır. Risâleye girizgâhtan sonra; söylenen sözlerin bir tertip üzere olduğu, Bismelenin de kendisine yakıştığı gibi baştan sona devam eden kusursuz bir vezinle meydana geldiği ve o vezindeki detaylar ile temayüz ederek doğru yola rehberlik ettiğine vurgu yapılarak başlanmaktadır. İsmi Celâl'in azametiden, büyüklüğünden, Allah Teâlâ'nın bütün isim ve sıfatlarını içine alan alem ismi olduğundan, dolayısıyla hangi işe başlarken zikredilse, o işi kapsadığından bahsederek devam etmektedir. Kısa bir nahiv tahlili yapılarak, harfî cerli "isim" lafzının Lafzı Celâl'le izafet terkiibinde mef'ul olarak gelmesi kısa bir misalle tahlil edilmiştir. Bu konuda "*Beydâvî Hâşiyesi*"ne atıf yapılmakla birlikte, hâşiyenin müellifi hakkında, herhangi bir açıklama bulunulmamaktadır. Ardından Bismelenin cehri okunması konusuna değinilmiş, sonunda; "Üstat Muhammed Hâdimî'nin *Besmele Risâlesi*'nde açıklamıştır" şeklinde açıklama yapılmıştır. Akabinde "Besmelesiz başlanan her önemli iş ebterdir"⁵⁹⁶ hadisi zikredilerek beyanda bulunulmuştur. Ve son olarak Bismelenin kıraat vecihleri hakkında açıklamalar yapılarak eser tamamlanmıştır. Sayfa kenarlarındaki kısa hâşiyeye notlarından risâlenin müellife yöneltilen bir sual üzerine telif edildiği anlaşılmaktadır. Risâle metni, "arapça nahiv kurallarına" uygun olarak yazılmamıştır, bilakis Arapça lafızlar Türkçe gramer kaideleri ile kullanılmıştır; dolayısıyla hattı, konusu ve kullanılan dili sebebiyle anlaşılması zor bir metindir. Diğer "Besmele Risâlelerinden" farklı olarak, özellikle kıraat vecihleri konusunu da içermesi hasebi ile dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen kısa ve özlü bu eserin, konunun uzmanı akademisyenlerimiz tarafından tahkik ve tercüme edilerek günümüze kazandırılmasını temenni etmekteyiz.

⁵⁹⁶ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindavî (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

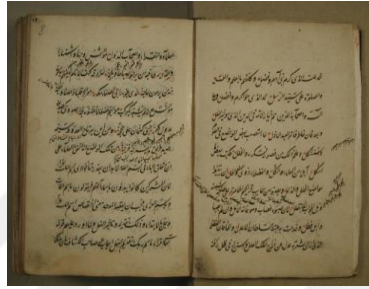
1.2.MÜELLİFİ ANONİM OLAN BESMELE TEFSİRİ RİSÂLELERİ

Bu bölümde tekrarı olan eserlerin çıkarılmasıyla 10 adet risâle incelenmiş olup, bu risâlelerden 4 tanesi dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile, 6 tanesi rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir.

1.2.1.Şerhu'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhu'l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY218/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifi tespit edilemeyen risâlenin içinde bulunduğu mecmua tarafımızdan incelenmiş ve herhangi bir tarih tespiti de yapılamamıştır.

NİTELİK: Salbek şemseli⁵⁹⁷, yıldız zencirekli, miklebli, kahve rengi meşin cilt içindedir. Nohûti renkli âbâdî kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeleri ve noktalamaları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 11 satırlı, 279 varaklı bir mecmuanın içinde, 11b-19a nolu varaklarda bulunmaktadır. Hem sayfa numarası verilmiştir, hem de ta'kibe kullanılmıştır. Cetvel

⁵⁹⁷ Cilt kapaklarının ortasında bulunan bazı şemselilerin alt ve üst kenarlarının uzantısı olarak yapılan ve çoğu laleye benzeyen süsler. bkz. Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*.

kullanılmamıştır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Dibâcesi olan eserde, Ferağ kaydı ve hâtıme bulunmamaktadır. Eserin yazısı okunaklıdır, varaklarda herhangi bir yıpranma söz konusu değildir. Cildi sağlamdır.

İÇERİK: Risâle 1,5 sayfalık berâat-i istihlâl ile başlamıştır; dibâcede telif sebebi Besmele terkihiyle ilgili bazı anlaşılması zor, kapalı kısımların beyanı olarak açıklanmıştır. Müşriklerin de Besmele terkihiye benzer “Bismike Lat-Bismike Uzza” terkihini kullandıkları zikredilmiş, her işe Besmele ile başlamanın önemine binaen bu doğrultuda Besmele terkihi bâ harfî cerinin anlamı, özellikle müteallakı bunun muahhar olmasının daha uygun olduğu tercihi yapılarak beyan edilmiştir. Esasen telifte, “İlah” lafzının sementik analizi, dil bilimsel tahlili, manasının kapsamı beyan edilerek üzerinde detaylıca durulmuştur; bu sebeple risâlenin esas konusu Besmele özelinde **الله** lafzıdır denilse yanlış olmasa gerektir. Müellif ilah lafzının başlangıçta cins isim olduğu daha sonra mabuda has bir kullanım kazandığı konusunda Zemahşerî ve İbn Hacıb(v. 646/1249)⁵⁹⁸ ile aynı görüştedir.⁵⁹⁹ Zaman zaman “اقول - قال فقير” lafızlarını kullanarak görüşlerini beyan etmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telid edilen risâlenin, tahkik ve tercümesiyle seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatindeyiz.

⁵⁹⁸ Arap gramerine dair *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakihidir, Doğu İslâm dünyasında gramere dair eserleriyle tanınırken Batı İslâm dünyasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserleriyle şöhret bulmuştur, bkz.: Hulusi Kılıç, “İbnü’l-Hâcib”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/55-58.

⁵⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, I/2-5; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü’l-Hâcib, *el-Emâli’n-Nahviyye*, thk. Fahr Salih Süleyman Kaddâre (Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.), II/775.

1.2.2. Risâle fî Beyânı Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Beyânı Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY2068/9

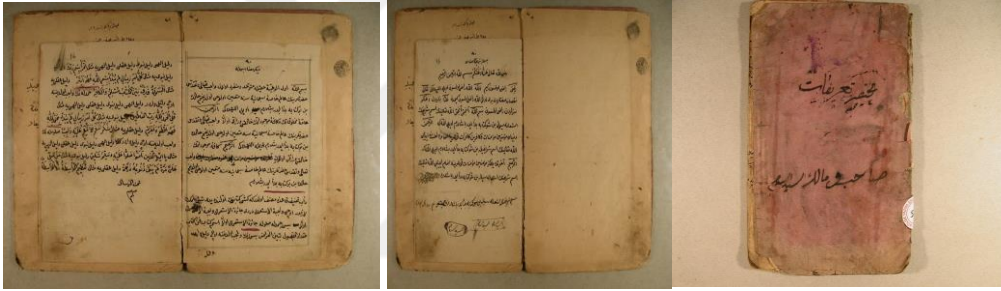
TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kahverengi meşin mukavva bir cilt içindedir. Krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple, nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Türkçedir. Bazı lafızlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 150 varaklı mecmuanın 111a-130b nolu sayfalarında bulunmaktadır. Satır sayısı 15tir. Sayfa numarası verilmemiştir, ta'kîbe kullanılmıştır. Cetvel kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Dibâce, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Sonradan pembe mürekkepli kalemle kenarına günümüz Türkçesi ile açıklama yazılmış, eserin bazı yerlerine aynı kalemle keşîde çekilmiştir. . Eserde çok hafif nem solması bulunmakla birlikte, okumaya engel teşkil etmemektedir. Eserin varakları ve cildi sağlamdır.

İÇERİK: Dibâcesi bulunmayan eser, gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvele olmaksızın Besmele söylemenin sevabını zikrederek başlamaktadır. Basmelenin harflerini mahreç ile tecvit ile okunduğunda binler binler sevap kazanılacağından bahsedilmektedir. Her işinde ve sözünde besmele okuyan salih bir kadın ve münafık

kocasının hikâyesi ile devam eden eser, Hz Peygamberin (sas), mi'racda biri su, biri süt, biri hamr, biri baldan müteşekkil dört ırmak görmesini, bunların kaynağını öğrenmek için Cenâb-ı Hakk'a dua etmesi neticesinde ırmakların kaynağının Besmele olduğunu müşahade etmesi anlatılmakta, Besmele okumanın sevabı tekrar tekrar zikredilmekte, kalemin yazdığı ilk şeyin Besmele olduğu beyan edilmektedir. Bunun gibi, risâle boyunca Bismelenin fazileti, feyzi, bereketi, sırrı ile ilgili açıklamalar yapılmakta, hikâyeler zikredilmektedir. Bu hali ile Bismelenin rivâyet ağırlıklı tefsiridir yapılmıştır denilebilir. Eser, Osmanlıca ve Tefsir dersleri lisans öğrencilerine tahkik ettirmek sûretiyle günümüze kazandırılabilir kanaatimiz mevcuttur.

1.2.3. Risâle-i Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle-i Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY3198/6

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı ve sertabı⁶⁰⁰ bez, miklebli mukavva cilt içindedir. Siyah mürekkeple rik'a hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Türkçedir. Keşîdeler kırmızı ve siyah mürekkeple yazılmıştır. 33 varaklı mecmuanın 15a-16a nolu varaklarındadır.²¹

⁶⁰⁰ Cildin parçalarındandır, alt kapağın devamıdır, bkz.: Özönder, Hasan, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*.

satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası ve ta’kibe mevcuttur. 15b nolu varakta siyah Cetvel kullanılmıştır, diğer varaklarda Cetvel kullanılmamıştır. Mecmuanın üzerinde “Muhtasar Tarifat”, “Sahip ve Malik el Seyyid el Mesih” yazıları bulunmaktadır. Eser adı serlevhadan alınmıştır. Müellifi tespit edilememiştir. Dibâce ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Risâlenin içinde bulunduğu varakların ebatı, mecmuanın genel olarak varaklarından daha küçüktür, bu haliyle, sonradan risâleye eklendiği anlaşılmaktadır. Serlevhanın üzerinde bulunan “90” sayısı takip eden sayfada da aynı şekilde yazılmıştır. Cildi olmayan ve varaklarında nem solması bulunan eserde okumaya engel bir yıpranma mevcut değildir.

İÇERİK: “Besmele-i Şerife Manası” başlığı ile esere başlanmış,

رضى الله تعالى عنا و عنكم بسم الله الرحمن الرحى lafzı imla edildikten sonra, her bir sözcük yazılıp, üzerine keşide çekilmek sûretiyle tek tek kısaca açıklanmıştır. “*Ancak ve ancak Allah Te’âlâ’nın ismi şerifine istiane ile ben şu kitaba başlarım*” lafzı tekrar edilerek, “Bimillah, Rahmân, Rahîm” isimleri muhtasar şekilde açıklanmıştır. Müslümanlar ile ehli kitap ve kafirlerin farkının besmele ve hamdele ve salvele olduğu bildirilerek, bunları söylemenin vâcip olduğuyla ilgili ilahî, nebevî ve aklî olmak üzere üç delil olduğu bildirilmiştir. Akabinde Besmele, hamdele ve salvele ile ilgili ilahî, nebevî, aklî delillerle ilgili, ayrı ayrı âyet ve hadislerden misaller zikredilmiştir. Muhammed Naîm el-Karamânî’nin , “Risâle fî’l-Besmele ve’l-Hamdele ve’s-Salvale” isimli risâlenin özeti mahiyetindedir.⁶⁰¹ Risâle, bu hali ile rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Osmanlıca ve tefsir dersleri lisans öğrencileri için tahkik ödevi olabilir kanaatimiz mevcuttur.

⁶⁰¹ Çalışmamızda EK-1.1.8. numaralı bölümdedir.

1.2.4. Risâletü'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâletü'l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY3198

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı ve sertâbı bezden, şirazeli, miklebli mukavva bir cilt içindedir. Suyolu filigranlı âharlı⁶⁰² nohûti renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 21 satırlı 166 varaklı bir mecmuanın 160a-161b nolu varaklarında bulunmaktadır. Sayfa numarası verilmemiştir, ta'kibe kullanılmamıştır. Cedvel kullanılmamıştır. Tefsiri yapılan bazı lafızlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Mecmuanın üzerinde; “Havaşi Fenârî ve Kavlü Ahmed” yazmaktadır. Dibâce, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Çok kısa bir hâtıme mevcuttur. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Cilt sağlamdır, varaklarda hafif mürekkep solması bulunmakla birlikte, okumaya engel bir yıpranma söz konusu değildir.

⁶⁰² Yazı için kullanılacak kağıdın yüzüne sürülen özel karışım. Ana maddesi yumurta akı ve nişastadır. Kağıda parlaklık, düzgünlük, dayanıklılık verir. Kalemin kolay hareket etmesini, hataların kolayca silinmesini sağlar. Yazıya güzellik ve gösteriş kazandırır; bkz. Hasan Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*.

İÇERİK: Dibâce bulunmayan ve ilmî gelenekte olduğu üzere hamdele-salvele ile de başlanılmayan risâle, her işe Besmele ile başlamanın ehemmiyetini, bereketini “Besmelesiz başlanan her önemli işin sonu ebterdir.”⁶⁰³ Hadîs-i Şerifi’ni de zikrederek giriş yapılmıştır. Telifte Besmele terkibi dilbilimsel olarak lafızların her biri, lafız manaları ve dil bilimsel açıklamalar ile beyan edilmiştir. İlk olarak bâ harfi cerinin verdiği muhtelif manalar ve bağlı olduğu müteallak, bu müteallakın mukaddem ya da muahhar oluşu, Rahman ve Rahim lafızlarının sıfatı müşebbehe olmaları, kalıpları ve aralarındaki mana farklılıkları beyan edilmiştir. Zemahşeri (v. 538/1144)⁶⁰⁴ tespit edebildiğimiz tek kaynaktır. Bu hali ile dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Tahkik ve tercümesi ile lisans öğrencilerine ödevlendirme için uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

1.2.5. Risâletü’ l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâletü’l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY5549/4

⁶⁰³ Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindavî (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

⁶⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, 2-7.

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Çarkuşe siyah meşin miklebli cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Risâlenin ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Sonu eksiktir. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. 19 satırdan müteşekkildir. 93b-108b nolu varaklardadır. 117 varaklı bir mecmuanın içindedir. Çok kısa dibâce ile başlayan eserde, hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Sayfa kenarlarında hafif nem solması mevcuttur, ancak varaklarında okumaya engel teşkil eden bir yıpranma söz konusu değildir.

İÇERİK: Hamdele ve salvele ile başlayan eserde telif sebebi zikredilmemiştir. Eser besmelenin faziletini beyan ederek başlamıştır. Kalemın yazdığı ilk şeyin Besmele olduğu, indirilen kitapların açılışlarının/başlangıçlarının Besmele ile olması konusunda açıklamalarda bulunulmuştur. Daha sonra Besmelenin elifnin hazf edilmesi ile devam edilmiş, akabinde tüm harf ve isimler sırayla mana açıklamaları, dilbilimsel tahliller ve sahabe rivâyetleri ile tefsir edilmiştir. Namaz bahsine çok kısa değinildikten sonra namazda okunan salî bârik duaları lafzen zikredilmiş, ardından mana açıklamaları ve dilbilimsel açıklamalarla bu salavatların izahı yapılmıştır. “Hz. Peygamber masumdur, onun duaya ihtiyacı yoktur denilirse,..” şeklinde konu ile ilgili soru cevap tarzında izahatlar yapılmıştır. Ardından “melekler mi üstündür insanlar mı?” konulu bir başlık gelmiştir. Muhtelif açıklamalardan sonra; “Önce insanların peygamberleri, sonra meleklerin peygamberleri, sonra insanlar daha faziletlidir” şeklinde sonuca bağlanmıştır. Rasûllerin özellikleri, insanın halife olması, hamdetesbih konularına kısaca değinilmiştir. Muhammed isminin manalarından bahsedilmiştir. *فَتَلَقَّى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ* "Derken, Adem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır."⁶⁰⁵ âyetine kısaca değinilmiştir. 103a nolu varakta, kırmızı mürekkeple işaret konularak “Meâni” başlığı yazılmış ve eser sonuna kadar bu konuda bahisler

⁶⁰⁵ Bakara 2/37.

zikredilmek sûreti ile tamamlanmıştır. Eser dirâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Besmele ile başlayıp, muhtelif konulara değinilen risâle, tahkik, tercüme ve değerlendirme ile yapılacak ödevlendirme ya da seminer çalışması sonucunda günümüze kazandırılabilir kanaatimiz mevcuttur.

1.2.6. Risâletü' l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâletü' l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY6068/6

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Ebru kâğıt kaplı, şemseli, kurt yenikli aşırı yıpranmış mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 21 satırdan müteşekkildir. 146 sayfalı bir mecmuanın içindedir. 131b-135a nolu varaklarda bulunmaktadır. Cedvel kullanılmamıştır. Sayfa numarası verilmemiştir, ta'kibe de bulunmamaktadır. Eserde dibâce, hâtime ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre

kütüphane tarafından verilmiştir. Eserde bir miktar nem solması bulunmakla birlikte, okuma engeli teşkil etmemektedir.

İÇERİK: Kur’ân-ı Kerim’in ve hadis kitaplarının başında besmele bulunmasının vucubiyeti ve bismelenin vâcip olmadığı yerler hakkında açıklama ile başlayan eser, risâlenin kalanında “Rahmân ve Rahîm” isimleri arasındaki farka, manalarına ve dilbilimsel olarak açıklamalarına değinerek devam ederek nihayetlenmiştir. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen risâle, lisans ve lisansüstü öğrencilerinin ödevlendirilmesi için uygundur.

1.2.7. Risâletü’ l-Besmele

ESER: Risâletü’l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY7152/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Çarkuşe, kahverengi meşin, miklebli mukavva cilt içindedir. Kapakları kurt yeniklidir. Krem renkli cedîd kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih kırmısı hatla kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşîdeler siyah mürekkeple yazılmıştır. 23 satırdan müteşekkildir. 282 varaklı bir mecmuanın içindedir. 281b-282a nolu varaklardadır. Eserde dibâce, hâtıme ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından

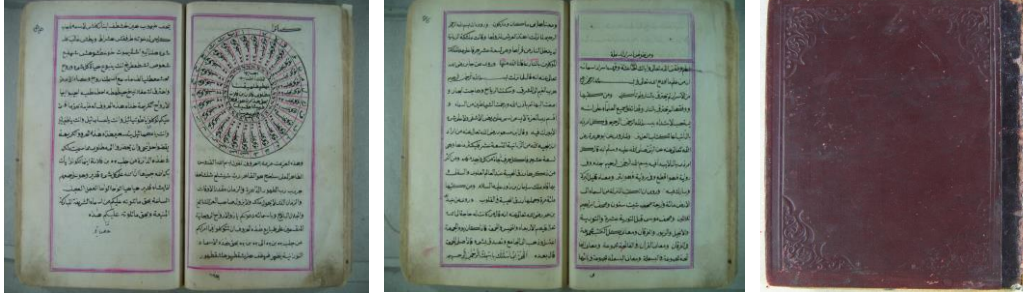
verilmiştir. Risâlenin cildi yıpranmış olmakla birlikte, varaklarda okumaya engel olacak bir deformasyon söz konusu değildir.

İÇERİK: Risâlede “Besmelesiz başlanan her önemli işin sonu ebterdir.”⁶⁰⁶ Hadîs-i Şerîfî ile ilgili dört itirazı/akla takılan konuyu kısaca ele almaktadır. İlgili dört konu; “Her bir işe başlanırken tekrar tekrar her seferinde Besmele çekmek gerekir mi; Sözü edilen hadis ile, “Hamd edilmeden başlanan her önemli işin sonu kesiktir.”⁶⁰⁷ hadisi birbirlerine muarız mıdır, nasıl anlaşılmalıdır, nasıl amel edilmelidir; Besmele ile başlanmayan her iş ebter olduğundan, Besmelenin vücûbiyeti; Çoğu âlim kitabına besmele çekmeden başlamıştır, bu durum nasıl değerlendirilmelidir.” konuları işlenmiştir. Rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen kısa ve zengin içerikli risâle, lisans ve lisansüstü öğrencilerin ödevlendirmesi için uygundur. Yine farklı içerikli birkaç Besmele risâlesi ile bir araya getirilerek çalışılması durumunda seminer /tez konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

⁶⁰⁶Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), I/428; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, thk. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindavî (y.y.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000), II/140, hadisin sıhhati hakkında "Hasen" değerlendirmesi yapılmıştır.

⁶⁰⁷İbn Mâce, “Nikah”, 19; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 18; Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî*, I/427, hadis için "Zayıftır" değerlendirmesi yapılmıştır; Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, II/140, ilgili hadis için "Zayıftır" değerlendirmesi yapılmıştır; Nâsirüddin el-Elbânî, *Zaîfü't-Terğîb ve't-Terhîb* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, t.y.), II/303, ilgili hadis için "Mevzu" değerlendirmesi yapılmıştır..

1.2.8. Risâle fî Havassı Esrari'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Havassı Esrari'l -Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY7403/5

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı bordo deri, kapakları bordo bez kaplı mukavva cilt içindedir. Cedîd kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 18 satırdan müteşekkildir. 151 varaklı bir mecmuadadır. 75b-88a nolu varaklarda bulunmaktadır. Ta'kîbe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Cedveller ve tablolar pembe mürekkeple yazılmıştır. Eserde dibâce, hâtime ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. İstinsah kaydı bulunmamaktadır. Cilt ve varaklarda okumaya engel bir yıpranma bulunmamaktadır.

İÇERİK: Risâle, Allah Te'âlâ'nın tüm esmalarının esrarının Besmelede mündemiç olduğunu zikrederek başlamaktadır. Besmeleyi yazıp muvaffak olanı ateşin yakmayacağı zikredilen eser; tüm semavi kitapların muhtevası Kur'ân'da, Kur'ân'ın içeriği Fâtiha'da, Fâtiha'nın içeriği Besmelede, Besmelenin içeriği Bâ harfîndedir rivâyeti ile devam etmektedir. Besmelenin esrarı muhtelif hikayeler, Besmele lafızları

ile ilgili muhtelif terkiplerin zikredilmesi ve çeşitli şemalar ile⁶⁰⁸ tefsir edilmiştir. Bu hali ile Bismelenin rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile tefsiri yapılmıştır denilebilir. İçerisinde bulunan orijinal şemalar ile tahkik ve tercümesi seminer çalışmasının konusu olabilir.

1.2.9. Risâle fî Hakki'l-Besmele

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Hakki'l-Besmele

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY7530/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Hâtimede H.1193 (M.1779) tarihi kaydedilmiştir.Eser M.XVIII. yüzyılın sonuna ait olmalıdır. Bu dönemde önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti'nin siyâsî, askerî ve iktisadî gücü zayıflamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar da içinde bulunulan sıkıntılı durumun menfî yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Yaşananlar kaçınılmaz olarak sosyal, ilmî ve kültürel bakımdan da olumsuz tesirler meydana getirmiş, medreseler başta olmak üzere Devlet teşkilatları ıslâhı konusunda bazı teşebbüsler, yeni düzenlemeler olmuşsa da artık Devlet-i 'Aliyye artık bir daha Fatih- Yavuz-Kanunî dönemlerinde olduğu gibi muktedir hale gelememiştir.

⁶⁰⁸ Bkz. Ek -3.12, 13,14.

NİTELİK: Sırtı bez kapakları kahverengi deri kaplı mukavva cilt içindedir. Cildi yıpranmıştır, kurt yeniklidir. Suyolu filigranlı nohûti renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple kırma nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Keşîdeler kırmızı ve siyah mürekkeple yazılmıştır. 19 satırdan müteşekkildir. 224 varaklı bir mecmuanın içindedir. 29b-41a nolu varaklarda bulunmaktadır. Ta'kîbe ve sayfa numarası aynı anda kullanılmıştır. Cetvel kullanılmamıştır Zengin hâşîye kaydı mevcuttur. Eserin müellifi tespit edilememiştir, kitap ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserde yer yer okumayı güçleştiren nem solması mevcut olsa da yazısı okunaklıdır,

İÇERİK: İlmî geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlayan eserde hususi bir telif sebebi zikredilmemiştir. Yazarlardan/ şairlerden sadır olan en güzel sözlerin, mürekkep harcanacak en hayırlı şerhlerin Besmele şerhi olduğu; Şeyhülislâmların fetvalarının başlarını besmele ile süslediği....” gibi ifadelerle berâat-i istihlâl ile girizgah yapılmıştır. İlk iki sayfada; önceki müelliflerin teliflerinin başında Besmele üzerine hamdele ile başladıklarından ve bunu “Kitab-ı Mecid”in uslûbuna uygun amel etmek olarak gördüklerinden ve bu konuda “Besmelesiz başlanan her önemli işin sonu ebterdir”⁶⁰⁹ rivâyeti bulunduğundan; hal böyle iken çoğu selefin eserlerinin başında niçin Besmele yazmadıklarından; Besmele ile ilgili hadis rivâyetinde geçen “Ebter” lafzının yapılan işi değil, işin sonunda kazanılacak sevapla ilgili olduğundan bahsedilmektedir. Yine ilgili hadis rivâyetinin sıhhatinin zayıf olması değerlendirilmiş; aynı konuda Ebû Dâvûd’un Ebû Hureyre(r.a)’dan gelen; “Hamdelesiz başlanan her önemli işin sonu kesiktir.”⁶¹⁰ rivâyeti zikredilmiş, ilk hadisin senedi zayıf olsa da bu hadisle desteklendiği belirtilmiş; ardından bu iki hadisin muarız olmadığı konusu açıklanmıştır. Eser, Salavat-ı Şerifenin tefsiri ile sona ermiştir. Hâşîyesinde konun ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Risâlenin sol alt köşesine kısa bir hâtime yazılmış ve 1193tarihi kaydedilmiştir. Rivayet ağırlıklı tefsir

⁶⁰⁹ Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, I/428; Aclûnî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, II/140.

⁶¹⁰ Ebû Dâvud, “Edeb”, 18; Dârekutnî, *Sünen-i Dârekutnî*, I/427.

metodu ile telif edilen eser, tahkik ve tercüme ile akademik bir çalışmanın konusu olabilecek çaptadır.

1.2.10. Risâle-i Esrâr-ı Besmele-i Şerîfe

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle-i Esrâr-ı Besmele-i Şerîfe

MÜFESSİR: Anonim

MÜSTENSİH: Kaymakam Abdullah Sıdkı Bey

DEMİRBAŞ NO: BY9804/16

TARİHSEL ARKA PLAN: İstinsah kaydında; şemsi 10 şubat 1202, kameri 4 cemaziyel evvel 1202 (10 Şubat 1788) tarihleri atılmıştır. Eser M. XVIII. yy sonuna aittir. Bu dönemde önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti'nin siyâsî, askerî ve iktisadî gücü zayıflamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar içinde bulunulan sıkıntılı durumun menfî yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Yaşananlar kaçınılmaz olarak sosyal, ilmî ve kültürel bakımdan da olumsuz tesirler meydana getirmiş, Devlet-i 'Aliyye bir daha Fatih- Yavuz-Kanunî dönemlerinde olduğu gibi muktedir hale gelememiştir.

NİTELİK: Kahverengi meşin cilt içindedir. Pembe ve yeşil renkli cedid kâğıt kullunlmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Türkçedir.

Kütüphanenin verdiği sayfa numarasına göre, 156 varaklı mecmuanın son risâlesidir. 155b-156b nolu varaklardadır. 16 satırdan müteşekkildir. Ta’kîbe ve sayfa numarası birlikte verilmiştir. Cetvel kullanılmamıştır. Risâlenin ismi eserin başından alınmıştır. Dibâcesi bulunmayan, müellif ismi tespit edilemeyen eserde ferağ kaydı da yoktur. Hâtimenin sonunda; “Çok elem zahmet çeküb gördüm elem, İş bu dem temmet deyüb sildim kalem” beyti yazılmış, akabinde istinsah kaydında; şemsi 10 şubat 1202, kameri 4 cemaziyel evvel 1202 tarihleri atılmış, son olarak Kaymakam Abdullah Sıtkı Bey ismi yazılmıştır. Eserin cildi ve varakları sağlamdır, yazısı okunaklıdır.

İÇERİK: Dibâce bulunmayan eserde, gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvele de zikredilmemiştir. Besmele-i şerifenin “Sırrı ilâhî” olduğu, Kitâb-ı Münzil’in sûrelerinin başında nazil olduğu zikredilerek başlanılmıştır. Allah lafzının ismi zat, Rahmân lafzının ismi sıfat, Rahîm lafzının ismi ef’al olduğu bildirilmiş, akabinde Allah lafzının cümle âlemi ademden “kün” emri ile vücuda getiren Muciz ve Mucid olan Allah’a (c.c) mahsus olması ile devam edilmiştir. Sıfat-ı sübûtî ve sıfatı ilâhîmtek tek sayılarak kısa açıklamalar yapılmıştır. Akabinde Bismelenin sırrı ile ilgili beyanda bulunulmuş; ilim talep eden kişiye önce besmele zikri telkin edildiğini, Besmele ile ismi Celil ve ef’al-i tevhidin telkin edildiğini ve de ardından tevhidî sıfatların telkin edildiğini söyleyerek, tevhidi sıfatlar zikredilmiştir. Bu haliyle rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Osmanlı döneminde yazılan “Besmele Tefsirlerinin” tahkik ve tercümesinden oluşturulacak bir mecmua çalışmasında , konusu itibari ile dahil edilmesi gereken veciz bir risâledir. Lisans ve lisansüstü öğrencilerinin ödevlendirilmesi için uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

Çalışmamızda, Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan Besmele konulu tefsir risâlelerinin haricinde, 73 adet âyet konulu tefsir risâlesi tespit etmiş bulunmaktayız. Bu risâlelerden bir kısmında tek bir âyet tefsir edilirken, diğer bir kısmında belli bir konudaki âyet öbeğinin tefsiri yapılmıştır. Bazılar ise âyetten geçen bir kavram ya da harfle ilgili olarak telif edilmiştir. Osmanlı döneminde tefsir yazma faaliyetlerinin yaklaşık olarak miladi 14.yy sonu ile 15.yy başına tekabül ettiği bilinmektedir.⁶¹¹ Bizim çalışmamızda yer alan risâleler ağırlıklı olarak 18. yüzyıla ait olmakla beraber; yapılan araştırmalar neticesinde Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Osmanlı âlimlerinin âyet ağırlıklı konulu tefsir üzerine en yoğun olarak eser verdikleri dönemin 17. yy olduğu saptanmıştır.⁶¹² Telif edilen eserlerin dili çoğunlukla Arapça olmakla birlikte, Anadolu Beylikler Döneminde ve 18. yy ikinci yarısından itibaren tefsirler daha çok olarak Türkçe telif edilmiştir.⁶¹³ Bilindiği gibi, âyet tefsirinin tarihi Hz Peygamber'e kadar gitmektedir. Hz. Peygamber'in (sas) de buyurduğu üzere, "Kur'ân'da sizden öncekilerin ve sonrakilerin haberleri ve aranızda uygulayacağınız şeylerin hükümleri vardır. O hak ile batılı birbirinden ayıran bir kitaptır. Büyükenip onu terk edenin Allah belini kırar. Onun dışında doğru yol arayanları Allah sapıklığa mahkûm eder. O, Allah'ın sağlam ve kopmaz ipidir. Arzu ve hevesler onu saptıramaz, diller onu karıştıramaz, âlimler ona doyamaz, çok okunup tekrar edildiği için yıpranıp eskimez. Onun harikulâdelikleri bitmez."⁶¹⁴ Kur'ân âyetleri her insana ayrı ayrı "her

⁶¹¹ Özcan Tabaklar, *Amme Cüzü Tefsiri –Mustafa bin Muhammed- (Varak No 111b-121a/143a-154b)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987); Yusuf Akçay, "Kur'ân'ın İlk Türkçe Tercümeleri ve Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Sûresi Tefsiri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2012), 125-140; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015).

⁶¹² Hidayet Aydar, Hidayet, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl* (İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık, 2017), 73-84.

⁶¹³ Esat Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri = The Place of Turkish Commentaries in Ottoman Commentary Tradition", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 161-187; Mehmet Akif Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2016), 131-164; Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 2015; Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercüme ve Tefsirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁶¹⁴ Tirmizî, "Fezâilu'l-Kur'ân", 14.

an” hususi olarak hitap etmektedir. Nitekim yıllardır okuyup geçtiğimiz bir âyet, zaman gelip tekrar okunduğunda çok farklı mülahazalara sebep olmakta, bu kadar çarpıcı bir âyetin tarafımızdan fark edilememiş olması insanı hayretler içinde bırakmaktadır. Hayatın içinde kalplerimiz ve hallerimiz müsbet / menfi yönde farklı yollar aldıkça, âyetleri idrakimiz de daralarak ya da genişleyerek çeşitlenmektedir. O Kur’ân, ince bir işçilikle işlenmiş olan mücevherin beyaz ışığı kırarak gökkuşağı renklerini yansıtması gibi; eşsiz bir kudret sahibi tarafından muazzam bir işçilikle işlenmiş, ilâhi nurun görülmemiş güzellikteki renklerini kıyamete kadar yansıtacak olan bir rahmet cevheridir. Bu renklerin görülmesi mesabesindeki Kur’ân’ın tefsir edilmesine gelince; Hz. Peygamber (sas)’ın Kur’ân’ı tefsir etmesi genellikle kapalı/anlaşılamayan ya da manası bilinemeyen lafız ve manayı açığa kavuşturmak şeklinde olmuştur; sahabe genel olarak aynı tefsir metodunu takip etmiş, garib kelimeleri açıklama ve konu ile ilgili sünneti ortaya koymakla iktifa etmiş bunun yanında az da olsa isrâiliyat tefsire girmiştir. Tabiîn devrinde ise, Kur’ân âyetleri öncelikle diğer âyetlerle ve sünnetle, sonra sahabe kavli ve en son kendi görüşleri ile tevil edilmiş, İslâm coğrafyasının genişlemesi ve ehli kitaptan Müslüman olanların da tevilde bulunmasıyla bu dönemde İsrâiliyatın tefsirde zikredilmesinde artış gözlenmiştir, sünnet üzere bu konuda benimsenen genel tavır, isrâiliyatın kabul ya da red yönünde bir tercihte bulunmamak şeklinde olmuştur. Zaman içinde değişen şartlar, yaşanan olaylar, Müslüman toplumda zuhur eden yeni meseleler, sahabe ve tabiinden farklı olarak İslâm’ı bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) ile tatbik etme imkanı ya da tatbik eden şahıslara sorma imkanı bulunmaması, hicri ilk asırlardan uzaklaştıkça itikadi ve ameli konularda sünnete dayalı açıklama ihtiyacı, nüzul sebeplerini bilme ihtiyacı, dili Arapça olmayanların âyetleri doğru olarak anlama ihtiyacı gibi pek çok etkenin devreye girmesi ile Kur’ân tefsirine kelâm, dil bilgisi, tasavvuf, astronomi vb. disiplinlerle ilgili yorumlar dahil olmuştur. Netice olarak müfessirler yaşadığı zamanın şartlarına ve sahip olduğu ilmi birikimleri ile ihtiyaca binâen Kur’ân’ın tamamını yahut sadece belirli sûre ve âyetlerini tefsir ederek toplumun istifadesine sunmuşlardır. Bizim çalışmamızın da konusu olan âyet konulu tefsirlerin kaleme alınma nedenleri ve yöntemlerini şöyle sıralamak mümkündür; Bazen toplumda belli

meseleler tartışma konusu olmuş, neticesinde konu ile ilgili âyetleri içeren tefsir risâleleri kaleme alınmıştır. Bir diğer sebep de risâlelerin kenarına düşülen hâşiye notlarından da anlaşıldığı üzere, bir konu veya âyetle ilgili soru sorulmuş nihâyetinde bulunla ilgili tefsir risâlesi telif edilmiştir.⁶¹⁵ Bunların dışında, atama için sınava girecek şahısların muhtelif âyetlerin tefsirlerini kaleme alarak telif ettikleri risâleler olduğu gibi; zamanın padişahına sunulmak üzere telif edilen âyet ağırlıklı tefsir risâleleri de kaleme alınmıştır.⁶¹⁶ Bunun yanında, cami, medrese gibi ilim ve irşat meclislerinde vaazı/ dersi yapılacak âyetlerle ilgili sunum amaçlı olarak ya da derse katılımında bulunanlar tarafından istifade amaçlı ders notu tutma şeklinde de risâlelerin kaleme alındığı olmuştur.⁶¹⁷ Yine bazen müellif, üzerinde çalıştığı –meşgul olduğu bir konu hakkında telifte bulunduğu gibi bazen de ilahi bir ilham alma da telif sebebi olarak zikredilmiştir. Toplumun maslahatının ve Rabbin rızasının amaçlanması da bu konudaki telif sebeplerinden olmuştur. Bizim çalıştığımız risâleler arasında bulunmamakla birlikte, ilmi dergilerde yayımlanmak üzere kaleme alınan âyet tefsirleri de bu minvaldedir.⁶¹⁸

Bazen tek bir âyetin, bazen âyetteki tek bir lafızın, bazen de belli konudaki âyet öbeğinin tefsir edildiği risâlelerde genel olarak izlenilen yol şöyledir; Hamdele-salvale-dua ile söze başlanan dibâce kısmında; müellif ismi, risâle ismi, risâlenin yazılma amacı bulunmakla birlikte, bazı risâlelerde bu sayılanların bir kısmı zikredilmekte, bazı risâlelerde de geleneğin aksine hiç biri zikredilmeden direkt olarak konuya girilmektedir. İlk olarak âyetteki lafızların dil bilimsel tahlili, delalet ettiği manalar ve bu konuda yapılan açıklamaların üzerine telifin sebebi olan ana konu inşaa edilmekte ve bu inşaa Kur’ân’da geçen ilgili âyetlerle, konu ile ilgili hadis ve muhtelif rivâyetlerle, isim zikredilerek ya da zikredilmeden muhtelif müfessirlerin ya da konu ile ilgili ulemanın görüşlerine yer verilmesi ve müfessirin kendi görüşlerini beyan

⁶¹⁵ İsmail Bayer, “Osmanlı Anadolu’sunda Tefsir Derslerinde Öğrenci Soruları Amme Cüzü Tefsiri Örneği”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* III/6 (2016), 243-250.

⁶¹⁶ Mehmet Akif Alpaydın, “Abdullah Bosnevî’nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyat Sûresi Tefsiri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 367-385.

⁶¹⁷ Vildan Fâik Debreli, “Nahl Sûresinin 90.Âyetinin Tefsiri”, çev. Mustafa Özel, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 135-147.

⁶¹⁸ M. Suat Mertoğlu, “Kur’ân’ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim / Sebilü’Reşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* (y.y.: y.y, ts.), s. 399-428.

etmesi ile tamamlanmaktadır. Risâlelerde bazen tefsiri yapılan âyetin yalnızca dil bilimsel tahlili yapılmakta; bazen de, risâleler tek bir konuda ya da kelâm, fıkıh, kıraat, tasavvuf gibi tek bir disiplin doktrini ile tefsir edilmişlerdir.

2.1.MÜELLİFİ MALUM OLAN ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

Bu bölümde tekrarı olan eserlerin çıkarılmasıyla 31 adet risâle incelenmiş olup, bu risâlelerden 18 tanesi dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile, 4 tanesi rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. 7adet risâle ise, konusu hasebiyle çalışmamızın kapsamının dışında kalmıştır.Bu risâlelerden 1 tanesi 16.yy; 6 tanesi 17.yy; 6 tanesi 18.yy; 1 tanesi de 19.yy’da telif edilmiştir.

2.1.1. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Yâ Benî Âdeme Huzû”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Yâ Benî Âdeme Huzû”

MÜFESSİR: Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Esad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (v. 908/1502)

DEMİRBAŞ NO: BY1570/5

TARİHSEL ARKA PLAN: Dinî ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren fakih, mütekellim, müfessir, muhakkik, allâme Eş‘arî kelamcısı Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed Devvânî’ye ait olan risâle M. XVI.yüzyılda telif edilmiştir. Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevîler mücadelesi içinde el değiştiren Tebriz⁶¹⁹

⁶¹⁹ Ali Sinan Bilgili, “Tebriz”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XV/219-222.

ve Şîraz'da⁶²⁰ yaşamıştır. Devvânî, siyasi ve askeri ve toplumsal karışıklıklar içinde devam eden öğrenim sürecinde parlak bir öğrenci olmuş ve akabine ismi yüzyıllar boyu zikredilecek kıymetli bir âlim olarak temayüz etmiştir. Yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerinden olup, Osmanlı topraklarında yaşamamış olsa da, bazı eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve bunlar üzerinde birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁶²¹ Osmanlı Padişahı II. Bayezid (salt.1481-1512)⁶²² ile mektuplaşarak onun iltifat ve hediyelerine mazhar olmuştur. Osmanlı Sultanları yalnızca kendi topraklarındaki ulemaya değil, dünyanın muhtelif coğrafyalarında yaşayan ilim ehline sahip çıkmış, hürmet göstermiş, ihtiyaçları ile ilgilenmişlerdir. Üzerinde çalıştığımız risâlelerin genel bir değerlendirilmesi yapılacak olursa, savaşlar, iç karışıklıklar, doğal afetler, salgın hastalıklar, yokluklar, ilmî eğitim-öğretim faaliyetlerine, eser verme ve öğrenci yetiştirme ve irşâda bulunma ameliyesine engel teşkil etmediği görülmüştür.

Müellifin Hayatı ve Eserler: Tam adı; Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Esad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî'dir.⁶²³ Dinî ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında eser veren fakih, mütekellim, müfessir, muhakkik, allâme Eş'arî kelimcisi'dir.⁶²⁴ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kaynakların verdiği farklı bilgilere göre (828-1428)⁶²⁵ / (830-1427)⁶²⁶ yılları arasındaki bir tarihte İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân'da dünyaya gelmiştir.⁶²⁷ Âlim ve soylu bir aileye mensup olduğu anlaşılan Devvânî'nin babası Es'ad, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin

⁶²⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Şîraz", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/182-184.

⁶²¹ Anay, "Devvânî", IX/258.

⁶²² Şerafeddin Turan, "Bayezid II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/234-238.

⁶²³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/184; Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), I/238; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/224; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, ty., III/54; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/891; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/492; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselselât*, I/202; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32.

⁶²⁴ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselselât*, I/202; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, t.y., IX/47; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/492.

⁶²⁵ Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, t.y., IX/47.

⁶²⁶ Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/256.

⁶²⁷ Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsini Men Ba'de'l-Karni's-Sâbi*, II/129; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/891; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/492; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifîn*, t.y., IX/47.

talebelerinden olup es-Sevâdü'l-A'zam adlı tefsirin müellifidir.⁶²⁸ Kaynaklarda "Molla Celâl", "Celâl", "Celâleddin ed-Devvânî" şeklinde de anılan Devvânî, muhtemelen şeceresinin Hz. Ebû Bekir'e (v.13/634) ulaşmasından dolayı eserlerinde "Siddîkî" nisbesini kullanmıştır.⁶²⁹ Tahsiline babasından sarf, nahiv, mantıkla bazı şer'î ve aklî ilimleri okuyarak başlayan ve daha talebeliği sırasında üstün zekâsı, ilmi ve faziletiyle temayüz eden Devvânî, daha sonra Şiraz'a giderek Safiyyüddin el-Îcî (v. 864/1460)⁶³⁰, Ebu'l-Mecid Abdullah el-Geylî, Mazharüddin Muhammed el-Kâzerûnî, Rükneddin Rûzbihân eş-Şîrâzî, Muhyiddin Muhammed el-Gûşekenârî, Hümâmeddin Gülbârî, Hasan Şah Bakkal ve Muhyevî Lârî, İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimlerden aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir.⁶³¹ Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında müderrislik, sadâret vazifesi⁶³² ve eyâlet kadılığı gibi görevleri üstlenen Devvânî (v. 908/1502)⁶³³, yaşadığı yüzyılın büyük âlimlerindendir. Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi büyük üstatlardan sonra gelmesine rağmen onlar kadar etkili bir şahsiyet olan Devvânî'nin bazı eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve bunlar üzerinde birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁶³⁴ Osmanlı Padişahı II. Bayezid (salt.1481-1512)⁶³⁵ ile mektuplaşarak onun iltifat ve hediyelerine mazhar olması, eserlerinin vefatından önce başta İran ve Osmanlı toprakları olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinde tanınması, henüz kendisi hayatta iken şöhretinin yayıldığını

⁶²⁸ Anay, "Devvânî", IX/257.

⁶²⁹ Anay, "Devvânî", IX/257.

⁶³⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *Ed-Dav'ü'l-Lâmi'* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), X/203; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, I/532; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., V/181.

⁶³¹ Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsini Men Ba'de'l-Karni's-Sâbi*, II/139-130; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l- Muarrebî*, 1928, II/891; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/492; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/47; Anay, "Devvânî", IX/257.

⁶³² Akkoyunlu ve Karakoyunlularda devletin ya da bir eyaletin adlî ve dinî işlerini yürüten makam; bkz. Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü Türk- İslâm Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1994), 60.

⁶³³ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/101-108.

⁶³⁴ Anay, "Devvânî", IX/258.

⁶³⁵ Turan, "Bayezid II", V/234-238.

göstermektedir.⁶³⁶ Kâdî Mîr Meybüdü (v. 909/1503-1504)⁶³⁷, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (v. 922/1516)⁶³⁸, Huncî (v. 927/1521)⁶³⁹, Hakîm Şah el-Kazvînî (v. 929/1523'ten sonra)⁶⁴⁰, Muhyî-yi Lârî (v. 933/1526-27)⁶⁴¹, Şemsüddîn Muhammed İbn Tolun (v. 953/1546)⁶⁴², yetiştirdiği çok sayıdaki öğrencilerinden azılabından olup, Muzafferüddin Ali eş-Şîrâzî (v. 922- 1516)⁶⁴³ de kaynaklarda hem talebesi hem damadı olarak geçmektedir.⁶⁴⁴ Devvânî eserlerinde İslâm düşüncesinin üç ana ekolünü oluşturan kelâm, felsefe ve tasavvufu birleştirmek istemiş ve ele aldığı konuları bu üç disiplinin metot ve görüşlerini dikkate alarak açıklamaya çalışmıştır.⁶⁴⁵ Vefat tarihi hakkında kaynaklarda (v. 908/1502)⁶⁴⁶, (v. 918/1512)⁶⁴⁷, (v. 928/1522)⁶⁴⁸ tarihleri zikredilen müellif, memleketine dönüşündeki bir sefer esnasında köyüne yakın bir mevkide vefat etmiş ve Devvân köyüne defnedilmiştir. Celâlüddîn ed-Devvânî'nin

⁶³⁶ Ahmed Efendi Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.), 177; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1116; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, II/224; Serkis, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/891; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselselât*, I/202-203; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., IX/47; Anay, "Devvânî", IX/257-262.

⁶³⁷ Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/260.

⁶³⁸ Şîraz'a giderek Devvânî'den yedi yıl tahsil gördükten sonra İstanbul'a dönmüş ve II. Bayezid döneminde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmıştır, bkz. Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/483-485.

⁶³⁹ Tahsin Yazıcı, "Huncî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/374.

⁶⁴⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 200; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 384.

⁶⁴¹ Manzum hac seyahatnâmesi niteliğindeki *Fütûhu'l-Haremeyn* adlı eseriyle tanınan İranlı şair; bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Muhyî-yi Lârî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/81.

⁶⁴² Ahmet Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/415-416.

⁶⁴³ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, I/199.

⁶⁴⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 199.

⁶⁴⁵ Anay, "Devvânî", IX/259.

⁶⁴⁶ Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, I/238; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1905; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, II/224; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty.

⁶⁴⁷ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselselât*, I/202; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32.

⁶⁴⁸ Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., IX/47.

(v.908/1502) hayatı, eserleri ve ilmî görüşleri üzerine çok sayıda tez⁶⁴⁹ ve bilimsel makaleden⁶⁵⁰ oluşan akademik çalışma yapılmıştır.

⁶⁴⁹ İlyas Üzümlü, *Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fî Mes'eleti Halkı'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1985); Cevdet Akbay, *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsiri "Kul Yâ Eyyuhe'l-Kâfirün"* (Edisyon Kritik) (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987); Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*; Resul Vural, *Celâleddin ed-Devvânî ve "Ta'rifu İlmi'l-Kelâm" Adlı Eseri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Fikret Soyal, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmânı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Mustafa Akman, *Celâleddin Devvânî'nin Kelâm Sistemi* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016); Mehmet Fatih Arslan, *Celâleddin Devvânî'nin Varlık Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016); Zaher Makkî, *Halku'l-Ef'âl Mes'eleleri ve Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) "Halku'l-A'mâl" Risâlesi'nin Tahkiki ve Değerlendirilmesi* (Karabük: Karabük Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Adil Akkoç, *Celâleddin Devvânî ve Kınalızâde Ali'nin Ahlâk Felsefelerinde Aile Sorunu* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Mehmet Necmeddin Beşikçi, *Celâleddin Devvânî'de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Meryem Çatal, *Yalancı Paradoksu ve Hüsün-Kubuh Meselesine Delil Oluşu: Devvânî'nin "Cezrî'l-Esam" Adlı Risâlesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Esmâ Çubukçu, *Celâleddin Devvânî'de Tanrı'nın Varlığı ve Sıfatları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ülfer Karabulut, *Devvânî'de İlim-Malum İlişkisi - Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye Bağlamında* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018); Emrah Karapolat, *Celâleddin Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâli Adlı Eserinde Ahlâk Eğitimi* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁶⁵⁰ Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü Türk- İslâm Düşüncesi Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1994); Kadir Turgut, "Ahlâk-ı Celâli, Celâleddin-i Devvânî, Nşr. Abdullah Mes'ûdî Ârânî, Tahran: İntişârât-i Ettılâât, 1391, [2012], 403 sayfa]", haz. Kadir Turgut, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 32 (2014), 170-176; Murat Kaş, "Kelâm İlminin Bilimsel Kimliğine Yönelik Tartışmalar: Devvânî'nin Yaklaşımı", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 335-353; Mustafa Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* I/1 (2018), 122-159; Hatice Toksöz, "İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddin ed-Devvânî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* VII/2 (2014), 25-70; Ali Kürşat Turgut, "Devvânî ve Enmûzecu'l- Ulûm Adlı Eseri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XVIII/59 (2014), 443-455; Ahmet Gemi, "Ebû Abdillâh Celâleddin Muhammed b. Es'as b. Muhammed ed-Devvânî ve 'Risâle fî'l-râbi lâ ilâhe illallâh' Adlı Eseri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XVIII/58 (2014), 723-737; Recep Duran, "Celâleddin Devvânî'nin, Tûsî'nin 'Küllî Akıl' Diye Adlandırılan Sıyrık Tözleri İsbat Hakkındaki Risâlesi Şerhi", *Dört Öge: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları (Hakemli Dergi)* IV/9 (2016), 75-104; Mustafa Akman, "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudiyye Şerhi ve Kelâmcılığı = Devvânî's Exegesis of Akaidu'l-Adudiyye and His Theology", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/2 (2017), 471-530; Mustafa Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2017), 93-99; Mustafa Yıldız - Sehl Derşevi, "Devvânî'nin Enmûzecu'l Ulûm Adlı Eserinde Hudûs Kavramı", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum*

Eserlerinden bazıları şunlardır:

Bilimleri Araştırmaları Kongresi 23-25 Kasım 2018, Bildiri Kitabı, ed. Mustafa Yiğitoğlu (Karabük Üniversitesi Yayınları 34, 2018), 767-776; Mustafa Akman, “Celâleddin ed-Devvânî’nin Şi’î Olduğuna Yönelik İddialar Üzerine”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* X/19 (2018), 325-351; Beşikçi, *Celâleddin Devvânî’de İsbât-ı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği*; İsmail Çiftçi, “Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında Abdurrahman Câmî ve Celâleddin Devvânî Etkisi (XV-XVI. Yüzyıllar)”, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan: Türk Tarih Araştırmaları* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 138-152; Hülya Terzioğlu, “Celâleddin ed-Devvânî’nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı ve Osmanlı Düşünce Dünyasına Etkileri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 330-343; Hatice Toksöz, “Celâleddin ed-Devvânî’nin Şevâkilü’l-Hûr fî Şerhi Heyâkili’n-Nûr Adlı Şerhi ve Mîr Gıyâsüddin Mansûr’un İsrâku Heyâkili’n-Nûr li-Keşfi Zulûmâtı Şevâkili’l-Ğurûr Adlı Reddiyesi Üzerine Mukayeseli Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Ve İranda İsrak Felsefesi*, ed. M. Nesim Doru vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 189-206; Mirpenç Akşit, “Celâleddin Devvânî’de Ruhsal Tıp = Spiritual Medicine in Jalal al-Din al-Dawani”, *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* IX/4 (2019), 1055-1072; Mehmet Çiçek - Esat Yılmaz, “Celâleddin ed-Devvânî ve Fâtîha Sûresi Tefsiri = Jalal Al-Din Al-Dawani and His Commentary of the Surah of Al-Fatiha”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVIII/35 (2019), 1-22; Hacer Engin, “Celâleddin Devvânî’nin Nefsü’l-Emr Anlayışı”, *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 87-99; Esma Çubukçu, “Celâleddin Devvânî’nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı”, *7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 9-12 Mayıs 2018, Burdur*, ed. Burak Yuvalı - Taha Eğri (Ankara: Sage Yayıncılık, 2019), 119-137; Mustafa Akman, “15. Yüzyıl Düşünürü Devvânî veya Felsefe ve Tasavvuf Kısacasında Kelâm Düşüncesi”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 510-523; Süleyman Taşkın, “Celâleddin Devvânî’de Felsefî Ahlak-Tasavvuf Etkileşimi”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 424-432; Ömer Faruk Teber, “Celâleddin Devvânî’nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 500-509; Mustafa Necip Yılmaz, “Felsefe-Kelâm-Tasavvuf Disiplinleri Arasında Köprü Kurmak ya da Devvânî’nin Düşünce Yönetimi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 413-423; Hatice Toksöz, “15. Yüzyıl İslam Düşünürü Celâleddin ed-Devvânî’nin İsbât-ı Vâcib Risaleleri ve Etkileri”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*, ed. Murat Demirkol vd. (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 488-499; Emine Taşçı Yıldırım, “Devvânî Üzerindeki İbn Sînâ Etkisi”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 433-445; Esma Öztürk, “Celâleddin Devvânî’de (ö. 908/1502) Vahdet-i Vücûd Tasavvuru”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi = Manas Journal of Social Studies* IX/4 (2020), 1999-2009; Anar Gafarov, “Ahlakın Kaynağı Problemi: Celâleddin Devvânî Merkezli Bir Analiz”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 267-282; Zübeyir Bulut, “Celâleddin Devvânî’nin İslâm Ahlâk Felsefesindeki Yeri”, *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Humanities and Social Sciences* 2 (2021), 41-65; Engin Erdem, “Tecrid Geleneğinde Zorunlu Varlık’ın Zorunluluğu Tartışması: İsfahânî, Kuşçu ve Devvânî = The Debate on the Necessity of the Necessary Existent in the Tradition of al-Tajrid: al-Isfahani, al-Kushi and al-Dawani”, *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* XI/2 (2021), 659-682.

Ahlâk-ı Celâlî:⁶⁵¹ Devvânî'nin (v. 908/1502) felsefî ahlâkla dinî ahlâkın ıstılah ve muhtevalarını birleştirdiği ahlâk felsefesiyle ilgili en önemli eseri olan telifin dili Farsçadır.⁶⁵²

Arznâme:⁶⁵³ 1476 yılında Fars eyaleti valisi Sultan Halil'in huzurunda Şîraz'da düzenlenen bir geçit törenine katılan müellifin bu törende gördüklerini yazmasıyla oluşan eser, Akkoyunlu dönemi askerî ve idarî teşkilâtıyla ilgili önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir.⁶⁵⁴

Hâşiye 'alâ Şerhi Âdâbi's-Semerkandî:⁶⁵⁵ Semerkandî'nin (v. 702/1303)⁶⁵⁶ *er-Risâletü's-Semerkandiyye fî Âdâbi'l-Bahs* üzerine yazılmış olan şerh üzerine telif edilmiş hâşiyedir.

Risâle fî İ'râbi lâ İlâhe İllallâh:⁶⁵⁷ Kelime-i tevhîdin i'râbıyla ilgili olarak yazılan ilk eserlerden olan telifte Devvânî, kelime-i tevhîdin i'râbı konusunda sonraki âlimler için bir nüve olabilecek önemli bilgiler vermektedir.⁶⁵⁸

Risâle fî İsbâtî'l-Vâcib:⁶⁵⁹ Devvânî'nin Allah'ın varlığı konusunda telif ettiği aynı adla anılan iki risâlesinden birincisine *er-Risâletü'l-Kadîme fî İsbâtî'l-Vâcib*⁶⁶⁰, ikincisine

⁶⁵¹ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1559).

⁶⁵² M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Celâlî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/16; Anay, "Devvânî", IX/259.

⁶⁵³ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Arznâme* (Ragıp Paşa: 1478, 258-272 vr.).

⁶⁵⁴ Harun Anay, "Devvânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/262.

⁶⁵⁵ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Âdâbi's-Semerkandî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0398, 99-28); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/184.

⁶⁵⁶ İlhan Kutluer, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/475-477.

⁶⁵⁷ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâle fî İ'râbi lâ İlâhe İllallâh* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0007, 95-98 vr.).

⁶⁵⁸ Gemi, "Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'as b. Muhammed ed-Devvânî ve 'Risâle fî İ'râbi lâ İlâhe İllallâh' Adlı Eseri", 725.

⁶⁵⁹ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâle fî İsbâtî'l-Vâcib* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 2273, 40 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/842; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, I/242; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/224; Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabîyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/891; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32.

⁶⁶⁰ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâletü'l-Kadîme fî İsbâtî'l-Vâcib* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0448, 240-270).

Risâle fî İmâni Fir'avn :⁶⁶¹ Ölüm anında veya bir felâketle karşılaştıktan sonra iman etmenin geçerli olup olmadığı şeklindeki kelâmî münakaşanın işlendiği bu eserde Devvânî, be's halindeki imanın makbul olduğu görüşünü, Yûnus sûresinin 10/90. Âyeti⁶⁶² ve bazı aklî delillerle savunmuştur.⁶⁶³

Risâle fî (Mes'eleti) Halki'l-A'mâl:⁶⁶⁴ İnsan fiillerinin Allah (c.c.) tarafından yaratılmış olduğu ile ilgili bir risâledir.⁶⁶⁵

Risâle fî'r-Rûh:⁶⁶⁶ Ruh problemiyle ilgili olarak telif edilmiş olan eserin dili Arapçadır.⁶⁶⁷

Şerhu'l-'Akâidi'l-Adudiyye :⁶⁶⁸ Adudüddin el-Îcî'nin (v.756/1355)⁶⁶⁹ akaide dair telif ettiği *el-'Akâ'idü'l-Adudiyye*⁶⁷⁰ adlı risâlesine yapılan şerhtir. Devvânî'nin ilm-i kelâm ile felsefeyi bir araya getirdiği, genel akâid konularının kısa bir özeti olan bu eser, Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.⁶⁷¹

⁶⁶¹ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâle fî İmâni Fir'avn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0443, 76-86 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/850; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951.

⁶⁶² "Derken İsrâiloğulları'nı denizin öteki yakasına geçirdik. Firavun ve ordusu da haksız yere onlara saldırmak üzere peşlerine düşmüştü. Sonunda Firavun boğulmak üzereyken şöyle dedi: "Elhak inandım ki, İsrâiloğulları'nın iman ettiğinden başka tanrı yokmuş! Ben de artık kendini O'na teslim edenlerden biriyim." (Yûnus 10/90)

⁶⁶³ Soyal, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmâmı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, 2004; Anay, "Devvânî", IX/260.

⁶⁶⁴ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâle fî Halki'l-A'mâl* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 4820, 78-81 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/863; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/224.

⁶⁶⁵ Üzümlü, *Celâleddin ed-Devvânî ve er-Risâle fî Mes'eleti Halki'l-A'mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*, 260.

⁶⁶⁶ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Risâle fî'r-Rûh* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 2778, 4 vr.).

⁶⁶⁷ Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı", 137.

⁶⁶⁸ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0313, 86 vr.).

⁶⁶⁹ Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/410-414.

⁶⁷⁰ Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 0313); Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, 1928, II/892, 1165; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32.

⁶⁷¹ Akman, "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudiyye Şerhi ve Kelâmcılığı = Devvânî's Exegesis of Akaidu'l-Adudiyye and His Theology", 475.

Şerh-i Rubâ 'iyyât :⁶⁷² Devvânî'nin (v. 908/1502) bazı tasavvufî rubâîlerini şerhederek Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e (salt.1481-1512) ithaf ettiği eserdir.

Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha:⁶⁷³ Eserde ilgili sûre kelâmî, felsefî ve tasavvufî konular işrâkî bir dille mezc edilerek ele alınmıştır.⁶⁷⁴

Tefsîru Sûreti'l- Muavvizeteyn ⁶⁷⁵

Tefsîru Sûreti'l-Kâfirûn; ⁶⁷⁶

Tefsîru Sûreti'l-İhlâs; ⁶⁷⁷

Ünmûzecü'l-Ulûm:⁶⁷⁸Usûl-i hadis, fıkıh, ilm-i hilâf, kelâm-felsefe, tıp, tefsir, hendese, hey'et, mantık ve aritmetik gibi çeşitli ilimlere dair bazı mütalaaları ihtiva eden eser, mukaddimesinde verilen otobiyografik bilgiler bakımından da ayrıca kıymetlidir. Kaynaklarda II. Bayezîd'e (salt.1481 -1512) ⁶⁷⁹ ithaf edildiği bildirilmektedir. ⁶⁸⁰

NİTELİK: Sırtı kahverengi meşin, çarkuşe, şirazeli cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 164 sayfalı mecmuanın 21b-26b numaralı varaklarındadır. 29 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası verilmiştir, ta'kibe kullanılmamıştır. Zahriye sayfasında indeks mevcuttur. Eserin başında dibâce bulunmakla birlikte, sonunda hâtime ve ferağ kaydı yoktur. Müellif ismi dibaceden alınmıştır, risâle ismi

⁶⁷² Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Şerh-i Rubâ 'iyyât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0606, 42-65 vr.).

⁶⁷³ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3228, 107a-108a vr.).

⁶⁷⁴ Çiçek - Yılmaz, "Celâleddîn ed-Devvânî ve Fâtiha Sûresi Tefsiri = Jalal Al-Din Al-Dawani and His Commentary of the Surah of Al-Fatiha".

⁶⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, II/224.

⁶⁷⁶ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-Kâfirûn* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 0269, 228b-245b vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/451; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, II/224; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/32.

⁶⁷⁷ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 0385, 74-88 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/449; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- Ârifîn*, 1951, II/224.

⁶⁷⁸ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *Ünmûzecü'l-Ulûm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3547, 76-107 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/184.

⁶⁷⁹ Şerafeddin Turan, "Bayezid II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/234-238.

⁶⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/184; Ali Kürşat Turgut, "Devvânî ve Enmûzecü'l-Ulûm Adlı Eseri", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XVIII/59 (2014), 443-455; Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, 114; Harun Anay, "Devvânî", IX/261.

kütüphane tarafından TÜYATOK'tan⁶⁸¹ karşılaştırmalı olarak tespit edilerek verilmiştir. Eserin cildi sağlamdır, varakların alt köşeleri yıpranmış ve dağılmış olmakla birlikte okunmasına engel teşkil etmemektedir.⁶⁸²

İÇERİK: Risâlede A'râf Sûresi 7/31. Âyeti tefsir edilmiştir.

يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”⁶⁸³

Risâlenin çalıştığımız nüshası dışında, tamamı mahtût olan dört nüshasını daha tespit edebilmiş bulunmaktayız.⁶⁸⁴ Aynı konuda telif edilmiş başka bir müellife ait mahtût bir risâle de mevcuttur.⁶⁸⁵ Yine ilgili âyet üzerine yapılmış akademik çalışmalar bulunmaktadır.⁶⁸⁶

Hamdele ve salvele ile başlayan eserin telif sebebi tespit edilememiştir. Konusu, âyetin konusuna binaen; namazda tesettür, yeme- içme ve israf hakkında hüküm ve âdabtır. Eser öncelikle 21b-22a varaklarında dibâce ile başlamıştır. Akabinde müellif ilgili âyeti yazdıktan sonra; “Allah’ın bu sözü hakkında üzerinde durulacak (konular)

⁶⁸¹ 1978’de Kültür Bakanlığı tarafından başlatılan, Türkiye’de mevcut Arap harfli yazma eserleri kataloglamayı amaçlayan projenin adıdır, bkz.: Hatice Aynur, “Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXI/597-598.

⁶⁸² Bkz. EK-3.6.

⁶⁸³ A'râf 7/31.

⁶⁸⁴ Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Risâle fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 83-88 vr.); Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Risâle fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3685, 150-164 vr.); Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Risâle fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reisülküttab, 1147, 130-137 vr.); Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *Tefsir âyat Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ragıp Paşa, 1469, 2-10 vr.).

⁶⁸⁵ Abdullah Bosnevî, *Kitâbu Lübbi'l-Lübb fi Beyâni'l-Ekli ve's-Şürrb* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah Efendi, 2129, 80b-83b vr.).

⁶⁸⁶ Aydoğan Soygüden, “İslamda Namaz ve Beslenme Uygulamalarının Obeziteye Etkileri = The Effects of Salat (Prayer) and Nutritional Applications in Islam on Obesity”, *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 99-125; Mustafa Genç, Hatice Doğru, “Namazda Tesettür = Clothing in Salat”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/35 (2020), 73-103; Arslan Karaoğlu, “Metin-Yorum İlişkisi ve Sebeb-i Nüzûl Bilgisi Bağlamında Arâf Sûresi 31. Ayet = 31st Verse of Arâf Surah in the Context Relationship and Knowledge of Reason of Revelation”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Şırnak University Journal of Divinity Faculty* XI/24 (2020), 69-97.

vardır” diyerek eseri dört مواقف ta incelemiştir. Mevâkıfû evvelde Sahibü Lübab (v. 41/1341) ve Kelbî (v. 741/1340) kaynak gösterilerek sebep-i nüzul konusu işlenmiştir.⁶⁸⁷ Mevâkıfû sâlide, ibadet esnasında tesettür konusu Kurtubî’nin (v. 671/1273) ismi de zikredilerek tefsir edilmiştir.⁶⁸⁸ Mevâkıfû sâlisede, “Nidâ” ile başlanılarak beyan ilmi konusunda nüktelere değinilmiştir. Mevâkıfû râbî’ de kelime manası, adabı ve hükümleri ile yeme-içme konusu tefsir edilmiştir. Müellif, yeri geldikçe ismini zikrederek az sayıda kaynağa atıfta bulunmuştur. Eserin tespit edebildiğimiz kaynakları; Kurtubî (v. 671/1273)⁶⁸⁹, Kelbî (v. 741/1340)⁶⁹⁰, Hâzin (v. 41/1341)⁶⁹¹ dir. Âyet, dirayet ağırlıklı tefsir metoduyla tefsir edilmiştir.

Eser, tahkik ve tercümesi ile Akademik çalışma yapılmaya uygundur; çapı, içeriği ile hakemli bir dergide yayımlanmak üzere makale çalışması ya da lisansüstü seminer çalışması yapılarak günümüze kazandırılabilineceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.2. Tefsîru Âyeti “Akimu’s-Salâte lî Düluki’s-Şems”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “Akimu’s-Salâte lî Duluki’s-Şems”

⁶⁸⁷ Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1995), 2/194; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kelbî, *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1995), 286.

⁶⁸⁸ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), VII/190.

⁶⁸⁹ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), VII/190.

⁶⁹⁰ Kelbî, *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*, 286.

⁶⁹¹ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, 194.

MÜFESSİR: Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el- Halhâlî el Hanefî (v.1014/ 1605)

DEMİRBAŞ NO: BY1076/60

TARİHSEL ARKA PLAN: . Hz. Hüseyin'in soyundan gelen ve devrinin tanınmış müfessirlerinden olup, nahiv, mantık, kelam, astronomi alanında da eser vermiş velûd bir âlim olan Hüseyin Halhâlî, tarafından kaleme alınan eser M. XVI. yüzyıl sonu ile M. XVII.yüzyıl başı arasında telif edilmiş olmalıdır.⁶⁹² Müellifimizin yaşadığı dönemde Safevî hükümdarı Şah Tahmasb, 1538'de Şirvanşahlar'ın hâkimiyetine son vermesiyle Şirvan, Safevî Devleti'nin bir vilâyeti haline gelmiştir. Sünnî halka uygulanan kanlı şiileştirme politikası Safevî idaresine karşı birçok isyanın çıkmasına yol açmış, Şirvan halkı Osmanlılar'dan yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlılar Şirvan'a hareket ederek halkın yardımına gelmiş1578-1590 Osmanlı-Safevî mücadelesiyle geçmiştir.1578'de Safevîler'e karşı kazanılan Koyungeçidi savaşının ardından Şirvan'da Osmanlı idaresi kurulmuş, Safevîler tekrar saldırıp Şirvan'a girmişlerse de ellerinde tutamamışlar, nihayet 1590 yılında imzalanan antlaşma ile Safevîler bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Ancak bu durum çok fazla devam etmemiş, Şah Abbas 1607'de bölgeyi yeniden Safevî idaresine katmış ve Şirvan 711 yılına kadar Safevîlerde kalmıştır.⁶⁹³ Müellifimiz yaşanan bu kaos sebebiyle Allah'ın geniş olan arzında hicret etmiş; 1008 /1599-1600 yıllarında Şemâhî'den⁶⁹⁴ Diyarbakır (Âmid)'a rihlet ederek Zencîriyye Medresesinin kıymetli âlimleri arasında yerini almıştır.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el- Halhâlî el Hanefî'dir. Azerbaycan'ın Halhal beldesinde dünyaya gelmiştir.⁶⁹⁵ Doğum tarihiyle ilgili herhangi bir kayıt tespit edilememiştir. Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Halhâlî, devrin tanınmış müfessirlerinden olup, aynı zamanda nahiv, mantık, kelam, astronomi alanında eserler vermiş olan velûd bir âlimdir.⁶⁹⁶ Îrân ve Şirvân taraflarında

⁶⁹² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1144; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I/434; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, II/122; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., III/221,319.

⁶⁹³ Mustafa Aydın, "Şirvan", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/204, 205.

⁶⁹⁴ Şirvan bölgesinin merkezi olan şehir, VII. yy. da kurulmuştur, detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Şirvan", XXXIX/204-206.

⁶⁹⁵ Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/235.

⁶⁹⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1144; Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I/434; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fi A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, II/122; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., III/221,319.

hâsıl olan Safevî şiileştirme politikası ve Osmanlı- Safevî mücadelesi ile coğrafyanın kaos içinde olduğu 1008 /1599-1600 yıllarında Şemâhî'den⁶⁹⁷ Diyarbakır (Âmid)'a rihlet ederek Zencîriyye Medresesinin kıymetli âlimleri arasında yerini almıştır.⁶⁹⁸ Muhtelif ilim dallarında verdiği Arapça, Türkçe, Farsça teliflerinin yanında pek çok talebe yetiştirmiştir.⁶⁹⁹ İbn Sadr Şîrvânî (v. 1036/1627)⁷⁰⁰, kendisinden akaid, mantık ve diğer ilimleri tahsil etmiştir.⁷⁰¹ Hüseyin el- Halhâlî, 1014/ 1605 tarihinde Diyarbakır'da vefat etmiştir.⁷⁰²

Kaynaklarından tespit edilen eserlerinden bazıları şunlardır:

Hâşiye 'alâ Hâşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha :⁷⁰³ İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249)⁷⁰⁴ *Münteha's-Sûl ve'l-Emel*'inin üzerine kendisi tarafından telif edilen *el-Muhtasar*'ına⁷⁰⁵ Cürcânî (v. 816/1413) tarafından yazılan şerhe hâşiyedir.⁷⁰⁶

Hâşiyetü 'alâ Şerhi'l Akâidi'l-Adudiyye:⁷⁰⁷ Adudüddin el-Îcî'nin (v. 756/1355) *el-Akâidü'l-Adudiyye*⁷⁰⁸ isimli akaideye dair risâlesine Devvânî'nin (v. 908/1502) yazmış olduğu şerhe hâşiyedir.

⁶⁹⁷ Şirvan bölgesinin merkezi olan şehir, VII. yy. da kurulmuştur, detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Şirvan", XXXIX/204-206.

⁶⁹⁸ Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), I/66.

⁶⁹⁹ Nesirov, *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 425.

⁷⁰⁰ Ramazan Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/208-209.

⁷⁰¹ Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208.

⁷⁰² Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I/434; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1144; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, II/122; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/235; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., III/221, 319; Nesirov, *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*, 359.

⁷⁰³ Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0448, 36 vr.).

⁷⁰⁴ Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", XXI/55-58.

⁷⁰⁵ Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/67-70.

⁷⁰⁶ Koca, "el-Muhtasar", XXXI/68-69; Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", VIII/136.

⁷⁰⁷ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 3160, 80 vr.); Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye li'd-Devvânî* (H.Selim Ağa Kütüphanesi: Hacı Selim Ağa, 0690, 73 vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1144; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, II/235; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., III/221.

⁷⁰⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akâidü'l-Adudiyye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/216.

Hâşiye 'alâ Şerhi Tehzibi'l-Mantık:⁷⁰⁹ Sa‘deddin et-Teftâzânî’nin (v. 792/1390)⁷¹⁰ *Tehzîbü’l-Mantık ve’l-Kelâm*⁷¹¹ isimli eserine, Devvânî’nin (v. 908/1502) yazmış olduğu şerhe hâşiyedir.⁷¹²

Risâle ed-Dâiretü’l-Hindiyye:⁷¹³ Sadrüşşerîa es-Sânî’nin (v. 747/1346)⁷¹⁴ *Şerhu’l-Vikâye*⁷¹⁵ adlı eserinde zikredilen zaman tesbit âleti “el Dâiratü’l- Hindiyye”yi tanıtan ve kullanılışını şekillerle açıklayan bir risâledir.

*Risâletü’l-Usturlab*⁷¹⁶

*Sûretü Yâ-Sîn*⁷¹⁷

*Tefsîru Âyeti Akimu’s-Salâte li Düluki’s-Şems*⁷¹⁸

*Tefsîru Ba’zı’l-Âyâtı fî Tarifi’l-Kudre*⁷¹⁹

*Tefsîru Ba’zı’l-Âyâtı’l-Kur’ân*⁷²⁰

⁷⁰⁹ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Tehzibi'l-Mantık* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0336, 180a-238a vr.); Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, I/516.

⁷¹⁰ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/299-308.

⁷¹¹ M.Sait Özervarlı, “Tehzîbü’l-Mantık ve’l-Kelâm”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/331-332.

⁷¹² Anay, “Devvânî”, IX/260; Özervarlı, “Tehzîbü’l-Mantık ve’l-Kelâm”, XL/331.

⁷¹³ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *ed-Dâiretü’l-Hindiyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4662, 124 vr.); Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhuri’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müştşirikîn*, II/235.

⁷¹⁴ Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/427-431.

⁷¹⁵ Sadrüşşerîa el-Evvel’in (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl) Hanefî hukuk literatüründe “mütûn” adı verilen temel eserler arasında yer alan, *Vikâyetü’r-Rivâye* isimli eserinin şerhidir. Bu eserler özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan temel metinlerden biri haline gelmiş ve bir dönem Semâniye medreselerine müderris olacak âlimlerin imtihan edildiği metinler arasında da yer almıştır. Osmanlı âlimleri esere çok rağbet etmiş, gerek *el-Vikâye* gerekse şerhine yönelik çok sayıda hâşiye ve ta’lik çalışmaları yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Özen, “Sadrüşşerîa”, XXXV/427-431; Mürteza Bedir, “Vikâyetü’r-Rivâye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XLIII/106-108.

⁷¹⁶ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Risâletü’l-Usturlab* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 0189, 167b-173b vr.).

⁷¹⁷ Edirnevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, I/434; Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, I/191; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-Ârifin*, 1951, I/291.

⁷¹⁸ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Tefsîru Âyeti Akimu’s-Salâte li Düluki’s-Şems* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 1158, 131b-138a vr.).

⁷¹⁹ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Tefsîru Bazi’l-Âyâtı fî Tarifi’l-Kudre* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 0597, 87b-106b vr.).

⁷²⁰ Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî Halhâlî, *Tefsîru Bazi’l-Âyâtı’l-Kur’ân* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 0140, 205B-232B vr.).

NİTELİK: Kahverengi tam meşin cilt içindedir. Krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Arapçadır.

Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Ta'kibe kullanılmamış, sayfa numarası kütüphane tarafından verilmiştir. 202 sayfalık mecmuanın 188a-192b nolu varaklarındadır. 25 satırdan müteşekkildir. Risâlenin sayfa kenarlarında konu ile ilgili hâşiye notu ve güneşin hareketine göre vakit tayini yapıldığı anlaşılan daire ve üçgen şeklinde şemalar vardır.⁷²¹ Dibâcesi bulunan eserde hâtime ve ferağ kaydı yoktur. Risâle ve müellif adı Tüyatok Adana'dan 1/160'dan karşılaştırarak tespit edilmiştir. Bir sonraki iki risâleden, 1161 tarihi tarafımızdan okunmuştur. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede İsrâ Sûresi 17/78. Âyeti tefsir edilmiştir.

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا

“Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını; çünkü sabah namazı şahitlidir.”⁷²²

Eserin Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde, 8611 demirbaş numarası ile kayıtlı bir nüshası daha mevcuttur, yine muhtelif kütüphanelerde bulunan mahtût üç nüsha daha tarafımızdan tespit edilmiştir.⁷²³ Ayrıca müellifin ilgili konuda farklı başlıklar altında risâleleri de mevcuttur.⁷²⁴ Bu eser üzerine yapılmış akademik bir

⁷²¹ Bkz. EK-3.2.

⁷²² İsrâ 17/ 78.

⁷²³ Hüseyin b. Hasan Halhalî, *Hâşiye 'alâ Tefsîr-i min Kavlihi Teâlâ li Duluki 'ş-Şems* (Milli Kütüphane: 0003, 251b-252b); Hüseyin b. Hasan Halhalî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ li Duluki 'ş-Şems* (Adana İl Halk Kütüphanesi: 0169, 146b-153b vr.); Halhalî, *Tefsîru Âyeti Akimu's-Salâte li Duluki 'ş-Şems* (Adana İl Halk Kütüphanesi, 1158).

⁷²⁴ Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Namaz Dolayısıyla Vakit Tayinine Ait Bir Risâle* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2559, 22-30 vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Risâle fî Beyâni Evkatu's-Salavatı'l-Hamsi*. (Kastamonu YEK: 228/02, 23a-31a vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Risâle fî Ma'rifeti Evkati's-Salat alâ ma fî Şerhi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 150, 139-146 vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Risale fî Ma'rifeti Vakti'z-Zeval* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3545, 23-25 vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Risâle fî Mana Duluki 'ş-Şems* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 1692, 152-158 vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyni, *Risâle Tetalleku Bi-Ma'rifeti Evkati's-Salat ala Ma fî Şerhi*. (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2991, 70-74).

çalışmaya rastlanmamış olmakla birlikte, ilgili konu üzerine yapılmış olan akademik çalışmalar mevcuttur.⁷²⁵

Hamdele ve salvele ile kısa giriş yapılan dibâcede telif sebebi zikredilmemiştir. Risâlenin konusu namaz vakitleridir. Müellif, müfessirlerin “Duluku’ş-Şems” lafzında ihtilaf ettiklerini zikrederek tefsir kaynakları ile aynı yönde olmak üzere ihtilaf konusuna kısaca değinmiştir.

Tefsir kaynaklarında bu âyet-i kerimenin farz namazlara işaret ettiği konusunda müfessirlerin icma etmişler; âyette geçen “لِدُلُوكِ الشَّمْسِ” terkibi ise ihtilaf sebebi olmuştur. Ömer b. Hattab (v. 23/644), Abdullah b. Ömer(v. 73/693), Ebû Hüreyre(v. 58/678), İbn Abbas’a (v. 68/687-88) dayanan rivâyette bundan kastedilenin “güneşin zevali” olduğu yönünde iken; Alib. Ebî Tâlib (v. 40/661), İbn Mes’ûd(v. 32/652-53), Übey b. Kâ’b (v. 33/654 [?]) ve yine İbn Abbâs’tan (v. 68/687-88) gelen rivâyette ise kastedilenin “güneşin gurubu (batması)” yönünde olduğu bildirilmiştir. Kaynaklarda senetli-senetsiz bu ihtilaf zikredildikten sonra müfessirler, âyetin tamamından beş vakit namazın kastedildiği ve farz kılındığı yönünde icma etmişlerdir.⁷²⁶

Bu açıklamaların ardından, namaz vakitlerini ve kibleyi tespit eden grafik ve şekillerle teknik açıklamalar yapılarak risâle tamamlanmıştır.⁷²⁷ Şekillerde tarif edilen semalar, namaz vakitlerini tayin için kullanılan bir alet ya da mekanizma olmalıdır. Ayrıca müellifin bu alet hakkında telif etmiş olduğu *ed-Dâiretü’l-Hindiyye* isimli

⁷²⁵ Kalın, Faiz, “Kur’ân’da Namaz Vakitleri ve İnsan Evren İlişkisi = Salah Times and the Relations between Man and the Universe in Quran”, *afkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences*, 2 (2019), s. 223-242; Şükrü Aydın, “Kur’ân Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 185-211; Kalın, Faiz, “Kur’ân’da Namaz Vakitleri ve İnsan Evren İlişkisi = Salah Times and the Relations between Man and the Universe in Quran”.

⁷²⁶ Şâfiî, *Tefsîru’l-İmâm eş-Şâfiî*, I/56; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, thk. Seyyid Abbas Ahmed Sakr (Dâru’l-Kütübi’l-Ulumiyye, ts.), 259, 260; Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XVII/512, 513; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VII/95, 96; Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, V/31; Semerkandî, *Tefsîru Ebi’l- Leys*, II/324; Seâlibî, *el-Cevâhirü’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, VI/120, 121; Mâverdî, *en-Nuket ve’l- Uyûn*, III/262; Herrâsî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, IV/262; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, II/686, 687; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l- ‘Azîz*, III/476; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, III/45; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXI/382, 383; Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, X/305; Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, III/264; Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, ts., II/272; Kelbî, *et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl*, I/452,453; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l- ‘Azîm*, V/101; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, III/296; Âlûsî, *Rûhu’l Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l- ‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, VIII/126.

⁷²⁷ Bkz. Ek-3.2.

müstakil bir risâlesi de mevcuttur.⁷²⁸ İncelediğimiz eserin konusu, tefsirden ziyade fıkıhtır denilebilir.

Müellifin *ed-Dâiretü'l-Hindiyye* isimli 127 varaklı risâlesinin yanında muhtelif müelliflere ait aynı konuda eserler tarafımızdan tespit edilmiştir.⁷²⁹ Yine Bu konu üzerine hiçbir akademik çalışma yapılmadığı tarafımızdan tespit edilmiş olup, Temel İslâmi Bilimler –Fıkıh Bilim Dalı altında akademik çalışma yapılmasını temenni etmekteyiz.

Risâlenin tahkik ve tercüme ile seminer ya da akademik makale konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.3. Risâletü Beyyinâti fî Ba'zı'l-Âyât

Son varak

İlk varak

ESER: Risâletü Beyyinâti fî Ba'zı'l-Âyât

⁷²⁸ Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyini, *ed-Dairetü'l-Hindiyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4662, 124 vr.); Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyini, *Şerhu'd-Daireti'l-Hindiyye fî Ma'rifeti Samti'l-Kible* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 127 vr.).

⁷²⁹ Acem Sinan Gencevi Sinanüddin Yusuf, *Risâle fî Şerhi'l-Daireti'l-Hindiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kadızade Mehmed, 562, 1-4 vr.); Şirvânî, *Şerh Risâlet li Hall Mes'ele'tü'd-Daireti'l-Hindiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 1041); Ubeydullah bin Mes'ud, *Risâle fî Hakkı Dairetü'l-Hindiyye* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 1076/61, 183b-185b vr.); Valieddin Rahani, *Risâle fî Beyanü'd-Daireti'l-Hindiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, 1040, 65-75 vr.).

MÜFESSİR: Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî (v. 1014/1605)

DEMİRBAŞ NO: BY9444/18

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem, Birinci Bölüm’de “1.1.3. *El-Mes’ele fî l-Besmele*” isimli eserini işlerken zikredilmiştir, çalışmanın hacminde gereksiz artışa neden olmamak için tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Kahverengi deri, üzeri yeşil bez kaplı, miklebli, muhafazalı mukavva cilt içindedir. Harf fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları, tefsiri yapılan lafızlar ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 237 sayfalı mecmuanın 77b-81b nolu varaklarındadır. 25 satırdan müteşekkildir. Hem ta’kibe kullanılmış, hem de sayfa numarası verilmiştir. Cetvelleri altınyaldızla çekilmiştir. Risâle ismi başlıktan, müellif ismi dibâceden alınmıştır. Ferağ kaydı yoktur. Kütüphane kayıtlarında eserin isminin Ba’zı kaynaklarda “el- Alamatü’l- Beyyinat fi Fezaili Ba’zi’- Ayat” olarak geçtiği belirtilmiştir. Eserin cildi ve varakları sağlam durumdadır.

İÇERİK: Risâlede En’âm Sûresi 6/158. Âyeti tefsir edilmiştir.

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا قُلِ انْتَضِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ

“Kendilerine meleklerin gelmesini veya rabbinin gelmesini ya da Rabb’inden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar? Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, Rabb’inden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz. De ki: “Bekleyin! Şüphesiz biz de beklemekteyiz.”⁷³⁰

İncelediğimiz nüshanın haricinde aynı eserden, İsam Kütüphaneler linkinde 13 adet mahtût risâle tespit etmiş bulunmaktayız.⁷³¹ Aynı konuda telif edilmiş, başka

⁷³⁰ En’âm 6/158.

⁷³¹ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Beyyinat fî Beyâni Ba’di l-Âyât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 1581).; diğer nüshalar için bkz. İSAM.

müellife ait mahtût bir eser ve bu eser hakkında akademik çalışma da bulunmaktadır.⁷³²

Hamd, senâ ve salavat-ı şerifeyi secîli dua lafızlarının takip ettiği dibâcede, telif sebebi zikredilmemiştir. Risâlenin konusu En'âm Sûresi ilgili âyeti çerçevesinde Allah'a iman, kıyamet alametleri, son noktaya gelip kıyametin ilgili alametleri görüldüğünde imanın fayda etmemesi meselesi; İman edenlerin ve iman etmeyenlerin bu durumdaki halleridir. Müellif âyetin tefsirinde öncelikle lafızları dil bilimsel olarak tek tek tahlil etmiş, bunun neticesinde de ulaşılabilecek muhtemel manaları zikretmiştir. Ardından manaları tefsir etmiş, tefsirinde, güneş batıdan doğduktan sonra imanın fayda vermeyeceği ile ilgili hadis başta olmak üzere kıyamet alametleri konulu muhtelif hadisleri önce zikretmiş⁷³³ ardından kısa açıklamalarda bulunmuştur. Soru cevap tarzında âyeti tefsir eden müellif, Ebû Leys Semerkandî'nin (v.373/983)⁷³⁴, Begavî'nin (v. 516/1122)⁷³⁵ isimleri zikredilerek görüşlerine yer vermiştir, yine İbn Âdil'in (VIII./XIV. yüzyıl) *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*⁷³⁶ isimli eserini kaynak olarak kullanmıştır. Muhtelif tefsir kaynaklarında ilgili âyet, bazen daha tafsilatlı bazen daha kısa olmak üzere aynı minvalde dilbilimsel tahliller ve konu ile ilgili hadis rivâyetleri ve şerhleri ile tevil edilmiştir, müellifimizin telifi de bu kaynaklarla mutabıktır.⁷³⁷ Eser bu hali ile dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir.

⁷³² İsmail b. Mustafa b. Mahmud Gelenbevî, *Risâle fî Tefsîri Ba'zi'l-Âyât Redden li'l-Mu'tezile* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 447, 56-86 vr.); Celil Kiraz, "Gelenbevî'nin En'âm 158. Âyetle İlgili Risâlesine Göre İmanın Son Kabul Zamanı ve İman-Amel İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/2 (2013), s. 33-54.

⁷³³ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, XIII/486, XIV/254, 442, XV/90, XVI/500; Buhârî, "Tefsir", 129, "Rikâk", 40, "Fiten", 23; Müslim, "İmân", 248, "Zikr, Dua, Tevbe, İstiğfar" 43; İbn Mâce, "Fiten", 32; Ebû Dâvud, "Melâhim", 12; Nesâî, "Cenâiz", 89.

⁷³⁴ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys*, I/526.

⁷³⁵ Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Me'âlimü't-Tenzîl* (Beyrut: Darü İhyâi 't-Türâsi'l-Arabî, 2000), II/174.

⁷³⁶ Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Nûreddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud - Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1998), VIII/525-529.

⁷³⁷ İbn Kuteybe, *Tefsîru Garibi'l-Kur'ân*, 141; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, XII/245-267; Mâveridî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, II/190-192; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbas b. Ganim (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997), II/159; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nimr vd. (Riyâd: Dâru Taybe, 1997), III/207; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, II/95; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV/187; Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII/144-149; Hâzin, *Lübâbü't-*

Risâle üzerinde yapılacak tahkikli tercüme çalışmasının seminer konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.4. San‘atu’llah fî Sigati Sıbgati’llah

Son varak

İlk varak

ESER:San'atu'llah fî Sigati Sıbgati'llah

MÜFESSİR: Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî (v. 1014/1605)

DEMİRBAŞ NO: BY9444/25

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem, Birinci Bölüm’de “1.1.3. *El-Mes’ele fî l-Besmele*” isimli eserini işlerken zikredilmiştir, çalışmanın hacminde gereksiz artışa neden olmamak için tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Kahverengi meşin cilt üzerine yeşil bez kaplı bir cilt içindedir. Harf fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. 237 varaklı bir mecmuanın 94a -97b nolu varaklarında bulunmaktadır. 25 satırdan müteşekkildir. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Sayfa numarası verilmeyen eserde ta’kîbe kullanılmıştır. Cedvelleri altın yaldızlıdır. Keşideler ve tefsiri yapılan âyetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müellif ismi eserin dibâcesinde mevcuttur. Herhangi bir ferağ kaydına rastlanmamıştır. Esere kütüphane tarafından; “San‘Atu’llah fî Sigati

Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl, 174,175; İbn Keşîr, *Tefsîrûl’l-Kur’ânîl-‘Azîm*, III/371-375; İbn Âdil, *el-Lübâb fî ‘Ulûmîl-Kitâb*, VIII/525-530; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), III/203, 204; Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhya'üt-Turâs'il-Arabî, ts.), III/203, 204.

Sıbgati'llah" ismi verilmişse de, kırmızı mürekkeple yazılan başlıkta bizim okuduğumuz lafız; "Risâle San'Atu'llah/ Sıfatullah fi Sıfati Sun'illah" tır.(Allah'ın Sıfatının Nitelikleri Konusunda Allah'ın Sanatı/Sıfatı) Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: "İsam Kütüphaneler" linkinde mahtût 6 nüsha daha tarafımızdan tespit edilmiştir.⁷³⁸ Benzer konuda, mahtût-matbu Arapça, Osmanlıca telif edilmiş risâleler⁷³⁹ ve akademik çalışmalar mevcuttur.⁷⁴⁰

Kısa bir dua ile başlayan dibâcede telif sebebi zikredilmemiştir. Risâlede, levh-i mahfuz, kazâ-kader, kaderin değişmesi konuları ele alınmıştır. Eser, Huzeyfe el Yemân'dan (v. 36/656) rivâyetle; "Allah bir kavme hükmü kesinleşmiş olan bir azabı gönderirken, içlerinden küçük bir çocuk "Elhamdülillahi Rabbi'l-âlemin" diye Fâtîha'dan okumaya başlar, Allah (c.c) onun okumasını duyar ve bu sebepten o kavimden azabı 40 yıl kaldırır." hadisinin⁷⁴¹ zikredilmesi ile başlamıştır. İlgili hadisin, Sa'lebî'de (v.427/1035)⁷⁴² geçtiği ve mevzu olduğu, müellifin ismi de zikredilerek bildirilmiştir.⁷⁴³ Devamında, "Allah bir kavme hükmü kesinleşmiş bir bela gönderir", hadisinin mana olarak zikredildiğini, bunun erbabınca sahih bulunduğu

⁷³⁸ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *San'atü'llah fi Siğati Sıbgatü'llah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 2101); diğer nüshalar için bkz. İSAM.

⁷³⁹ Mizari, Burhaneddin İbrahim b. Mustafa el-Halebi, *el-Lüm'a fi'l-Hudus ve'l-Kıdem ve'l-Kaza ve'l-Kader* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 542, 155 vr.); Nesefi, Abdülaziz b. Muhammed es-Sufi, *Risâle der Beyan-ı Levh-i Mahfuz ve der Kaza ve der Kader* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1095, 97-201 vr.); İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Risale fi Beyani Evsafı Ümmi'l-Kitab ve'l-Levhi'l-Mahfuz* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1264).

⁷⁴⁰ Orhan Aktepe, "Kaza-Kader'in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* 10/2 (2012), 69-90; Hatice K. Arpaş, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Kazâ ve Kader Risâlesi ve A'yân-ı Sâbite Açısından İnsanın Sorumluluğu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2006), 51-88; Mücteba Altındaş, "Bir Kitap Olarak Levh-i Mahfuz ve Ümmü'l Kitab", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, 11/1 (2013), 221-242; Coşkun Borsbuğa - Mustafa Borsbuğa, "İnsan Fiilleri ve Kadere Dair Bir Risâle: Seyyid Halîl es-Sırrî b. İbrâhim'e Ait 'Risâle fi Mes'eleli'l-Kader fi Ef'âli'l-'İbâd' Adlı Risâlenin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* 3/2 (2020), 463-500; Hamdi Gündoğar, "İbnü Kayyimi'l-Cevziyye'nin Şifâu'l-Alîl Adlı Eserinde Kaza ve Kaderin Mertebeleri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/1 (2010), s. 29-48; Aktepe, "Kaza-Kader'in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi".

⁷⁴¹ Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, I/251, eserde, ilgili hadisin mevzu olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.

⁷⁴² "Sa'lebî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/28-29.

⁷⁴³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, I/90.

bahsedildikten sonra, lafzın kısa dil bilimsel tahlili yapılmıştır. Akabinde, hükmü kesinleşmiş azabın kaldırılması konusu açıklanmıştır. Allah(c.c.) için hiçbir şeyin vacip olmadığı vurgulanmıştır. Müellif, bu konuyu kazâ konusuna girerek açıklamaya devam etmiştir; kazâyı, kazâ-i mübrem ve kazâ-i muallak olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Kazâ-i muallaka örnek olarak “Başa gelecek şeyleri ancak dua geri çevirir; ömrü ancak yapılan iyilikler artırır”⁷⁴⁴ manasındaki hadisi zikredilmiştir.

Ra'd Sûresi 13/39. Âyeti; **يُمَحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ أَمُّ الْكِتَابِ**

“Allah dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap (Levh-i Mahfûz) O'nun yanındadır.”⁷⁴⁵ile

Fatır Sûresi 35/11. Âyetlerini; **وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أَنْثَى وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمِّرُ مِنْ مَعْمَرٍ وَلَا يَنْقُصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ**

“Allah sizi önce topraktan, sonra da az bir sudan (meniden) yarattı. Sonra sizi (erkekli dişili) eşler yaptı. Allah'ın ilmine dayanmadan hiçbir dişi ne hamile kalır ne de doğurur. Herhangi bir kimseye uzun ömür verilmez, yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da yazılı) olmasın. Şüphesiz bu Allah'a kolaydır.” zikredilerek konu detaylandırılmıştır. Âyetleri tefsir ederken “Kitap” lafzı detaylı bir şekilde tahlil edilmiştir. Müellif meseleleri zikrettikten sonra; “اقول” diyerek görüşlerini beyan etmiştir. Şiirle istişhadda bulunmuştur. Eserde ilmi kelâma ait bir konu âyet ve hadisler ışığında ele alınmıştır denilebileceği gibi; risâlede ilgili âyetlerin te’vilini ilm-i kelâm ile yapılmıştır dademek mümkün görünmektedir.

Risâlenin hacmi, konusu ve telifin özgünlüğü göz önüne alındığında, tahkik ve tercümesi ile Yüksek lisans tezi, bilimsel makale vb. akademik çalışmalar için uygundur demek mümkündür.

⁷⁴⁴İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâki, y.y. : Dâru İhyâi'l- Kütübi'l Arabiyye,c.I,s.35(90); Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, I/259, eserde hadisin zayıf olduğu değerlendirilmiştir.

⁷⁴⁵ Ra'd 13/39.

2.1.5. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Sübhanellezi Esra bi ‘Abdihi”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Sübhanellezi Esrar bi ‘Abdihi”

MÜFESSİR: Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî (v. 1036/1627)

DEMİRBAŞ NO: BY6171/4

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, Şirvan’dan Osmanlı topraklarına hicret eden, 1021/1612-1027/1618 yılları arasında Sahn-ı Semân, Selimiye ve Süleymaniye Dâru’l- Hadis medreselerinde müderrislik, ayrıca kadılık yapmış olup, dersleri kazaskerler ve ulemâ tarafından takip edilen Muhammed Emin eş-Şîrvânî tarafından M. XVII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Müellifimiz döneminde Safevî hükümdarı Şah Tahmasb, 1538’de Şirvanşahlar’ın hâkimiyetine son vermesiyle Şirvan, Safevî Devleti’nin bir vilâyeti haline gelmiştir. Sünnî halka uygulanan kanlı şiileştirme politikası Safevî idaresine karşı birçok isyanın çıkmasına yol açmış, Şirvan halkı Osmanlılar’dan yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlılar Şirvan’a hareket ederek halkın yardımına koşmuş, 1578-1590 Osmanlı-Safevî mücadelesiyle geçmiştir. 1578’de Safevîler’e karşı kazanılan Koyungeçidi savaşının ardından Şirvan’da Osmanlı idaresi kurulmuş, Safevîler tekrar saldırıp Şirvan’a girmişlerse de ellerinde tutamamışlar, nihayet 1590 yılında imzalanan antlaşma ile Safevîler bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Ancak bu durum çok fazla devam etmemiş, Şah Abbas 1607’de bölgeyi yeniden Safevî idaresine katmış ve

Şirvan 711 yılına kadar Safevîlerde kalmıştır.⁷⁴⁶ Müellifimiz yaşanan bu kaos sebebiyle ailesiyle beraber önce Halep'e, ardından Diyarbakır'a göç etmiş; zengin ilmî birikimiyle I. Ahmed'in (salt.1603-1617) ve ulemânın takdirini kazanarak ilmî hayatına İstanbul'da devam etmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şirvânî'dir.⁷⁴⁷Bazı kaynaklarda ise “Muhammed Emin”⁷⁴⁸, “Emin b. Sadreddin Şirvânî”⁷⁴⁹, “Emin Mehmed Efendi”⁷⁵⁰ olarak geçmektedir. Doğum tarihi ve yeri kaynaklarda kesin olarak zikredilmemekle birlikte, müellifin nisbesi bugün kuzey Azerbaycan sınırları içinde kalan Şirvandır. Şirvan, kuzey Azerbaycan'da bulunan geniş, tarihi bir bölgenin adı olup,⁷⁵¹ Kamran Abdullayev, yapmış olduğu akademik çalışmada muhtelif mahtût risâlelerden Şirvânî'ye ait nisbeleri incelemiş ve müellife ait tüm nisbelerden hareketle Şirvânî'nin, Azerbaycan'ın Ağdaş ilinin Leki kasabasından olduğunu tespit etmiştir⁷⁵². İlk eğitimini dersiâm ve mutasavvıf olan babası Molla Sadreddin'den almıştır⁷⁵³; ayrıca allâme Hüseyin Halhâlî'den akâid, mantık ve diğer ilimleri tahsil etmiştir.⁷⁵⁴ Müellif, Şirvan bölgesinde sünni Osmanlılar ve şii Safevîler'in yıllar süren mücadelesi sonucu bölgeye hakim olan kaos⁷⁵⁵ ve Safevîlerin ehl-i sünnet mensuplarına uyguladıkları kanlı şiileştirme politikası

⁷⁴⁶ Aydın, “Şirvan”, XXXIX/204, 205.

⁷⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, III/1358; Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, II/411; Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, 238; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/275; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/495; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/41; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IX/73.

⁷⁴⁸ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, II/171; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, III/161; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IX/73.

⁷⁴⁹ Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., III/8.

⁷⁵⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I/471.

⁷⁵¹ Aydın, “Şirvan”, XXXIX/205.

⁷⁵² Kamran Abdullayev, “Muhammed Emîn eş-Şirvânî ve Şerhu'l-Beyteyni'l-Meşhûreyn Risâlesinin Tahkîk ve Çevirisi = Mohammad Amin al-Shirwani and His Letter Sharhu'l-Beyteyni'l-Meshhureyn: Translate, Edit, and Review”, *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal [Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of the Faculty of Divinity]* VII/1 (2020), 390.

⁷⁵³ Nev'izâde Atâyî, *Hadâiku'l- Hakâik*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), II/1749; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I/409; Ramazan Altıntaş, “Şirvânî, Sadreddinzâde”, XXXIX/208.

⁷⁵⁴ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, III/475; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, I/291.

⁷⁵⁵ Aydın, “Şirvan”, XXXIX/205.

neticesinde⁷⁵⁶, ailesiyle birlikte önce Halep'e, ardından Diyarbakır'a göç etmiştir.⁷⁵⁷ Diyarbakır'da Vezir Nasuh Paşa'nın hocalığını yapmış, bir süre sonra da Hüsrev Paşa Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir.⁷⁵⁸ Ardından Nasuh Paşa vesilesi ile İstanbul'a gelmiş⁷⁵⁹, zengin ilmî birikimiyle I. Ahmed'in (salt.1603-1617) ve ulemânın takdirini kazanmıştır. 1021/1612-1027/1618 yılları arasında Sahn-ı Semân, Selimiye ve Süleymaniye Dâru'l- Hadis medreselerinde müderrislik, ayrıca kadılık yapmıştır; dersleri kazaskerler ve ulemâ tarafından da takip edilmiştir.⁷⁶⁰ 1024/1615 yılında Halep pâyesini⁷⁶¹ almış ve ertesi yıl Mekke pâyesiyle ödüllendirilmiştir. Ardından kendisine İstanbul kadılığı emekliliği ve Gemlik kazası arpalığı bağlanmıştır⁷⁶². Tekrara düşmeden yeni sentezlere ulaşmaya çalışan, araştırmacı, son derece donanımlı, her ilime dair vukufiyeti olan velûd bir âlimdir. Muhibbi onun son muhakkik olduğunu ve bu kapının Şîrvânî ile kapandığını bildirmektedir⁷⁶³. 1036/1627 tarihinde vefat etmiş⁷⁶⁴, vasiyeti üzerine Üsküdar'da defnedilmiştir.⁷⁶⁵ Temel İslâmî ilimlerin hemen her dalında, özellikle Tefsîr, Mantık, Hadîs, Akâid ve Dilbilimi, Astronomi, Bilimler Tasnifi başta olmak üzere her fenn-i şerifden âsâr-ı dil-güşâsı (sadra şîfa eserleri) vardır.⁷⁶⁶

⁷⁵⁶ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, III/475.

⁷⁵⁷ Nev'izâde Atâyî, *Hadâiku'l- Hakâik*, II/1749; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I/472; Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/41; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/73.

⁷⁵⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I/403; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/73.

⁷⁵⁹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, III/475; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I/403; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/266; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/73.

⁷⁶⁰ Nev'izâde Atâyî, *Hadâiku'l- Hakâik*, II/1749,1750; Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dimaşkî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, III/476; Ramazan Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208.

⁷⁶¹ Osmanlılar'da özellikle ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi ifade eden terim, bkz.Fahri Unan, "Pâye", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/193.

⁷⁶² Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208-209.

⁷⁶³ Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aser*, III/475.

⁷⁶⁴ Bilmen, *Tabakâtü'l- Müfessirîn*, 1960, II/511,512.

⁷⁶⁵ Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208-209.

⁷⁶⁶ Atâyî, *Hadâiku'l- Hakâik*, II/1750.

Eserlerinden bazıları şunlardır;

el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye:⁷⁶⁷ Elli dört ilim dalını tanıtan ve I. Ahmed'e (salt.1603-1617) ithaf edilen eser Kâtib Çelebi'nin (v. 1067/1657)⁷⁶⁸ *Keşfü'z-Zunûn*⁷⁶⁹ adlı eserine örnek ve kaynak teşkil etmiştir.⁷⁷⁰

Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî:⁷⁷¹ Bakara Sûresinin bir kısmına kadar telif edilmiş tamamlanmamış bir risâledir.⁷⁷²

Mecmûa-i Kasâid :⁷⁷³Türkçe olarak kaleme alınmış edebî bir eserdir.⁷⁷⁴

Resâ'il: Çeşitli âyetlerin tefsirine dair küçük risâlelerdir.⁷⁷⁵

Risâle fi'l-İbâde:⁷⁷⁶Eserde ibadet kavramının anlamı ve derinliği üzerinde durulmakta, yorumlarda irfanî yöntem ağır basmaktadır.⁷⁷⁷

⁷⁶⁷ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı eserin tahkikli tercümeli neşrini yapmış ve pdf formatını ücretsiz erişime sunmuştur .Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 0774, 151 vr.); Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II/1905; Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, 238; Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, 495; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/41; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/74.

⁷⁶⁸ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/36-40.

⁷⁶⁹ Kâtib Çelebi'ye ait kapsamlı bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi eseri; bkz. İlhan Kutluer, "Keşfü'z-Zunûn", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XV/321-322.

⁷⁷⁰ İlhan Kutluer, *Metafiziğin Dört Yolcusu: Bir Osmanlı Klasikinde Derlenmiş Fikrî Haritalar Üzerine* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017); Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, "Mehmed Emin Şîrvânî ve el-Fevâ'idü'l-Hâkâniyye'si Üzerine"; *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Müstakim Arıcı (Klasik Yayınları, 2019), 337-357. Ramazan Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/209.

⁷⁷¹ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-Tenzîl ve Esrârî't-Te'vîl* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0055, 288 vr.); Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/41; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/73.

⁷⁷² Ömer Çelik, *Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı ve Feth Sûresi Tefsirinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 18.

⁷⁷³ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Mecmûa-i Kasâid* (Hidiv Kütüphanesi: Türkçe Yazmaları, 9125/21).

⁷⁷⁴ Abdullayev, "Muhammed Emîn eş-Şîrvânî ve Şerhu'l-Beyteyni'l-Meşhûreyn Risâlesinin Tahkîk ve Çevirisi = Mohammad Amin al-Shirwani and His Letter Sharhu'l-Beyteyni'l-Meshhureyn: Translate, Edit, and Review", 391.

⁷⁷⁵ Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208.

⁷⁷⁶ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fi'l-İbâde* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0385, 38-47 vr.).

⁷⁷⁷ Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208.

Risâle fî Tahkîki'l-Mebde' ve'l-Me'âd :⁷⁷⁸ Varlık, yokluk, yaratılış, berzah, haşır, âhiret, ruh-beden münasebeti vb. üzerinde durulan eserde konular hem kelâm hem tasavvuf yöntemiyle ele alınmaktadır.⁷⁷⁹ Müellifin hayatı, eserleri, ilmî görüşleri hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır.⁷⁸⁰

Risâle fî Tefsîri Âyeti Sübhâne'l-lezi Esrâ bi 'Abdih ⁷⁸¹

Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ lâ Taksus Rü'yâke 'alâ İhveti ⁷⁸²

Risâle fî Tefsîri Kul lev Kâne'l-Bahru Midâden li-Kelimâti Rabbi ⁷⁸³

⁷⁷⁸ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tahkîki'l-Mebde' ve'l-Me'âd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 8-15 vr.); Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/275; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifîn*, t.y., IX/73.

⁷⁷⁹ Altıntaş, “Şîrvânî, Sadreddinzâde”, XXXIX/208; Ahmet Kamil Cihan - Arsan Taher, “Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin Meâd ile İlgili Risâle fî Tahkîki'l-Mebde ve'l-Meâd Adlı Risalesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* II/4 (2016), 57-102.

⁷⁸⁰ Ethem Ruhi Fıglalı, “İbn Sadru'd-Din eş-Şîrvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIV (1981), 249-276; Çelik, *Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı ve Feth Süresi Tefsirinin Tahkiki*; Ömer Çelik, “Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997 1995), 211-224; Hülya Alper, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazali Şârihi Olarak Sadreddinzade eş-Şîrvânî ve Şerhu'r-Risâleti'l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 21 (2012), 59-80; Hülya Alper, “XVII. Asırda Bir Osmanlı Düşünürünün Gazzâlî Yorumu: Sadreddinzâde eş-Şîrvânî'nin Kavidü'l-Akâid Şerhi Örneği”, *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 869-878; Mustafa Dağdelen, *Muhammed Şîrvânî'nin “Tefsîru Süreti Yâsin” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); İlhan Kutluer, “Çağdaşlarının Kaleminden Şîrvânî”, *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ed. Fuat Aydın - Mükerrrem Redizel Aydın (İstanbul: Mahya Yayınları, 2016), 21-49; Cihan - Taher, “Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin Meâd ile İlgili Risâle fî Tahkîki'l-Mebde ve'l-Meâd Adlı Risalesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik”; Mohamed Masaoud Yahya Kahla, *Osmanlı Alimlerinden Şîrvânî, Sadreddinzâde Mehmed Emin'in Şerhu Kavâidi'l-Akâid li'l-Gazzâlî Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Cihan - Yalın, “Mehmed Emin Şîrvânî ve el-Fevâidü'l-Hâkâniyye'si Üzerine”; Abdullayev, “Muhammed Emîn eş-Şîrvânî ve Şerhu'l-Beyteyni'l-Meshhureyn Risâlesinin Tahkik ve Çevirisi = Mohammad Amin al-Shirwani and His Letter Sharhu'l-Beyteyni'l-Meshhureyn: Translate, Edit, and Review”; Halide Memmedova, “Osmanlı Düşünce ve Bilim Hayatında Şîrvanîlerin Rolü -XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Bir Ulema Ailesi-Sadreddinzâdelar”, *Din Araştırmaları Jurnalı* V (2020), 113-128; Gökhan Yalçın, *Sadreddinzâde Şîrvânî ve Beyzavi Tefsiri Haşiyesi* (Karabük: Karabük Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor).

⁷⁸¹ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri Âyeti Sübhâne'l-lezi Esrâ bi 'Abdih* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 394-495 vr.).

⁷⁸² Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Lâ Taksus Rü'yâke 'alâ İhveti* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 388-391 vr.).

⁷⁸³ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri Kul lev Kâne'l-Bahru Midâden li-Kelimâti Rabbi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 385-386 vr.).

Risâle fî Tefsîri ve Elkâ fî'l-Arzi Ravâsiye an Temûd ⁷⁸⁴

Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Zâlike bimâ Kaddemet Eydikûm ⁷⁸⁵

Risâle fî İşkâli Kevni'l-Kahdeh fî Kelimeti's-Şehâdeh :⁷⁸⁶Şehadet kelimesindeki “Vahdet” sözcüğü manası ve tahlili üzerine telif edilmiş bir risâledir.⁷⁸⁷

Risâle li Halli Mes'eleli'd-Dâ'ireti'l-Hindiyye ⁷⁸⁸

Şerhu'l-İsti'ârât :⁷⁸⁹Almanya/Leipzig Üniversitesi kütüphanesinde mahtût halde bulunan yirmi beş varaktan oluşan bu risâle, Abdulganî el-Gürânî'nin⁷⁹⁰ *İsti'ârât* adlı risâlesine şerh olarak 1102/1691 yılında yazılmıştır.⁷⁹¹

Şerhu Kavâ'idî'l-'Akâ'id li'l-Gazzâlî :⁷⁹²Gazzâlî'nin (v. 505/1111)⁷⁹³ Ehl-i Sültnet tikadını ortaya koymak amacıyla yazdığı ve daha sonrada *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*⁷⁹⁴,nin içine aldığı *Kavâ'idî'l-'Akâ'id* isimli eseri üzerine telif edilmiş şerh çalışmasıdır. Şîrvânî'nin bu eseri, *Kavâ'idî'l-'Akâ'id* üzerine yapılan dört farklı şerhten günümüze ulaştığı bilinen tek çalışmadır.⁷⁹⁵

Tefsîrû'l-Âyeti'l-Kürsî ⁷⁹⁶

⁷⁸⁴ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri ve Elkâ fî'l-Arzi Ravâsiye an Temûd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 391-392 vr.).

⁷⁸⁵ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Zâlike bimâ Kaddemet Eydikûm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1024, 152-154 vr.).

⁷⁸⁶ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî İşkâli Kevni'l-Kahdeh fî Kelimeti's-Şehâdeh* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0582, 142-143 vr.).

⁷⁸⁷ Çelik, Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı ve Feth Sûresi Tefsirinin Tahkiki, 23.

⁷⁸⁸ Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin, *Şerhü Risâle li Halli Mes'eleli'd-Dâireti'l-Hindiye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, 1041, 90-95 vr.).

⁷⁸⁹ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Şerhu'l-İsti'ârât* (Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi: BL63 r, 64a).

⁷⁹⁰ Müellifin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁷⁹¹ Abdullayev, “Muhammed Emîn eş-Şîrvânî ve Şerhu'l-Beyteyni'l-Meşhûreyn Risâlesinin Tahkîk ve Çevirisi = Mohammad Amin al-Shirwani and His Letter Sharhu'l-Beyteyni'l-Meshhureyn: Translate, Edit, and Review”, 391.

⁷⁹² Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Şerhu Kavâ'idî'l-'Akâ'id li'l-Gazzâlî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1235, 67 vr.); Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/275; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., IX/73.

⁷⁹³ Karlağa vd., “Gazzâlî”, XIII/520-534.

⁷⁹⁴ Mustafa Çağrı, “İhyâu Ulûmi'd-Dîn”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/10-13.

⁷⁹⁵ Karlağa vd., “Gazzâlî”, XIII/520.

⁷⁹⁶ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Risâle fî Tefsîri'l-Âyeti'l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3712, 11-19 vr.).

Tefsîru Sûreti'l-Feth :⁷⁹⁷ IV. Murad'a ithaf edilen eserde kelâm tartışmalarına da yer verilmiş, esmâ-i hüsnâdaki isim ve kavramlar tasavvufî yorumlara tâbi tutulmuştur.⁷⁹⁸

Tefsîru Sûreti'l-İhlâs :⁷⁹⁹ Sûre sebab-i nüzul ve dil bilimsel açıklamaların yanında âyetler ilm-i kelâm kavramları ile tevil edilmiştir.⁸⁰⁰

Tefsîru Sûreti Yâsîn:⁸⁰¹ Eserde rivâyet ve Dirâyet ağırlıklı tefsir metodları birlikte kullanılmış ,yeri geldikçe mübhem konuların açıklaması yapılmış ve kelâmi konularda mezheplerin farklı görüşlerine yer verilmiştir.⁸⁰²

Tefsîru Bâ'zi's-Suveri'l-Kur'âniyye ⁸⁰³

Tefsîru Kavlihi Te'âlâ "ve Kâne Arşühü 'ale'l-Mâ" ⁸⁰⁴

Tefsîru Âyeti Ulâike 'alâ Huden min Rabbihim ⁸⁰⁵

Tercümânü'l- Ümem :⁸⁰⁶ İtikâdî mezhepler üzerine telif edilmiş bir risâledir. Eserde, Ehl-i bid'at fırkaların tek tek sayılıp kısaca açıklanmasının ardından, kurtuluşa eren fırkalar zikredilmiştir.⁸⁰⁷

NİTELİK: Sırtı vişne rengi meşin kaplı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 87 varaklı mecmuanın 69a-

⁷⁹⁷ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Sûreti'l-Feth* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0643, 1b-26a vr.); Nüveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, 495; Ziriklî, *el-A'lâm li Eşhûrî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikin*, VI/41.

⁷⁹⁸ Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/208.

⁷⁹⁹ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2120, 31-34 vr.).

⁸⁰⁰ Ahmet Faruk Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği - Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsîri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilimdalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008), 98-101.

⁸⁰¹ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Sûretü'l-Yâ Sîn* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 0170, 63 vr.).

⁸⁰² Dağdelen, *Muhammed Şîrvânî'nin "Tefsîru Sûreti Yâsîn" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*.

⁸⁰³ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Bâ'zi's-Suveri'l-Kur'âniyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 0213, 219-253 vr.).

⁸⁰⁴ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Kavlihi Te'âlâ "Ve Kâne Arşühü 'ale'l-Mâ"* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 18-10 vr.).

⁸⁰⁵ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tefsîru Âyeti Ulâike 'alâ Huden min Rabbihim* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 0654, 125-128 vr.).

⁸⁰⁶ Muhammed Emin b. Sadruddin Şîrvânî, *Tercümânü'l- Ümem*, 0639 (Ragıp Paşa, 0639, 161-173 vr.).

⁸⁰⁷ Ethem Ruhi Fırlı, "İbn Sadru'd-Din eş-Şîrvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIV/ (1981), 249-276.

69b numaralı varaklarındadır. Ta'kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Eser adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Müellif adı eserin sonundan alınmıştır. Dibâce, hâtıme ve ferağ kaydına rastlanmamıştır. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede İsrâ Sûresi 17/1. Âyeti tefsir edilmiştir.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا

“Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir.⁸⁰⁸

Eserin başka bir nüshasına rastlamamış bulunmaktayız. Ancak, İsam Kütüphaneler linkinden, aynı konuda telif edilmiş Arapça veya Osmanlıca olarak kaleme alınmış manzum ve mensur tarzda mahtût ve matbu olarak 444 risâle tespit etmiş bulunmaktayız.⁸⁰⁹ Yine aynı konuda telif edilmiş akademik çalışmalar da bulunmaktadır.⁸¹⁰

⁸⁰⁸ İsrâ 17/1.

⁸⁰⁹ Hulvani, Ahmed b. Ahmed, *el-Büşra Bi-Ahbari'l-İsrâ ve'l-Mi'râci'l-Esrâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 4481, 1-26 vr.); İbn Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali et-Tâi el-Endelüs, *Kitâbü'l-Mi'râc* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 821, 10-11 vr.); Sırrı, Abdülbaki Dede, *Manzume-i Mi'râc* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1043, 32 s.); Hüdai, Aziz Mahmud Efendi, *Risâle-i Mirâciyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1878, 12 vr.); Ganizade Nadiri, Muhammed b. Abdülgani b. Emirşah, *Mi'râciye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3719, 14 vr.), bkz. İsam.

⁸¹⁰ Sadettin Raslan, “İsrâ, Mi'râc ve Modern İlmin Görüşü”, çev. Ateş Süleyman, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* IX/98-99 (1970), 195-201; “İkbal’in Mi’raçnâmesi”, *Muhammed İkbal Kitabı* (İstanbul: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri, 1-2 Aralık 95, 1997), 145-149; Abdullah Üzümcü, *Tefsirlerde İsrâ ve Mi’raçla İlgili Yorumlar ve Çağdaş Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Fatmatüzzehra Akmaç, *İslâm Tarihi Açısından İsrâ ve Mi'râc* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Ahmet Ağırakça, “Kaynaklar Işığında İsrâ ve Mi'râc Olayı”, *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi [Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi]* I/2 (2014), 1-30; Göveç, Meral, “İbn Kesir (ö. 774/1373) Tefsir’indeki İsrâ ve Mi'râc Rivayetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* VII/92 (2019), s. 385-418; Arslan Karaoğlu, “İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 34 (Şubat 2017), s. 555-601; Turan Maşallah, “Müfessirlerin ‘Mescid-i Aksâ’ Hakkındaki Görüşleri: İsrâ Suresi 1. Âyetin Tefsiri Bağlamında”, *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi = Journal of Islamicjerusalem Studies = Mecelletu Dirâseti Beyti'l-Makdis*, XX/3 (2020), 297-308.

Risâlede dibâce bulunmadığı gibi, ilm-i gelekte olan hamdele ve salvale de olmaksızın, sadece Besmele çekilerek başlanmıştır. Risâlenin konusu İsrâ-Mi'râc hadisesidir. “Beydâvî (v. 685/1286)⁸¹¹ ve diğer ulema şöyle der” denilerek başlanılan risâlede; Mi'râcın vuku bulduğu yer, vuku bulma zamanının mümkünatı, konu edinilmiştir. Müellif, Beydâvî 'nin (v. 685/1286) konu hakkındaki beyanını aynen almış⁸¹² ve ilave olarak “نقول، اقول” lafızlarını kullanarak özgün açıklamalarda bulunmuştur. Tek varaklı eserin sonunda, Beydâvî'nin, Hz.Peygamber'in bu kadar kısa sürede miraca çıkması olayını açıklamasına ilave hâşiye notu yazılmıştır

Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen eserin, aynı konuda tevil edilmiş farklı müelliflere ait risâlelerin de ekleneceği bir koleksiyon çalışması ile, seminer-tez-akademik makale konusu olabileceği; bununla birlikte müellifin çok sayıda âyet konulu tefsir risâlesi bulunmakta olup, bu risâlelerin tümünü bir araya getiren tahkik-tercüme çalışmasının da istifadeli bir tez çalışması olabileceği kanaati taşımaktadır.

2.1.6. Risaletü'l-İttiba fî Meseleti'l-İstima

Son varak

İlk varak

ESER: Risâletü'l-İttiba fî Meseleti'l-İstima

MÜFESSİR: Minkârîzâde Yahya b. Ömer b. Ali el-'Alâ'î (v. 1088/1677)

DEMİRBAŞ NO: BY7572/1

⁸¹¹ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saïd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, III/247-248.

⁸¹² Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saïd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, III/247-248.

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle Mekke, Kahire ve İstanbul kadılıklarının ardından Sultan IV. Mehmed döneminde 1072/1662 tarihinde, şeyhülislâm olarak atanarak on iki yıl bu görevi ifa eden Minkârîzâde Yahya Efendi tarafından M. XVII. yüzyılda kaleme alınmıştır I..Ahmed (salt.1603-1617) ile IV. Mehmed (salt.1648-1687) yılları arasında 6 padişah devrinde ömür süren Minkârîzâde Yahya Efendi , Sultan IV. Mehmed’e m. 1662- 1674 yılları arasında on iki yıl şeyhülislâmlık yapmıştır.⁸¹³ Bu dönem rüşvet-yolsuzluk-adam kayırma,-yüksek enflasyon vb. sebeplerden Anadolu ve İstanbul’da çıkan isyanlar, şehirleri harap eden yangınlar, salgın hastalıklar, kıtlık ve kaybedilen topraklarla anılmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi’nin (v. 1103/1691)⁸¹⁴ kaleme aldığı *Telhîsü’l-beyan fî Kavanin-i Âli Osman*⁸¹⁵ isimli siyâset lâyihası ve Katip Çelebi (v. 1067/1657)⁸¹⁶ tarafından kaleme alınan *Düstûrû’l-Amel li-İslâhi’l-Halel*⁸¹⁷ isimli, Devlet bütçesindeki açığın sebeplerini araştırmak ve buna çare bulmak amacıyla 1063’te (M.1653) yazılarak Dîvân-ı Hümâyûn’a sunulan raporda teşkilatlardaki bozulma, sonuçları ve çareleriyle ilgili tespit ve tavsiyeler dönemin padişahına sunulmuştur.⁸¹⁸

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam ismi Minkârîzâde Yahya b. Ömer b. Ali el-‘Alâ’î’dir.⁸¹⁹ 1018/1609 tarihinde İstanbul’da doğmuştur.⁸²⁰ Babası Mekke kadılığı

⁸¹³ Bkz. Ek-1.7-Ek-1.12.

⁸¹⁴ Ansiklopedist Osmanlı âlimlerindendir, IV. Mehmed’e tarih hocalığı yapmıştır, bkz.: Müteba İlgürel, “Hüseyin Efendi, Hezarfen”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/544-546.

⁸¹⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyan fî Kavanin-i Âli Osman*, haz. Sevim İlgürel (Ankara: TTK, 1988).

⁸¹⁶ XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşünceyi temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi, bkz.: Gökyay, “Kâtib Çelebi”, XXV/36-40; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/84-90.

⁸¹⁷ Kâtib Çelebi’nin (v. 1067/1657) devlet düzeni ve devletin ıslahına dair eseri, bkz.: Orhan Şaik Gökyay, “Düstûrû’l-Amel”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/50,51; Almıla Gökçe Özcan, *Kâtib Çelebi’nin Düstûrû’l-Amel li-İslâhi’l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Nesâyihü’l-Vüzerâ ve’l-Ümerâ Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Faruk Bal, “İktsat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtib Çelebi’nin Düstûrû’l-Amel Adlı Eseri”, *Adam Academy Journal of Social Sciences* 1/1 (06 Şubat 2016); Kâtib Çelebi, *Kâtib Çelebi Siyaset Nazariyesi: Düstûrû’l - Amel li İslâhi’l - Halel (Karşılaştırmalı Özgün Metin)* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016).

⁸¹⁸ Bkz. Ek-1.12.

⁸¹⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l- Ârifîn*, 1951, II/533; Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, VIII/161; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifin*, t.y., XIII/216.

⁸²⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü’l- Ârifîn*, 1951, II/533; Kehhâle, *Mucemü’l- Müellifin*, t.y., XIII/216.

da yapmış olan Alanyalı Ömer Efendi'dir.⁸²¹ Aziz Mahmud Hüdâî'den (v.1038/1628)⁸²² Kur'ân dersleri almış, Kiçi Mehmed Efendi, eniştesi Velî Efendi ve Abdürrahim Efendi'den ilim tahsil etmiş⁸²³, Şeyhülislâm Hocaîzâde Esad Efendi'den (v. 1034/1625)⁸²⁴ mülâzım olmuştur. ⁸²⁵ Mekke, Kahire ve İstanbul kadılıkları yapan Yahya Efendi, Sultan IV. Mehmed döneminde (salt.1648-1687) ⁸²⁶ 1072/1662 tarihinde, önce Rumeli kazaskeri, ardından da şeyhülislâm olarak atanmıştır.⁸²⁷ IV. Mehmed'in takdirini kazanmış ve çeşitli hediyelerine mazhar olmuştur. 12 Muharrem 1080'de (12 Haziran 1669) IV. Mehmed, huzurunda Minkârîzâde'ye ders takrir ettirmiş ve dinlemiştir; bu daha sonra da çeşitli zamanlarda sürmüş ve III. Mustafa (salt.1757-1774) ⁸²⁸ devrinde düzenli biçimde başlayan huzur derslerinin ilk örneği olarak kabul edilmiştir.⁸²⁹ Yaklaşık on iki sene şeyhülislâmlık görevi yapan Yahya Efendi, felç olması sebebiyle 1084/1674 senesinde emekliye ayrılmıştır.⁸³⁰ Tefsîr, fıkıh, mantık ve kelam alanında eserler telif eden Şeyhülislâm Minkarîzâde Yahya Efendi 1088/1678 senesinde vefat etmiştir.⁸³¹ İmar ettiği medreseye, bir kütüphane ile

⁸²¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018), II/1128; Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30./114.

⁸²² Celvetiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, şair; bkz. Hasan Kamil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdâî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/338-340.

⁸²³ Zikri geçen şahısların hayatı ve vefat tarihi hakkında bir bilgiye rastlanamamıştır.

⁸²⁴ I. Ahmed (salt. 1603-1617), I. Mustafa (salt. 1617-1618; 1622-1623), II. (Genç) Osman (salt. 1618-1622), . IV. Murad (salt. 1623-1640) olmak üzere dört sultanın şeyhülislâmlığını yapmıştır, aynı zamanda Sultan II. Osman'ın kayınpederidir; bkz. M. Münir Aktepe, "Esad Efendi, Hocaîzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/340-341.

⁸²⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018), II/1129; Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30./114.

⁸²⁶ Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/414-418.

⁸²⁷ Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dimaşkî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî Aser*, IV/447; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*, II/1129 ;Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhürî'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VIII/161; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., XIII/216.

⁸²⁸ Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/280-283.

⁸²⁹ Altıntaş, "Şirvânî, Sadreddinzâde", XXXIX/114.

⁸³⁰ İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", 30./114.

⁸³¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*, II/131; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l- Ârifin*, 1951, II/533; Bilmen, *Tabakâtü'l- Müfessirîn*, 1960, II/522; Kehhâle, *Mucemü'l- Müellifin*, t.y., XIII/216.

sekiz sandık içinde 425 adet ciltli kitabı torunu Abdurrahman Çelebi vakfedilmiştir.⁸³² Müellifimizin hayatı, eserleri hakkında muhtelif akademik çalışmalar yapılmıştır.⁸³³

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi(Minkârîzâde):⁸³⁴Eser, Hanefî fıkıh kitaplarının klasik sistematiğine uygun olarak düzenlenmiştir. Kırk civarında ana bölüme (kitab), her bölüm de değişik sayıda bablara ve alt başlıklara ayrılan eserde, özellikle muâmelâtla ilgili konular geniş bir yer tutmuş, namaz, oruç ve zekât gibi ibadete dair meseleler ise oldukça kısa geçilmiştir.⁸³⁵

Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm ⁸³⁶: Kur’ân’ın bazı âyetlerinde geçen⁸³⁷ “Millet-i İbrâhîm” ifadesi tefsir edilmiştir.⁸³⁸

Risâle fî Tefsîri Kavlihi Te’âlâ fe-Sebbih bi-Hamdi Rabbike ⁸³⁹

Sûre-i Hûd’un 8. Âyetinin Tefsîri ⁸⁴⁰

NİTELİK: Çarkuşe kahverengi deri, kapakları kâğıt kaplı mukavva cilt içindedir. Avize fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 239 varak mecmuanın 17b-31b nolu

⁸³² Fatma Betül Eren, *Şeyhülislâmların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 113.

⁸³³ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, 2006, 229-249; Mehmet Koç, *Şeyhu’l-İslâm Minkârîzâde Yahya Efendi’nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlil* (Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Mehmet Akif Alpaydın, “Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi’nin ‘Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm’ İsimli Eseri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Ocak 2018), 58-71; Ahmet Faruk Çelik, *Osmanlı Fetvasında Yeni Bir Klasik Olarak Minkârîzâde Yahya Efendi’nin Fetâvâsı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor).

⁸³⁴ Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 2765, 249 vr.); Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikin*, VIII/161.

⁸³⁵ Mustafa Yayla, “Fetâvâ-yı Minkârîzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XII/444-445.

⁸³⁶ Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î Minkârîzâde, *Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5379, 271 vr.).

⁸³⁷ Hacc 22/78; Âl-i İmrân 3/195; Nahl 16/123.

⁸³⁸ Alpaydın, “Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi’nin ‘Risâle fî Beyâni Milleti İbrâhîm’ İsimli Eseri”.

⁸³⁹ Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î Minkârîzâde, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Fe-Sebbih bi-Hamdi Rabbike* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3588, 5b-6b vr.).

⁸⁴⁰ Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î Minkârîzâde, *Sûre-i Hûd’un 8. Âyetinin Tefsîri* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0643, 37b vr.).

varaklarındadır. 23 satırdan müteşekkildir. Sayfa kenarlarında zengin hâşiye kaydı mevcuttur. Müellif ve risâle adı dibâceden alınmıştır. 17b ve 18a nolu varaklarda Muhammed Efendi Vakıf kaydı ve 1194 tarihli mührü bulunmaktadır. Muhammed Efendi tarafından kaleme alınan vakıf kaydından anladığımız kadarıyla bu eser, kendisiyle amel edilmesi ve memleketinden çıkarılmaması kaydı ile Hacı Abdurrahman Efendi tarafından vakfedilmiştir. Risâlenin sonunda imza ve 1102 tarihi mevcuttur,; müellifimizin vefat tarihi (v. 1088/1677) olduğundan bu tarih istinsah tarihi olmalıdır. Cilt sağlamdır. Varaklarda nem solması bulunmakla birlikte okumaya engel değildir.

İÇERİK: Yaptığımız içerik incelemesi sonucu; Müellifin A'râf Sûresi 7/204. Ayetini delil getirerek başladığı risâlenin konusunun, Kur'ân-ı Kerîm okunurken insanlar tarafından dinlenmesi hakkındaki fikhî hükümlerle ilgili olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

Çalışmamızın konusunun dışında kalması hasebiyle; 14 varaklı, sayfaları temiz, hattı son derece düzgün ve hakkında akademik çalışma yapılmamış olduğunu tespit ettiğimiz bu eseri, ilm-i fıkıh akademisyenlerinin çalışmalarına tevdi etmiş bulunmaktayız.

2.1.7.Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ev Kesaybin mine’s-Semâ”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ev Kesaybin mine’s-Semâ”

MÜFESSİR: Muhammed Sadık bin Feyzullah Hafız Sadreddinzâde (v.1122/1709)

DEMİRBAŞ NO: BY201/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, II.Ahmed (salt.1691-1695) zamanında ve III. Ahmed (1703-1730) zamanının ilk yıllarında olmak üzere iki defa şeyhülislâmlık vazifesine getirilmiş olan Muhammed Sadık Sadreddinzâde tarafından M. XVII. yüzyıl son yarısı ile M. XVIII. yüzyıl başı arası bir tarihte telif edilmiş olmalıdır. M. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti için yerel ve küresel pek çok sebebe dayalı olarak fetihlerin azaldığı, siyasi, mali ve sosyal sorunların ve isyanların zuhûr ettiği bir süreç başlamıştır.⁸⁴¹ Siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik hayatta değişim ve yozlaşmalar alenen görülür olmuştur; Makamların rüşvetle alınıp satılması, devlet görevlilerinin sürekli azledilmeleri, meşâyihin bozulması ve kendi aralarındaki çekişmeleri, tütün ve kahve kullanımının yaygınlaşması, lükse özellikle samur kürklere düşkünlüğün artması, devlet yönetiminde kadınların ve kötü musâhiblerin etkili olması, Osmanlı askerî sisteminin bozulması bunlardan bazılarıdır.⁸⁴² Devam eden M. XVIII.yüzyılda önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti'nin siyâsî, askerî ve iktisadî gücü zayıflamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar artarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı askeri üstünlüğünü kaybettiği ve Avrupa'daki gelişmeleri dikkate almaya başladığı bu yüzyılda olmuş, çeşitli ıslahatlar yoluyla Batı karşısındaki güç kaybını telafi etme girişimleri başlamıştır.⁸⁴³

Müellifin Hayatı ve Eserleri: 1040/1630 tarihinde dünyaya gelen Hâfız Sadreddinzâde Sâdık Mehmed Efendi, I. Ahmed (salt.1603-1617)⁸⁴⁴ devri meşhur âlimlerinden Mehmed Emin b. Sadreddin'in torunu, IV. Mehmed (salt.1648-1687)⁸⁴⁵

⁸⁴¹ Feridun Emecen, "Osmanlılar", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/495-496.

⁸⁴² Habibe Kazancıoğlu, "17. Yüzyıl Mutasavvıflarında Kâdiri Muhyiddîn'in Nasihatnâmesinde Osmanlı Devlet İşleyişi ve Sosyal Hayat = Ottoman State Management and Social Life in the Nasihatname of Kadirî Muhyiddin, One of Sufis Living the 17th Century", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* IV/1 (2019), 32.

⁸⁴³ Sarıtaş vd., "18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme", I/12.

⁸⁴⁴ Mücteba İlgürel, "Ahmed I", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/30-33.

⁸⁴⁵ Özcan, "Mehmed IV", XXVIII/414-418.

devri ulemâsından Sadreddinzâde Feyzullah Efendi'nin oğludur.⁸⁴⁶ Uzun Hasan Efendi ve Kürd İshak Efendi'lerden ders görmüş, Karaçelebizâde Mahmud Efendi'nin derslerine girmiş ve ona intisap ederek mülâzemet almıştır.⁸⁴⁷ Muhtelif medreselerde müderrislik; Halep, Kahire kadılığı; Anadolu ve Rumeli kazaskerliğinin ardından II.Ahmed (salt.1691-1695)⁸⁴⁸ zamanında 1105/1694 tarihinde şeyhüislâmlık vazifesine getirilmiştir.⁸⁴⁹ II. Ahmed'in (salt.1691-1695) vefatı ile şeyhüislâmlıktan azledilmiş, 1118'de/1707 tarihinde yetmiş sekiz yaşında iken III. Ahmed (1703-1730)⁸⁵⁰ tarafından 1118'de /1707'de ikinci defa şeyhüislâmlığa getirilmiştir. Bir kaç ay görevde kaldıktan sonra yaşlılığı sebebiyle azledilen Sâdık Efendi, 8 Ramazan 1121 /11 Kasım 1709 tarihinde vefat etmiştir.⁸⁵¹

Eserlerinden bazıları şunlardır:

*Şerh Lafzatü'l-Fâtiha*⁸⁵²

*Tefsîri Kavî İstirkâdı Nazm*⁸⁵³

NİTELİK: Sırtı sertabı kahverengi meşin, ebru kâğıt kaplı mukavva, miklepli cilt içindedir. Birleşik harf filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Mecmua 35 varaklıdır. Kütüphane kayıtlarında mecmuanın 14b-20a numaralı varaklarda olduğu belirtilmekle birlikte, tarafımızdan risâlenin bulunduğu varaklar; 11b-19a olarak tespit edilmiştir. 21 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe verilmediği gibi eserin orjinalinde sayfa numarası bulunmamaktadır, sonradan kütüphane tarafından numaralandırma yapılmıştır. Ceval kullanılmamıştır. Cildinin tamir gördüğü anlaşılan risâlenin tüm varaklarının üst ve alt kısımlarında yer yer

⁸⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Sâdık Mehmed Efendi, Sadreddinzâde", *DİA* (TDV Yayınları, 2008), XXXV/395.

⁸⁴⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, III/2473,2474.

⁸⁴⁸ Mücteba İlgürel, "Ahmed II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/33-34.

⁸⁴⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, 2473,2474.

⁸⁵⁰ M. Münir Aktepe, "Ahmed III", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/34-38.

⁸⁵¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, III/2473-2476; İpşirli, "Sâdık Mehmed Efendi, Sadreddinzâde", XXXV/395.

⁸⁵² İbn Feyzullah Efendi Sadreddinzâde Mehmed Sadık, *Şerh Lafzatü'l-Fâtiha* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 0201, 10b-14a vr.).

⁸⁵³ İbn Feyzullah Efendi Sadreddinzâde Mehmed Sadık, *Tefsîri Kavî İstirkâdı Nazm* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 0201, 14b-20a).

okumayı engelleyen mürekkep yanığı mevcuttur.⁸⁵⁴ Eserin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, yine müellif ismi kütüphane tarafından; “Sadreddinzâde Muhammed Sadık Feyzullah Efendi” olarak kaydedilmiştir. Ancak müellif ismi tarafımızdan dibâcede yazdığı üzere; Muhammed Sadık bin Feyzullah Hafız Sadreddinzâde olarak okunmuştur; dolayısıyla müellif kütüphane kayıtlarında geçtiği üzere Feyzullah Efendi değil, aynı zamanda Osmanlı Şeyhülsîlâmlarından olan oğlu Sadık Mehmet Efendi olmalıdır. Eserde hâtıme ve ferağ kaydı bulunmamaktadır.

İÇERİK: Risâlede, Bakara Sûresi’nin 2/19-20. Âyetleri tefsir edilmiştir.

أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ
وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ
لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar. Halbûki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır. “Şimşek gözlerini kör edercesine çakar, onlara ışık verdikçe bu ışık sayesinde yürürler, ışıklarını karartınca da kalakalırlar. Allah dileyseydi onların işitme ve görmelerini büsbütün giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.”⁸⁵⁵

Risâlenin başka bir nüshasına ya da aynı konuda telif edilmiş farklı bir müellife ait mahtûd bir eser tarafımızdan tespit edilememiştir. Benzer konuda telif edilmiş akademik çalışmalar mevcuttur.⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ Bkz. Ek-3.3.

⁸⁵⁵ Bakara 2/19-20.

⁸⁵⁶ Kuş, *Kur’ân-ı Kerim ve Tefsire Göre Bütün Yönleriyle Münâfık* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998); Hamdi İşcan, *Kur’ân’daki Münâfık Tiplerinde Görülen Karakteristik Özellikler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Fatih Yıldırım, *Kur’ân’da Münâfıkların Özellikleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Ferhan Genç, *Kur’ân’da Münâfıklarla İlgili Temsil ve Teşbihler* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Hacı Çiçek, “Münâfıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münâfıklar”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]* III/2 (2012), 199-122; Mustafa Şentürk, “Kur’ân’da Münâfık Karakterine Panoramik Bir Bakış”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, 0-12 Haziran 2016, Ordu, 2016*, 225-235; İbrahim Halil Erdoğan, “Geçmişten Günümüze Münâfıkların Değişmeyen Karakteri (Kur’ân-ı Kerim’deki

İlmî geleneğe uygun olarak hamdele ve salve ile başlayan dibâcede telif sebebi Risâlede münafıkların kategorileri, vasıfları, İslâm toplumu içindeki sosyolojik durumları, kendi içlerinde yaşadıkları sıkıntılar, bunalımlar, psikolojik durumları ve bunun nedenleri ilgili ayet perspektifinden beyan edilmiştir. Sözcüklerin manaları verilmiş, nahiv tahlilleri yapılarak âyet tefsir edilmiştir. Âyetin tamamı ilm-i meânî, ilm-i nahiv ve ilm-i belâgat ile tefsir edilmiştir denilebilir. Kaynak olarak Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*⁸⁵⁷, Râzî'nin (v. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*⁸⁵⁸, Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*⁸⁵⁹ isimli eserleri kullanılmış, kaynaklar müellif tarafından yeri geldikçe zikredilmiştir. Ayrıca Feyzullah Efendi “اقول” lafzını kullanarak kendi görüşlerini de bildirmiştir. Risâle dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir.

Risâlenin içeriği, metodu ve hacmi göz önüne alındığında, tahkik ve tercümesi ile ilm-i tefsir alanında tez ya da seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur. Mürekkep yanıklarının, risâle üzerinde çalışma yapılmasına engel olmayacağı düşüncesindeyiz.

Nitelikler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi = Academic Journal of History and Idea* V/16 (2018), 175-204; Mevlüt Erten, “Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi = Mentality Analysis of the Hypocrites in the Context of Distinction Between Reason and Intelligence”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013), 1-21; Hasan Kurt, “Amel Bakımından Münafıkların Özellikleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013), 51-64; Nazife Yılmaz, “Sosyal Risk Faktörü Olarak Kur'an'da Münafıkların Durumu = Situation of Hypocrites as a Social Risk Factor in the Qur'an”, *Journal of Analytic Divinity* IV/1 (2020), 287-299.

⁸⁵⁷ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, 1/78-87.

⁸⁵⁸ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II/315-318.

⁸⁵⁹ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, I/51-53.

2.1.8. Risâle fî Tefsîri Âyeti “Enne’llahe Leyse bi Zellâmin li’l-‘Abîd”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Tefsîri Âyeti “Enna’llahe Leyse bi-Zallâmin li’l-‘Abîd”

MÜFESSİR: Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar‘aşî (v. 1145/1732)

MÜSTENSİH: Hamza b.Ali- H.1075 /M.1664

DEMİRBAŞ NO: BY181/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, Akâid, kelam, felsefe, tefsir, tasavvuf alanında çok sayıda telifi bulunan, Saçaklızâde Muhammed Efendi tarafından M. XVIII. yüzyıl civarında kaleme alınmış olmalıdır. Muhammed ed-Dârendevî’nin (v. 1152/1739) çağdaşı olan müellif, IV. Mehmed’den (salt. 1648-1687) I.Mahmud (salt. 1730-1754) tarihleri arasında altı padişah döneminde yaşamıştır.⁸⁶⁰ M. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti için yerel ve küresel pek çok sebebe dayalı olarak fetihlerin azaldığı, siyasi, mali ve sosyal sorunların ve isyanların zuhûr ettiği bir süreç başlamıştır.⁸⁶¹ Devam eden M. XVIII. yüzyılda önemli toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti’nin siyâsî, askerî ve iktisadî gücü zayıflamış, bir takım ıslâhât teşebbüsleri istenen neticeyi vermemiş, içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar artarak devam etmiştir.

⁸⁶⁰ Bkz. EK-1.12 - EK-1.17.

⁸⁶¹ Emecen, “Osmanlılar”, XXXIII/495-496.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı “Muhammed bin Ebûbekir el-Mer‘aşî”dir.⁸⁶² Ailesine nispetle “Saçaklızâde”, memleketine nispetle de “el-Mer‘aşî” ismiyle anılmıştır. Maraşta dünyaya gelen müellifin doğum tarihi olarak 1070-1080 (1660-1670)⁸⁶³ ve 1090-1680⁸⁶⁴ yılları olarak zikredilmiştir. Akâid, kelam, felsefe, tefsir, tasavvuf alanında çok sayıda telifi bulunan, çok yönlü velûd bir âlimdir. Hasan Mar‘aşî, Dârendeli Hamza Efendi ve Tibyân Tefsiri’nin mütercimi Ayıntâbî Mehmed Efendi hocaları arasındadır.⁸⁶⁵ Yine Saçaklızâde, Şam’da Abdülganî en-Nablusî’den (v. 1143/1731)⁸⁶⁶ tefsir, hadis ve tasavvuf tahsil etmiş⁸⁶⁷; Seyr-i sülûkünü tamamlayıp şeyhi Nablusî’den Kâdiriyye⁸⁶⁸ ve Nakşibendiyye⁸⁶⁹ hilâfeti almıştır.⁸⁷⁰ Ardından H.1100’lerde Halep’teki Şa‘bâniyye medresesine müderris olarak atanmış ve kelâm dersleri okutmuştur⁸⁷¹ Maraş’a döndükten sonra tedris ve telif çalışmaları yanında Maraş ve çevresinde irşad faaliyetleriyle meşgul olduğu bilinmekte, resmî görev aldığına dair bilgi bulunmamakta; Maraş’ta imamlık yaptığı caminin bitişiğindeki medresede ders verdiği anlaşılmaktadır.⁸⁷² Saçaklızâde’nin öğrencileri arasında onun münâzara ilmi hakkında kaleme aldığı kıymetli eseri *Takrîrû’l-Kavânîn* adlı eserinin şârihi olan Hüseyin b. Haydar Bertezî Mar‘aşî (v. 1176) ile Abdurrahman b. Ali

⁸⁶² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifîn*, 1951, II/322; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/434; Nüveyhid, Adil, *Mu‘cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-‘Asri’l-Hadîr*, II/505; Ziriklî, Hayreddin, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, VI/60; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü’l- Müellifin*, t.y., IX/118.

⁸⁶³ Tahsin Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/368.

⁸⁶⁴ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fî Hakki Ehli’l-Hakâ’ik* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:179, 2021), 118.

⁸⁶⁵ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fî Hakki Ehli’l-Hakâ’ik*, 118; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Ârifîn*, 1951, II/307; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/434; Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, XXXV/368.

⁸⁶⁶ Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, VI/60; Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, XXXV/268.

⁸⁶⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/434.

⁸⁶⁸ Azamat, “Kâdiriyye”, XXIV/131-136.

⁸⁶⁹ Hamid Algar - Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/342-343.

⁸⁷⁰ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fî Hakki Ehli’l-Hakâ’ik*, 118; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/434; Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, XXXV/368.

⁸⁷¹ Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, XXXV/268.

⁸⁷² Ziriklî, *el-A’lâm li Eşhûrî’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*, VI/60; Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, XXXV/268; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/434.

Ayıntâbî (v. 1168'den sonra)⁸⁷³ ve Mehmed b. Ömer Dârendevî (v. 1152/1739)⁸⁷⁴ bulunmaktadır.⁸⁷⁵ Saçaklızâde'nin Maraş'ta 1145/1732 yılında vefat etmiştir.⁸⁷⁶ Vefat tarihi⁸⁷⁷ ve defnedildiği yer⁸⁷⁸ hakkındaki bilgiler ihtilafıdır. Hayatı, eserleri ve ilmî görüşleri hakkında çok sayıda tez⁸⁷⁹ ve bilimsel makale⁸⁸⁰ telif edilmiştir.

⁸⁷³ Kamil Ruhi Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzihât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 15.

⁸⁷⁴ Kamil Ruhi Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzihât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*, 15; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", XXXV/368.

⁸⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1145; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1951, I/327.

⁸⁷⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1951, II/32,323; Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, II/536,537; Zirikli, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/60; Kamil Ruhi Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzihât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*, 16; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", XXXV/368.

⁸⁷⁷ (1145/1732) tarihi için bkz.Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1951, II/32,323; Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, II/536,537; Zirikli, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikîn*, VI/60; (1150/1737) tarihi için bkz.Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1145; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, XII/14; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/1016.

⁸⁷⁸ Maraş'ta meftundur" denildiği gibi; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/325,326; Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, 1960, II/536,537.; "İstanbul'da meftundur" da denilmiştir; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III/1016.

⁸⁷⁹ Osman Magometov, *Saçaklızâde'nin Eserleri ve Teshilü'l-Ferâiz Adlı Eserin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Fatih Dokgöz, *Muhammed bin Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Cühdü'l-Mukill Adlı Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Yakup Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006); Axiding Wusiman, *Saçaklızâde Muhammed Mar'aşî'nin Kelâm Görüşleri* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzihât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*; Mustafa Can, *Saçaklızâde Mehmed Efendinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor); Mahmut Şevket Öztürk, *Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Mar'aşî'nin Kıraat İlmindeki Yeri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor).

⁸⁸⁰ Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı Müelliflerinden Maraşlı Saçaklızâde ve Ebeveyn-i Rasûl Konusundaki Görüşleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*, 2005, 69-79; Tahsin Özcan, "Maraşlı Bir Osmanlı Âlimi: Saçaklızâde Mehmed Efendi ve Eserleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu [6-8 Mayıs 2004, Kahramanmaraş]*, 2005, 53-68; İbrahim Çapak, "Saçaklızâde'ye Göre Münâzara İlmi", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*, 2005, 89-98; Ahmet Kayacık, "Saçaklızâde (v. H. 1145)'nin İlimler Sınıflaması'na Dair Görüşleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*, 2005, 81-88; Celil Kiraz, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1 (2006), 319-367; İbrahim Çetintaş, "Yaşadığı Dönemin İlmi Anlayışı Bağlamında Saçaklızâde'nin İlmi Kişiliği", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/16 (2010), 91-118; M.Akif Özdoğan, "Saçaklızâde

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Cühdü'l-Mukıl min 'et-Tecvîd :⁸⁸¹ Tecvid ilmine dair telif edilmiş eser, alanında önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.⁸⁸²

Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî (v. 1145 H./ 1732 M.), *Kahramanmaraş Kültürü (Tarih, Coğrafya, Edebiyat, Sanat)*, (2012), 345-356; Kerim Özmen, "Osmanlı Âlimi Saçaklızâde ve 'Risâle fi'l Âyâtü'l-Müteşâbihât' İsimli Risâlesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]* III/2 (2012), 163-173; M.Akif Özdoğan, "Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî'nin Tertîbü'l-Ulûm Adlı Eseri Bağlamında İlimlerin Tasnifi", *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu 4-6 Ekim 2012*, 2013, 305-314; Osman Demirci, "Osmanlı'da Kelâm İlminin Meşruiyeti Sorunu -Saçaklızâde Örneği", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, 2016, 523-542; Haşim Albayrak, "Kahramanmaraşlı Saçaklızâdeler'in Of ve Çevresinin İslamlaşmasına Yaptığı Katkıları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2016, 387-404; Yasin Apaydın, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (v. 1145/1732) İlimlere Bakışı: Tetîbü'l-Ulûm Bağlamında Bir İnceleme", *Bilimname: Düşünce Platformu* 36 (Şubat 2018), 189-211; Kamil Ruhi Albayrak, "Saçaklızâde'nin İlahî Sıfatlara Yaklaşımı", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Balıkesir University Faculty of Theology* IV/2 (2018), 127-148; Mehmet Gel, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı'sında Tasavvufî Bilgiyi Tartışmak: Saçaklızâde ile Alemî Arasındaki Ledünnî İlim ve İlham Tartışmasına Dair Bir İnceleme", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* IV/3 (2018), 115-177; Mehmet Gel, "İslâhat Çağında Osmanlı Halkının Dinî Hayatını 'İslâh'a Yönelik Saçaklızâde'nin İlginç Bir Önerisi: 'İlim ve Amele Da'vet ve İcbâr'", *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LXXXII/293 (2018), 211-239; Yusuf Oktan, "Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar'aşî (v.1732)'nin 'Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferah' adlı Eserinin Tahlili", *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 107-120; Süleyman Taşkın - Sadi Yılmaz, "İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirisi: Saçaklızâde Mehmet Efendi Örneği", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)* II (2019), 159-172; Salim Kaddûrî Hamed, "İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı Âlimlerine Etkisi: Saçaklızâde Mar'aşî Örneği", *Uluslararası İbnü'l-Cezerî Sempozyumu 01-04 Kasım 2018, Bursa*, 2021, 283-340; Hayrettin Nebi Güdekli, "Müteahhirin Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'îyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129; Axiding Wusiman, "Saçaklızâde Muhammed Mar'aşî'nin İlmi Kişiliği ve Temel Kelâm Düşünceleri = Sachaklızade Muhammed Marashi's Scholarly Identity and His Basic Opinions in Kalam", *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* XI/42 (2019), 171-179; Mustafa Salim Güven, "Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî'nin Risâletü'r-Raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki = The Analysis and Tahqiq (Edition Critic) of Sachaklızade Mehmet Maraşi's Work Named Risaletü'r-Raqs", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* VII/1 (2020), 899-952; İslam Demirci, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (v.1145/1732) Risâle fi İbâhati Katli'l-Kılâbî'l-Muzırîra Adlı Eserinin Tahkikli Neşri = A Critical Edition of the 'Risâle Fi İbâhati Katli'l-Kılâbî'l-Muzırîra' of Sâchaqlı-Zâdah Muhammed Mar'ashî'd (d. 1145/1732)", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/10 (2019), 217-240; Fatih Dokgöz, "Saçaklızâde Maraşi (v. 1145/1732) Bağlamında İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) Sonrası Yedi Kıraat İhtiyarlarına Genel Bir Bakış", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* LI/1 (2021), 116-134.

⁸⁸¹ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî Saçaklızâde, *Cühdü'l-Mukıl Mine't-Tecvîd* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2149, 23-75 vr.); Dokgöz, *Muhammed bin Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Cühdü'l-Mukill Adli Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri*.

⁸⁸² Dokgöz, *Muhammed bin Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Cühdü'l-Mukill Adli Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri*.

Neşrü't-Tavâli':⁸⁸³Kâdî Beyzâvî'nin (v. 685/1286) Kelâm ilmine dair eseri *Tavâli 'u'l-Envâr*'ın şerhlerinden yararlanılarak yapılmış bir hâşiyedir; metin ve şerhlerinin tedkîkinden sonra hakikat-ı mahsûsanın neden ibâret olduğuna dair kaleme alınmıştır. Medrese öğrencilerinin rahatlıkla okuyabileceği, ders kitabı mahiyetinde, metni çok kısa, veya tam tersi uzun ve bıktırıcı olmayan bir kelâm kitabı oluşturmak amacı ile telif edilmiştir.⁸⁸⁴

Risâle 'alâ mâ Ketebehu's-Sa'duddîn 'alâ Kavlihî Te'âlâ Uğrikû fe Udhilû Nâran:⁸⁸⁵ Teftâzânî'nin (v. 792/1390) Nûh Sûresi 71/25. Âyetiyle ilgili yazısı üzerine telif edilmiş bir risâledir.⁸⁸⁶

*Risâle fi'l-Âyâtî'l-Müteşâbihât*⁸⁸⁷

*Risâle fî Beyân'in-Nâsih ve'l-Mensûh*⁸⁸⁸

Risâle fî Îrâdeti'l-Cüz'îyye:⁸⁸⁹Mukaddime, maksad ve hâtimedden meydana gelen eserde varlık, irâde, kasd, ihtiyâr, ve meşîet kavramları üzerinde durulmuş, kulların fiilleri konusu “tercihe dayalı” ve “zorunlu fiiller” şeklinde ikiye ayrılarak mezheplerin bu konudaki görüşleri beyan edilmiştir.⁸⁹⁰

⁸⁸³ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Neşrü't-Tavâli* ' (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsni Paşa, 1138, 127 vr.).

⁸⁸⁴ Kamil Ruhi Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzihât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*, 19, 27.

⁸⁸⁵ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Risâle 'alâ mâ Ketebehu's-Sa'duddîn 'alâ Kavlihî Teâlâ Uğrikû fe Udhilû Nâran* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 0392, 135-136 vr.).

⁸⁸⁶ Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*, 21.

⁸⁸⁷ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Risâle fi'l-Âyâtî'l-Müteşâbihât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 0411, 110b-111 vr.); Özmen, “Osmanlı Âlimi Saçaklızâde ve ‘Risâle fî'l-Âyâtî'l-Müteşâbihât’ İsimli Risâlesi”.

⁸⁸⁸ Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*, 21; Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Risâle fî Beyân'in-Nâsih ve'l-Mensûh* (Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1138, 77b-80b vr.).

⁸⁸⁹ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Risâle fî Îrâdeti'l-Cüz'îyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0648, 1a-3a vr.); Güdekli, “Müteahhirin Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-Îrâdeti'l-Cüz'îyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, 2019.

⁸⁹⁰ Altun, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşkoprîzâde'nin “Risâle fî'l-Kazâ ve'l-Kader” Adlı Eseri*, 36-37.

*Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferah fî Vâlideyi'r-Rasûl.*⁸⁹¹Hız. Muhammed'in anne ve babasının inanç durumlarını konu alan, ilm-i kelâm alanında bir eserdir.⁸⁹²

*Risâletü'r-Raks.*⁸⁹³Risâle, Birgivi'nin (v. 981/1573)⁸⁹⁴ *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye*⁸⁹⁵ adlı eserinde raksa yönelttiği tenkitlere cevap olarak kaleme almıştır.⁸⁹⁶

Risâle fî't-Tenzîhât fî Te'yîdi'l-Âyâtü'l-Müteşâbihât: Saçaklızâde bu eserini birinci risâlesine reddiye yazan Sünbülzâde'ye cevap olarak kaleme aldığı belirtilmiştir.⁸⁹⁷

*Tefsîru Kavlihî Teâlâ Hel Etâke Hadîsu Mûsâ...ilâ Kavlihî Eyyâne Mürsâhâ*⁸⁹⁸

*Tefsîru Âyet-i Kul lâ Ya'lemü men fî's-Semâvâtî ve'l-Arz.*⁸⁹⁹Neml Sûresi 27/ 65. Âyetininin Tefsîridir.

*el-Velediyye*⁹⁰⁰: Mantık alanında kaleme alınan risâle, Saçaklızâde'nin kütüphanelerde yazma nüshası en çok bulunan eseridir.⁹⁰¹

NİTELİK: Ebru kaplı harap cilt içindedir. Üç ay filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır.

⁸⁹¹ Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî, *Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferah fî Ebeveyhi'r-Rasûl* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 0337, 36-48 vr.); Yakup Aktaş *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*; Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı Müelliflerinden Maraşlı Saçaklızâde ve Ebeveyn-i Resûl Konusundaki Görüşleri".
⁸⁹² Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzîhât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*, 49; Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*, 31-82.

⁸⁹³ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Risâle fî'r-Raks* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1915, 13 vr.).

⁸⁹⁴ Yüksel, "Birgivi", VI/191-194.

⁸⁹⁵ Martı, "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye", XL/106-108.

⁸⁹⁶ Güven, "Saçaklızâde Mehmed Mar'âşî'nin Risâletü'r-Raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki = The Analysis and Tahqiq (Edition Critic) of Sachaqlizade Mehmet Maraşi's Work Named Risaletü'r-Raks", 900.

⁸⁹⁷ Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", XXXV/368.

⁸⁹⁸ Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*, 22.

⁸⁹⁹ Aktaş, *Risâletü's-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde'de Resûlullah'ın Ebeveyninin Dini Durumu*, 22; Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *Tefsîru Âyet-i Kul lâ Ya'lemü men fî's-Semâvâtî ve'l-Arz*, 0885 (Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 0885, 7a-20a vr.).

⁹⁰⁰ Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'âşî Saçaklızâde, *el-Velediyye* (Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 0999, 61b-71b vr.).

⁹⁰¹ Albayrak, *Saçaklızâde'nin Risâletü't-Tenzîhât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*, 18.

Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 191 sayfalı mecmuanın, 37b-42b nolu varaklarındadır.²⁷ satırdan müteşekkildir. Ta’kîbe kullanılmış, sayfa numarası da sonradan kütüphane tarafından yeni yazıyla verilmiştir. Cetvel kullanılmayan eserin sayfa kenarlarında kısa hâşiye kayıtları mevcuttur. Müellif ismi dibaceden alınmış, risâle adı ise kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir. Hâtime ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Risalenin sonunda 1177 tarihi tarafımızdan okunmuştur. Eserin cildi ve varakları sağlam durumdadır.

İÇERİK: Risâlede, Enfâl Sûresi 8/51⁹⁰² (Âl-i İmrân Sûresi 3/182; Hac Sûresi 22/10.) âyetinin, Beydâvî (v. 685/1286)’nin Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl tefsirine hâşiyedir.

ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِلْعَبِيدِ

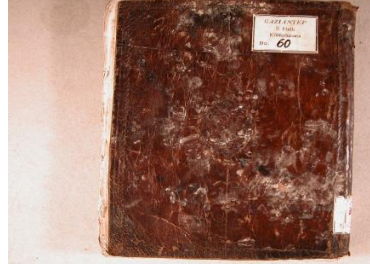
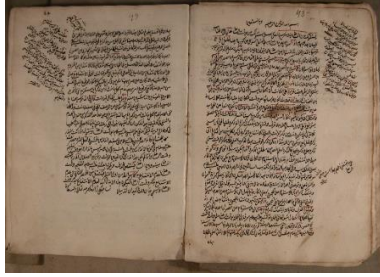
“Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla çok zulmedici değildir.”

Saçaklızâde “Allah zalim değildir” yerine mübalağa kalıbı ile “Allah çok zulmedici değildir” anlamına gelebilecek ifadenin niçin kullanıldığını, lafızların mana açıklamaları ile adalet –zulüm kavramlarının değerlendirilmesini de yaparak işlemiştir. Yine eserde, Mutezîle ve Ehl-i Sünnet’in bu konudaki görüşleri mukayese edilmiştir.

Eser, hâşiye olması hasebiyle çalışmamızın kapsamı dışında kalmıştır.

⁹⁰² Âl-i İmrân 2/182; Enfâl 8/51; Hac 22/10.

2.1.9. Tefsîru Âyeti “Yes’elûneke”

ESER: Tefsîru Âyeti “Yes’elûneke”

MÜFESSİR: Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar‘aşî (v. 1145/1732)

DEMİRBAŞ NO: BY3173/7

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem, 2.1.8. *Risâle fî Tefsîri Âyeti “Enne’llâhe Leyse bi Zellâmin li’l-‘Abîd”* isimli eserde incelenmiştir, hacmi gereksiz artırmamak için tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Şemseli, zencirekli, kahverengi meşin cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 200 sayfalık mecmuanın 48b-49a numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Hem ta’kibe kullanılmış, hem de sayfa numarası verilmiştir. Sayfa kenarlarında hâşiye notu bulunmaktadır. Risâlede dibâce, hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâlede dibâce, hâtıme ve kaydı bulunmamaktadır. Risâle ismi konusuna göre, müellif ismi kütüphane tarafından, 49a’dan alınmıştır ancak, biz müellif ismine rastlayamamış bulunmaktayız. Eserin cildi ve varakları sağlamdır. Kütüphane tarafından H.1210 tarihi kayıtlıdır.

İÇERİK: Risâlede Naziât Sûresi 79/42- 43- 44. Âyetleri tefsir edilmiştir.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا فِيمَ أَنْتَ مِنْ ذِكْرِهَا إِلَى رَبِّكَ مُنتَهِيهَا

“Ne zaman gelip çatacak?” diye sana kıyameti sorarlar. Sen onun hakkında ne söyleyebilirsin ki! Onun hakkındaki nihaî bilgi rabbine aittir.”⁹⁰³

İlgili eserin başka bir nüshasına, ya da aynı konuda yazılmış başka bir mahtut esere rastlayamamış bulunmaktayız. Benzer konuda telif edilmiş akademik çalışmalar mevcuttur.⁹⁰⁴

Risâlede dibâce, hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. İlmî gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvale olmaksızın yalnızca Besmele yazılarak risâleye başlanmıştır. Eser, kıyamet saati ve kıyamet saatinin Hz Peygamber tarafından bilinmemesi konusunda te’lif edilmiştir. Öncelikle cümle tahlili, ardından kelime tahlili yapılmıştır. Âyetler öncelikle sırayla dilbilimsel olarak değerlendirilmiş, ardından manalar maddeler halinde açıklanmıştır. Tek varaktan oluşan eserdeki hâşiye notunda “saat” lafzına atfen zaman konusunda açıklama yapılmıştır. Ayrıca notların herbirinin altında minhuvat imzası bulunmaktadır. Te’lif edilen eserde herhangi bir kaynak tespit edememiş bulunmaktayız. Risâlenin dirayet ağırlıklı tefsir metodu kullanılarak tefsir edildiğini söylemek mümkündür.

Risâle, hacminin kısa olması sebebiyle tek başına lisans ya da lisansüstü ödevlendirme yapılabileceği; bunun yanında, ilgili konudaki birkaç mahtut risâleyle birlikte tahkik ve tercümesi ile bilimsel makale, seminer/tez çalışmaları yapılarak günümüze kazandırılabilirdi kanaatimiz mevcuttur.

⁹⁰³ Naziât 79/42-43-44.

⁹⁰⁴ Cumhuriyet Demirel, “Mekke Müşriklerinin Kıyamet ve Ba’s Hakkındaki Soruları Üzerine Nâzil Olan Âyetlerin Düşündürdükleri = Verses Which Revealed Upon the Questions of the Idolaters of Mekka About the Doomsday and the Resurrection and Which Give Rise to Thought”, *BİDER: Bitlis İslamiyat Dergisi = Journal of Bitlis İslamiyat* III/1 (2021), 16-33; Ömer Müftüoğlu, “Vahiy Sürecinde "Sa’a(t) Kavramının Semantik Analizi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 185-209.

2.1.10. Risâle fî Hakkı “ve mâ Teşâune illâ en Yeşâ Allah”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Hakkı “ve mâ Teşâune illâ en Yeşâ Allah”

MÜFESSİR: Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî (v. 1160/1744)

DEMİRBAŞ NO: BY9439/21

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı hakkında bilgi 1.1.4. Şerhu'l-Besmele' de zikredilmiştir, hacmi artırmamak için tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Sırtı yeşil deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklebli, kurt yenikli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Harf filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Arapçadır. Söz başları ve keşideleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 197 sayfalı mecmuanın 99b-100a numaralı sayfalarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Müellif tarafından ta'kibe ve sayfa numarası verilmemiştir. Risâle ismi dibâceden, müellif ismi kırmızı mürekkeple yazılan başlıktan alınmıştır. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede İnsân Sûresi 76/30 ile Tekvîr Sûresi 81/29. âyetleri konu edilmiştir.

وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“Âlemlerin rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz!”⁹⁰⁵

⁹⁰⁵ İnsân 76/30; Tekvîr 81/29.

Müellifin eserinin İsam Kütüphane kayıtlarında mahtût ve matbu olarak dört nüshası daha bulunmaktadır.⁹⁰⁶

Ayrıca aynı konuda Ebû Said Hâdimî'nin on altı adet⁹⁰⁷ hem mahtût hem matbu ve oğlu Abdullah'ın da bir adet⁹⁰⁸ matbu olmak üzere, farklı müelliflerin eserleri⁹⁰⁹ İsam Kütüphane kayıtlarında bulunmaktadır. Bu konu hakkında muhtelif akademik çalışmalar olmakla birlikte⁹¹⁰; yine Tekvîr Sûresi üzerine yapılan çalışmaları da tespit etmiş bulunmaktayız.⁹¹¹

⁹⁰⁶ Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa, *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe'llah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 242 s.); Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa, *Risâle fî Tahkîkî Kavli'n-Nebi (s. A): Mâ Şae'llahu Kane ve Mâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017); Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa, *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe'llah* (İstanbul, 1302); Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa, *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe'llah* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

⁹⁰⁷ Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Fi Hakkı Mâ Şae'llahu Kane ve Mâ Lem Yeşe' Lem Yekün* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 3651, 240-241 s.); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle fî Hakkı Mâ Şae'llahu Kane ve Mâ Lem Yeşe' Lem Yekun* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 241); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle fî Hak -Ve Mâ Tasaun Alla An Yasâallah* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle fî Hakkı Mâ Şae'llahu Kane ve Ma Lem Yeşe' Lem Yekun* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302); diğerleri için bkz İSAM.

⁹⁰⁸ Hâdimî, Abdullah b. Muhammed b. Mustafa, *Risâle fî Hakkı Mâ Şae'llahu Kan ve Ma Lem Yeşe' Lem Yekün* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302).

⁹⁰⁹ Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî, *İrâde-i Cüz'îyye Risâlesi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Darülmüşnevi, 341, 8-25 vr.); Muhammed b. Ali, *Tefsir-i Ayet-i ve Mâ Teşâune İlla En Yeşa Allah* (Millî Kütüphane: 4500, 9b-11a vr.).

⁹¹⁰ Ömer Pakış, "Halku'l-Ef'al İle İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî ve Sünnî Okuma Biçimi (Nasr Hamid Ebu Zeyd Örneği)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (2004), 147-160; Arif Yıldırım, "İlâhî ve Beşerî İradenin Arakesiti ve Bir Risâle", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 202-211; Sıtkı Güllü, "Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları", *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), s. 43-51; Abdulhamit Sinanoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a İzafe Edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/13 (2009), 25-56; Memiş, Murat, "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'ân'da İrade ve Meşîet Kavramları", *okuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), s. 93-133; Rıdvan Özdiç, "Osmanlı İrade, Kazâ ve Kader Risâleleri = Ottoman Treatises on İrade (Freewill), Kadâ (Fate) and Kadar (Destiny)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/27 (2016), s. 185-1202; Mehmet Fatih Soysal, "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin (v. 1305/1888) el-Mebâhisü'd-Defîniyye fî Hakkı'l-İrâdetü'l-Cüz'îyye Adlı Eserinin Neşri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 5 (2015), 31-68; Zeynep Hümeysra Koç, "Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhî'de 'İrade'", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* XVI/2 (2018), s. 462-483; Karagöz, Nail, "Allah'ın İradesi ve Kötü Fiiller", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2006), s. 191-216; Sayın Dalkıran, "Akkirmânî'nin İrâde-i Cüzîyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 173-179; Mehmet Fatih Soysal, "Abdürrahim Fedâî Efendi'nin İrâde-i Cüz'îyye Risâlesi: Tahlîl, Tercüme ve Tahkîk", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 9 (2017), 133-169.

⁹¹¹ Ali Akkuş, *Tefsir ve Tevil Açısından Tekvîr Sûresi: Konulu Tefsir Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı,

Eserin tefsir konulu olmayıp, ilm-i kelâmda meşiet konusunda telif edildiği, konunun beyanı için ilgili âyetin zikredildiği tarafımızdan tespit edilmiştir. İrade-i Cüz’i konusu, ilgili ayet ve hadislerle⁹¹² açıklanmıştır.

Kelâm alanında tahkik ve tercüme ödevlendirmesi yapılarak günümüze kazandırılabilir kanaatimiz mevcuttur.

2.1.11.Tefsîru “Vallâhü Haleka Külli Dâbbetin min Mâ” fî Sûreti’n-Nur

ESER: Tefsîru “Vallâhü Haleka Külli Dâbbetin min Mâ” fî Sûreti’n-Nur

MÜFESSİR: Ebû Na’îm Ahmed b. Mustafâ el-Hâdîmî (v. 1160/1747)

DEMİRBAŞ NO: BY9581/43

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı hakkında bilgi 1.1.4. Şerhu’l-Besmele’ de zikredilmiştir, hacmi artırmamak için tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Kahverengi deri kaplı, kurt yenikli yıpranmış mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple talik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları ve keşideleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 300 sayfalı mecmuanın 145b numaralı varağındadır, yarım sayfalık kısa bir risâledir. 12 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası verilmiştir, ta’kibe kullanılmamıştır. Risâlenin girişinde dibâce bulunmamaktadır, risâle adı ilk

Yüksek Lisans Tezi, 2013); Arslan, Sinan, *Kur’an’da Kıyametin Kopma Anının Tasviri -Tekvîr Sûresi Örneği* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁹¹² Ebû Dâvûd, “Edeb”, 110.

satırda zikredilmiştir, müellif adı eserin sonundan alınmıştır. Hâtıme ve ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin cildi yıpranmıştır, varakları sağlamdır.⁹¹³

İÇERİK: Risâlede Nûr Sûresi 24/45. Âyeti tefsir edilmiştir.

وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ

“Allah hareket eden her canlıyı bir sudan yarattı.”⁹¹⁴

Yarım sayfadan müteşekkil olan eserin başka bir nüshasına ya da aynı konuda telif edilmiş farklı bir müellife ait mahtût-matbu başka bir risâleye rastlamamış bulunmaktayız. Ancak, bu konuda kaleme alınmış bilimsel makaleler mevcuttur.⁹¹⁵

Eserde hamdele ve salvale bulunmamaktadır. Risâleye başlanırken müellif sehven; “قال الله تعالى في سورة النحل” şeklinde imlada bulunmuştur. Kütüphane de bu şekilde isimlendirmiştir. Fakat, tefsiri yapılan âyet, Nûr Sûresi 45. âyetidir. Başlık tarafımızdan: *Tefsîru “Vallâhü Haleka Külli Dâbbetin min Mâ” fî Sûreti’n-Nur* olarak düzeltilmiştir. Eser, lafızların muhtemel manaları açıklanarak tefsir edilmiştir. Suyun mahiyeti açıklanmıştır, müellifin kanaati nutfe olduğu yönündedir. كل lafzının kapsamı belirtilmiştir. Müellif, İbn Kemal (v. 940/1534) ve “Bazı müfessirler” diyerek ayetle ilgili bazı görüşlere atıfta bulunmuş⁹¹⁶, اقول diyerek kendi görüşlerini de beyan etmiştir. Bu hali ile rivâyet ağırlıklı tefsir metodu kullanılmıştır denilebilir.

Eser yarım sayfadan müteşekkil olup ödevlendirme yapılarak günümüze kazandırılabilir.

⁹¹³ Bkz. EK-3.4.

⁹¹⁴ Nûr 24/45.

⁹¹⁵ Çoban, Abdülkadir - Dölek, Adem, “Kur’ân Ve Bilim Işığında Yaratılış Açısından Suyun Yeri Ve Önemi”, *Uluslar Arası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Bildiri Kitabı* (Ankara: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 259-272; Abdülkadir Çoban - Adem Dölek, “Kur’ân ve Bilim Işığında Yaratılış Açısından Suyun Yeri ve Önemi”, *Uluslar Arası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Bildiri Kitabı* (Ankara: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 259-272; Seyithan Can, “Mefâtihu’l-Ğayb Ekseninde İnsanın Yaratılış Süreci”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 67-88.

⁹¹⁶ Zikredilen görüşlerin kaynağı tarafımızdan tespit edilememiştir.

2.1.12. Âyetü'l- Kürsî

Son varak

İlk varak

ESER: Âyetü'l-Kürsî

MÜFESSİR: Şeyhülislâm Ebûîshakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753)

MÜSTENSİH: Ahmed b. İbrahim

DEMİRBAŞ NO: BY163/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, Osmanlı Devleti 'Aliyyesi'nin 88. şeyhülislâmı olan Mehmed Esad Efendi tarafından M.XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. : IV. Mehmed'den (salt. 1648-1687) I.Mahmud (salt. 1730-1754) tarihleri arasında altı padişah döneminde yaşamış,⁹¹⁷ I.Mahmud (salt.1730-1754) döneminde, 1161/1748 – 1162 /1749 tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapmıştır. Ebû Naîm el-Hâdimî (v. 1165/1752), Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî (v. 1176/1762), Dâvûd el-Karsî (v.1169/1756) ve Akkirmânî'nin (v.1174/1760) çağdaşıdır. Esad Efendi'nin yaşadığı dönem, Osmanlı İmparatorluğunun siyasî, idarî, ictimai, ekonomik ve askerî bakımından devletin bütün kurumlarında bozulmanın görülmeye başlandığı bir zaman dilimidir. Esad Efendi'nin yaşadığı 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başına denk gelen dönemden genel hatları ile bahsetmek gerekirse, şehzadelerin sancaklara gönderilme geleneğinin kaldırılarak sarayda oda hapsinde, yeterli ilmî –kültürel tedrisatı almadan, yönetimle ilgili tecrübe sahibi olmaksızın her an ölümü bekleyerek

⁹¹⁷ Bkz. EK-1.12 - EK-1.17.

psikolojik açıdan sıkıntılı asosyal bir hayatla yetiştirilmeleri ve böylece padişahların stratejik yöneticilik; karizmatik, güçlü liderlik vasıflarında zuhur eden zafiyet⁹¹⁸ ve buna ilaveten, valide sultanların ve saray ağalarının haklı-haksız kan dökme pahasına yönetime müdahaleleri, hat safhaya çıkan rüşvet alma, adam kayırma, atamalarda liyakat eksiklikleri sebebiyle, merkezi otoritede genel olarak zafiyet hasıl olmuştur; uzun süren savaşların ağır maliyeti, gereksiz harcamalar hazineyi boşaltmış, yüksek vergiler, halkın geçim sıkıntısı ve eşkıyalık sebebiyle ekip biçtiği toprakları bırakıp şehirlere göçmesi yine kaybedilen topraklardaki Müslüman halkın geriye göç etmesi gibi sebeplerle ekonomide zafiyet hasıl olmuştur; şehirlere göç eden işsiz serkeş kalabalıklar⁹¹⁹, yeniçeri ocağının deformasyonu ve bu deformasyon konusunda yapılmaya çalışılan eksik-aksak düzenlemeler sonucu işsiz kalan askerlerin medreselerde yığılması, bu yığılmalar sonucunda ihtiyaçtan çok fazla insanın bu kurumlarda okutulması ve bunu müteakip kalitenin düşmesi, medreseleri bitirip işsiz kalan serkeş kalabalıkların halkı haraca bağlaması, daha da ileriye giderek hırsızlık, gasp ile eşkıyalığa başlaması gibi sebeplerle de asayişte zafiyet hasıl olmuştur. Anadolu’da Celali isyanları, İstanbul’da gerekli gereksiz yeniçeri isyanları eksik olmayıp, ancak akçe ve can verilerek bastırılır hale gelmiştir.⁹²⁰ 17. yüzyıl, Osmanlılar için ictimai, ekonomik ve askerî bakımdan buhranlı yılların yaşandığı bir dönemdir. Bu buhran ve yozlaşma döneminden kurtulmak için gerekli ve kalıcı tedbirlerin alınması gerekmiştir⁹²¹, bu konuda devrin aydınları konuyu tespit eden ve çözüm önerileri sunan pek çok nasihatnâme, ıslahat lâyihası türünde eserler kaleme alınmış, süreç içinde bir kısım ıslahat çalışmaları yapılmaya çalışılmıştır.⁹²²

⁹¹⁸ Tunç, Muhammet Nuri, “Osmanlı’da Hanedan İçi Katli”, 1133-1167; Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Şehzâde Katli”, 71-83; Tokmakçioğlu, Erdoğan, *Osmanlı Tarihinde Katledilen Şehzadeler*; Şahin, Lütfi, *Osmanlı’nın Gizlenen Tarihi*.

⁹¹⁹ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Bozulma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/6 (1994), 72.

⁹²⁰ Osman Okumuş, “Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* V/1 (2015), 387-396; Erdoğan Tokmakçioğlu, “İdam Edilen Sadrazamlar” (Ankara: İsim Yayınları, 2011).

⁹²¹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XII/762.

⁹²² Mehmet Şeker, “Gelibolulu Mustafa Âliye Göre Osmanlı İlmiye Sınıfı”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)* (İstanbul: IRCICA, 2001), 276-284.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Mehmed Esad bin Ebî İshak İsmail bin İbrahim Alâiyyeli'dir.⁹²³ Osmanlı Devleti'nin 88. şeyhülislâmı olan Mehmed Esad Efendi, 1096/1685 yılında İstanbul'da doğmuştur.⁹²⁴ İlmiyye sınıfına mensup bir aileden gelen Esad Efendi; Şeyhülislâm Ebû İshak İsmâil Efendi'nin (v. 1137/1725)⁹²⁵ oğlu⁹²⁶, Şeyhülislâm Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi'nin (v. 1147/1735)⁹²⁷ damadı, Şeyhülislâm İshak Efendi'nin (v. 1147/1734)⁹²⁸ kardeşi⁹²⁹, Şeyhülislâm Mehmed Şerif Efendi'nin (v. 1204/1790)⁹³⁰ babası⁹³¹ ve Şeyhülislâm Mehmed Ataullah Efendi'nin (v.1226/1811)⁹³² dedesidir. Yine meşhur divan şairi Fıtnat Zübeyde Hanım (v. 1194/1780)⁹³³, Mehmed Esad Efendi'nin kerîmeleridir.⁹³⁴

Mehmed Esad Efendi ilim tahsiline babasının rahle-i tedrisatından geçerek başlamıştır, Mutavvelci Mehmed Efendi hocalarındandır.⁹³⁵ Şeyhülislâm Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'den (v. 1110/1698)⁹³⁶ genç yaşta mülâzemet almıştır.⁹³⁷ İlmiyye sınıfında Müderrislik, Mekke ve Medine müfettişliği, fetva eminliği, Edirne pâyesiyle Selânik kadılığı, Medîne-i Münevvere pâyesi, İstanbul pâyesiyle Mekke kadılığı, 1736'da başlayan Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları sırasında Anadolu kazaskerliği pâyesiyle ordu kadılığı, Rumeli kazaskerliği pâyesi makam ve mevkilerinde görev

⁹²³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., III/95.

⁹²⁴ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II/491; Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/338.

⁹²⁵ Muhammet Nur Doğan, "Ebû İshak İsmâil Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/278-279.

⁹²⁶ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 200; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., III/202, 489.

⁹²⁷ Mehmet İpşirli, "Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX/170-171.

⁹²⁸ Muhammet Nur Doğan, "İshak Efendi, Ebûishakzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/530-531.

⁹²⁹ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 200.

⁹³⁰ Tahsin Özcan, "Mehmed Şerif Efendi", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/531-532.

⁹³¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/449; Nüveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/537.

⁹³² Mehmet İpşirli, "Atâullah Mehmed Efendi, Topal", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/47.

⁹³³ Ömer Faruk Akün, "Fitnat Hanım", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/39-46.

⁹³⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/310; II/116; Hilâl Kılıç, *Şeyhülislam Ailelerinin Kültür Ve Sanat Alanına Katkıları* (Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tobb Ekonomi Ve Teknoloji Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 78-97.

⁹³⁵ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II/491.

⁹³⁶ Mehmet İpşirli, "Feyzullah Efendi, Ebûsaidzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XII/526.

⁹³⁷ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 200; Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", XI/338.

yapan Esad Efendi, I.Mahmud (salt.1730-1754) döneminde, 1161/1748 – 1162 /1749 tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapmış, azloluğundan sonra ömrünün geri kalanını padişahın emri ile; Sinop, Gelibolu ve son olarak İstanbul- İncirliköy’de geçirmiştir.⁹³⁸ 10 Şevval 1166 (10 Ağustos 1753) Cuma günü vefat etmiştir.⁹³⁹ Kabri, babası Ebû İshak Efendi’nin İstanbul Çarşamba civarında yaptırdığı caminin hazîresindeki aile kabristanlığındadır.⁹⁴⁰ Üç dilde şiir söyleyen, Esad Efendi tefsir, fıkıh, kelâm, lügat, edebiyat ve mûsiki alanında kıymetli eserleri olan velûd bir alim ve yetenekli bir devlet adamı olarak vâsfedilmektedir.⁹⁴¹ İstanbul ve Anadolu’da çok sayıda mektep, medrese, su kanalı, şadırvan imar ettirmiştir.⁹⁴² Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi’nin hayatı, eserleri ve ilmi görüşleri hakkında çok sayıda tez⁹⁴³ ve akademik yayın⁹⁴⁴ telif edilmiştir.

⁹³⁸ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/54; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fi Hakki Ehli’l-Hakâ’ik*, 200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II/491; Doğan, “Ebû İshak İsmâil Efendi”, X/338-339.

⁹³⁹ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/54; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fi Hakki Ehli’l-Hakâ’ik*, 200; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II/491; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu’l-Meknûn*, ty., II/202, 489; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/310.

⁹⁴⁰ Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, XI/339.

⁹⁴¹ Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, XI/338-339.

⁹⁴² Fatma Betül Eren, *Şeyhülislamların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 161-168.

⁹⁴³ Latif Beyreli, *Lehçetü’l-Lugat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Zeynep Sema Yüceşık, *Şeyhülislam Esad Efendi Atrabü’l-Âsar fî Tezkireti Urefâi’l-Edvâr* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1990); Hakkı Tekin, *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Atrabü’l-Âsar fî Tezkireti-Urefâi’l-Edvâr Adlı Eseri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk Din Musikisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Serkan Türkoğlu, *Şeyhülislâm Esad Dîvânî’nin Tahlîli* (Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Abdussamed Yeşiltaş, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi’nin Tahmîsleri ve Bânet Su’ad Tahmîsine el-’Uryânî Tarafından Yapılan Şerh* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010); Salim Raim Hodzha, *Şeyhülislâm M. Esad Efendi’nin “Tefsîrü’l-Âyâtü’l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Hassan Esmâeil Nezhad Teymour Abadi, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Behçetü’l-Lügat’i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2015); Kılıç, *Şeyhülislâm Ailelerinin Kültür ve Sanat Alanına Katkıları*; Eren, *Şeyhülislamların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*; Muammer Cıdık, *Lehçetü’l-Lügat ve Söz Varlığı* (Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁹⁴⁴ Mehmet Nur Doğan, *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997); Nurullah Yılmaz - M.Sadi Çöğenli, “Ebû İshâkzâde Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Ka’b b. Zuheyr’in ‘Bânet Suâd’ Kasidesine Yaptığı Tahmîs”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* V/16 (2005), 7-20; Cem Behar, *Şeyhülislâm’ın Müziği 18.Yüzyılda Osmanlı-Türk Müsîkisi ve Şeyhülislam Esad Efendi’nin Atrabü’l Asar’ı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Atrâbu'l-Âsâr fî Tezkire-i 'Urefâi'l-Edvâr:⁹⁴⁵ Tam adı *Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi'l-Edvâr* olup, *Tezkire-i Hânendegân* ve *Tezkire-i Mûsikîşinâsân* adlarıyla da tanınmaktadır. Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'ya (v. 1143/1730) ithaf edilen eserde Sultan I. Ahmed (salt.1603-1617) ile III. Ahmed (salt.1703-1730) devirleri arasında yetişen yüz kadar bestekârdan büyük bir kısmının biyografileri yer almaktadır. *Atrâbü'l-Âsâr*, Türk Mûsikî tarihinde yazılan yegâne "Mûsikîşinâslar Tezkiresi" olarak kabul edilmektedir.⁹⁴⁶

Atbâku'l-Etbâk:⁹⁴⁷ Zemahşeri'nin (v. 538/1144) *Atvâku''z-Zeheb* adlı eserini tanzîr eden Abdülmü'min b. Hibetullah el-İsfahânî'nin (v. 600/1204) *Etvâku''z-Zeheb*'ine nazire olarak yazdığı Arapça bir eserdir.⁹⁴⁸ "İnsanlara karşı yumuşak davran ve

2010); Abdussamed Yeşildağ, "Şeyhüslâm Mehmed Esad Efendi ve el-Kasîdetu'd-Dimyâtiyye Tahmîsi", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* X/31 (2010), 7-30; Mehmet Özdemir, "Mütercim ve Müellif Bir Şeyhüslâm: Hocaşâde Esad Efendi ve Eserleri", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* VI/2 (2011), 713-724; Mehmet Kalaycı, "Şeyhüslâm Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 99-134; Şükrü Maden - Can Doğan, "Şeyhüslâm Esad Efendi'nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi", *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 03-04 Kasım 2017, Amasya = From Past to Present International Religious Music Symposium, 2017*, 149-156; Mehmet Akif Alpaydın, "Şeyhüslâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn İsimli Eseri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 8 (2017), 357-394; Mehmet Akif Alpaydın, "Şeyhüslâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276; Şükrü Maden, "Osmanlılar'da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsîn Sûresi Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period II* (2018), 253-290; Hüseyin Akpınar, "Şeyhüslâm Mehmed Esad Efendi'nin *Atrâbu'l-Âsâr Fî Tezkire-i Urefâi'l-Edvâr* Adlı Eserinde Diyarbakırlı Mûsikîşinâslar", *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, 2018, 223-231; Ahmet Refik Altınay, "Osmanlı Şeyhüslâmlarının Terâcim-i Ahvâli: Şeyhüslâm ve Müftî'l-Enâm' Mehmed Esad Efendi 'Hoca Sa'dü'd-Din Efendi-Zâde'", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* V/8 (2018), 206.

⁹⁴⁵ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Atrâbu'l-Âsâr fî Tezkire-i 'Urefâi'l-Edvâr* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 1297, 54 vr.).

⁹⁴⁶ Akpınar, "Şeyhüslâm Mehmed Esad Efendi'nin *Atrâbu'l-Âsâr Fî Tezkire-i Urefâi'l-Edvâr* Adlı Eserinde Diyarbakırlı Mûsikîşinâslar", 223; Behar, *Şeyhüslâm'ın Müziği 18.Yüzyılda Osmanlı-Türk Mûsikisi ve Şeyhüslâm Esad Efendi'nin Atrabü'l-Âsar'ı*; Tekin, *Şeyhüslâm Esad Efendi ve Atrabü'l-Âsar fî Tezkire-i Urefâi'l-Edvâr Adlı Eseri*; Nuri Özcan, "Atrabü'l-Âsâr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/85; Yüceışık, *Şeyhüslâm Esad Efendi Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi'l-Edvâr*.

⁹⁴⁷ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Atbâku'l-Etbâk* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0771, 241-266 vr.).

⁹⁴⁸ Doğan, "Esad Efendi, Ebûishakzâde", XI/339-340.

büyükölük taslamayı bırak” cümlesiyle başlayan eser, vaaz şeklinde 100 makaleden olmaktadır.

Behcetü'l-Lügât:⁹⁴⁹Mehmed Es'ad Efendi (v. 1166/1753) *Lehcetü'l-Lügât* isimli çalışmasının açıklamalar kısmını çıkartılıp, eseri muhtasar hale getirmek suretiyle “*Behcetü'l-Lügât*” ismi ile yeniden kaleme almıştır. Eserde kelimeler harekelenmiş olup, okunuşlarını yazılmamıştır.⁹⁵⁰

Dîvân:⁹⁵¹Eser, pek çok na't, kaside, tahmis⁹⁵², gazel⁹⁵³, murabba⁹⁵⁴, kıt'a, beyit, Farsça gazel, tarih, lugaz⁹⁵⁵ ve muammadan⁹⁵⁶ oluşan yaklaşık 400 eseri içermektedir. Mehmet Nur Doğan tarafından “*Şeyhülislam Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*”⁹⁵⁷ adı altında basılmıştır.⁹⁵⁸

Güfte ve Besteleri: Türk mûsiki tarihinin önemli musikişinaslarından olan Esad Efendi'nin hem dînî, hem de diğer alanlarında beste⁹⁵⁹, nakış⁹⁶⁰, kâr⁹⁶¹, semâî⁹⁶² ve

⁹⁴⁹ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Behcetü'l-Lügât* (Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 4694, 320 vr.).

⁹⁵⁰ Abadi, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Behcetü'l-Lügât*'i, 5.

⁹⁵¹ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Dîvân-ı Es'ad* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1747, 16-55-11-20 vr.).

⁹⁵² Bir gazelin her beytinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde üç mısra ilâve edilerek oluşturulan beş-yedi bendlik musammatlara verilen ad; bkz.İskender Pala - Filiz Kılıç, “Musammat”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/233-235.

⁹⁵³ İsmail Hakkı Özkan, “Gazel”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/442-443.

⁹⁵⁴ Divan şiirinde, dörder mısralık bendlerden oluşan musammat nazım şeklindeki manzume; bkz.Pala - Kılıç, “Musammat”, XXXI/233.

⁹⁵⁵ Lafız veya mahiyet özellikleri belirtilerek bir nesnenin adının bulunması istenen, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bir belâgat terimi, genellikle manzum bir söz sanatı; bkz.İsmail Durmuş - Mustafa İsmet Uzun, “Lugaz”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/222-223.

⁹⁵⁶ Mesaj gizleme ve çözme yöntemleriyle klasik Arap, Fars ve Türk şiirinde içine isim gizlenmiş beyit ve kıtaları ifade eden bir terim; bkz.İsmail Durmuş - M.A.Yekta Saraç, “Muamma”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX/322-323.

⁹⁵⁷ Doğan, *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*.

⁹⁵⁸ Abadi, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Behcetü'l-Lügât*'i, 6; Yeşildağ, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Tahmisleri ve Bânet Su'ad Tahmisine el-'Uryânî Tarafından Yapılan Şerh*, 26; Doğan, *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*, 3.

⁹⁵⁹ Ââeddin Yavaşca, “Beste”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/543.

⁹⁶⁰ Türk mûsikisinde bir form; bkz. İsmail Hakkı Özcan, “Nakış”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/321.

⁹⁶¹ Türk mûsikisinin en büyük formunu ifade eder. Bestelenmesi bilgi, kabiliyet ve tecrübe gerektiren, ayrıca sanatta olgunluk derecesiyle ileri tekniğe ulaşmış olmayı icap ettirecek güç bir form olmasından dolayı “güç iş” mânasında bu isim kullanılmıştır. Bkz.İsmail Hakkı Özcan, “Kâr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/356.

⁹⁶² Nurettin Albayrak, “Semâî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/460.

şarkı⁹⁶³ formlarında pek çok eseri vardır.⁹⁶⁴ Fındıklı İsmet Efendi, Mehmed Esad Efendi'yi musikide Fârâbî'ye denk tutmaktadır.⁹⁶⁵ Ancak günümüze az sayıda eseri ulaşmıştır.

Gülzâr-ı İbrahim: Kaynaklarda Damat İbrahim Paşa'ya ithaf ettiği belirtilen bu eser çiçekçilik ilminden bahsetmektedir.⁹⁶⁶

Hulâsatü't-Tıbyân fî Tefsîri Sûreti Yâsin:⁹⁶⁷ Yâ Sîn Suresi'nin tefsiridir.

Lehçetu'l-Lügât:⁹⁶⁸ 3.661 maddeden müteşekkil, Osmanlı Türkçesi dönemine ait bir sözlüktür. Bu sözlüğü o döneme kadar yazılan tüm sözlüklerden farklı kılan özelliği; Türkçeden Arapçaya, Farsçaya ve Türkçeye mana açıklaması yapılmak suretiyle, Türkçe kelimeler esas alınarak hazırlanan ilk Türkçe sözlük olmasıdır. 1723-1732 yıllarında yapılan çalışma, I. Mahmud (salt.1730-1754) 'a sunulmuştur.⁹⁶⁹

Risâle fî İhtilâfî'l-Eş'arî ve'l-Matûridî:⁹⁷⁰ Eş'arî ve Mâturidî arasındaki ihtilaflı kırk mesele hakkında telif edilmiştir.⁹⁷¹

Tahmisleri:⁹⁷² Muhtelif gazellere Türkçe tahmisler; Arap edebiyatında önemli yere sahip olan bazı kasidelere Arapça tahmisler telif etmiştir.⁹⁷³

⁹⁶³ Mustafa İsmet Uzun, İsmail Hakkı Özkan, “Şarkı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/358-359.

⁹⁶⁴ Maden - Doğan, “Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi”; Yeşildağ, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Tahmisleri ve Bânet Su'ad Tahmisine el-'Uryânî Tarafından Yapılan Şerh*, 27.

⁹⁶⁵ Yeşildağ, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Tahmisleri ve Bânet Su'ad Tahmisine el-'Uryânî Tarafından Yapılan Şerh*, 27.

⁹⁶⁶ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Hulâsatü't-Tıbyân fî Tefsîri Sûreti Yâsin* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 0258, 111 vr.).

⁹⁶⁷ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Lehçetu'l-Lügât* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3146, 425 vr.).

⁹⁶⁸ Beyreli, *Lehçetü'l-Lugat*; Cıdık, *Lehçetü'l-Lügat ve Söz Varlığı*, 5.

⁹⁶⁹ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Risâle fî İhtilâfî'l-Eş'arî ve'l-Matûridî* (y.y.k., 1287).

⁹⁷⁰ Mehmet Kalaycı, “Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 99-134.

⁹⁷¹ Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi, *Kaside-i Bürde Tahmisi* (y.y.k., 1228).

⁹⁷² Yeşildağ, *Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Tahmisleri ve Bânet Su'ad Tahmisine el-'Uryânî Tarafından Yapılan Şerh*, 28.

Tefsîru Âyâtî 'l-Musaddera bi Kelimetî Rabbenâ:⁹⁷⁴Eserde, Kurân-ı Kerîm'de geçen peygamberler dualarının ve “Rabbena” kelimesinin geçtiği âyetler tefsir edilmiş, “Rabbena” kelimesinin geçtiği bazı âyetlerin dua ederken kullanılmasının uygun olmadığını özellikle belirtilmiştir.⁹⁷⁵

Tefsîru Âyeti 'l-Kürsî:⁹⁷⁶Bakara Sûresi2/255. Âyetinin tefsiridir.

Tefsîru Ayâtî 'n- Nasriyye:⁹⁷⁷Kur“ân-ı Kerimde nusret ve zafere dair 7 sûreden toplam 12 âyetin⁹⁷⁸ âyetin Türkçe tefsiridir. Eser, I. Mahmut (salt. 1730-1754)'a ithaf edilmiştir.⁹⁷⁹

Tefsîru Âyeti “ve 'l-Kamera Kaddernâhu”:⁹⁸⁰*Yâ Sîn Suresi 36/39. Âyetinin tefsiridir.*

NİTELİK: Sırtı, kenarları ve sertabı bordo, meşin, miklebli, ebru kâğıt kaplı harap mukavva cilt içindedir. İsim ve üzüm salkımı filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Türkçedir. 97 sayfalı mecmuanın 1b-12a nolu varaklarındadır.19 satırdan müteşekkildir. Cedvelleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Hem sayfa numarası verilmiş, hem de ta'kibe kullanılmıştır. Dibâce ve hâtıme mevcut olup, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eser ve müellif ismi dibâceden alınmıştır. Zahriye I-a'da kısa indeks kaydı, II-a'da “fi gurre⁹⁸¹ muharrem, sene 1227” tarihi ve temlik mührü bulunan eserin, cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresinin 2/255. Âyeti tefsir edilmiştir.

⁹⁷⁴ Ebûîshakzâde Mehmed Esad Efendi, *Tefsîru Âyâtî 'l-Musaddera bi Kelimetî Rabbenâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0771, 1-68 vr.).

⁹⁷⁵ Hodzha, *Şeyhülislâm M. Esad Efendi'nin “Tefsîrî 'l-Âyâtî 'l-Musaddera bi-Kelimetî Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 28-29.

⁹⁷⁶ Ebûîshakzâde Mehmed Esad Efendi, *Tefsîru Âyeti 'l-Kürsî* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 0032, 11 vr.).

⁹⁷⁷ Ebûîshakzâde Mehmed Esad Efendi, *Risâle-i Nasriyye -Tefsîru Âyeti 'n-Nasr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 1461, 6-21 vr.).

⁹⁷⁸ Bakara 2/214, 250, 286; Âl-i İmrân 3/126, 147; Âl-i İmrân 3/126; Rûm 30/4-5; Mü'min 40/51; Feth 48/ 1-3; Saf 61/13.

⁹⁷⁹ Doğan, “Esad Efendi, Ebûîshakzâde”, XI/339.

⁹⁸⁰ Mehmed Esad Efendi, *Tefsîru Âyâtî 'l-Musaddera bi Kelimetî Rabbenâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 0771).

⁹⁸¹ Osmanlıca tarih yazılımında “gurru” lafzı, kameri ayın başını ifade etmek için kullanılmaktadır.

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaath edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.”⁹⁸²

İSAM’ da kayıtlı bulunan yazma eser kütüphanelerinde Türkçe, Arapça, Farsça olarak te’lif edilmiş 102 adet mahtut Âyetü’-l Kürsî tespit etmiş bulunmaktayız.⁹⁸³ Şeyhülislâm Esad Efendi’ye ait risâlelerin sayısı ise 17 adettir.⁹⁸⁴ Ayrıca ilgili âyet

⁹⁸² Bakara 2/255.

⁹⁸³ Ayıntâbî, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Şry., 7, 29-31 vr.); Mollazâde eş-Şîrvânî, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 256/2, 15-18 vr.); Bikâî, *el-Fethu’l-Kudsî fi Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 387, 1-26 vr.); Tablâvî, Mansur Sibtu’n-Nasir et-Tabalavi, *es-Sirru’l-Kudsî fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 76, 45 vr.); İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Risâle fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5340); Molla Gürânî, Şemsüddin Ahmed b. İsmail b. Osman el-Gürani, *Risâle fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 121, 316-317 vr.); Diğer nüshalar için bkz. İSAM.

⁹⁸⁴ Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 80), t.y.; Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 80, 52-59 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şazeli Tekkesi, 5, 8 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3645, 1-13 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 54, 8 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3645, 1-13 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 54, 8); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8050, 23b-31a vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3640, 57-65 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 333, 19 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 278, 8 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 23, 1-8 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 771, 69-76 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 256, 1-13 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru Âyete’l-Kürsî* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 19, 133-140 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsiru*

hakkında akademik çalışmalar da bulunmaktadır.⁹⁸⁵ Yine risâleyi Mustafa Özel incelemiş ve transkripsiyonunu da yaparak bir makale kaleme almıştır, makalesinde ilgili risâlenin, “*Âyetü'l-Kürsî Tefsîri Tercümesi*” ismi ile basılmış olan matbu nüshasının da olduğunu zikretmiştir.⁹⁸⁶

Türkçe olarak telif edilen eser, yaklaşık bir sayfalık dibâce ile başlamaktadır, dibâcede ilmi gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvelenin ardından dua edilmiş ancak hususi bir telif sebebi zikredilmemiştir. Akabinde, Besmele ve arapça Âyetü'l-Kürsî metni imla edilmiştir. Sahîh-i Müslim’de olduğu belirtilen, Übey b. Kâb’dan rivayet edilen Kur’ân’daki en büyük âyetin Âyetü'l-Kürsî olduğu ile ilgili Hadis-i Şerif⁹⁸⁷, namazlardan sonra Âyetü'l-Kürsî okumaya devam eden kimsenin kazanacağı ecir ve cennete girmesine ancak ölümün engel olduğu ile ilgili Hadis-i Şerif⁹⁸⁸, evden

Âyete'l-Kürsî (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3640, 57-65 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî ve Fedâilüha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertevniyal, 96, 25-38 vr.).

⁹⁸⁵ Burhan Baltacı, “Turkish Culture Traces on the Balkans-Manuscript Called Tefsîru Âyeti'l-Kürsî = El Yazması Eserler Örneğinde Balkanlarda Türk Kültürünün İzleri -Tefsîru Âyeti'l-Kürsî İsimli Yazma Eser”, *International Journal of Language Academy* VII/1 (2019), 93-101; Mehmet Çiçek, “Şeyhzâde Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn el-Kocavî’ye Nispet Edilen Tefsir Risaleleri ve Tefsîru Âyeti'l-Kürsî’si”, *Kocaelili Alimler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 31-51; Çöllüoğlu, “Safranbolulu Ali b. İbrâhim (ez-Za’ferânî) Efendi’nin Âyetü'l-Kürsî Hakkındaki Risâlesi”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019), 485-499; Burhan Baltacı, “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde Bulunan Tefsîru Âyet el-Kürsî İsimli Eser ve Tefsir İlmi Açısından Değeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, IV/6 (2017), 146-153; Osman Oral, “Fahreddin Râzî’ye Göre Âyetü'l-Kürsî’de Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu”, *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* IV/18 (2014), 221-240; Ali Muslu, *Abdurrahman Bin İsa Bin Mürşid El-Hanefî El-Mürşidi’nin El-Fethul-Kudsi Fi Tefsîri Ayetel-Kürsî Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Adem Ergül, *Mansur Sibt-u Nasıruddin et-Tablavi’nin hayatı ve Âyetü'l-Kürsî tefsirinin tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tefsir Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991).

⁹⁸⁶ Mustafa Özel, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Âyetü'l-Kürsî Tefsiri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 [Doç. Dr. Ahmet Gürtaş Hatıra Sayısı] (2003), 86.

⁹⁸⁷ Müslim, “Yolcu Namazı” 810; Ebû Dâvud, Vitir, 17.

⁹⁸⁸ Taberânî, *Mu’cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), III/83; Taberânî, *Mu’cemü'l-Evsat*, thk. Tarık b. Avadallah - Abdulmuhsin b. İbrahim el Hüseyinî (Kahire: Daru'l-Haremeyn, t.y.), VIII/92; Beyhaki, *Şuabü'l-İmân*, thk. Muhtâr Ahmed en-Nedvî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), IV/51, hadis hakkında zayıf değerlendirilmesi yapılmıştır; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât* (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), I/243,244, ilgili eserde hadisin tüm tarikleri değerlendirilmiş ve sahih değil, metruk, batıl değerlendirmeleri yapılmıştır; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994), II/148, hadisin Taberânî’de geçtiği ve isnadının hasen olduğu değerlendirmesini yapmıştır; Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2002), II/772,773, eserde rivayet isnadlarının hepsinin zayıf olduğu, ancak rivayetlerin çokluğunun hadisin sıhhatinin sağlam olduğunu gösterdiği belirtilmiştir; Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdissi'z-Za'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyi'ü*

çıkarken Âyetü'l-Kürsî okumanın fazileti ile ilgili bir rivayet⁹⁸⁹, tekrar Âyetü'l-Kürsî'yi namazın ardından okumakla ilgili bir rivayet⁹⁹⁰, uyumak için yatağa girince okunması ile ilgili diğer bir rivayet⁹⁹¹ ve Kur'ân'ın seyyidinin Bakara Sûresi, Bakara Sûresinin seyyidinin de Âyetü'l-Kürsî olduğu ile ilgili bir rivayet zikredilmiştir.⁹⁹²

Eserdeki hadis metinleri arapça imla edilmiştir. Bu rivâyetler esnasında Hz. Peygamber, birkaç satır boyunca Arapça ve Farsça tamlamalar kullanılarak sıfatları zikredilerek övülmüştür. Müellif, risâlesinin tamamında Cenab-ı Hakk'a ve Hz. Peygamber'e edebî sanatlar ve ağır bir üslûb kullanmak sûretiyle uzun medhiyelerde bulunmuştur.

Akabinde, "İ'râb" başlığı altında detaylı olarak âyetin dilbilimsel tahlili yapılmıştır. Risâle, "Beyan" başlığı ile devam etmiştir. Beyan bölümüne Kur'ân-ı Kerîm'in; Allah ve sıfatlarını marifet, şeriat-ı marifet ve ahiret-i marifet olmak üzere üç esasa şamil olduğu açıklanarak başlanmıştır. İlmü zikirin malum ve mezkura tâbi olduğu, Âyetü'l-Kürsî'nin de kendisinde ilmi tevhid ve sıfatı uluhiyye zikredilmesi hasebiyle en azam âyet olduğu açıklaması yapılmıştır ki, bu konuda Râzî (v. 606/1210) ile aynı görüştedir.⁹⁹³ El-Hayy ismi ve el-Kayyum isminin ebced⁹⁹⁴ hesapları yapılarak işâri yorumlarla beyanlarda bulunulduktan sonra kelimelerin mana

fî'l-Ümme (Riyâd: Dâru'l-Meârif, 1992), XIII/388, eserde ilgili hadis hakkında mevzu olduğu değerlendirilmiştir.

⁹⁸⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi 't-Turâsi'l-Arabî, 2002), X/II/229; Safûrî, "Nüzhetü'l-Mecâlis ve Müntehabü'n-Nefâis" (Mısır: Matbaatü'l-Kasteliyye, 1866), I/40, kaynaklarda hadisin sıhhati hakkında bir değerlendirme bulunamamıştır.

⁹⁹⁰ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), VIII/114; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Tarık b. Avadallah - Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni (Kahire: Daru'l-Harameyn, t.y.), VIII/92; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Teyşir bi Şerhi'l-Câmiu's-Sağîr* (Riyâd: Mektebetü'l-İmâmi's-Sâfi, 1988), VI/197, ilgili eserde hadisin sıhhatinin hasen olarak değerlendirildiği bildirilmiştir.

⁹⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1986), I/320,303; Beydâvî, *Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1997), I/154; Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), I/210,211; Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id, hadisin isnadı hakkında zayıf olduğu değerlendirilmiştir.*

⁹⁹² Deylemî, *Kitâbü'l-Firdevs bi-Me'ssûri'l-Hitâb*, thk. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlumiyye, 1986), II/324; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1986), I/302,303; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, VII/5, kaynaklarda hadisin sıhhati hakkında bir değerlendirmeye rastlanamamıştır.

⁹⁹³ Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1999), VII/6-7.

⁹⁹⁴ Arap alfabesindeki harfleri özel bir sırayla dizerek "Lâmelîf" hariç her birine bir rakam değeri verme işlemidir; bkz. Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*, 39.

açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamalar esnasında Mücâhid(v. 103/721)⁹⁹⁵, Zeccâc(v. 311/923)⁹⁹⁶’dan isimleriyle alıntı yapılmıştır.

Eserin devamında, “Tefsir” başlığı altında ayet-i kerimenin tevili yapılmıştır. Ardından bir varak kadar yazılan hâtimede yazının te’lif tarihi muammalı verilmek sûretiyle eser tamamlanmıştır.

Hâşiyede, Rasulullah yedi kat göklerin üzerindeki makama ulaştığı zaman, niyet ederek tek rek’atlık bir namaz kılması, selam verince Cibril aleyhi’s- selâmın tavsiyesi ile bir rek’at daha eklemesi, sonra Cenab-ı Hakk’ın emri ile bir rek’at daha eklemesi ve akabinde Allah Teâlâ’nın nazar etmesinin zikredildiği, kaynağı belirtilmemiş ve tarafımızca da tespit edilememiş olan bir rivayet zikredilmiştir. Eserin tespit ettiğimiz kaynakları; Mücâhid (v. 103/721) *Tefsîru Mücâhid*⁹⁹⁷, Zeccâc (v. 311/923) *Meâni’l-Kur’ân ve İ’râbüh*⁹⁹⁸, Zemahşerî (v. 538/1144) *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*⁹⁹⁹, Râzî (v. 606/1210) *Mefâtihu’l-Gayb*,¹⁰⁰⁰ Beydâvî (v. 685/1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*¹⁰⁰¹, Neseî (v.710/1310) *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*¹⁰⁰²’dir. Risâlede dirayet ve rivayet ağırlıklı tefsir metodlarının birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Âyetü’l Kürsî, dün olduğu kadar bugün de Müslümanların gece-gündüz ibadetlerinde vird-i zeban edindikleri meşhur bir âyet-i kerîmedir. Yazma eserler kütüphanesinde bulunan tüm mahtût Âyetü’l Kürsî tefsirlerinin makale, seminer, tez vb. akademik çalışmalar ile tenkitli tahkikli neşirleri yapılarak “*Osmanlı Dönemi Âyetü’l- Kürsî Tefsiri Koleksiyonu*” gibi bir başlık altında günümüze kazandırılmasını temenni etmekteyiz

⁹⁹⁵ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebu’n-Nîl (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmi’l-Hadîse, 1410), 1/248.

⁹⁹⁶ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l- Kur’an ve İ’râbüh*, I/336.

⁹⁹⁷ Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 1/248.

⁹⁹⁸ Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni’l- Kur’an ve İ’râbüh*, I/336.

⁹⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, I/300-302.

¹⁰⁰⁰ Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 1999), VII/6-7.

¹⁰⁰¹ Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, I/153.

¹⁰⁰² Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 1998, I/209.

2.1.13.Tefsîru Âyâti Nasriyye

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyâti Nasriyye

MÜFESSİR: Şeyhülsîlâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753)

MÜSTENSİH: Ahmed b. İbrahim

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Yaşadığı Dönem, Hayatı ve Eserleri, 2.1.13.Âyetü'l- Kürsî isimli eserde zikredilmiştir. Çalışmanın hacmini gereksiz artırmamak amacıyla tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Sırtı, kenarları ve sertabı bordo, meşin, miklebli, ebru kâğıt kaplı harap mukavva cilt içindedir. İsim ve üzüm salkımı filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Türkçedir. Sûre isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış, aynı şekilde keşideleri de kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 97 varaklı mecmuanın 13b-36b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Hem sayfa numarası verilmiş, hem de ta'kibe kullanılmıştır. Cedvelleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Zahriye I-a'da kısa indeks kaydı, II-a'da 667 tarihli temlik kaydı ve mührü vardır. Dibâce ve hâtimesi bulunan eserde ferağ kaydına rastlanmamıştır. Müellif ile eserinin adı ve ebced hesabı ile düşülen tarihi hâtime alınmıştır. Eserin, cildi sağlam olmakla birlikte bütün varaklarında yer yer okumayı güçleştiren mürekkep yanığı mevcuttur.¹⁰⁰³

¹⁰⁰³ Bkz. Ek-3.5.

İÇERİK: Dili Türkçe olarak te'lif edilen eserin konusu Kur'ân-ı Kerîm'de نصر lafzı ve müştaklârının geçtiği, Allah'ın yardımıyla ilgili ayetlerin tefsiridir. Bu konuyla ilgili 7 sûreden toplam 12 âyetin¹⁰⁰⁴ ve Nasr Sûresinin tamamının tefsiri yapılmıştır.

Esad Efendi'ye ait *Tefsir Âyâtî Nasriyye* isimli eserden Yazma Eserler Kütüphanelerinde bulunan beş adet nüsha tarafımızdan tespit edilmiştir.¹⁰⁰⁵ Ayrıca aynı konuda telif edilmiş farklı müelliflere ait nüshalar da mevcuttur.¹⁰⁰⁶ Mehmet Akif Alpaydın ilgili risâlenin transkripsiyonunu yaparak akademik makale kaleme almıştır.¹⁰⁰⁷ Aynı konuda yapılmış başka bir akademik çalışma tarafımızdan tespit edilememekle birlikte, risâlede yer alan âyetlerle ilgili çalışmalar mevcuttur.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁴ Bakara 2/214, 250, 286; Âl-i İmrân 3/126, 147; Âl-i İmrân 3/126; Rûm 30/4-5; Mü'min 40/51; Feth 48/ 1-3; Saf 61/13.

¹⁰⁰⁵ Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *er-Risâletü'n-Nasriyye fî'l-Evrad* (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 337, 74-96 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Nasriyye* (Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 1282, 1b-22b vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Risâle-i Nasriyye -Tefsiru Âyeti'n-Nasr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 92, 1-44 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Risâle-i Nasriyye -Tefsiru Âyeti'n-Nasr* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 1461, 6-21 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsir-Ayet-i Nasriye* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 163/2, 13b-36b vr.); ayrıca Mehmet Akif Alpaydın, Mısır Milli Kütüphanesinden de bir nüsha göstermiştir, detaylı bilgi için bkz. Mehmet Akif Alpaydın, “Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Es'ad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276.

¹⁰⁰⁶ Muhammed b. Mahmud Aksarayı, *er-Risâletü'n-Nasriyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 686, 184-190 vr.); Halebî Muhammed b. Abdullatif, *er-Risâletü'l-Fethiyyeti'n-Nasriyye li'l-Asakiri'l-İslâmiyye* (Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 16 vr.).

¹⁰⁰⁷ Mehmet Akif Alpaydın, “Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Es'ad Efendi'nin Nasriyye İsimli Eseri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276.

¹⁰⁰⁸ Mustafa Kara, “Teklîf ve Tahammül Kavramları Ekseninde Bakara Sûresi 286. Âyetin Muhtevasına Yönelik Bazı Mülâhazalar = Some Considerations on the Content of the 286th Verse of Surat of Baqara in the Context of Offer and Endurance”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/18 (2020), 71-90; Osman Oral, “Mâtürîdî ve Râzî'ye Göre Bakara Sûresi'nin Son İki Âyeti 'Âmenerresûlû'nde İmânî Hikmetler”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, V/17 (2018), 170-199; Mirza Tokpınar, “Kur'ân'ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliği Üzerine (El-Bakara Sûresi, 286. Âyet Örneği)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* V/2 (2005), 21-42; Abdülmuttalip Arpa, “Rûm Sûresi Çerçevesinde Beytûlmakdis'in Fethinin Müjdelenmesi -İbn Berrecân'ın İşârî Tefsir Yorumu”, *Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi = Journal of Islamicjerusalem Studies = Mecelletu Dirâseti Beyti'l-Makdis* XV/ (2015), 33-46; Abdülmuttalip Arpa, “Rûm Suresi Çerçevesinde Beytû'l-Makdis Fethinin Müjdelenmesi”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Bingöl University Journal of Theology Faculty* II/3 (2014), 205-219; Nihat Demirkol, “Sure-Konulu Tefsir Bağlamında Nasr Suresine Genel Bir Bakış”, *Genç Mütefekkirler Dergisi* 1 (2020), 76-110; Mehmet Emin Yurt, Nihat Demirkol, “Nasr Sûresinin 'Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Suver' Disiplini Çerçevesinde Analizi ve el-Esmâu'l-Hüsnâ'dan 'Tevvâb' İsminin İncelikleri”, *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı, 30 Aralık 2017/Iğdır = International Workshop on Religious Sciences, 30 December 2017/Iğdır* (Iğdır, 2017), 397-410.

Dibâceden, eserin I.Mahmut'a (v.1168/1754) sunulmak üzere kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Eserin te'lif yılı ise hâtimede şifreli olarak yazılmıştır.¹⁰⁰⁹

Eserde, öncelikle ayetlerin genel olarak dilbilimsel açıklamaları yapılmış gerekli yerlerde mana beyanında bulunulmuş, en sonunda da kısaca tefsir edilmiştir.

Tefsirde yer yer ebced hesabıyla gelecek yardım ve zaferle ilgili işârî yorumlar da yapılmıştır. İlgili ayetler tefsir edilerek; Allah'ın düşmanları ile Allah yolunda cihad etmek ve iman gereği olan bu yükümlülüğü yerine getirmekte sabır ve sebata teşvik; zaferin, silah-asker çokluğu ile değil iman ve iman gereği olan Allah'a tevekkül ile olduğu, batıl ne kadar güçlü olsa da, güçlenmeye devam etse de, Allah'ın azameti ve mü'minlerin sebat ve gayreti önünde zelil olup yıkılıp gideceği mesajı verilerek mü'minler cihada ve zafere teşvik edilmişlerdir. Ayrıca padişah, Allah'ın ve Rasûlünün halifesi olarak yeri geldikçe medh edilmiştir. Bu haliyle sanki padişahın huzurunda savaş için toplanmış İslâm ordusunu cihad için teşvik etmek, coşturmak üzere kaleme alınmış bir metin olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.

Risâle, müellifin edebiyat alanındaki marifeti ve Sultan'a sunulacak olması hasebiyle farsça ve arapça tamlamalarla tezyin edilerek oldukça ağır bir üslûbla kaleme alınmıştır.

Eserde 13b-15a'nın sonuna kadar dibâce yazılmıştır, kırmızı mürekkeple Bakara Sûresi başlığı atılıp 2/214. âyet-i kerîme yazılarak ve tefsire başlanmış, akabinde Mushaf sırası ile 7 sûreden toplam 12 âyetin¹⁰¹⁰ ve Nasr Sûresinin tamamının tefsiri yapılmıştır. Allah'ın yardımı konulu tüm ayetler tefsir edilmiştir.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْمُ الْبِاسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَرُزِلُوا حَتَّى يَقُولَ
الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ

“Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız? Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler, öyle sarsılmışlardı ki

¹⁰⁰⁹ M.Akif Alpaydın yazdığı makalede bu tarihi 1150/1737 olarak tespit etmiştir, bkz. Alpaydın, “Şeyhulislâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye isimli Eseri”.

¹⁰¹⁰ Bakara 2/214, 250, 286; Âl-i İmrân 3/126, 147; Âl-i İmrân 3/126; Rûm 30/4-5; Mü'min 40/51; Feth 48/ 1-3; Saf 61/13.

peygamber ve yanındakiler, "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?" diye niyaz etmişlerdi. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır."¹⁰¹¹

Bu âyetin tefsirinde irâbda kaynak olarak Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰¹² kullanılmış, Sîbeveyh'in (v. 180/796)¹⁰¹³ de ismi zikredilerek görüşü beyan edilmiştir.¹⁰¹⁴ Sebebi nüzûlda Vâhidî (v. 468/1076)¹⁰¹⁵ tefsirde İbn Kesîr (v. 774/1373)¹⁰¹⁶ kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Ahzâb Sûresi 33/62¹⁰¹⁷, Muhammed Sûresi 47/7¹⁰¹⁸, İnşirâh Sûresi 94/5-6¹⁰¹⁹ ayetleri de zikredilerek, âyetler ile özgün olarak tevîl edilmiştir.

17a-18a sonuna kadar Bakara Sûresi 2/250. âyetin tefsiri yapılmıştır.

وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

“Câlût ve askerlerinin karşısına çıkınca da "Rabbimiz! Bizi sabırla donat, bize sebat ver ve inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!" diye niyazda bulundular."¹⁰²⁰

Önce dilbilimsel açıklama yapılmış, kaynak olarak Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰²¹ kullanılmıştır. Ardından tefsire geçilmiş, kaynak olarak Râzî(v.

¹⁰¹¹ Bakara 2/214.

¹⁰¹² Semîn el- Halebî, *ed-Dürri'l- Masûn fî Ulûmi'l- Kitâbi'l-Meknûn*, II/380.

¹⁰¹³ Arap dili nahvi, sarfı ve fonetiği alanında ölümsüz bir telif ve zamanımıza ulaşan ilk hacimli eser olan *el-Kitâb*'ın yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir, bkz.: Mehmet Reşit Özbalıkcı, “Sîbeveyhi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/130-134.

¹⁰¹⁴ Kaynak tarafımızdan tespit edilememiştir.

¹⁰¹⁵ Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Esbâbü Nüzûli'l Kur'an*, ed. Asım bin Abdilmuhsin el-Hamîdan (Demmâm: Dâru'l-Islah, 1992), I/67.

¹⁰¹⁶ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (y.y.: Dârun Tayyibetün li'n-Neşri ve't-Tevziyeu, 1999), I/572.

¹⁰¹⁷ Ahzab 33/62; “Bu, Allah'ın daha önce gelip geçenler hakkında koyduğu kanundur; Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamayacaksınız.”

¹⁰¹⁸ Muhammed 47/7; “Ey iman edenler! Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır.”

¹⁰¹⁹ İnşirâh 94/5-6; “Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğü yanında bir kolaylık vardır.”

¹⁰²⁰ Bakara 2/250; “Câlût ve askerlerinin karşısına çıkınca da “Rabbimiz! Bizi sabırla donat, bize sebat ver ve inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!” diye niyazda bulundular.”

¹⁰²¹ Semîn el- Halebî, *ed-Dürri'l- Masûn fî Ulûmi'l- Kitâbi'l-Meknûn*, II/533.

606/1210)¹⁰²²kullanılmış, ayrıca ayet-i kerîme Nisâ Sûresi 4/59 âyeti¹⁰²³ de zikredilerek özgün olarak da tefsir edilmiştir.

18b-19b'nin sonuna kadar Bakara Sûresi 2/286. âyeti tefsir edilmiştir.

لَا يُكَافُّ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وَسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

“Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır. Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma! Bizi bağışla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim sahibimiz ve yardımcımızsın; artık inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!”¹⁰²⁴

Dilbilimsel açıklamalarda Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰²⁵, ardından nüzul sebebinde Vâhidî (v. 468/1076)¹⁰²⁶ kaynak olarak kullanılmıştır. Bunun yanında özgün olarak tefsirde ; “ليظهره” lafzı ile hazırda yapılmış olan yardıma, “فانصرونا على القوم” gelecek senelerde yapılacak olan fetihlere delâlet olduğu bildirilerek işâri yorumda bulunulmuştur.

19b'nin sonundan 20b'nin sonuna kadar Âl-i İmrân Sûresi 3/126. âyetin tefsiri yapılmıştır.

وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ

¹⁰²² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI/514.

¹⁰²³ Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir. Nisâ 4/59.

¹⁰²⁴ Bakara 2/286.

¹⁰²⁵ Semîn el- Halebî, *ed-Dürri'l- Masûn fî Ulûmi'l- Kitâbi'l-Meknûn*, II/697.

¹⁰²⁶ Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l Kur'ân*, I/95.

“Allah bunu, sırf size bir müjde olsun ve bununla kalpleriniz yatışsın diye yapmıştır. Zafer, yalnız güçlü ve hikmet sahibi Allah katından gelir.”¹⁰²⁷

Dilbilimsel açıklama ile başlayan eserde kaynak olarak Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰²⁸ kullanılmıştır, Cuma Sûresi 62/4¹⁰²⁹ âyeti de kullanılarak kısaca özgün bir tefsir yapılmıştır.

20b’nin sonundan 22a nolu varaklarda Âl-i İmrân Sûresi 3/147. âyeti tefsir edilmiştir.

وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

“Onların sözü şunu demekten ibaretti: "Rabbimiz! Günahlarımızdan ve işimizdeki aşırılıklardan ötürü bizi bağışla, sebatımızı arttır, kâfir topluluğa karşı bize yardım et!”¹⁰³⁰

Dilbilimsel açıklamalarda Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰³¹ kaynak olarak kullanılmıştır. Sebebi nüzul ve kısa tefsirinde Râzî (v. 606/1210)¹⁰³² kaynak olarak kullanılmıştır. Kısaca özgün olarak da tefsir yapılmış ve Âl-i İmrân Sûresi 3/144. âyeti¹⁰³³ zikredilerek tamamlanmıştır.

21a-24b nolu varaklarda Enfâl Sûresi 8/12 âyetinin tefsiri yapılmıştır.

إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبَّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَائِلِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ

“O sırada rabbın meleklere şunu vahyedyordu: Şüphesiz ben sizinle beraberim, iman edenlerin sebatlarını pekiştirin. Ben inkâr edenlerin kalplerine korku salacağım, artık boyunlarının üzerinden vurun, onların bütün parmaklarına vurun.”¹⁰³⁴

¹⁰²⁷ Âl-i İmrân 3/126.

¹⁰²⁸ Semîn el- Halebî, *ed-Dürri 'l- Masûn fî Ulûmi 'l- Kitâbi 'l-Meknûn*, III/388.

¹⁰²⁹ Bu Allah'ın lutfudur, onu dilediğine verir. Allah büyük lutuf sahibidir. Cuma 62/ 4.

¹⁰³⁰ Âl-i İmrân 3/147.

¹⁰³¹ Semîn el- Halebî, *ed-Dürri 'l- Masûn fî Ulûmi 'l- Kitâbi 'l-Meknûn*, III/433.

¹⁰³² Râzî, *Mefâtihi 'l-Gayb*, IX/381.

¹⁰³³ Âl-i İmrân 3/144; “Allah şükredenlerin mükâfâtını verecektir.”

¹⁰³⁴ Âl-i İmrân 3/126.

Tefsire dilbilimsel açıklama ile başlanmış, kaynak olarak Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰³⁵ kullanılmıştır. Zikredilen hikâye ile işârî yorumlar yapılarak tefsir edilmiştir. Nisâ Sûresi 4/45¹⁰³⁶. âyeti zikredilerek tamamlanmıştır.

24b-27a numaralı varaklarda Rûm Sûresi 30/4-5. Ayetleri tefsir edilmiştir.

وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ

“O gün müminler Allah’ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.”¹⁰³⁷

Birkaç cümle ile genel olarak kısaca irâb yapılmıştır. Ardından sebebi nüzul zikredilmiş ve kaynak olarak Vâhidî (v. 468/1076)¹⁰³⁸ kullanılmıştır. Tefsirde Taberî(v. 310/923)¹⁰³⁹kaynak olarak kullanılmakla birlikte, özgün işârî yorumlarda bulunulmuş, سَيَقْلِبُونَ lafzının ebced hesabıyla 1158-1159 yılında nasip olacak açıkparlak bir zafere işaret ettiği beyan edilmiştir. Hadîd Sûresi 57/12¹⁰⁴⁰. âyetin sonu ile ilgili âyetin tefsiri tamamlanmıştır.

27a-28a nolu varaklarda Mü’min Sûresi 40/51 âyeti tefsir edilmiştir.

إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ

“Elbette biz, hem dünya hayatında hem de şahitlerin hazır bulunacağı günde elçilerimize ve inanmış kişilere yardım ederiz.”¹⁰⁴¹

Genel olarak kısaca âyetin irâbı yapılmıştır, ardından özgün tefsirin yanında Râzî (v. 606/1210) kaynak olarak kullanılarak yapılan tefsir, Rûm Sûresi 30/6¹⁰⁴². ayetle nihayetlendirilmiştir.

¹⁰³⁵ Semîn el- Halebî, *ed-Dürü’l- Masûn fî Ulûmi’l- Kitâbi’l-Meknûn*, V/577.

¹⁰³⁶ Allah düşmanlarınızı daha iyi bilir. Gerçek bir dost (velî) olarak Allah yeter, bir yardımcı olarak da Allah kâfidir. Nisâ 4/45.

¹⁰³⁷ Rûm 30/4-5.

¹⁰³⁸ Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli’l Kur’ân*, I/344.

¹⁰³⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XX/66-70.

¹⁰⁴⁰ İşte bu büyük kurtuluştur. Hadîd 57/12.

¹⁰⁴¹ Mü’min 40/51.

¹⁰⁴² Rûm 30/ 6; “ Bu Allah’ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunun bilincinde değildirler.”

28a-30b nolu varaklarda Feth Sûresi 48/1-3. ayetlerin tefsiri yapılmıştır.

إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا
وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا

“Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah’ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi ve Allah’ın sana güçlü bir şekilde yardım etmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik.”¹⁰⁴³

Kısaca ayetlerin irâbı yapılmıştır. Özgün tefsirin yanında Taberî(v. 310/923)¹⁰⁴⁴, Mâtürîdî(v. 333/944), Râzî (v. 606/1210) kaynak olarak kullanılmıştır. Muhammed Sûresi 47/11¹⁰⁴⁵, âyeti zikredilerek ilgili âyetin tefsiri tamamlanmıştır.

30b-32b numaralı varaklarda Saf Sûresi 61/13. Âyeti tefsir edilmiştir.

وَأُخْرَى تُحِبُّونَهَا نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ وَبَشِيرٌ الْمُؤْمِنِينَ

“Hoşunuza gidecek bir şey daha var: Allah’ın yardımı ve yakın bir fetih! Haydi müminleri müjdele.”¹⁰⁴⁶ âyetinin dilbilimsel incelemesiyle başlanmıştır ve kaynak olarak Semîn el- Halebî (v. 756/1355)¹⁰⁴⁷ kullanılmıştır. Özgün tefsirin yanında Zemahşerî (v. 538/1144)¹⁰⁴⁸, Beydâvî (v. 685/1286) tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır. Âl-i İmrân Sûresi 3/138. Âyeti zikredilmek suretiyle konu bağlanarak ilgili âyetin tefsiri tamamlanmıştır.

32b-38b numaralı varaklarda Nasr Sûresinin tamamı tefsir edilmiştir.

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا

“Allah’ın yardımı gelip fetih gerçekleştiğinde; Ve insanların akın akın Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde; Rabbine hamdederek şanının yüceliğini dile getir ve

¹⁰⁴³ Feth 48/ 1-3 .

¹⁰⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, XXII/200; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX/290-291; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, XXVIII/65.

¹⁰⁴⁵ Bu, iman edenlerin yar ve yardımcılarının Allah olmasının, kâfirlerin ise böyle bir yardımcılarının bulunmamasının sonucudur. Muhammed 47/11.

¹⁰⁴⁶ Saf 61/13.

¹⁰⁴⁷ Semîn el- Halebî, *ed-Dürü’l- Masûn fî Ulûmi’l- Kitâbi’l-Meknûn*, X/321.

¹⁰⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vil*, IV/526-527; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l- ‘Azîm*, VIII/112.

O’ndan af dile; şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir.”¹⁰⁴⁹ Sûrenin irâbı yapılarak tefsire başlanmıştır. Ebû Hayyân (v. 745/1344)¹⁰⁵⁰ kaynak olarak kullanılmıştır. Sebebi nüzûlde, Vâhidî (v. 468/1076)¹⁰⁵¹ kaynak olarak kullanılmıştır. Beydâvî (v. 685/1286)¹⁰⁵² kaynak gösterilerek Allah’ın yardımı ve fetihten kastedilen mananın; Mekke’nin fethinin yanında sâir fetihlere işaret olduğu bildirilmiştir. Özgün olarak yapılan tefsirde, kelimelerin ebced değerleri üzerinden işârî yorumlar yapılmış, Cuma Sûresi 62/4¹⁰⁵³ ve İbrahim Sûresi 14/20¹⁰⁵⁴ ayetleri ile konu bağlanarak sûrenin tefsiri tamamlanmıştır. Eserin sonunda Sultan I. Mahmud için kısa manzum bir yazı kaleme alınmıştır.

Eserin kaynakları tarafımızdan nahiv alanında; Ebû Hayyan en Endülüî (v. 745/1344) *el-Bahrü’l-Muhît*, Semîn el Halebî (v. 756/1355) *ed-Dürü’l- Masûn*; Sebebi nuzûl alanında Vâhidî (v. 468/1076) *Esbâbü Nüzûli’l Kur’ân*; Tefsirde, Taberî (v. 310/923) *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Mâtürîdî (v. 333/944) *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, Zemahşerî (v. 538/1144) *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, Beydâvî (v. 685/1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, Râzî (v. 606/1210) *Mefâtihu’l-Gayb*, İbn Kesîr (v. 774/1373), İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725) 1725) *Rûhu’l-Beyân* olarak tespit edilmiştir. Ayrıca müellif eserinde, Sîbeveyh (v. 180/796), Ebû Bekr İbnü’l-Enbârî (v. 328/940), Ebû'l-Bekâ Ukberî (v. 616/1219), Kâdî Beydâvî (v. 685/1286) ve Şeyhülislâm Sâdi Çelebi (v. 945/1539)’ yi ismen zikretmiştir.

Eserde dirayet ve rivayet ağırlıklı tefsir metodu kullanılmıştır.

Risâlenin tahkik ve tercumeli neşrinin yapılarak kütüphane raflarında yerini almasını temenni etmekteyiz.

¹⁰⁴⁹ Nasr 110/1-2-3.

¹⁰⁵⁰ Ebû Hayyân, *El-Bahrü’l-Muhît*, 1999, X/563.

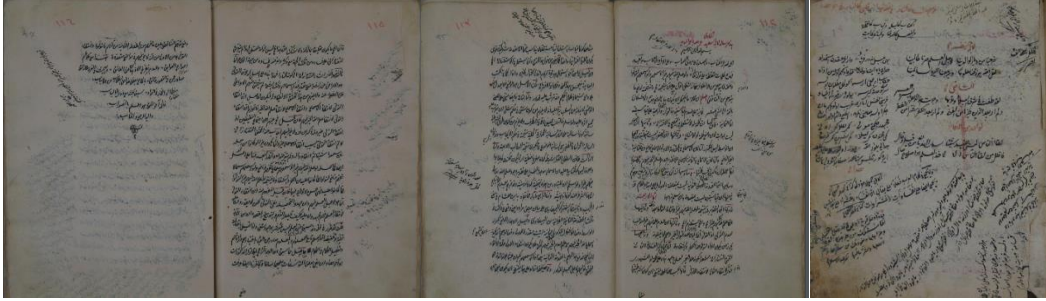
¹⁰⁵¹ Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli’l Kur’ân*, I/468.

¹⁰⁵² Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, V/344.

¹⁰⁵³ Cuma 62/ 4; “Bu Allah’ın lutfudur, onu dilediğine verir. Allah büyük lutuf sahibidir.”

¹⁰⁵⁴ İbrahim 14/20; “Allah’a göre bu zor bir şey değildir.”

2.1.14. Risâle fî Kavlihi Teâlâ “ve Lev Alim’allahü fihim Hayran”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Kavlihi Teâlâ “ve lev Alim’allahü fihim Hayran”

MÜFESSİR: Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd (v. 1176/1762)

DEMİRBAŞ NO: BY7712/10

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem.
1.1.7. *Şerhu’l-Besmele* isimli eserde zikredilmiş olup, çalışmamızın hacmini artırması endişesiyle tekrar etmemiş bulunmaktayız.

NİTELİK: Eser ciltsizdir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nestalik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Başlık, söz başları ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 265 sayfalı mecmuanın 54b-57a nolu varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Hem ta’kibe kullanılmış hem de sayfa numarası verilmiştir. Risâle ve müellif adı kırmızı mürekkeple yazılan başlıktan alınmıştır. Risâlenin cildi yoktur, varakları sağlam haldedir.

İÇERİK: Risâlede Enfâl Sûresi 8/23. Âyeti tefsir edilmiştir.

وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ

“Allah onlarda (inkârcılarda) bir hayır görseydi elbette kendilerine işittirirdi, eğer işittirseydi yine reddederek yüz çevirirlerdi.”¹⁰⁵⁵

Çalışmamızda, 9439/20 demirbaş numarası ile bir nüsha daha mevcuttur. Yine eserin, muhtelif kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.¹⁰⁵⁶ Aynı konuda telif edilmiş farklı müelliflere ait yazma eserler bulunmaktadır.¹⁰⁵⁷ Yapılan çok sayıda akademik çalışmanın yanında, son iki yılda ilgili konuda tahkikli neşr çalışmalarında artış olduğu gözlenmiştir.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵⁵ Enfâl 8/ 23

¹⁰⁵⁶ Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâletü fi Tefsîri Sureti 'l-Enfal* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 181); Hâdimî, Abdullah b. Muhammed b. Mustafa el-Konevi, *Risâle fi Tefsiri ve Lev Alime'llahü fihim Hayren* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 389, 88 vr.); Hâdimî, Ebû Saîd, *Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve Lev Alîmallahu fihim Hayram* (Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 611/2); Hâdimî, Ebû Saîd, *Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve Lev Alîmallahu fihim Hayram* (Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 319/8); Hâdimî, Ebû Saîd, *Tefsiri Velel Alimallahü fihim Sûretü'l-Enfâl* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 3000/9); Hâdimî, Ebû Saîd, *Def'u'l-İşkâli'l-Vakî fi Kavlihi Teâlâ ve Lev Alime'llahu* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 78-80 vr.).

¹⁰⁵⁷ İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Risâle fi Refi'l-İşkal fi Kavlihi Teâlâ ve Lev-Alim Allahu* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3579, 83b-85b); Meçhul, *Risâle fi Tefsir Aya Ve Lev'alim Allah fihim Hayran la-Asma'ahum* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 2787-03, 16-21 vr.); Meçhul, *Risâle Mûte'allika 'âlâ Kavlih Teâlâ fi Sureti'l-Enfâl ve Lev'ul Allah fihim Hayran* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah Efendi, 392-15, 137-138 vr.); Meçhul, *Risâle Mûte'allika 'âlâ Kavlih Teâlâ fi Sûreti'l-Enfâl ve lev'ul Allah fihim Hayran* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah Efendi, 392-15, 137-138); Meçhul, *Rislâe Fi Tefsir Kavlihi Te'âlâ Ve Lev Alim Allahu Fihim Hayran La Esma'ahum Fi Şerhi't-Telhis Li't-Teftazani*. (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3667-02, 14-20 vr.); Meçhul, *Ve Lev'alim Allah Fihim Hayran Ayeti Üzerine Talikat* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6326-16, 35-37 vr.).

¹⁰⁵⁸ Sayın Dalkıran, “Akkîrmânî'nin İrade-i Cüzîyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 173-179; Davut Küskü, *Kur'an'ın Kader Konusuna Bakışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Hasan Tefvîk Marulcu, “Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), 43-51; Abdülhamit Sinanoğlu, “Kur'an-ı Kerîm'de Allah'a İzafe Edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklene Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/13 (2009), 25-56; Sıtkı Güllü, “Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), 43-51; Murat Memiş, “Allah'a İzafe Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 93-133; Hamdi Gündoğar, “Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmî Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), 119-148; Hüsnâ Çelebi, *Elmalılı Hamdi Yazır'da İrade - Meşîet Kavramı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Harman Vezir, “İlâhî İlmin İhtiyârî Fiillerle İlişkisi (İnsan İradesine Bağlı Fiiller, Allah'ın Bilgisine Dâhil midir?) = The Relationship Between Divine Knowledge and Willful Actions (Are Willful Human Actions are Included Within God's Knowledge?)”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XII/2 (2014), 181-200; Mehmet Fatih Soysal, “Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin (ö. 1305/1888) el-Mebâhisü'd-Defîniyye fi Hakkî'l-İrâdetü'l-Cüz'îyye Adlı Eserinin Neşri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat*

Dergisi = Amasya Theology Journal] 5 (2015), 31-68; Faruk Görgülü, “Eş’arî’nin İrade Konusunda Yorumladığı Bazı Ayetlere Bütüncül Bir Bakış”, *skiyei: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal [Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, Eskiyei: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences]* 31 (2015), 129-146; Arif Aytekin, “Matürîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ında İrade ve Meşîet Yorumları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/2 (2018), 13-33; Aîşe Berire Dağlı, *İbn Acîbe’nin el-Bahru’l-Medîd Adlı Tefsirinde Meşîet Kavramı* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Hayrettin Nebi Güdekli, “Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde’nin Risâletü’l-İrâdeti’l-Cüz’iyye’sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 41 (2019), 85-129; Mustaf Borsbuğa, “Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî’nin İrâde-i Cüz’iyye ve İnsan Fiillerine Dair ‘Ta’dîl’-l-Akvâl fî Mes’eleli Halki’l-A’mâl’ Adlı Muhtasar Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi, Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* III/2 (2020), 215-246; Mustafa Borsbuğa - Coşkun Borsbuğa, “İrade-i Cüz’iyye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risale ve Haşiyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokadî’nin ‘el-İhtimalat’-l-Vakî’a fî Ef’âli’l-İbâd’ Adlı Risalesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî’nin ‘Haşîye ‘alâ Risâleti’l-İhtimalat’-l-Vakî’a fî Ef’âli’l-ibâd’ Adlı Haşiyesi = One Risalah and One Hashiyah on the Free Will (al-İrada al-Juz’iyya) and Human Actions: Musa Ibn Abdullah al-Pahlavani al-Tokasi’s (D. 1133/1721) ‘‘Al-İhtimalat al-Waqî’a fî Afal al-İbad and Ali Ibn Muhammad Ibn Hasan al-Rizawiyy’s ‘Hashiyah ala İhtimalat al-Waqia fi Afal al-İbad’”, *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 4 (2020), 57-100; Halil İbrahim Üçer, *Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde’nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefi-Kelâmi Kaynakları Üzerine*, ed. İhsan Fazlıoğlu (İstanbul: İlem Yayınları, 2020); Musa Sancak, *İmam Mâtürîdî ve Zemahşeri’nin, İrade ve Meşîet Konusuyla İlgili Âyet-i Kerimelere Dair Yorumlarının Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Mariam Shehata, “Ebû’l-Berekât el-Bağdâdî’de İlahi Önbilgi ve İnsanın Özgür İradesi Üzerine”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* VI/2 (2020), 95-128; Mustafa Borsbuğa - Coşkun Borsbuğa, “Cüzî İrade Hakkında Bir Risâle ve Şerhi: es-Sâdık el-Kayserî’nin ‘Risâle fî Ef’âli’l-İbâd Risâlesi’ ve İzzet ed-Divriki’nin ‘Şerhu Risâle fî Ef’âli’l-İbâd Şerhi’ = One Risalah and One Sharh On the Free Will (al-İradah al-Juz’iyya): al-Sâdık al-Qayşarî’s ‘Risalah fî af’âl al-ibâd’ and ‘İzzad Ahmad b. Husayn ‘Arif al-Divriki’s ‘Sharh risalah al-iradah al-juz’iyya’”, *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 5 (2021), 59-103; Mustafa Borsbuğa, “Muhammed b. Mustafa el-Alâî’ye Nispet Edilen Şerh-i İrâde-i cüz’iyye’nin Aidiyeti Hakkında Bir Değerlendirme = A Few Notes on the Attribution of the Epistle of Sharh al-iradah al-juz’iyyah to Muhammad Ibn Mustafa al-’Alâî”, *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 6 (2021), 121-159; Mustaf Borsbuğa, “İrade Özgürlüğünün Metafizik Temeli: Dâvûd-i Karsî’nin Risâle fî’l-İhtiyârât’-l-Cüz’iyye ve’l-İrâdât’-l-Kalbiyye Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi = Metaphysical Basis of Freedom of Will: Examination, Critical Edition and Translation of Dâwûd al-Qarsî’s Risâlâh fî’l-ikhtiyârât al-juz’iyyah wa’l-irâdât al-qalbiyyah”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 233-321; Dilek Burcu, “İsmail Konevî Efendi’nin Envârü’t-Tenzîl Hâşiyesinde Cüz’î İrade Tartışması =Free Will Discussion in Ismail Konawi’s Hashiyah on Anwar al-Tanzil”, *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 543-567; Zeynep Özdemir - Gülay Parlak Durmuş, “IV. Yüzyıl İslâm Kelâmında İrade Hürriyeti Anlayışları: Tarihi Bağlamında Bâkîlânî’nin İnsan Fiilleri Teorisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 377-398; Muhammed Ersöz, “Tefsirlerde Müşriklerin İnkâr Sebebi Olarak Şirki Allah’ın Meşietine Bağlama Sorunsalı = The Problem of Connecting Polytheism to Allah’s Wish as the Reason for Denial of the Polytheists in Tafsirs”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* XXV/1 (2021), 93-113; R. Ekrem Erdoğan, *Kur’ân’da Geçen İrade ve Meşîet Kavramlarının Semantik Tahlili* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor).

İlmî geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlayan dibâcede telif sebebi, zikrdilen âyetle ilgili müşkil ve tenâkuzu gidermek olarak bildirilmiştir. Müellifin ilgili âyetteki işgali ilm-i mantık ile izale etmeye çalıştığı eser, dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Harun Bekiroğlu, incelemiş olduğumuz Konya nüshasını esas alan tahkikli neşir çalışmasının yanında¹⁰⁵⁹, ilmî makale de kaleme almış olup, ilgili risâleyi inceleyen makalesinde eseri şöyle özetlemiştir: “Öncelikli olarak Hâdimî risâle’de, Enfâl 8/23 ayetinin Mantık kuralları çerçevesinde iktirânî kıyas sayılıp sayılamayacağına dair ileri sürülebilecek bütün görüşleri özet olarak ele almıştır. Daha sonra sırasıyla söz konusu yaklaşımları tahlil etmiştir. Toplam on iki maddeden oluşan cevapların sekizi, ayetin kıyas olamayacağını savunan görüşlerdir. Dördü ise ayetin kıyas olduğunu ifade etmektedir. Olası tüm itirazları dikkate alan Hâdimî kendi tercihini ise risâlenin sonunda “Hülasa” başlığı altında net olarak açıklamıştır. Hâdimî’ye göre bu görüşlerden bazılarının doğru olması mümkün olsa da ayetin kıyas olmadığına dair zikredilen cevapların birincisi ya da ayetin kıyas olduğuna dair olan cevapların sonuncusu daha isabetlidir. Ebû Said, Enfâl 8/23 ayetini on iki maddeyle tahlil etmiştir.”¹⁰⁶⁰

Risâlede kullanılan mantık örgüsü ise Bekiroğlu tarafından şöyle gösterilmiştir:¹⁰⁶¹

وَلَوْ عَلَّمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ . وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ وَ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مَعْرُضُونَ

Kıyas: İktirânî kıyas¹⁰⁶² Şekl-i Evvel/Birinci şekil

Küçük öncül: وَلَوْ عَلَّمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ

¹⁰⁵⁹ Bekiroğlu, Harun, “Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risâlenin Tahkikli Neşri”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 97-116; Bekiroğlu, Harun, “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 14/27 (2015), 51-81.

¹⁰⁶⁰ Bekiroğlu, “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri”, 72.

¹⁰⁶¹ Bekiroğlu, “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri”, 55.

¹⁰⁶² Önergeler/kaziyeler arasında لَكِنَّ edatı bulunmayan kıyasa iktirânî kıyas denilmektedir; İktirânî kıyasın dört şekli vardır: Birinci şekil, suğrâda haberin (mahmûl), kübrâda ise mübtedanın (mevzu) orta terim olduğu şekildir, bkz.: Ali Durusoy, “Kıyas”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), XXV/524, 525.

وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ وَ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مَغْرُضُونَ: Büyük öncül:

Önermeler: Şartlı önerme

Orta terim: اَسْمَعَهُمْ

Sonuç: وَلَوْ عَلِمَ لَلَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَتَوَلَّوْا

Risâlenin günümüze kazandırılmış olmasını memnuniyetle karşılamış olup, bu nitelikte çalışmaların sayısının artarak devam etmesini temenni etmekteyiz.

2.1.15. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Kuli’l-lâhümme Mâlike’l- Mülk”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Kuli’l-lâhümme Mâlike’l-Mülk”

MÜFESSİR: Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd (v. 1176/1762)

DEMİRBAŞ NO: BY9439/22

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem.
1.1.7. *Şerhu’l-Besmele* isimli eserde zikredilmiş olup, çalışmamızın hacmini artırması endişesiyle tekrar etmemiş bulunmaktayız.

NİTELİK: Sırtı yeşil deri, üzeri ebru kaplı, miklebli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Ciltte kurt yenikleri mevcuttur. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt

kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları ve keşideleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 19 satırdan müteşekkildir. 100b-102b nolu varaklardadır.¹⁰⁶³ varaklı bir mecmuanın içindedir. Tâ'kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. risâlenin kenarlarında hâşiye kayıtları mevcuttur. Risâle adı konusuna göre verilmiştir, müellif adı risâlenin başına kırmızı mürekkeple kaydedilmiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Âl-i İmrân Sûresi 3/18-19 ile 3/26-27 . âyetleri konu edilmiştir.

شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ
إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ
اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

“Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler. (Evet) O’ndan başka tanrı yoktur; O mutlak güç ve hikmet sahibidir. Allah katında din kesinlikle İslâm’dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur.”¹⁰⁶³

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُدِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِبَيْدِكَ
الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ
مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

“De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdırsın. Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın ve dilediğine sayısız rızık verirsın.”¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶³ Âl-i İmrân 3/18-19.

¹⁰⁶⁴ Âl-i İmrân 3/26-27.

Eser, tefsir konulu bir risâle olmayıp, ilgili âyetlerin namazların arkasından okunmasının fazileti hakkında rivâyet edilen hadisin¹⁰⁶⁵ sıhhati, zayıf hadisle amel edilmesi konusunda telif edilmiştir. “İsam Kütüphaneler” linkinde on iki adet mahtûmatbu nüshasını tespit ettiğimiz eserin¹⁰⁶⁶, Mehmet Çaba tahkikli neşrini yapmış bulunmaktadır.¹⁰⁶⁷

2.1.16. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Lâ Yezûgûne fîha”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Lâ Yezûgûne fîha”

MÜFESSİR: Küçük Ahmedzâde Ebu Bekr el-Âmidî (v.1190/1776)

DEMİRBAŞ NO: BY4197/7

TARİHSEL ARKA PLAN:Risâle, Aklî, naklî ilimler ile usul ve fûrû ilimlerinin tamamında mahir bir âlim olan Küçük Ahmedzâde Ebu Bekr el-Âmidî tarafından M. XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Müellif, II. Mustafa (salt. 1695-1703)

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mevzû'ât*, I/245, eserde, ilgili hadisin zayıf olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.

¹⁰⁶⁶ Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle fî Tefsîri -Kulill'âhümme Mâlike'l-Mülki* (Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 27017/16, 90B-91B vr.); Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle fî Kavlihi Teâlâ Kuli'llahumme Mâlike'l-Mülk* (y.y., 1302).; diğer nüshalar içib bkz. İsam.

¹⁰⁶⁷ Mehmet Çaba, “Hâdimî'nin Kulill'âhümme Mâlike'l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risalesi'nin Tahkikli Neşri”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* 1/1 (2018), 241-268.

ile I. Abdülhamid (salt. 1774-1789) arasında altı padişah döneminde yaşamıştır.¹⁰⁶⁸ Klasik dönemden modern döneme geçiş süreci olarak görülen 18. asır, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı askeri üstünlüğünü kaybettiği ve Avrupa'daki gelişmeleri dikkate almaya başladığı bir yüzyıl olmuştur. Büyük toprak kayıpları ve askeri başarısızlıkların neticesinde Osmanlı Devleti, bu yüzyılda çeşitli ıslahatlar yoluyla Batı karşısındaki güç kaybını telafi etme arayışına girdiği bir dönemdir.¹⁰⁶⁹

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Hafız Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir b. Ahmed el-Kârî el-Âmidî 'dir ve (1110 /1698) tarihinde Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir.¹⁰⁷⁰ Babası, Diyarbakır'ın zenginlerinden olup, kumaş üretimi ve ticareti yapan, merhametli ve cömert bir kişi olduğu nakledilen Küçük Ahmed Efendi'dir (v. 1140/1727).¹⁰⁷¹ Kaynaklarda; Allâme-i Şehîr¹⁰⁷², el-Âlimü'l-Fâzıl, el-Kâmilü'l-Âmil, Re'îsü'l-Ulemâ-i Âmid, Küçük Ahmedzâde¹⁰⁷³ ve'l-Üstâzü'l-Mudakkıku'l-Muhakkık" sıfatları ile tavsif edilmiş olup, Kur'ân hıfzını tamamlamasına müteakip "Hâfız Ebûbekir el-Kârî'" şöhretine de nail olmuştur.¹⁰⁷⁴ Aklî, naklî ilimler ile usûl ve furu ilimlerinin tamamında mahir, kıraatin her çeşidine en güzel surette vakıf; aynı zamanda muhaddis, müfessir, mütekellim bir âlim olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁷⁵ Meşhur âlim Abdülkerîm el-Âmidî'nin (v.1150/1737) ders halkalarına devam ederek hocasından üç icâzet almıştır.¹⁰⁷⁶ Hocalarından Mahmûd el-Ofî'den¹⁰⁷⁷ nahiv, mantık gibi dil ilimlerini; Mevlânâ Abdülhalîm el-Konevî'den¹⁰⁷⁸ fıkıh, bedî'¹⁰⁷⁹, hey'et¹⁰⁸⁰ ve hikmet gibi din ilimlerini tahsil etmiştir.¹⁰⁸¹ Eğitimi tamamlamasının akabinde

¹⁰⁶⁸ Bkz. Ek-1.15- Ek-1.22.

¹⁰⁶⁹ Sarıtaş vd., "18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme", I/12.

¹⁰⁷⁰ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/85.

¹⁰⁷¹ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/167.

¹⁰⁷² Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/169.

¹⁰⁷³ Bursalı Mehmet Tahîr, *Osmanlı Müellifleri*, I/311.

¹⁰⁷⁴ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/85.

¹⁰⁷⁵ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/91.

¹⁰⁷⁶ Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/86, 87.

¹⁰⁷⁷ Kaynaklarda hakkında bilgi tespit edilmemiştir.

¹⁰⁷⁸ Kaynaklarda hakkında bilgi tespit edilmemiştir.

¹⁰⁷⁹ Belâgat ilminin ifadeyi güzelleştirme usul ve kaidelerinden bahseden dalı; bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/320-322.

¹⁰⁸⁰ İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim; bkz. Tefîk Fehd, "İlm-i Felek", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/126-129.

¹⁰⁸¹ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/86.

önce Muslihuddin Lâri (v.979/1572)¹⁰⁸² gibi kıymetli âlimlerin müderrislik yaptığı Hüsrev Paşa (Hüsreviyye) Medresesinde¹⁰⁸³ ardından da, Diyarbakır surlarının Mardin Kapı bitişiindeki Hz. Ömer Camisi'nin yanında bulunan medresede ders halkası kurarak talebe yetiştirmiş, Hocası Abdülkerîm el-Âmidî'nin vefatının adından Diyarbakır reîsülulemâlîği görevine getirilmiştir.¹⁰⁸⁴ Ebû Bekir Efendi, mutasavvıf şeyhleri sürekli eleştirdiği ve onları tekfir ettiği öne sürülerek haksızca şikayet edilmiş, bunun üzerine Sultan Mustafa tarafından Mardin bölgesine sürgün edilmiştir; Mardin'de bir süre hadis rivayet edip öğretimde bulunduktan sonra affedilerek tekrar memleketine geri dönmüştür.¹⁰⁸⁵ Yetiştirdiği talebelerinden bazıları şunlardır; Kurşunlu Ömer el-Âmidî (v.1150/1737'den sonra)¹⁰⁸⁶, Palulu Alâeddin Efendi (v.1185/1771)¹⁰⁸⁷, Kurrâzâde Abdurrahman el-Âmidî (v.1190/1776-77)¹⁰⁸⁸, Abdülvehhâb el-Âmidî (v. 1190/1776-77)¹⁰⁸⁹, Ali el-Perçencî (v.1190 /1776-77)¹⁰⁹⁰, Alipaşalı Hafız Mustafa el-Âmidî (v.1180 /1766)¹⁰⁹¹, Soğanzâde Muhammed b. Muhammed el-İskilibî (v.1190/1776)¹⁰⁹², Seyyid Ömer Fadıl Câmîdî

¹⁰⁸² Hulusi Kılıç, "Lâri, Muslihuddin", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/LÂRÎ, Muslihuddin.

¹⁰⁸³ Diyarbakır'da XVI. yüzyılda medrese olarak inşa edilmiş olan yapı, zamanla câmi' haline gelmiştir. Evliya Çelebi, 1065'te (1655) geldiği Diyarbakır'ın eserlerini anlatırken Hüsrev Paşa Camii'nin Mardin Kapısı yakınında kalabalık cemaate sahip şirin bir ibadet yeri olduğunu belirtmiştir; bkz. Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Camii", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX/45-46.

¹⁰⁸⁴ Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), II/85-86-87, 91.

¹⁰⁸⁵ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/91.

¹⁰⁸⁶ Abdürrahim el-Amâsî Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Koleksiyonu, 2527), 96b; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/94.

¹⁰⁸⁷ Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 103a; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95.

¹⁰⁸⁸ Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 95b; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/94.

¹⁰⁸⁹ Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 67a; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/94.

¹⁰⁹⁰ Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 103a; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95.

¹⁰⁹¹ Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 95b; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95.

¹⁰⁹² Âkifzâde, *el-Mecmû' fî'l-Meşhûdve'l-Mesmû'* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 89a; Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95-96.

(v.1196/1782)¹⁰⁹³, Mustafa el-Bosnevî (v.1208/1793-94)¹⁰⁹⁴, Hacı Abdullah Efendi b. Hacı Ahmed et-Tânzî (v.1210 /1795-96)¹⁰⁹⁵, Ziyâeddin Abdullah Ahîskavî (v. 1218/1803)¹⁰⁹⁶. Yaklaşık yarım asır Diyarbakır’da ders verip öğrenci yetiştiren Ebû Bekir Efendi, ¹⁰⁹⁷الموت باب وكل الناس داخلة medlûlünce (1190/1776) senesinde rahmet-i Rahmân’a kavuşmuştur.¹⁰⁹⁸ Müellif hakkında, sadece bir akademik çalışma tespit edebilmiş bulunmaktayız.¹⁰⁹⁹

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Ezhârü’t-Tenvîl’alâ Envârü’t-Tenzîl: Beyzâvî’nin (v. 685/1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* isimli eserinin hâşiyesidir.¹¹⁰⁰

*Risâle fî’l-Farkî’s-Selbi ve’l-’Udul*¹¹⁰¹: Mantık ilmindeki icâbu’l-ma’dûl ve selb arasındaki farklar üzerine telif edilmiştir.¹¹⁰²

*Risâle fî’l-Farkî Beyne’s-Şey’i ve Nekîdih*¹¹⁰³

*Risâle fî’l-Müteşâbihât*¹¹⁰⁴

¹⁰⁹³ Bilâl Şanlı, *Osmanlı Dönemi Diyarbakırlı Dîvân Şâirleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 168.

¹⁰⁹⁴ Âkîfzâde, *el-Mecmû’ fî’l-Meşhûdve’l-Mesmû’* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 109b-110a; Emîrî, *Mir’âtü’l-Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95.

¹⁰⁹⁵ Âkîfzâde, *el-Mecmû’ fî’l-Meşhûdve’l-Mesmû’* (İstanbul Millet Kütüphanesi, 2527), 102b; Emîrî, *Mir’âtü’l-Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/95.

¹⁰⁹⁶ Emîrî, *Mir’âtü’l-Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/94; Cahit Baltacı, “Abdullah Ahîskavî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/80-81.

¹⁰⁹⁷ “Ölüm bir kapıdır, bütün insanlar o kapıdan girer.”

¹⁰⁹⁸ Emîrî, *Mir’âtü’l-Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*, II/88; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/311.

¹⁰⁹⁹ Muhammed Aslan - Ömer Aslan, “Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri”, *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*, 3 Cilt (Ankara: Manas Yayıncılık, 2019), 228-251.

¹¹⁰⁰ Aslan - Aslan, “Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri”, 3/240.

¹¹⁰¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/311.

¹¹⁰² Aslan - Aslan, “Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri”, 3/243.

¹¹⁰³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/311.

¹¹⁰⁴ Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ahmedzâde, *Risâle fî’l-Müteşâbihât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 1091, 151-164 vr.).

Şerhu Şemâ'ili'l-Muhammediyye: Tirmizî'nin (v.279/892)¹¹⁰⁵ eş-Şemâ'ilü'l-Muhammediyye¹¹⁰⁶ isimli eserinin şerhidir.¹¹⁰⁷

*Ta'likât'alâ Dîbâceti'd-Dürer*¹¹⁰⁸: Molla Husrev'in (v 885/1480)¹¹⁰⁹ *Gurerü'l-Ahkâm* adlı eserine yazdığı şerh olan *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurerü'l-Ahkâm*¹¹¹⁰ isimli eserine, Ebû Bekir Efendi'nin yazmış olduğu talikattır.

*Tefsîru Kavlihi Teâlâ "Rabbenâ Emettenâ İsnetyeni ve Ahyeytenâ İsnetyeni"*¹¹¹¹

*Tefsîru's-Şerîf'ale'l-Fâtiha*¹¹¹²

NİTELİK: Sırtı vişne rengi meşin, mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 139 sayfalı mecmuanın 41a-46 b numaralı varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre "Tefsîru Kavlihü Te'âlâ la Yeşugune Fiha" olarak verilmiştir, müellifin adı dibâceden alınmıştır. Dibâcesi bulunan eserde hâtime ve istinsah kaydı yoktur. Risâlenin sonu eksiktir. Eserin cildi yıpranmış, şirazesı dağılmıştır, varakları ise sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Duhân Sûresi 44/56. Âyeti tefsir edilmiştir.

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ

"İlk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklar."¹¹¹³

¹¹⁰⁵ Kandemir, "Tirmizî", XLI/202-204.

¹¹⁰⁶ Kandemir, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", XXXVIII/500-501.

¹¹⁰⁷ Aslan - Aslan, "Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri", 3/241.

¹¹⁰⁸ Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ahmedzâde, *Ta'likât'alâ Dîbâceti'd-Dürer* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 0812, 40-52 vr.).

¹¹⁰⁹ Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX/252-254.

¹¹¹⁰ Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/27-28.

¹¹¹¹ Ebû Bekir el-Âmidî Küçük Ahmedzâde, *Tefsîru Kavlihi Teâlâ "Rabbenâ Emettenâ İsnetyeni ve Ahyeytenâ İsnetyeni"* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 1076/58, 177a-177b vr.).

¹¹¹² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/311.

¹¹¹³ Duhân 44/56.

Eserin başka bir nüshasını tespit edememiş bulunmaktayız. Benzer konuda yazılmış farklı bir müelliflere ait mahtut risâleler mevcuttur.¹¹¹⁴ Tam olarak aynı konuda olmamakla birlikte, yine benzer konuda telif edilmiş akademik çalışmaları da tespit etmiş bulunmaktayız.¹¹¹⁵ Eserin sonu eksiktir.

Müellif, ilmî geleneğe uygun olarak hamdele ve salve ile başladığı dibâcede kendi ismini ve te'lif edeceği âyeti zikretmiş, ancak hususi bir telif sebebi belirtmemiştir. Risâlenin 41a-42b numaralı varaklarında zikri geçen ayet kısaca tefsir edilmiştir. Risâlenin konusu cennet ehlinin ilk ölüm dışında ölümü tatmayacak olmalarıdır. Râzî'nin (v. 606/1210)¹¹¹⁶ tefsirinde geçen her bahsi, muhtelif teviller yaparak özgün yorumları ile detaylandırarak açıklamıştır. Bu hali ile Mefâtihu'l Gayb'daki ilgili âyetin şerhi mahiyetindedir denilebilir. Ayrıca, İbn Arabî'nin (v. 638/1240) Fusûsu'l- Hikem isimli eserine, İbn Makkarî'nin (v.1041/1632)¹¹¹⁷ görüşüne ismen atıfta bulunmuştur. Risâle dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile te'lif edilmiştir.

42b-44b numaralı varaklarında tefsiri yapılan ayetten bağımsız olarak sarf konusunun genel bir tanımı yapılmış, ardından bablar, muhtelif ayetlerden örnek lafızlar ile detaylandırılarak işlenmiştir. 45a-46b numaralı varaklarda ise, yine genel bir tanımdan sonra bahislere muhtelif ayetlerden örneklendirme yapılarak nahiv konusu işlenmekle birlikte risâlenin sonundaki varaklar eksiktir.

¹¹¹⁴ İbn Sina, Hüseyin b. Abdullah el-Buhârî, *Risâle fî Hakikati'l-Mevt* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1834, 288-292 vr.); Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, Ebu Hamid, *Kitab fî Hakkı'l-Mevt* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 7896, 52 vr.); Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatib et-Teymî Râzî, *Risâle-i Hikmet-i Mevt* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 4821, 75-86 vr.).

¹¹¹⁵ Şule Gündüz, *Duhân Süresinin Konulu Tefsiri* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Abdulvahhab Sönmez, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ölüm ve Sonrası* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'ân'ın Amaçları Açısından Tatma Duyusuna Bir Bakış", *Ekev Akademik Dergisi* 18 (2004), 89-104.

¹¹¹⁶ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII/ 666.

¹¹¹⁷ Edip, biyografî yazarı ve hadisçidir: bkz. Ahmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/445-446.

Bu hali ile eserin tefsir kısmının tahkiki ve tercümesi, lisans veya lisansüstü talebeye ödevlendirme yaptırılarak günümüze kazandırılabilir kanaatimiz mevcuttur.

2.1.17. Tefsîrû Kavlihi Teâlâ “ve Hüve’llezî Halaka’s-Semavâti ve’l-Arzi fî Sitteti Eyyâm”

ESER: Tefsîrû Kavlihi Teâlâ “ve Hüve’llezî Halaka’s-Semavâti ve’l-Arzi fî Sitteti Eyyâm”

MÜFESSİR: Küçük Ahmedzâde Ebû Bekr el-Âmidî (v.1190/1776)

DEMİRBAŞ NO: BY1076/57

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem
2.1.17. Tefsîrû Kavluhü Teâlâ “Lâ Yezûgüne Fîha” isimli eserde zikredilmiştir, çalışmanın hacmini genişletmemek amacıyla tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Sırtı siyah deri ya da vinleks, ebru kaplı mukavva cilt içindedir. Siyah mürekkeple talik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir 206 sayfalı mecmuanın 176b-177a numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Sayfa numarası verilmiş, takibe kullanılmamıştır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifin adı dibâceden alınmıştır. Çok kısa bir dibâce bulunan eserde, hâtıme ve Dibâce, hâtıme, ferağ kaydı yoktur. Cilt

tamir görmüştür, sayfalarda hafif yıpranma, nem solması ve satır başlarında az miktarda mürekkep yanığı bulunmaktadır.

İÇERİK:

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

“Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur.”¹¹¹⁸

Eseri incelememiz sonucunda, Hûd 11/ 7. Âyetinin Beydâvî’nin (v. 685/1286) *Envârü’l-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* isimli eserin ilgili âyetinin hâşiyesi olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız, bu sebeble çalışmamızın kapsamının dışında kalmıştır.

2.1.18. Tefsîrû Kavlihi Teâlâ “Rabbenâ Emettenâ İsneteyni ve Ahyeeytenâ İsneteyni”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîrû Kavlihi Teâlâ “Rabbenâ Emettenâ İsneteyni ve Ahyeeytenâ İsneteyni”

MÜFESSİR: Küçük Ahmedzâde Ebû Bekr el-Âmidî (v.1190/1776)

DEMİRBAŞ NO: BY1076/58

¹¹¹⁸ Hûd 11/ 7.

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem
2.1.17. *Tefsîru Kavluhü Teâlâ “Lâ Yezûgûne Fîha”* isimli eserde zikredilmiştir, çalışmanın hacmini genişletmemek amacıyla tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Sırtı siyah deri ya da vinleks, ebru kaplı mukavva cilt içindedir. Siyah mürekkeple talik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 206 sayfalı mecmuanın 177a-177b numaralı varaklarındadır. 27 satırlıdır. Sayfa numarası verilmiş, takibe kullanılmamıştır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifin adı dibâceden alınmıştır. Çok kısa bir dibâce bulunan eserde, hâtime ve istinsah kaydı yoktur. Cilt tamir görmüştür, sayfalarda hafif yıpranma, nem solması ve satır başlarında az miktarda mürekkep yanığı vardır.

İÇERİK: Risâlede Mü'min Sûresi 40/ 11. Âyeti tefsir edilmiştir.

قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا أَثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا أَثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ

“Ey Rabbimiz!" diyecekler, "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?”¹¹¹⁹

Eserin iki nüshası daha bulunmaktadır.¹¹²⁰ Aynı konuda telif edilmiş farklı bir müellife herhangi bir risâleye rastlanamamıştır. Aynı konuda yapılmış akademik çalışmalar mevcuttur.¹¹²¹

Dibâcede ilmî gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvele zikredilirken hususi bir telif sebebi belirtilmemiştir. Eserin konusu âyette geçtiği üzere ölüm, kabir hayatı ve tekrar dirilmedir. Dirilmenin üç şekilde olabileceği belirtilmiş ve maddeler halinde;

¹¹¹⁹ Mü'min 40/ 11.

¹¹²⁰ Ebû Bekr el-Âmidî Küçük Ahmedzâde, *Ucale fî Tahkîki Bazi'l-Âyât* (Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1733/12, 107-108a vr.); Ebû Bekr el-Âmidî Küçük Ahmedzâde, *Ucale fî Tahkîki'l-Âyeti'n-Nâzile fî Evveli'l-Havâmim* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Burdur İl Halk Kütüphanesi, 0949-10, 20b-21b vr.).

¹¹²¹ Abdurrahim Kaplan, *Kur'ân-ı Kerîm'de Ölüm Olgusu* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Sinan Öge, “Kur'ân'da İnkârci Mazeretleri ve Geçersizliği”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 41-65; Mehmet Mahfuz Ata, “İki Defa Ölmek ve İki Defa Dirilmek (Mü'min Sûresi 11. Âyet Özelinde)”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XXIV/84 (2020), 449-474; Yunus Eraslan, “Modern Dönemde Tenâsühle İlişkilendirilen Âyetlerin Kelâmî Açından Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2021), 37-70.

Dünyada kulluk için, Kabirde sorgu ve ikram ya da azab için, Vakt-i ba's da hesap ve ceza için olduğu zikredilmiştir. Aynı şekilde ölümün de üç şekilde olabileceği belirtilmiş ve maddeler halinde; Babanın sülbünde ya da ananın rahminde nutfe iken ya da Adem (a.s.) gibi toprak halinde iken, Dünyada ölünmesi, Kabirde ilk sūra ile ölünmesi olarak zikredilmiştir. Bu maddeler arasında tercihte bulunulmamıştır. Genel olarak tefsir kaynaklarına bakıldığında ise ilgili âyet dört vecihte açıklanmıştır; İlki, Taberânî (v. 360/971) ve muhtelif hadis kaynaklarının İbn Mes'ûd'dan rivayet ettikleri hadiste, “Bu âyet Bakara Sûresi'ndeki.¹¹²² “...Ölü idiniz sizleri diriltti, sonra öldürecek sonra tekrar diriltecek...” âyeti gibidir. Babalarının sülbünde ölü iken Allah Teâlâ onları oradan çıkarıp diriltmiş, sonra onları öldürecek, öldükten sonra da tekrar diriltecektir.”¹¹²³ şeklinde yapılan açıklamadır. Kaynaklardan çoğunluğu sadece rivâyeti nakletmekle yetinirken¹¹²⁴, bir kısmı bu görüşü tercih etmiş¹¹²⁵, bir kısmı ise insanın nutfe halindeyken ya da babasının sülbünde iken bulunduğu cansız durumun ölüm olarak kabul edilmesini caiz görmeyerek, ölümden bahsedebilmek için öncesinde yaşam olması gerektiğini belirtmiştir.¹¹²⁶ İkinci görüş, Süddî (v. 127/745)'den rivâyetle: “Onlar dünya hayatında öldürüldüler. Sonra sorgulanmak üzere kabirde diriltildiler, sonra tekrar öldürüldüler ve sonra da ahirette tekrar diriltildiler.” açıklamasıdır. Bazı müfessir tarafından tercih edilen¹¹²⁷, bazıları

¹¹²² Bakara 2/ 28; “Cansız nesneler iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz.”

¹¹²³ Taberânî, *Mu'cemü'l- Kebîr*, IX/214 (Hadis no: 9044).

¹¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX/10; Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l- Leys*, III/199; Mâverdî, *en-Nüket ve'l- Uyûn*, V/146; Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, V/9; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 1997, VII/142; Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, V/106; Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî Necmeddin en-Nesefî, *et-Tefsîr fî ('İlmi)'t-Tefsîr*, thk. Sâriye Fayez Aclûnî (Beyrut: Dâru'l-Lübâb, ts.), XIII/94; Kelbî, *et-Teshîl li- 'Ulûmi't-Tenzîl*, II/228; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l- 'Azîz*, IV/549; İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV/297; Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, IV/70; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *El-Bahrü'l-Muhîr*, thk. Sadık Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), IX/241; İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, XVII/20; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver*, XVII/18; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VII/278; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, VII/269; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV/555; Ahmed Mustafa Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1946), XXIV/51; Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsir b. Abdillâh b. Nâsir et-Temîmî Sa'dî, *Tefsîrü'l-Kerîmî'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Mualla Luveyhik (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 733; İbn Âşûr, *Et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIV/97; Derveze, *et-Tefsîrü'l-Hadîs*, IV/358.

¹¹²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXI/360; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, VII/133.

¹¹²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII/494.

¹¹²⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, VII/269.

tarafından reddedilen¹¹²⁸, bazılarınca ise kabir azabının hak olduğuna delil sayıldığı söylenen¹¹²⁹ bu açıklamayı çoğu müfessir yorumsuz nakletmiştir.¹¹³⁰ İbn Abbas'a dayandırılan üçüncü tevilde, "Yüce Allah sizi yaratmadan önce toprak idiniz ki ilk ölümünüz budur. Bu halde ölü iken sizi diriltip yarattı ki bu da ilk dirilişinizdir. Sonra ölüp mezarlarınıza gidersiniz ki bu da ikinci ölümünüzdür. Kıyamet gününde sizleri tekrar diriltir ki ikinci dirilmeniz de bu olur. Bu şekilde iki defa ölmüş ve iki defa dirilmiş olursunuz." açıklaması yapılmıştır.¹¹³¹ Son olarak İbn-i Zeyd (ö. 71/690) tarafından yapılan, "İki kere öldürülmelerinden maksat, insanlar Hazret-i Âdem'in sulbünde iken Allah'ın onlardan misak aldıktan sonra onları öldürmesi ve daha sonra rahimlerde yarattıktan sonra doğup yaşamalarından sonra onları öldürmesidir. İki kere diriltilmelerinden maksat ise, insanların Hazret-i Âdem'in sulbünde iken diriltilip Allah'a ahd vermeleri, bir de rahimlerde oluşup dünyaya gelmeleriyle diriltilmeleridir." açıklamasıdır.¹¹³²

İncelediğimiz risâlede müellif, zikrettiği bu maddelerden kabir hayatının varlığının ehli sünnet ve'l cemmatı tarafından âyet ve mütevatir hadislerle desteklendiğini açıklamış, kabir hayatının hak olduğu ile ilgili olarak Kabirin ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukur olduğu¹¹³³ ve kabir

¹¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, IV/155.

¹¹²⁹ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XXVII/495; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XV/297.

¹¹³⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXI/360; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IX/10; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, V/146; Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, III/298; Necmeddin en-Nesefî, *et-Tefsîr fî ('İlmi)'t-Tefsîr*, XIII/94; Kelbî, *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*, II/228; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XXVII/495; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, V/53; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 1998, III/202; Ebû Hayyân, *El-Bahrü'l-Muhîr*, 1999, IX/241; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VII/133; İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, XVII/20; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII/161; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV/555; Âlûsî, *Rûhu'l Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, XII/305, 306.

¹¹³¹ Ni'metullâh b. Mahmûd Nahcuvânî, *el-Fevâtihi'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihi'l-Gaybiyye el-Mûdihâtü li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye* (Mısır: Dâru'-Rakabi, 1999), II/258; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, VII/278; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII/161.

¹¹³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXI/361; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, V/146; Ebû Hayyân, *El-Bahrü'l-Muhîr*, 1999, IX/241; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VII/133; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV/555.

¹¹³³ Tirmizî, "Kıyamet", 26.

sorgusunun bildirildiği¹¹³⁴ hadisler ve konu ile ilgili âyetler¹¹³⁵ zikredilerek risâle tamamlanmıştır.

Risâle rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Eserin tek başına telif ve tercümesi ile lisans öğrencilerine ödevlendirme yaptırılabilineceği; Müellifin tefsir konulu diğer risâlelerinin de dahil edileceği bir çalışma ile seminer ya da yüksek lisans tezi konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.19. İrşâdü'n-Nâsihin fî Tefsîri Ba'zı min Kelâmi Rabbi'l-Âlemîn

ESER: İrşâdü'n-Nâsihin fî Tefsîri Ba'zı min Kelâmi Rabbi'l-Âlemîn

MÜFESSİR: Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed el-Kayserî (v. 1253/1838)

DEMİRBAŞ NO: BY3542/5

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem:

1.1.9. *Risâle fî Hakki'l-Besmele* isimli eserde zikredilmiştir, çalışmanın hacmini gereksiz artırmamak amacıyla tekrar edilmemiştir.

¹¹³⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 32.

¹¹³⁵ “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.” (Âl-i İmrân 3/169).

“Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.” (Mü'min 40/46).

“Günahları yüzünden tûfanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerini Allah’a karşı koruyacak yardımcılar da bulamadılar.” (Nûh 71/25).

NİTELİK: Kırmızı, sahtiyan¹¹³⁶ cilt içindedir. Tac ve harf filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Arapçadır. 107 sayfalı mecmuanın 41b-42a numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Eserin orijinal halinde ta'kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır, kütüphane tarafından sonradan verilmiştir. Müellif ve Risâlenin ismi dibâceden alınmıştır. Hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Cildi ve varakları sağlam haldedir.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/183. Âyeti tefsir edilmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı.”¹¹³⁷

İncelediğimiz eserin dışında bir nüshaya daha rastlamış bulunmaktayız.¹¹³⁸

İsam'da yaptığımız araştırma neticesinde aynı konuda benzer başlıklar altında müellifi belli olan ve olmayan olmak üzere doksan dokuz risâle tespit etmiş bulunmaktayız.¹¹³⁹ Yine aynı konuda telif edilmiş bilimsel makaleler de mevcuttur.¹¹⁴⁰

Geleneğe uygun olarak hamdele ve salvele ile başlayan yaklaşık bir sayfalık eserde hususi bir telif sebebi zikredilmemiştir. Risâlede, Bakara Sûresi 183. Âyeti “لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” özelinde “Takva, ihlas, Cenab-ı Hakk'ın oruç ibadetini farz kılması konusundaki muradı” konuları kısaca ele alınmış, en sonda لَعَلَّ nin كُمْ zamirinden hal

¹¹³⁶ Doğal yollarla tabaklanıp, doğal yollarla boyanmış keçi derisi, bkz. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Konservasyon ve Araştırma Merkezi, “Klasik Türk Ciltlerinde Kullanılan Farklı Hayvan Derilerinin Özellikleri ve Hangi Hayvana Ait Olduğunun Tespit Edilmesi”, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1.

¹¹³⁷ Bakara 2/183.

¹¹³⁸ İbrahim b. Mehmed Kayserî Gözübüyükzâde, *İrşâdü'l-Nasihîn fî Tefsir-i Baz-i Ayet* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2119, 32-34 s.).

¹¹³⁹ Meçhul, *Tefsîru Âyete's-Savm* (Kastamonu YEK: 1537/02, 44b-47b); Zahidi, Necmeddin Ebü'r-Reca Muhtar b. Mahmud, *Fezâilü Şehri Ramazan* (Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1074/1, 1b-68a vr.); Meçhul, *Risâle fî Fezâil Şehri Ramazan* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kasidecizade, 719/14), diğer nüshalar için bkz. İsam.

¹¹⁴⁰ Mustafa Aslan, “Hoş Geldin Ey! Rahmet Mağfîret ve Kurtuluş Ayı Mübarek Ramazan”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 16/4 (1997), 216-240; Lütfi Şentürk, “Ramazan Mağfîret Ayıdır”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* VII/78-79 (1968), 261-262; Arslan, Adnan, “Bakara Sûresi 183-185. Âyetler Çerçevesinde Ramazan ve Orucun İşârî Yorumu”, *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences [Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi]* 42 (2020), 1007-1027.

olması ile ilgili çok kısa nahiv açıklaması ile eser tamamlanmıştır. Müellif, genel olarak orucun yemekten ve harama tevessül etmekten alıkoyarak nefsin şevhetini kırdığından, isyanlardan alıkoyduğundan, diğer ibadetlerin hepsinden daha güçlü olarak takvaya irşad ederek dareyn saadetine vesile olduğundan bahsetmiştir. Bu konuda Begavî (v. 516/1122)¹¹⁴¹, Zemahşerî (v. 538/1144)¹¹⁴², Râzî (v.606/1210)¹¹⁴³, Beydâvî (v. 685/1286)¹¹⁴⁴, Neseî (v. 710/1310)¹¹⁴⁵ ile aynı görüştedir; Reşid Rıza da 19. yüzyılda aynı görüşü beyan etmiştir.¹¹⁴⁶ Nitekim Zemahşerî (v. 538/1144)¹¹⁴⁷ ve Beydâvî'ye (v. 685/1286)¹¹⁴⁸ ismen atıfta bulunmuştur. En sonda surenin başında ve sonundaki temel konunun takva olduğunu ifade eden kısa bir hâşiye notu ve altında minhüvat imzası vardır. Genel değerlendirmede Âyet-i Kerime üzerine geniş bir tevil çeşitliliği söz konusudur; ortak paydada buluşulan: “Umulur ki orucun yasaklarından sakınırsınız veya Umulur ki günahlardan sakınırsınız” açıklamalarına ilave olarak Kurtubî (v. 671/1273)¹¹⁴⁹ ve Cessâs'ın (v. 370/980)¹¹⁵⁰ ilgili âyeti “imsaktan-iftara kadar orucu bozan hallerden uzak durmak” olarak fikhî tanımı, âyetle ilgili hadislerin zikredilmesi¹¹⁵¹ ve mana açıklamaları ile tevil ederken; Sa'lebî (v. 427/1035)¹¹⁵², Cenâb-ı Hakk'ın âyeti kerimenin başında kulunu muhatap olarak alarak ۞ nidâsı ile seslenmesinin tüm zorları kolay yapacak, elemeleri lezzete çevirecek ilahi bir ikram olduğunun altını çizerken; Kuşeyrî (v. 465/1072)¹¹⁵³ oruç tutan Müslümanları, orucun hududunu koruyup nefsini haramdan koruyan abidin orucu ile; müşahede ettiği sırları ifşa etmeyen, halini saklamaya sabreden arifin orucu olarak iki kısımda tevil etmiş;

¹¹⁴¹ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 2000, I/213.

¹¹⁴² Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, I/225.

¹¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, V/239-240.

¹¹⁴⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I/123.

¹¹⁴⁵ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 1998, I/158.

¹¹⁴⁶ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, II/116.

¹¹⁴⁷ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, I/225.

¹¹⁴⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I/123.

¹¹⁴⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, II/273.

¹¹⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/214, 215.

¹¹⁵¹ Buhârî, “Savm”, 1,2,; Müslim, “Siyâm”, 161, 163,164; İbn Mâce, “Siyâm”, 1; Nesâî, “Siyâm”, 41, 42;

¹¹⁵² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, II/61.

¹¹⁵³ Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât*, I/152.

Necmüddîn-i Dâye(ö. 654/1256)¹¹⁵⁴oruç tutmanın sayılı günlerde olduğunu, mükafatının ise sayılamayacak kadar büyük olduğunu vurgulamış; yine Bursevî (v. 1137/1725)¹¹⁵⁵ de oruç tutanlar fıkıh ilmindeki kaideleri yerine getirerek oruç tutan avam, fıkihtaki şartları yerine getirmenin yanında maddi- manevi tüm yasaklardan sakınan havâs ve son olarak da Allah’tan başka herşeye kalbini kapatan, masivaya oruçlu olan ehassü’l havâs olarak üç sınıfta tasnifetmiştir. Müellifler âyeti tafsilatlıca tevil etmişler ise de biz, birer satır lezzetlerini aksettirmekle iktifa etmiş bulunmaktayız.Eserin, lisans ya da lisansüstü talebeye tahkik ve tercume ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılabilceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.20. Risâle “ve İzâ Vagâe’l- Kavlü ‘aleyhim Ahracnâ Lehüm Dâbbe”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle “ve izâ Vagae’l- Kavlü ‘aleyhim Ahracnâ lehüm Dâbbe”

MÜFESSİR: Gözübüyükzâde İbrahim b. Mehmed el-Kayserî (v. 1253/1838)

DEMİRBAŞ NO: BY3542/5

¹¹⁵⁴ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî Necmeddîn-i Dâye - Ahmed Ferid Mezîdî, *Bahrü’l-Hakâ’ik ve’l-Me’ânî fî Tefsîri’(l-Kur’ân ve’)s-Seb’i’l-Mesânî* (Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-Ulumiyye, 2009), I/260.

¹¹⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, I/289.

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin Hayatı, Eserleri ve Yaşadığı Dönem:

1.1.9. *Risâle fî Hakki'l-Besmele* isimli eserde zikredilmiştir, çalışmanın hacmini gereksiz artırmamak amacıyla tekrar edilmemiştir.

NİTELİK: Kırmızı, sahtiyan cilt içindedir. Tac ve harf filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Arapçadır. 107 sayfalı mecmuanın 41a-41b numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Eserin orijinal halinde ta'kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Cildi ve varakları sağlam haldedir.

İÇERİK: Risâlede Neml Sûresi 27/82. Âyeti tefsir edilmiştir.

وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ

“Söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur.”¹¹⁵⁶

Risâle, kütüphane kayıtlarında bulunmamaktadır. Gözübüyükzâde İbrahim Efendi'nin 3542/5 nolu *İrşâdü'n-Nâsihin fî Tefsiri Ba'z min Kelâmi Rabbi'l-Âlemîn* isimli risâlesini incelerken, tarafımızdan fark edilmiş, kütüphane yetkilileri tarafından, tekrar demirbaş numaralandırılması yapılamayacağı bildirilmiş ve tezimizde tarafımızdan bilgilendirme yapılması uygun görülmüştür.

Aynı konuda yazılmış mahtut risâleler mevcuttur.¹¹⁵⁷ Yine aynı konuda telif edilmiş akademik çalışmalar mevcuttur.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁶ Neml 27/82.

¹¹⁵⁷ Lütfullah, *Risâle fî İdahi Tefsiri Âyet vema min Dâbbetin fî'l-Ard* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 3654, 111-114 vr.); Hisâlî Abdurrahman Çelebî b. Eyyûb Sârûhân, *Kitâbü Tercihî'l-Beyyinât* (Kastamonu YEK: 387/08, 183b-195a).

¹¹⁵⁸ Deniz Susuz, *İslam Literatürde Dâbbetü'l Arz* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.); İsmail Cerrahoğlu, “Ye'cüc-Me'cüc Ve Türkler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 97-125; Mecdî Muhammed Şehavî, *Mesih Deccal Ve Ye'cüc İle Me'cüc*, çev. Ebu Muaz Seyfullah Erdoğan (Dimyat: y.y., 1992); Aziz Taşbolotov, *Yecüc ve Mecüc Hakkındaki Hadislerin İsnad ve Metin Açısından Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Necdet Ünal, “Kur'ân-ı Kerîm'de Dâbbe”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 157-190; Sümeyra Gençtürk, *İlâhî Dinlerde Ahir Zaman ve Kıyamet* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Dibâce, Hâtime, istinsah kaydı bulunmayan risâlenin başlangıcında hamdele-salvele de bulunmamakta olup sadece Besmele yazılarak başlanmıştır. Risâlenin konusu Neml Sûresi 82. Âyeti özelinde, ahir zaman alametlerinden “Dâbbetü’l- Arz ve Ye’cüc- Me’cüc”tür. Konu Hadis-i Şerifler ve ilgili rivayetler ile açıklanmıştır. Eserde Dâbbetü’l- Arz konusunda zikredilen hadislerin bir kısmını tahriç edebidik¹¹⁵⁹, diğer kısmını ise hadis kaynaklarında tespit edememiş olmakla birlikte, tefsir kaynaklarında zikredilmiş olduklarını müşahade etmiş bulunmaktayız.¹¹⁶⁰ Ye’cüc- Me’cüc ile ilgili; “Nuh(a.s.)’ın oğlu Yafes’in evlatlarından oldukları, Ye’cücün Türk oldukları, Me’cücün ise Ciylü ve Deylemlî oldukları, bazılarının boylarının uzun, bazılarının boylarının kısa olduğu, bitkileri yiyip, suları içip tüm arzı dolaşacakları fakat, Mekke- Medine ve Beytü’l- Makdis’e giremeyecekleri” zikredilmiş olup, hadis kaynaklarından bu rivayetleri tespit edememiş bulunmaktayız; zikredilen rivayetler bazı tefsir kaynaklarında ise kaynaksız olarak geçmektedir.¹¹⁶¹

Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Hüseyin Çelik, “Kur’ân’da ‘Dâbbetü’l-Arz’”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 41-57; Yasin Meral, “Ye’cüc ve Me’cüc Kelimelerinin Etimolojisine Dair”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LIX/2 (2018), 161-169; Mustafa Hocaoglu, “Dabbetü’l-Arz: İnsanın Yeniden Dirilişi = Dabbetü’l-Arz: The Resurrection of Human”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* XIII/73 (2020), 1040-1052.

¹¹⁵⁹ Tayâlisî, *el-Müsned* (Mısır: Dâru’l Hicr, 1999), II/394,395. Müslim, “İmân”, 249, “Fiten”, 40; Ebû Dâvûd, “Melahim”, 12; Tirmizî, “Tefsir”, 7,28; Muhammed b. Abdülvehhâb el Temîmî, *Ehâdis fi’l-Fiten ve’l-Havâdis* (y.y.: Dâru’l Kâsım, 1995), I/90.

¹¹⁶⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, XIX/497,498,499; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l- ‘Azîm* (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el - Bâz, 1998), IX/2923,2924,2925; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, X/VII/224; Mâverdî, *en-Nüket ve’l- ‘Uyûn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, t.y.), IV/226; Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Mecid* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), III/385; Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî, *Tefsîrû’l-Kur’ân* (Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1997), IV/115; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl* (2) (Riyâd: Dâru Tayyibe li’n-Neşr, 1997), VI/179; Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vîl*, III/384; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l- ‘Azîz* (Beyrut: Dârül-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), III/370; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2001), III/369; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, XXIV/572; Beydâvî, *Envaru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, IV/168; Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1998), II/621; Kelbî, *et-Teshîl li- ‘Ulûmi’t-Tenzîl*, I/II/107; Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, XIII/235,236,237; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l- ‘Azîm*, VI/212; İsmâîl Hakkî Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* (Beyrut: Daru’l-Fikr, t.y.), VI/372; Hâdimî, Ebû Saîd, *el-Berîkatü’l-Mahmûdiyye fi Şerhi’t-Tarikati’l-Muhammediyye ve’s-Şerî’ati’n-Nebeviyye fi’s-Sireti’l-Ahmediyye* (y.y.: Matbuatü’l Halebî, 1929), 181; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San’ânî el-Yemenî, *Fethu’l-Kadîr* (Beyrut: Dâru’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1993), IV/176; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l Me’ânî fi tefsîri’l-Kur’ânî’l- ‘Azîm ve’s-Seb ‘i’l-Mesânî* (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), X/232.

¹¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vîl*, II/746, IV/48; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, XXI/ 493, 499; Neseî, *Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 1998, II/319; Ebû Hayyân, *El-Bahrü’l-Muhîl*, 1999, VII/219,225.

Risâlede geçen rivayetleri 22 tefsir kaynağında tespit etmiş bulunmaktayız¹¹⁶², fakat rivayetlerin muhtevası ve imla sırası gözetildiğindediğer tefsirler tarafından kaynak olarak; İbn Ebû Hâtim (v. 327/938)'in *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Zemahşerî (v. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*, Râzî (v. 606/1210)'nin *Mefâtihi'l-Gayb*, Neseî, (v. 710/1310)'nin *Medârikü't-Tenzîl*, Ebû Hayyan en Endülüî (v. 745/1344)'nin *el-Bahrü'l-Muhît* isimli eserlerinin kaynak olarak kullanıldığı kanaatimiz mevcuttur. Risâle rivayet ağırlıklı tefsir metodu telif edilmiştir denilebilir.

Eserin, tahkik ve tercümesi ile ödevlendirme konusu olabileceği kanaatindeyiz.

2.1.21. Tefsîru Âyeti “Yâ Eyyüha'n-Nâs'budû”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “Yâ Eyyüha'n-Nâs'budû”

MÜFESSİR: Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî (v.1902)

DEMİRBAŞ NO: BY6172/8

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî (v.830-1902) tarafından M.XIX yüzyılda kaleme alınmıştır.

¹¹⁶² Bu kaynaklar dipnotlarda zikredilmiştir.

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Ali Rıza bin Hacı Mehmed Rüştü bin Hacı Osman el Yalvacî'dir. 1246/1830 tarihinde Yalvaç'ta doğmuştur. Eğitimine Yalvaç'ta Musa Hocaîde Efendi'den¹¹⁶³ hafızlığını ikmal edip, İsa Efendi'den¹¹⁶⁴ sarf öğrenerek başlayan Ali Rıza Efendi, İstanbul'da Hacı İbrahim Efendi'den¹¹⁶⁵ ders görmüştür. Öğrenimini tamamlamak üzere Konya'ya geçmiş Nakipzâde Medresesinde müftü Abdüllâhat Efendi'den (v.1264/1848)¹¹⁶⁶ ilim tahsil etmiştir, Konya'da dört yıl kalan Ali Rıza Efendi, bu müddet içinde Tasavvûratı¹¹⁶⁷ da öğrenmiştir. Sonra Afyonkaralnisar'a giderek Hamzabeyzâde Ebû Bekir Sıtkı Efendi'den¹¹⁶⁸ İslâmi İlimler tahsilini beş senede tamamlayarak icâzetnâme almıştır. Hocası Ebû Bekir Sıtkı Efendi, Ali Rıza Efendi'yi de alıp, İstanbul'a gitmişler ve orada İkinci Mecliste hazır bulunmuşlardır. Ali Rıza Efendi, İstanbul'da huzur derslerine de devam etmiş, hocası Ebu Bekir Sıtkı Efendi'nin vefatı üzerine, ders vekili Birgili Ali Efendi'den¹¹⁶⁹ ders almaya devam etmiş ve buradan da icazet almıştır. Daha sonra Vidinli Ömer Efendi'den¹¹⁷⁰ de ders okumuş, Çarşamba'da Koğacı Dede Medresesinde kalmıştır. Ali Rıza Efendi, bu öğrenimden sonra Hamidiye imtihanına girip, mülâzemat tezkeresi almıştır.¹¹⁷¹ Üç sene sonra niyabet imtihanını¹¹⁷² kazanarak kadılık için rütbe-i râbiadan¹¹⁷³ ehliyet-name almıştır. 1270/1853 tarihinden itibaren, Antalya/Kaş, İçel/Silifke, Kastamonu/Taşköprü, Sivas/Divriği, Elazığ/Arapkir, Konya/Karaman, Bursa/Aydıncık kazalarında kadı naibliği yapmış,¹¹⁷⁴ İznik, Yalvaç, Beyşehir

¹¹⁶³ Kaynaklarda hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁶⁴ Kaynaklarda hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁶⁵ Kaynaklarda hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁶⁶ Uz, *Konya'nın Velileri, Âlimleri*.

¹¹⁶⁷ Muteahhirin dönemi mantıkçılarınca ; "Kavramların analizi, delâlet türleri, beş tümel, tarif" konularının işlendiği bölümün adı; bkz. Mahmut Kaya, "Tasavvur", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/126-127.

¹¹⁶⁸ Kaynaklarda hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁶⁹ Kaynaklarda hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁷⁰ Kaynaklarda bu isimde bir âlime rastlanamamıştır, ancak Mustafa İbn Ömer el- Vidinli (v. 1855) isimli şahısın sözü geçen kişi olabileceği kanaatimiz mevcuttur; bkz. Sefer Hasanov, "Vidinli Mustafa Efendi", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), II/652-653.

¹¹⁷¹ İlmiye mesleği adaylarının meslekî stajları ve görev bekleme süreleri için verilen belge; bkz. Mehmet İpşirli, "Mülâzemat", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/536-537.

¹¹⁷² Kadı naibliği imtihanı; bkz. Betül Kaya, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 10 (2020), 189-234.

¹¹⁷³ Kaza kadılığı-Sitte-i Anadolu'ya ait bir rütbe; bkz. İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

¹¹⁷⁴ Osmanlı hukukunda Kadılık görevinin vekili, temsilci veya yardımcısı; şer'î mahkemelerde hakimlere verilen ünvandır, "Kâdî" yerine kullanılmıştır, Nâib ünvanı, naiblerin Anadolu ve Rumeli kazeskerlerinin niyabetini (vekilliğini) yapmalarından mütevellid verilmiştir; bkz. Mehmet Zeki

naibliğinin ardından son memuriyet yeri olan Çorum'da 1320/ 1902 tarihinde vefat etmiştir. 45 sene vazife hayatı boyunca kazancını seyahat ve kitaplarına harcayan Ali Rıza Efendi, yazmış olduğu şiirlerinde “Fevzi, Pertevi” gibi mahlaslar kullanmış, nihayetinde “Rıza” mahlasında karar kılmıştır. Sülüs, nesih, talik, rik’a yazıda güzel ve işlek bir kalemi olan Hacı Ali Rıza Efendi’nin bu maharetini telif ve istisnah eserlerinde görmek mümkündür. Ayrıca kitapların cilt ve tezyin hususuna da oldukça dikkat etmiştir.¹¹⁷⁵

Tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır;

Tavzîhu'r-Râbûta fî Tevşîhi'l-Hakîkâ ¹¹⁷⁶

İkazu'n-Na'imîn ve İfhâmu'l-Kasırîn ¹¹⁷⁷

Münâcât ¹¹⁷⁸

el-Kasîdetü'l-İstîgfariye ¹¹⁷⁹

Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B., 1971), II/644.; Mehmet İpşirli vd., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), I/399; Betül Kayar, “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”; Mehmet İpşirli, “Nâib”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/312-313; Mehmet İpşirli vd., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), I/399.

¹¹⁷⁵ Müellif hakkında biyografi kaynaklarında bir bilgiye rastlamamış bulunmaktayız. Yalvaç Hacı Ali Rıza Efendi İlçe Halk Kütüphanesi'ne müellifin hayatı hakkında bilgi edinmek için başvurumuzun neticesinde, tarafımızca çalışmamızda zikrettiğimiz bilgileri içeren iki varaktan müteşekkil 4 Zilkade 1325/9 Aralık 1907 tarihli bir doküman ile bu dokümandaki bilgileri içeren bir adet lisans bitirme tezi gönderilmiştir; bkz. A. Türedi Tütüncü, *Yalvaç 'lı Hacı Ali Rıza Efendi Hayatı, Kütüphanesi, Eserleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, 1970). Kaynak olarak kullandığımız bu dokümanda zikredilen bilgilerin Hacı Ali Rıza Efendi'nin *Kâşifu'l-Gumum* isimli risâlesinin sonuna müellif tarafından düşülen tercüme-i hal yazısından alındığı bildirilmiştir. Tarafımızca, ilgili eserin ulaşılabilen tüm nüshaları incelenmiş ve herhangi bir tercüme-i hal zikrine rastlanamamıştır. Bkz. Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Kâşifu'l-Gumum mine'l-Umum* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 112, 87 vr.); Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Kâşifu'l-Gumum mine'l-Umum* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 107/4, 123b-182a); Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Kâşifu'l-Gumum mine'l-Umum* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 118, 150 vr.).

¹¹⁷⁶ Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Tavzîhu'r-Râbûta fî Tevşîhi'l-Hakîkâ* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 116, 35 vr.).

¹¹⁷⁷ Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *İkazu'n-Na'imîn ve İfhâmu'l-Kasırîn* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 102, 363 vr.).

¹¹⁷⁸ Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Münâcât* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 154, 9 vr.).

¹¹⁷⁹ Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *el-Kasîdetü'l-İstîgfariye* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 151/5, 98a-99a).

Müntehab-ı Şifâ'u'l-Mü'min ¹¹⁸⁰

NİTELİK: Kırmızı bez kaplı, miklebli cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 518 sayfalık mecmuanın.250a-260b numaralı varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Eser ve müellif ismi zahriyeden alınmıştır. Kütüphane tarafından “Müellif hattı” kaydı düşülmüştür. Cildi ve varakları sağlamdır, bazı sayfalarda hafif mürekkep yanığı vardır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/21. Âyeti tefsir edilmiştir.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.”¹¹⁸¹

Yaptığımız inceleme neticesinde eserin, Beydâvî (v. 685/1286)' nin *Envaru't-Tenzil* ve *Esrâru't-Te'vil* isimli eserinin ilgili âyetinin hâşiyesi olduğunu tespit etmiş ve bu sebeple çalışmamıza almamış bulunmaktayız.

¹¹⁸⁰ Ali Rıza b. Mehmed Rüştü Yalvacî, *Müntehab-ı Şifâ'u'l-Mü'min* (Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 1702/2, 81b-101b).

¹¹⁸¹ Bakara2/ 21.

2.1.22.Tefsîru Âyeti “ Fe Kul İstağfirû Rabbeküm”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “ Fe Kul Estağfirû Rabbeküm”

MÜFESSİR: Abdulhay¹¹⁸²

DEMİRBAŞ NO: BY944/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuanın genelinden 1137 tarihi tespit edilmiştir.

NİTELİK: Kahverengi, şemseli meşin kaplı harap mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple bozuk nesih hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 62 sayfalı mecmuanın 30a-31b nolu varaklarındadır. 17 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası ya da ta'kibe kullanılmamıştır, kütüphane tarafından numaralandırma yapılmıştır. Cedvel kullanılmamıştır. Varakların dört cephesi de daha ince uçlu kalemle yazıldığı anlaşılan hâşiye notu ile çevrilidir. Risâlede dibâce, hâtıme, Dibâce, hâtıme, ferağ kaydı kaydı bulunmamaktadır. Eserin ismi kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellif ismi yine kütüphane tarafından 31a nolu varakta siyah mürekkeple yazılıp, kırmızı mürekkeple daire içine alınan “Abdulhay” yazısına istinaden verilmiştir. Biz müellif ismi konusunda, eserin aynı yazı karakteri ile

¹¹⁸² Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

yazılarak 31b nolu varakta sona ermesi sebebiyle tam kanaat sahibi olamamış bulunmaktayız, bilindiği üzere ilmi gelenekte müellif isminin başta veya sonda olması beklendiğinden, eserin müellifi hakkında kesin bir şey söyleyememekteyiz. . Eserin cildi ve varak kenarlarında yıpranma ve hafif nem solması olmakla birlikte, okumaya engel teşkil eden bir durum söz konusu değildir.

İÇERİK: Risâlede Nuh Sûresi 71/10-11-12. Âyetleri tefsir edilmiştir.

فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ
وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا

“Dedim ki: "Rabbinizden bağışlanmanızı dileyin; O, çok bağışlayıcıdır. (Dileyin ki) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsın. Mallar ve oğullar vererek sizi desteklesin, size bahçeler versin ve sizin için ırmaklar akıtsın.”¹¹⁸³

Yaptığımız araştırmada, herhangi bir müellife ait aynı başlık altında telif edilmiş mahtûd bir risâle nüshasına rastlamamış bulunmaktayız. Yine aynı konuda akademik çalışmaya ulaşamamakla birlikte Nuh Sûresi konulu telif edilmiş makale ve teze ulaşılmış bulunmaktayız.¹¹⁸⁴

Risâleye başlanırken ilmi gelenekte olduğu üzere hamdele, salvale imla edilmemiş, sadece Besmele yazılarak başlanmıştır. Dibâce, hâtıme ve ferah kaydı bulunmamaktadır. Eserde, ilgili ayetler ışığında Allah(c.c)’a itaat ve önemi, maasiyetlerin sonuçları, tevbe-istiğfarın önemi ve neticesi, dua etmek gibi konular Nuh kavmi ve diğer peygamber kıssaları örneğinde kısaca işlenmiştir.

¹¹⁸³ Nûh 71/10-11-12.

¹¹⁸⁴ Zeki Tan, “Nûh Suresi Bağlamında Küresel Ahlâk Bunalımına Hz. Nuh’un Mesajının Katkısı”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi* VIII/16 (2010), 113-134; Hasan Keskin, “Sûre İç Bütünlüğü Açısından Nûh Sûresi’nin İncelenmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/2 (2009), 69-116; Fatih Pamuk, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Açısından Nûh Sûresi Tahlili* (Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Hasan Akman, *İlk Dönem Tefsirlerinde Nûh Sûresi Tefsiri ve Sûredeki Konuların Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

Eserde isimleri zikredilerek, Mukâtil b. Süleyman (v.150/767)¹¹⁸⁵, Sa'lebî (v.427/1035)¹¹⁸⁶, ismi zikredilmeden ise Râzî (v.606/1210)¹¹⁸⁷ kaynak olarak kullanılmıştır. Ayetler tefsir edilirken Hûd Sûresi 11/3.¹¹⁸⁸ âyeti örnek olarak verilmiştir. Konu ile ilgili Hz. İsa'nın, yağmur duasına çıkması ile ilgili bir hikaye anlatılmıştır. **نقول** denilerek özgün tefsirde de bulunulmuştur.

Varakların kenarındaki dört cepheye yazılmış olan hâşiyede; İsrâioğullarına yedi sene isabet eden kıtlık ve günâhkarlar tevbe edinceye kadar yağmur dualarının kabul edilmemesi, yine Hz Musa(a.s.) ve halkı ile ilgili aynı konuda “ Hikâye” başlığı ile muhtelif hikayeler kaleme alınmıştır. Ra'd Sûresi 13/11. Âyeti zikredilerek konu ile ilgili açıklamalar yapılmıştır.¹¹⁸⁹ Enes b. Mâlik'ten (r.a.), Hz. Peygamber'in (s.a.s.) dua ederken ellerinin arkasını çevirdiği ile ilgili rivayet nakledilmiştir.¹¹⁹⁰ Sa'd b. Ebî Vakkas(r.a.)'tan haram lokma yiyenin kırk gün duası kabul olunmayacağı ile ilgili hadis rivaet edilmiştir.¹¹⁹¹ Haram- helal konusunda açıklamalar yapılmıştır. Hz Süleyman (a.s.)'ın yağmur duasına çıkması ve bir karıncanın ayaklarını göğe kaldırıp dua etmesi ile suya kavuşulması hakkında hadis rivayeti nakledilmiştir.¹¹⁹² Hadis ve haberlerle detaylandırılan bu hâşiye notlarının konusu genel olarak; toplumda Allah'ın kitabı ile amel edilmediği takdirde yağmurun kesilmesi, kıtlık, kısırlık, hastalık, zulüm, kargaşa vb. musibetlerin görülmesidir. Son sayfada “Bazı hükemaya, “Biz dua ediyoruz fakat kabul edilmiyor, oysa ki Allah, “Dua edin, duanızı kabul edeyim”

¹¹⁸⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 450.

¹¹⁸⁶ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 44.

¹¹⁸⁷ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihi'l-Gayb*, XXX/651-652.

¹¹⁸⁸ Hûd 11/3; “Rabbınızden mağfiret dileyin, sonra O'na tövbe edin. Allah da sizi belirlenmiş bir süreye kadar dünya nimetlerinden güzelce yararlandırırsın, fazlasını yapan herkese de iyiliğinin karşılığını versin. Eğer yüz çevirirseniz, ben sizin başınıza gelecek o dehşetli günün azabından korkarım.”

¹¹⁸⁹ Ra'd 13/11; “...Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir. Onların Allah'tan başka yardımcıları da bulunmaz.”

¹¹⁹⁰ Ahmed b.Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşit vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), XX/25; Müslim, “Salâtü'l İstiska”, 895.

¹¹⁹¹ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Mu'cemü'l- Evsat*, VI/360; Nâsirüddin el-Elbânî, *Zaîfü't-Terğîb ve't-Terhîb* (Riyâd: Mektebetü'l- Meârif, t.y.), I/268,eserde ilgili hadis çok zayıf olarak değerlendirilmiştir.

¹¹⁹² Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musanne'fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1988), VI/62; Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Sünen-i Dârekutnî*, II/421, hadisin isnadı hakkında zayıf değerlendirmesi yapılmıştır.

buyuruyor”denilmesi üzerine duanın kabul edilmemesinin yedi sebebi zikredilmiştir. Ardından mevta kabre konulunca kabirden gelen nida ile ilgili bir yazı ile eser tamamlanmıştır.

Esasen “Abdulhay” ismi, 31a nolu varakta sayfa sonunda imlâ edilmesi, risâlenin ise 31 b nolu varakta bitmiş olması, risâlenin burada tamamlandığı, devam eden sayfada benzer konu ile ilgili sonradan faydalı bir not eklendiği ya da “Abdulhay” isminin müellif ismi olmayıp eserde zikredilen hikayenin kaynağı olarak zikredildiği ihtimallerini akla getirmektedir.

Eser rivayet ağırlıklı tefsir metoduyla tefsir edilmiştir denilebilir.

Eserin yazılış amacı toplumun irşadı olmalıdır; hâşiye notlarının yoğunluğu ve ayetlerin mesajlarını detaylandırarak açacak nitelikte hadis ve haber içerikli olması, üç ayet tefsirinden müteşekkil risâlenin vaaz-sohbet amaçlı bir telif ya da böyle bir mecliste alınan ders notu olduğunu düşündürmektedir. Günümüzde de aynı minvalde toplumun ihtiyacına cevap verebilecek niteliktedir.

Risâle, içeriği ve hacmi ile lisans öğrencilerine tahkik ve tercümesi yaptırılmak suretiyle ödevlendirme yaptırılarak, günümüze kazandırılmasının uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

2.1.23. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “İnne’llahe ‘alâ Külli Şeyin Kadîr”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “İnne’llahe ‘alâ Külli Şeyin Kadîr”

MÜFESSİR: Mehmed b. Mustafa el-Beyşehrî¹¹⁹³

DEMİRBAŞ NO: BY3465/30

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

NİTELİK: Şemseli, miklebli kahverengi tam meşin cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 276 sayfalı mecmuanın 164b-167b numaralı sayfalarındadır. Kütüphane tarafından verilen sayfa numarasına göre katalog kaydı yapılmıştır. Ta’kibe kullanılmamıştır, sayfa numarası verilmiştir; eserin orijinal sayfa numarasına göre; 179b-182b nolu varaklardadır. 25 satırdan müteşekkildir. Müellif adı dibâceden alınmıştır. Hâtıme ve Dibâce, hâtıme, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin ismi kütüphane tarafından dibâcede geçtiği üzere *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ İnnallahe ‘alâ Külli Şeyin Kadîr* olarak verilmiştir, Ancak bu kalıp, Kur’ân-ı Kerimde on farklı âyette geçmektedir.¹¹⁹⁴ Dibâcede ilgili ayet “ Ve lev Şâe’llahü le zehebe bi

¹¹⁹³ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

¹¹⁹⁴ Bakara 2/106-109-148; Âl-i İmrân 3/165; Nahl 16/ 70-77; Nûr 24/ 45; Ankebût 29/20; Fâtır 35/1; Talâk 65/12.

sem‘ihim ve ebsârihim. İnnallâhe ‘alâ Külli Şeyin Kadîr” olarak geçmektedir ve bu şekilde isimlendirilmesinin daha uygun olacağı kanaatinde bulunmaktayız.Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/20. Âyeti tefsir edilmiştir.

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Allah dileseydi onların işitme ve görmelerini büsbütün giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye kâdirdir.” ¹¹⁹⁵

Eserin başka bir nüshasına, aynı konuda yazılmış mahtut-matbu herhangi bir esere ve bu risâle hakkında yapılmış herhangi bir akademik çalışmaya rastlamamış bulunmaktayız. Çalışmamızda incelediğimiz diğer bir risâle olan 201/3 demirbaş numaralı Sadreddinzâde Muhammed Sadık Feyzullah Efendi’ye ait risâlede ise, Bakara Sûresi 20. Âyeti , “Münafıkların bunalımlı, sıkıntılı halleri ” konusunda telif edilmiştir.

Eser ilmî geleneğe uygun olarak hamdele- salvelenin yanında veciz bir dua başlayan dibâcede, müellifin yaşadığı dönemdeki ilmi tartışmaya cevaben kaleme alındığı zikredilmiştir.Risâlenin konusu, Bakara Sûresi 20. âyeti çerçevesinde إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ terkididir. عَلَى كُلِّ شَيْءٍ lafzının, vacib-muhal-mümkün açısından tanımı ve mahiyeti, Cenab-ı Hakkın Kudret /İrade sıfatı olması ile bunun yanında bu sığata binaen kulların iradesi ve fiilleri açıklanmıştır. Her şeye Kadîr olmasının ise, tüm mevzulara râci olduğu, bunun da iki şekilde vuku bulduğu, bunlardan birincisinin el-Hâdesü Hal; ikincisinin ise el-Mümkini hal olduğu ifade edilmiş konu detaylandırılarak açıklanmıştır. İlgili âyet, ilm-i kelam konusunda tevil edilmiştir. Müellif, Zemahşerî (v. 538/1144)¹¹⁹⁶ ve Beydâvî’nin (v. 685/1286)¹¹⁹⁷ tefsirlerine isimlerini zikrederek atıfta bulunmuştur.

¹¹⁹⁵ Bakara 2/ 20.

¹¹⁹⁶ Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vil*, I/87.

¹¹⁹⁷ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*, I/52-53-54.

İlmi Kelâm tartışmalarını konu alan çalışmada dirayet ağırlıklı tefsir metodu kullanılmıştır. Eserin Tefsir ve Kelâm öğrencilerinin yapacağı tahkik ve tercüme çalışmasının güzel bir seminer konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.2.4 Tefsîru Kavlihi “el-Hamdü li’llahi Halaka’s-Semâvâti ve’l-Arz”

ESER: Tefsîru Kavlihi “el-Hamdü li’llahi Halaka’s-Semâvâti ve’l-Arz”

MÜFESSİR: Remzi Efendi¹¹⁹⁸

DEMİRBAŞ NO: BY3546/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

NİTELİK: Orjinali ciltsiz olan eser, kütüphane tarafından onarım görmüş ve sırtı ve kenarları siyah meşin ebru kaplı mukavva cilt içine konulmuştur. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Arapçadır. Keşideleri siyah ve kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 169 sayfalı mecmuanın 1b-3a nolu varaklarındadır. 28 satırlıdır. Ta’kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Eserin cildi yenilenmiştir, varakları sağlam durumdadır Müellif ismi risale sonundan alınmıştır. Risâlenin zahriye sayfasından önceki sayfasında 1351 tarihi yazılmıştır. . Risâle adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir.

¹¹⁹⁸ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

İÇERİK: Eser, tefsir risâlesi değildir. Eser ismi kütüphane Kütüphane kayıtlarında “Tefsîru Kavlihi “Take’l-Hamdi li’llahi Halaka’s-Semâvâtî ve’l-Arz”” geçmekte olup, böyle bir âyet bulunmaması hasebiyle başlıkta düzeltme yapılmıştır. Kayıtlarda belirtilen numaralardan, 1b-3a numaralı varaklarda üç ayrı risâle tespit etmiş bulunmaktayız. İlk risâle, mecmuânın 1b-2a numaralı varaklarında bulunmaktadır. Kenarda kısa haşiye; “Kâdî’nin Tefsiri üzerine hâşiyedir”notu düşülmüştür. Dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamakta olan metinde, müellif ismi sonndan alınmıştır. Risâle, yeryüzünün tabakaları hakkında telif edilmiştir. Yedi tabaka olduğu, her tabakanın arasının beş yüz yıllık mesafe olduğu, her tabakada ancak Allah Teâlâ’nın bildiği mahlukâtın bulunduğu, bu konunun Kur’ân-ı Kerîm’de Talâk Sûresi 65/12. âyetinde¹¹⁹⁹ zikredildiği muhtelif kaynaklara atıflar yapılarak açıklanmıştır.

2a numaralı varakta aynı müellife ait, bir soru üzerine telif edildiği anlaşılan, kabir sorgusu hakkındaki bir hadisin¹²⁰⁰ manasının mecaz mı gerçek mi olduğu ve hadiste bulunan işgal ile ilgili kısa bir risâle mevcuttur.

2b den başlayıp devam eden varaklarda¹²⁰¹, bulunan son risâlenin “Allah Adem’i kendi suretinde yarattı”¹²⁰² hadisi hakkında sorulan soruya cevap olarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Hadisin sıhhati ve manası sorulmuştur, müellif Ali el Kârî’(v. 1014/1605)’den atıfta bulunarak konuyu açıklamıştır. Bu risâle de Remzi Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Bu konuda telif edilmiş bilimsel makale bulunmaktadır.¹²⁰³

BY3546/1 demirbaş nolu eseri incelememiz sonucunda, bir tefsir risâlesi olmadığını anlamış bulunmaktayız. Bu sebepten çalışmamızın dışında kalmıştır.

¹¹⁹⁹ “ Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah’tır. Allah’ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığını bilirsiniz diye O’nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir.” (Talâk 65/12)

¹²⁰⁰ Buhârî, Cenâiz,66.

¹²⁰¹ Bizim elimizdeki dijital görseller 1b-3a numaralı varaklar ile sınırlı idi, eserin devam ettiği kannatindeyiz

¹²⁰² Buhari, “İstizan”, 1; Müslim, Birr,115.

¹²⁰³ Çiftçi, Şaban, ““Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahric Ve Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 1-20.

2.1.25. Şerhu Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve lev Şâe Lehedâküm Ecmaîn”

ESER: Şerhu Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve lev Şâe Lehedâküm Ecmaîn”

MÜFESSİR: Muhammed el-İlmî¹²⁰⁴

DEMİRBAŞ NO: BY3551/14

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

NİTELİK: Zencirekli, şemseli miklepli, şirazesı dağınık, siyah meşin cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan risalenin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 148 sayfalık mecmuanın 68b-69a numaralı varaklarındadır. Eserin orijinal halinde ta'kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır, kütüphane tarafından sayfa numarası verilmiştir. Risâlenin ve müellifin ismi kütüphane kayıtlarında geçtiği şekli ile çalışmamıza alınmıştır.

İÇERİK: Eser ismi kütüphane kayıtlarında; “Şerhu Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Fe lev Şa’lele Helakum Ecmaîn”” olarak geçmektedir. Ancak yaptığımız araştırmada شاء fiili Kur’ân’da 56 yerde geçmekle beraber böyle bir kullanımı bulunmamaktadır. Doğrusu: ۞ وَلَوْ شَاءَ لَهَدِیْكُمْ أَجْمَعِیْنَ.

“....Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi.” (Nahl16/ 9) âyeti olmalıdır.

¹²⁰⁴ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

Yaptığımız inceleme neticesinde eserin, İmam Birgivî (v. 981/1573)’nin fikhî meselelerle ilgili görüşlerinin zikredildiği bir risâle olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Bu sebepten çalışmamızın alanının dışında kalmış bulunmaktadır.

2.1.26. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ve Levîâ Fadlu’llahi ‘Aleyküm”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “ve levîâ Fadlu’llahi ‘Aleyküm”

MÜFESSİR: Hüseyin b. Muhammed b. Mustafa¹²⁰⁵

DEMİRBAŞ NO: BY3853/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanamadığı gibi eserin telif tarihi de tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı siyah meşin, ebru kaplı mukavva cilt içindedir. Su yolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Arapçadır. 140 sayfalık mecmuanın 101b-103b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Risâle adı kütüphane tarafından konusuna göre “Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve Lev Efdal-Allah Aleyküm” olarak verilmiştir, ancak tarafımızdan “Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve Levîâ Fadlullahi aleyküm “ olarak düzeltilmiştir. Dibâce ve hâtime mevcut olup, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Müellif

¹²⁰⁵ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

adı dibâceden alınmıştır. Hâşiye notlarında yer yer okumayı güçleştiren mürekkep yanığı mevcuttur. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Nisâ Sûresi 4/83. Âyetinin son kısmı tefsir edilmiştir.

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا

“...Size Allah’ın lutfu ve rahmeti olmasaydı, azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz.”¹²⁰⁶

İncelediğimiz eserin başka bir nüshasına rastlamamış bulunmaktayız. Nisa Sûresi 83. Âyeti üzerine yazılmış mahtut bir esere¹²⁰⁷ ve bu konuda yapılmış akademik bir çalışmaya ulaşmış bulunmaktayız.¹²⁰⁸

İlmî gelenekte olduğu üzere esere hamdele ve salvele ile başlanmıştır. Dibacesinde müellif kendisine bu konunun sorulması üzerine eseri te’lif ettiğini zikretmiştir. Risâlede, âyette geçen ‘لَا’ istisnâ edatının, müstesnâ minhinin merciî hakkındaki vecihler zikredilmiştir. Bu minvalde oluşan muhtelif manaları tefsir edilmiştir. Müellif, “Beydâvî şöyle demektedir” diyerek konuya başlamıştır¹²⁰⁹. Yine ed-Dürri’l-Masûn’da¹²¹⁰ ‘لَا’ için on vecih zikredildiğini bildirmiştir. Risâle ismen atıfta bulunulan ve bulunulmayan müfessirlerin görüşlerine başvurularak te’lif edilmiştir. Ardından âyette geçen “Allah’ın lütfu” nedir, ameller neticesinde midir, tevfiķî midir, tefsir edilmiştir. Hâşiyesinde Allah’ın lütfu ile ilgili açıklamalar yapılmıştır, bu konuda Hz Meryem’in mevsimi olmayan taamla rızıklandırılmasının yanında, A’râf Sûresi 7/130, 133.¹²¹¹ âyetlerinden kesitlerle konu hakkında açıklamalar yapılmıştır.

¹²⁰⁶ Nisâ 4/83.

¹²⁰⁷ Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Hanefi, *Risâle fî Tefsiri Kavlihi Teâlâ - Ve Levla Fadlullahi aleyh* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 1384, 293-294).

¹²⁰⁸ Kalın, Faiz, “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Nisâ Sûresi 83. Âyeti ile İlgili Risâlesi”, *Ekmelüddîn Bâbertî’yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu* (Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014), s. 523-533.

¹²⁰⁹ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*, II/87.

¹²¹⁰ Semîn el- Halebî, *ed-Dürri’l- Masûn fî Ulûmi’l- Kitâbi’l-Meknûn*, IV/52-54.

¹²¹¹ “Andolsun ki biz de Firavun’a uyanları, ders alsınlar diye kuraklık yılları ve ürün kıtlığı ile cezalandırdık.” (A’râf 7/130).

“Biz de açık seçik mucizeler olmak üzere onların üzerine tûfan, çekirge, haşarat, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar ve günahkâr bir kavim olmakta direndiler.” (A’râf 7/133).

Risâlenin kaynakları; Râzî (V.606/1210) 'nin *Mefâtihu'l-Gayb* ¹²¹², Beydâvî (v.685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* ¹²¹³, Hâzin (v.741/1341)'nin *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl* ¹²¹⁴, Semîn el- Halebî (v.756/1355)'nin *ed-Dürü'l-Masûn* ¹²¹⁵ isimli eserleridir.

Eser dirâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Telif lisans ya da lisansüstü öğrenciye tahkik-tercüme ödevlendirmesi yapılarak günümüze kazandırılabilir.

2.1.27. Tefsîru Âyeti “İnnemâ Emruhû İzâ Erâde Şey'en”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “İnnemâ Emruhû İzâ Erâde Şey'en”

MÜFESSİR: Halil Efendi ¹²¹⁶

DEMİRBAŞ NO: BY5565/11

¹²¹² Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, X/155-156.

¹²¹³ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, II/ 87.

¹²¹⁴ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, 402.

¹²¹⁵ Semîn el- Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim), *ed-Dürü'l-Masûn fî Ulûmi'l- Kitâbi'l-Meknûn*, IV/52-54.

¹²¹⁶ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuâ içindeki diğer risâlelerden; “1038-1086-1092-11 Safer 1149” tarihleri tespit edilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin tarihini belirlemede yeterli olmamıştır.

NİTELİK: Çarkuşe siyah meşin kaplı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan risâlenin dili Arapçadır. Bazı cümle sonlarındaki nokta- virgüller ve keşideler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 208 sayfalık mecmuanın 45b-54a numaralı sayfalarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Dibâce ve hâtıme bulunan risâlede ferağ kaydı yoktur. Eserin adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiş, müellif adı ise, kütüphane tarafından, risâlenin sonundan alınmıştır; bu isim hâtımede zikredilmeyip sol üst köşeye çaprazlama yazılmıştır¹²¹⁷, kanatimizce bu isim müellife değil, eserin kaynağına ait olmalıdır. Eserin cildi yıpranmıştır, varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede, Yâsîn Sûresi 36/82. Âyeti tefsir edilmiştir.

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

“Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu "ol!" demekten ibarettir; hemen olurur.”¹²¹⁸

Tarafımızdan İsam “Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı” linkinden Yâsîn Sûresi üzerine Arapça ve Osmanlıca telif edilmiş 140 adet mahtut risâle tespit edilmiştir.¹²¹⁹ Eserin başka bir nüshasına rastlamamış bulunmaktayız. Farklı bir ayet üzerinden aynı konuda yazılmış bir eser tespit etmiş bulunmaktayız.¹²²⁰ Yine Yâsîn Sûresi üzerine manzum olarak telif edilen bir risâle üzerine yapılan akademik bir

¹²¹⁷ Okuyabildiğimizden kadarıyla: “Halil Efendi’ye ait bir talikadandır veyahut da Halil Efendi tarafından bir talikadan istimal edilmiştir.” yazmaktadır.

¹²¹⁸ Yâsîn 36/ 82.

¹²¹⁹ Muhammed Emin b. Sadreddin Şirvânî, *Tefsîr-i Sûretü'l-Yâsîn* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 170, 63 vr.); Ali Hammamizâde, *Tefsîru Sûreti Yâsîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 47, 39 vr.); Mollâ Kırımî, *Tefsîru Sûreti'l-Yâsîn*. (Kastamonu YEK: 1226/04, 204a-251b vr.); İbrahim b. Ahmed Sinekzâde, *Yâsîn-i Şerif Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 63, 32 vr.); diğer eserler için bkz. İSAM.

¹²²⁰ Meçhul, *Risâle fî Kavlihi Teâlâ İnnema Kavrunâ li-Şey'in “ İzâ Aradnâhu an Nekûle lehu Kün Feyekun ”* (y.yk.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 252-31).

çalışma mevcuttur.¹²²¹Bunun yanında Sûre-i Yâsîn konulu muhtelif akademik çalışmalar mevcuttur.¹²²² Kur'ân'da "Kün emri" ile ilgili akademik çalışma da bulunmaktadır.¹²²³

Hamdele ve salvele ile başlanılan eserdetelif sebebi zikredilmemiştir. Risâlenin konusu, ilgili ayet çerçevesinde "Kün" emridir. Eserde, 45b-48a numaralı varaklarda "Kün" emri manzum olarak tefsir edilmiştir. Allah Teâlâ'nın yerleri, gökleri, şerefli melekleri yaratması; sidre, cennet ve hazineleri, cehennem ve azapları, Rabb'den başkasının bilemeyeceği Rabb'in orduları, Hz İsa'yı "Kün" sözü ile yaratması; Elest bezminde alınan misak ve kulların halleri ki, bu kısımda Tîn Sûresi 95/4-5. âyetleri¹²²⁴ de zikredilmiştir, Adeta Kur'ân'ın tamamı "Kün" emri pefpektifinden ele alınmış ve varaklara dize dize nakşedilmiştir. Her dizenin sonuna kırmızı mürekkeple nokta ya da virgül konulmuştur. 48a nolu varağın yarısından itibaren eserin sonuna kadar nesir ile tefsire devam edilmiş; Cenâb-ı Hakk'ın ihtiyârı, fiilleri, "Kün" emrindeki hitabın mahiyeti, kısımları yine bu ibarenin ezeli, bâtinî ve kâimi olarak değerlendirilmesi; mükelliflerle ilgili teklîfî'n-nefs, kısımları, kulların fiilleri, bu fiillerdeki ihtiyar ve keyfiyyet, vaad- vaîd gibi konular zikredilerek âyet tefsir edilmiştir. Konu ile ilgili

¹²²¹ Tümer Canpolat, *Kitâb-ı Yâsin-i Şerîf Tefsiri Üzerine Bir Dil İncelemesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

¹²²² Nadide Gürbüz, *Mustafa b. Muhammed Ankaravî Yâsin Sûresi Tefsiri* (Ankara: Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, 1986); Mustafa Dağdelen, *Muhammed Şirvânî'nin Tefsîru Sûreti Yâsin Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Funda Sezgin, *14. Yüzyıla Ait Bir Yâsin Sûresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Aldemir, Halil, "Alauddin Çelebi el-Amasi'nin Yâsin Sûresi Tefsirinin İncelenmesi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 21-23 Nisan 2017 (Amasya, 2017), 175-186; Şükrü Maden, "Osmanlılar'da Yâsin Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi'nin Yâsin Sûresi Tefsiri", *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period II* (2018), s. 253-290; Canpolat, *Kitâb-ı Yâsin-i Şerîf Tefsiri Üzerine Bir Dil İncelemesi*; Elyan Sıraç, *Mustafa b. Muhammed'in "Yâ-Sîn Sûresinin Tefsiri" Adlı Eserinin Tahkiki ve Günümüz Türkçesine Çevirisi* (Iğdır: Iğdır Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

¹²²³ M. Saim Yeprem, "İrade Kader ve Mes'ûliyet İlişkisi", *Kur'ân-ı Kerim'de Mes'ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları]*, 2006, 391-404; Arif Yıldırım, "Harput'lu Hacı Abdülhamid Efendi (Hamid Efendi)'nin Bağdatlı Şeyh Halid'in İrade-i Cüz'iyeye Risalesine Yazdığı es-Simtul Abkari İsimli Şerhin Özeti", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor*, (24-27 Eylül 1998), 1999, 113-140; Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), s. 115-134; Hikmet Yağlı Mavil, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilaflı Meselelere Bir Katkı: Kün Emri ve Yaratmaya Tesiri", *Dergiabant IX/1* (2021), 65-94.

¹²²⁴ "Biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik." (Tîn 95/4)

ahkâma ve ilmi kelâma dair çok sayıda minhuvat imzalı hâşiye notu bulunmaktadır. Dirâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen eser için özgün bir çalışmadır denilebilir.

Eserin Tefsir ve Kelâm ilmi alanında yüksek lisans tezi ya da bilimsel makale konusu olmaya uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

2.2.28. Şerhü Âyeti'l- Kürsî

Son varak

İlk varak

ESER: Şerhü Âyeti'l- Kürsî

MÜFESSİR: Ebû'l-Abbas Ahmed b.el-Kurâşi el-Mağribi¹²²⁵

DEMİRBAŞ NO: BY6819/3

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Mecmua incelenmiş, herhangi bir tarih tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı bez kaplı ve ciltsizdir. Taç filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Eserin söz başları ve keşideleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 74 varaklı mecmuanın 59a-67a numaralı varaklarındadır. 15 satırdan müteşekkildir. Takibe kullanılmış, sayfa numarası

¹²²⁵ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

kütüphane tarafından verilmiştir. Dibâce ve hâtıme bulunan eserde ferağ kaydı yoktur. Müellif ismi dibceden, eserin ismi kırmızı mürekkeple yazılmış olan başlıktan alınmıştır. Eserin cildi ve varakları yıpranmış durumdadır, sayfalarda nem solması bulunmakla birlikte okumaya engel teşkil etmemektedir.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/255. Âyeti tefsir edilmiştir.

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaet edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.”¹²²⁶ İsam Yazma Eser Kütüphaneler linkinde kayıtlı bulunan Türkçe, Arapça, Farsça olarak te’lif edilmiş 102 adet mahtut Âyetü’-l Kürsî tespit etmiş bulunmaktayız.¹²²⁷ Ayrıca ilgili âyet hakkında akademik çalışmalar da yapılmıştır.¹²²⁸

Dibâcede ilmî gelenekte olduğu üzere hamdele ve salve bulunmamaktadır, müellif eserine ismini zikrederek başlarken hususi bir telif sebebi zikretmemiştir.

¹²²⁶ Bakara 2/255.

¹²²⁷ Tablâvî, *es-Sirru’l-Kudsî fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 76); İbn Hilal Şihabeddin Ahmed b. Nasireddin Ömer Debâî, *es-Sirru’l-Kudsî fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Manisa Yazma Eser Kütüphanesi: 138/1, 106 vr.); İbrahim b. Ömer-Ebü’l-Hasan Burhaneddin Bikâî, *Fethü’l-Kudsî fi Âyeti’l-Kürsî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1344, 6a-10a vr.); Şeyh Ebû’l-Abbâs el-Mağribî, *Havass-ı Âyete’l-Kürsî* (Millet Kütüphanesi: 5124, 12a1b-122a vr.); Ebû’l-Fütuh eş-Ş’arânî, Muhammed Halil, *Miftahu’s-Sirri’l-Kudsî fi Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 233, 49 vr.); Hacı Emirzâde, Alim Muhammed b. Hamza el-Aydini, *Risâle fi Fedâili Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 852, 3-4 vr.); bkz. İsam Kütüphaneler veri tabanı.

¹²²⁸ Ergül, *Mansur Sibt-u Nasiruddin et-Tablavi’nin hayatı ve Âyetü’l-Kürsî tefsirinin tahkiki*; Ali Muslu, *Abdurrahman Bin İsa Bin Mürşid El-Hanefi El-Mürşidi’nin El-Fethul-Kudsî Fi Tefsiri Âyetil-Kürsî Adlı Eseri*; Mehmet Çiçek, “Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Muslihiddin el-Kocavî’ye Nispet Edilen Tefsir Risaleleri ve Tefsîru Âyeti’l-Kürsî’si”.

Risâlenin konusu; Âyetü’-l Kürsî’nin fazileti, sırrı şerifi, okunmasının faydalarıdır. Esere kırmızı mürekkep ile; “Bu Kitap Âyetü’l-Kürsî’nin Şerhi ve Faydaları İle İlgilidir. Allah İstifade Ettirsin. Amin” başlığı imla edilmiştir. Şeyh İmam Ebû’l-Abbas Ahmed b. el-Kurâşi el-Mağribi’nin Âyetü’-l Kürsî’nin fazileti, sırrı hafası, okumanın faideleri hakkındaki görüşleri beyan edilmiştir. Hz. Peygamber’in Âyetü’-l Kürsî’nin, ism-i azam olduğunu bildiren hadisi¹²²⁹ zikredilerek başlanan eserde, ism-i azam olmasının delilinin de, âyetin içinde geçen beş adet esmâü’l-hüsna olduğu zikredilmiştir. Bu esmaların harf sayıları, harf sayısı kadar okunmaya devam edilmesi neticesinde maksutların hasıl olacağı bildirilmiştir. Aynı şekilde Âyetü’l-Kürsî’nin tümündeki lafızların harf sayısı, kelime sayısı ile sırrı şerifleri, din ve dünya hayatı ile ilgili hacetlerin görülmesi için harf sayısı kadar ve kelime sayısı kadar Âyetü’-l Kürsî okunarak-hacet namazları, muhtelif esma-i şeriflerin de dahil edildiği terkipler zikredilmiştir. Eserin kaynağı/kaynakları tespit edilememiştir.

Bu hali ile, zahiri manasının yanında delalet ettiği sırlara olan atıflar nedeniyle, işâri tefsir yapılmıştır denilebilir.

Tahkik ve tercümesi ile işâri tefsir konulu bir ödevlendirmenin ya da seminer çalışmasının konusu olabilir kanaatimiz mevcuttur.

¹²²⁹ Doğrudan bu minvalde herhangi bir hadis tespit edememiş olmakla birlikte, genel olarak bu konuya işaret eden hadis rivâyetlerinin mevcut olduğunu müşahede etmiş bulunmaktayız; Ahmed b.Hanbel, *el- Müsned*, XXXXV/584; İbn Mâce, "Dua",9; Ebû Dâvud, "Salât",358; Tirmizî, "Dua",66 .

2.1.29. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “fî İreme Zâtî'l-İmâd”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsiru Kavlihi Teâlâ “fî İreme Zâtî'l-İmâd”

MÜFESSİR: Necmeddin Muhammed el-Menheli eş-Şafî¹²³⁰

DEMİRBAŞ NO: BY6902/4

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellif hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

NİTELİK: Sırtı ve sertabı tamir edilmiş, miklepli, şemseli, kahverengi meşin cilt içindedir. Çapa filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple sülüs hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Cümle sonları kırmızı mürekkeple işaretlenmiştir. 219 sayfalı mecmuanın 35a-38a numaralı varaklarındadır. 30 satırdan müteşekkildir. Dibâce, hâtıme, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Kitap ismi kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellif ismi risâlenin başında kırmızı mürekkeple imla edilen yazıdan “Şeyh Muhammed Necmeddin” ismi tarafımızdan okunmuştur, imlada mürekkep yanığı olması hasebiyle tam okuma yapamış olduğumuzdan, müellif ismini kütüphane kayıtlarında geçtiği üzere çalışmamıza almayı uygun gördük. Zahriye sayfasında kısa indeks ve 1139

¹²³⁰ Kaynaklarda müellif hakkında bilgiye rastlanamamıştır.

tarihi kayıtlıdır. Cilt yıpranmıştır, varaklarında nem solması mevcuttur, okumaya engel teşkil etmemektedir.¹²³¹

İÇERİK: Risâlede Fecr Sûresi 89/7. Âyeti tefsir edilmiştir.

إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ

“Ülkeler içinde benzeri yaratılmamış olan, sütunlarla dolu İrem’e”¹²³²

Eserin bir nüshası daha tespit edilmiştir¹²³³; farklı müellife ait aynı konuda mahtût herhani bir telife rastlanamamıştır. Yine ilgili âyet üzerine yapılmış akademik bir çalışmaya rastlanamamış olmakla birlikte, Âd Kavmi üzerine yapılan muhtelif çalışmalar mevcuttur.¹²³⁴

Risâlede dibâce bulunmadığı gibi, ilm-i gelekte beklendiği üzere hamdele ve salvale olmaksızın, sadece Besmele çekilerek başlanmıştır. Esere, müellifin Fecr Sûresi 7. Ayeti hakkındaki görüşlerini soran bir soru ile başlanmıştır. Akabinde; yetmiş bin kişinin cennete girmesi; Dünyada Kur’ân okuyup ezberleyen kimselerin mahşerde Allah Teâlâ’nın huzurunda Kur’ân okumalarına binaen, cennette de Kur’ân okumanın olup olmayacağı; Mizanın hududu, büyüklüğü; Cennete girecek kimselerle ilgili hususlar; Mahşerde insanların karışık mı, ümmetler halinde mi yaratılacağı; Yunus(a.s)’ın kavminin şu zamanda mevcut olup olmadığı; Cennette Allah Teâlâ’nın En’âm Sûresini okuyup, cennet ehlinin de işitmesinin olup olmayacağı; Kıyamet günü güneş ve ay ile azap olunup olunmayacağı; Namazı terk edenin durumu; Semâvât ile ilgili sorular olmak üzere 18 soru ard arda yazılmış, ardından”Cevap” başlığı yazılarak sorular tek tek cevaplandırılmıştır. Risâlede Fecr Sûresinin ilgili ayeti, İbn Kesîr’in (v.

¹²³¹ Bkz. EK-3.10.

¹²³² Fecr 89/ 7.

¹²³³ Necmeddin Muhammed el-Menheli eş-Şafii, *Tefsir-i Kavlih-i Te’âlâ “Fî İreme Zâtî’l-İmâd”* (Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2579, 35a-38a vr.).

¹²³⁴ Elif Yazıcı, *Yemen Bölgesiyle İlişkili Kur’ân Kıssalarının Tarihsel Ve Kültürel Açidan Tahlili* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019); Can Yılmaz, “Eski Kavimlere Ait Şehirler ve Mimarlık Eserleri”, *Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, 17-18 Mayıs 2013, Konya* (Konya, 2016), 771-789; Mustafa Cora, “Kur’ân’da Âd Kavmi = Add Tribe in the Quran”, *The Journal of Academic Social Science Studies* VI/3 (2013), 109-134; Mustafa Cora, *Kur’ân’da Âd Kavmi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995).

774/1373)¹²³⁵ ismi zikredilmek sureti ile atıfta bulunularak açıklanmıştır. Risâle için sadece âyet konulu bir tefsir risâlesi demek çok mümkün görülmemekle birlikte tahkik ve tercümesi yapılmak suretiyle bir ödevlendirmenin konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.1.30. Tefsîru “ve ‘ale’l- Mevlûdi lehü Rızkuhünne”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru “ve ‘ale’l-Mevlûdi lehü Rızkuhünne”

MÜFESSİR: Abdullah b. İbrahim¹²³⁶

DEMİRBAŞ NO: BY9419/10

TARİHSEL ARKA PLAN: Müellifin tam ismi, yaşadığı döneme ait herhangi bir tarih kaydı bulunmaması sebebi ile tarihsel arka plan çalışması yapılamamıştır.

NİTELİK: Sırtı ve sertabı kırmızı deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklebli mahfazalı mukavva cilt içindedir. Çiçek filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Dua lafızlarının sonu da kırmızı mürekkeple işaretlenmiştir.

¹²³⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VIII/394.

¹²³⁶ Müellifin hayatı hakkında bilgi tespiti yapılamamıştır.

338 varaklı mecmuanın 135a-136a numaralı varaklarındadır. 23 satırdan müteşekkildir. Hem ta'kibe verilmiş, hem de sayfa numarası kullanılmıştır. Sayfa kenarında hâşiye notu vardır. Eserde çok kısa dibâce ve hâtıme bulunmakla birlikte ferağ kaydı yoktur. Müellif ismi hâtımeden alınmıştır, risâle ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/233. Âyetinin bir bölümü konu edilmiştir.

وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ

“Onların yiyecek ve giyeceklerini sağlamak çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur.”¹²³⁷

Eserin başka bir nüshasına, aynı konuda yazılmış farklı bir müellif nüshasına ya da bu konuda telif edilmiş herhangi bir mahtût-matbu esere ve akademik bir çalışmaya rastlamamış bulunmaktayız.

Risâle tefsir konulu bir eser değildir; Çocuğun nesebinin babaya ait olması, geçiminin–bakımının babaya ait olması konusunda ilgili âyet delil getirilerek konu açıklanmıştır. Anneleri farklı olsa da babaları aynı olan kimselerin neseplerinin de aynı olduğu Hz.İbrahim (a.s) üzerinden örneklendirilerek açıklanmıştır. Bu konuda Peygamberlerin de babaları bir anneleri farklı kardeşler olduğu Hz. Peygamber’in hadis-i şerifiyle zikredilmiştir.¹²³⁸ Akabinde Hz. Peygamberin soyunun kızı Hz. Fatıma ile devam etmesi konusuna değinilmiştir. Son olarak müellif üvey kardeşlere zekat verme konusunu üstadına atıf yaparak kısaca açıklamıştır. Risâle çalışmamızın kapsamının dışında kalmıştır. Fıkıh öğrencilerine tahkik-tercüme ödevlendirmesi yapılarak günümüze kazandırılabilineceği kanaatimiz mevcuttur.

¹²³⁷ Bakara 2/233.

¹²³⁸ Buhârî, “Enbiyâ”, 47.

2.1.31. “Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve İze’l- Mev‘ûdetü Suilet” İsimli Eserin Tahkiki

ESER: Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve İze’l-Mev‘ûdetü Süilet”

DEMİRBAŞ NO: BY9461/3

MÜFESSİR: Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendevî (v. 1152/1739)

Müellifin Yaşadığı Dönem: Risâle, III. Ahmed’in (salt. 1703-1730) hazine hocalığını (Hace-i Hazine-i Hümayün) yapmış olan Muhammed b. Ömer ed-Dârendevî tarafından yaklaşık olarak M. XVIII yüzyılda kaleme alınmıştır. III. Ahmed zamanında batılılaşma hareketi fiilen başlamış, batıya elçiler gönderilmiş, bu minvalde iktisadi ve sosyal alanlarda yenilikler yapılmıştır.¹²³⁹ 1727’de ilk defa Devlet-i ‘Aliyye’ye ait kitap basım matbaası kurulmuş,¹²⁴⁰ doğu-batı dillerinde tercümeler yapılmıştır. Damad İbrahim Paşa’nın kurmuş olduğu yirmi beş kişilik tercüme komisyonu çeşitli eserleri Türkçeye çevirmiştir. Yahya Kemal Beyatlı (v.1958)¹²⁴¹ bu devir için “Lale Devri” tabirini kullanmıştır.¹²⁴² Bu dönemde barış politikası takip edilmiştir. Avrupa’dan etkilenilerek mimaride¹²⁴³, orduda Avrupa tarzı yenilikler yapılmış¹²⁴⁴, Osmanlı dâhili sanâyiinin gelişmesi için de gayret gösterilerek çuha ve ipekli dokuma fabrikaları, büyük çini ve kâğıt imâlâthâneleri kurularak faaliyete geçirilmiştir. İlk itfaiyeci teşkilatı olan “Tulumbacı Teşkilatı” kurulmuştur.¹²⁴⁵

¹²³⁹ Ergün, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”.

¹²⁴⁰ 1727’de açılan matbaada önceleri dinî eser basımı yasak olsa da 1803’ten itibaren dinî eserlerin basımı da yapılmaya başlanmış, 1874’te ise her türlü dinî eserin basımına izin verilmiştir. Bundan önce de Osmanlı topraklarında 1492’de Yahudiler, 1567’de Ermeniler ve 1627’de de Rumlar tarafından matbaa açmasına, burada basılan kitap-gazete yayınlarının alınıp satılmasına izin verilmiştir; bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/161; Hidayet Nuhoglu, “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/221-229; Gülgün Üçel Aybet, “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kültürel Hayata Şekil Veren Bazı Etkenler”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, 2001, 660.

¹²⁴¹ Türk şairi ve nesir yazarı, bkz.: M. Orhan Okay, “Beyatlı, Yahya Kemal”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/35-39.

¹²⁴² Abdülkadir Özcan - İskender Pala, “Lâle Devri”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/81.

¹²⁴³ Semavi Eyice, “Osmanlı Devri Türk Mimarisi”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), X/93; Bakır, “XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler”, X/269, 270.

¹²⁴⁴ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 549-565.

¹²⁴⁵ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/434; Baş, “III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi”.

Köşkler, konaklar, camiler¹²⁴⁶, kütüphaneler, çeşmeler yaptırılarak devlet imar edilmiştir.¹²⁴⁷

Müellifin Hayatı ve Eserleri: Tam adı; Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendevî el-Hanefî'dir.¹²⁴⁸Nisbesinden anlaşıldığı üzere Malatya/Darende yöresine mensuptur. Kaynaklarda doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bir kayıt yoktur. Saçaklızâde Muhammed el-Mar'aşî (ö. 1150/1737)'den ilim tahsil etmiştir.¹²⁴⁹ Sultan III. Ahmed (salt. 1703-1730)¹²⁵⁰ döneminde İstanbul'a gelmiştir, padişahın hazine hocalığı (Hace-i Hazine-i Hümayün) yapmıştır.¹²⁵¹ Sadrazam Nevşehirli Damat İbrâhim Paşa (v. 1143/1730)¹²⁵² tarafından başlatılan tercüme hareketinin ilk büyük çalışması olan, Buhârî ve Hidâye şârihi Antepli İmam Kadı Bedrüddin el-Aynî'nin (v. 855/1451)¹²⁵³, her bir cildi yaklaşık 800 sahifeden müteşekkil 24 ciltlik umûmi dünya tarihine ve heyet, coğrafya, tabakât, ilm-i hayvanât ve çok değişik ilimlere dair eseri '*İkdü'l-Cümân fî Târihi Ehli'z-Zamân*'ın¹²⁵⁴ otuz kişilik seçkin tercüme heyetinde bulunmuştur.¹²⁵⁵ Yine İstanbul'da muhtelif medreselerde müderrislik yapmıştır.

¹²⁴⁶ Bakır, "XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler", X/269, 270.

¹²⁴⁷ İpşirli, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", 33-42; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/302-344; Ayduz, "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", 143-170; Baş, "III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi"; Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, 69-78; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/48-56.

¹²⁴⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, ty., III/406; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/324; Nüveyhid, Adil, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hattâ el-'Asri'l-Hadîr*, II/599; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., XI/87.

¹²⁴⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1951, II/324.

¹²⁵⁰ Aktepe, "Ahmed III", II/34-38.

¹²⁵¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, IV/3213.

¹²⁵² M.Münir Aktepe, "Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/441-443.

¹²⁵³ Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/271-272.

¹²⁵⁴ Bedreddin el-Aynî'nin (v. 855/1451) 850 (1446) yılına kadar gelen, umumi tarihe dair eseridir. Aynî bu eserinde siyer, tarih, coğrafya, ensâb, tabakat ve terâcim, tefsir ve hadis kitabı türünde 100'ü aşkın eseri kaynak olarak kullanmıştır; bkz. Cengiz Tomar, "İkdü'l-Cümân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/25-26.

¹²⁵⁵ Salim Ayduz, "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* II/3 (1997), 152-153.

Özellikle tefsir; ilm-i münazara, mantık, dil felsefesi ve astronomi alanlarında telifler veren Dârendevî¹²⁵⁶, 1152/1739 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.¹²⁵⁷

Eserlerinden bazıları şunlardır;

Makâle fî Tefsîri Sûreti Tâhâ min Envâri't-Tenzîl ¹²⁵⁸

Risâle fî Ademi'l-Cevâz fî İzâi Etfali'l-Müşrikîn ¹²⁵⁹

Risâle fî Halli Müşkilâtı Mesâil, 's-Selâse:¹²⁶⁰ Dârendevî bu kitabında, Katip Çelebi'nin (v.1067/1657)¹²⁶¹ 17. yüzyılın başlarında Şeyhülislâm Bahâ Efendi'ye(v.1064/1654)¹²⁶² sorduğu üç soruyu, öğrencilerinin isteği üzerine yeniden cevaplamaya çalışmıştır. Bu sorulardan birincisi Kuzey Kutbu'nda gece ile gündüzün müddeti; ikincisi Güneş in Batı'dan doğuşu ihtimalinin astronomi ilmi açısından açıklanıp açıklanamayacağı; üçüncüsü ise Dünya üzerinde bütün yönlerden kible olabilecek Mekke'den başka ikinci bir noktanın olup olmadığı meselesidir.¹²⁶³

Risâle fî Hall-i Müşkilâtı Mebâhisi't-Ta'rif :¹²⁶⁴ Risâle kelimcilerin temyize dayalı tarif anlayışları ile filozofların mahiyeti esas alan tanımı hakkında telif edilmiştir.¹²⁶⁵

¹²⁵⁶ Ali Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, 17-19 Kasım 2017 Malatya*, 2018, I/355-356; Eşref Altaş, “XVIII. Yüzyıl Eczâü'l-Kaziyye Risâleleri ve Darendeli Mehmed Efendi'nin Risâle fî't-Tefrika Beyne Mezhebi'l-Müteahhirîn ve'l-Kudemâ fî'l-Kaziyye ve't-Tasdik İsimli Eseri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Ocak 2010), 32.

¹²⁵⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn*, ty., III/406; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1951, II/324; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I/399; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, t.y., XI/87.

¹²⁵⁸ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî Dârendevî, *Makâle fî Tefsîri Sûreti Tâhâ min Envâri't-Tenzîl* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 1039, 79-81 vr.).

¹²⁵⁹ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî Dârendevî, *Risâle fî Ademi'l-Cevâz fî İzâi Etfali'l-Müşrikîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0985, 181-182 vr.).

¹²⁶⁰ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî Dârendevî, *Risâle fî Halli Müşkilâtı Mesâil, 's-Selâse* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsni Paşa, 0600, 99-104 vr.).

¹²⁶¹ Gökyay, “Kâtib Çelebi”, XXV/36-40.

¹²⁶² Mehmet İpşirli - Mustafa İsmet Uzun, “Bahâî Mehmed Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/463-464.

¹²⁶³ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/356.

¹²⁶⁴ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî Dârendevî, *Risâle fî Hall-i Müşkilâtı Mebâhisi't-Ta'rif* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0449, 48-52 vr.).

¹²⁶⁵ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/361.

*Risâle fi'r-Rub 'i'l-Meşhûr bi'l- Mukantarât*¹²⁶⁶::Dârendevî bu eserinde “er-Rub'u'l-Mukantarât”¹²⁶⁷ adlı astronomi aleti hakkında bilgi verir.¹²⁶⁸

*Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ mâ Enzelâ 'aleyke'l-Kur'ân*¹²⁶⁹

Şerhu'l- Hüseyniyye fi'l Âdâb :¹²⁷⁰Hüseyin b. Abdullah el-Antaki'nin (v. 1130/1718) *el-Adabü'l-Hüseyniyye* isimli münazaranın kurallarında ilm-i adabı anlatan eserin şerhidir.¹²⁷¹

Takvim-i Daimi (Ruzname):¹²⁷²Hem Osmanlı-İslam hem de Batı Avrupa astronomi tarihi açısından önemli olan Türkçe bir çalışmasıdır. Sürekli kullanılabilir özellikle hazırlanan bu takvim, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a göre düzenlenmiştir. Tablolar, güneş boylamının her bir derecesi için düzenlenmiştir. Eserde tan vakti, gün doğuşu, sabah, kuşluk, öğle, birinci ve ikinci ikindi, akşam ve yatsı şeklinde tasnif edilen günün bütün uzunlukları ile güneşin Mekke azimutunda bulunduğu zaman, saat ve dakika cinsinden 41 boylamına bağlı olarak ifade edilmiştir.¹²⁷³

et-Tefrika Beyne Mezhebi'l-Müteahhirin ve'l-Kudema fi'l-Kaziyyetive't-Tasdik:¹²⁷⁴ Mantık ilmindeki önermenin unsurları hakkında telif edilmiştir.¹²⁷⁵

ESERİN FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ: Kırmızı deri üzeri yeşil bez kaplı, miklebli muhafazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple, nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır.

¹²⁶⁶ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefi Dârendevî, *Risâle fi'r-Rub 'i'l-Meşhûr bi'l- Mukantarât* (İstanbul Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Koleksiyonu, 4453/4, 22-25 vr.).

¹²⁶⁷ Astronimde kullanılan gözlem, ölçü ve hesap aletidir. Rubu' tahtasının ön yüzeyine “rub'u'l-mukantarât” adı verilmektedir. er-Rub'u'l-mukantarât belli bir boylam için gökkürenin stereografik bir projeksiyonunu temsil eder; bkz. Atilla Bir - Mustafa Kaçar, “Rubu' Tahtası”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), XXXV/179-184; Muammer Dizer, “İbnü's-Şâtir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/219.

¹²⁶⁸ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/357.

¹²⁶⁹ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefi Dârendevî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ mâ Elzelâ 'aleyke'l-Kur'ân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0989, 83-84 vr.).

¹²⁷⁰ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefi Dârendevî, *Şerhu'l- Hüseyniyye fi'l Âdâb* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4747, 42 vr.).

¹²⁷¹ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/361.

¹²⁷² Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefi Dârendevî, *Ruznâme-i Dârendevî* (Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 4967, 1 vr.).

¹²⁷³ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/359.

¹²⁷⁴ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefi Dârendevî, *Risâle fi't-Tefrika Beyne Mezhebi'l-Müteahhirin ve'l-Kudema*, 241-03 (Burdur İl Halk Kütüphanesi, 241-03, 5a-6a vr.).

¹²⁷⁵ Bakkal, “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”, I/361.

21 satırdan müteşekkildir. 110 varaklı mecmuanın, 21a-22a nolu varaklarındadır. Müellif, ismini risâlenin sonunda zikretmiştir. Risâlenin ismi kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir. Müellifin ismini zikrettiği kısa bir hâtîme mevcut olup, dibâce ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Cilt ve varaklar sağlam durumdadır. Yazısı güzel, okuması tatlıdır.

RİSÂLENİN MÜELLİFE AİDİYETİ

Risâlenin hâtîmesinde müellif ismini; Muhammed Darendî olarak zikretmiştir.

RİSÂLENİN KONUSU

Risâlede Tekvîr Sûresi 81/8. Âyetleri tefsir edilmiştir.

وَإِذَا الْمَوْءِدَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ

“Diri diri gömülen kıza hangi suçundan dolayı öldürüldüğü sorulduğunda.”¹²⁷⁶

Eserin, “İsam Kütüphaneler” linkinden tespit ettiğimiz mahtût bir nüshası daha bulunmaktadır.¹²⁷⁷ Aynı konuda telif edilmiş mahtût-matbu farklı bir müellife ait herhangi bir risâleye rastlamamış bulunmakla birlikte, bu konuda yapılan akademik çalışmalar tarafımızdan tespit edilmiştir.¹²⁷⁸

Risâlede ilmî gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvale zikredilmeksizin doğrudan konuya giriş yapılmıştır. Eser, ilgili âyet kapsamında; Müslüman olmayan ailelerin çocuklarının (risâlede “müşrik çocukları” denilmiştir.) azap görmemesi hakkında telif edilmiştir. Bu çocuklar mükellef olmadıkları halde azaba müstehak olamayacakları belirtilmiş, ayrıca konu hüsün-gubuh açısından da kısaca açıklanmıştır. Hâşiyede minhuvat imzası ile hüsün-gubuh konusunda kısa açıklamalar ve metin içinde görüşleri zikredilen ulemanın (dipnot mahiyetinde) isimleri imla

¹²⁷⁶ Tekvîr81/8-9.

¹²⁷⁷ Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî Dârendevî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ -ve İze'l-Mev'üdetü Süilet* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 449, 26-47 vr.).

¹²⁷⁸ Acarlıoğlu, Ahmet, “Câhiliye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslam Tarihi Perspektifinden Değerlendirme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (2019), 441-460; Demircan, Adnan, “Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 2/3 (2004), 9-30; Orhan Yılmaz, Orhan, “Hadis/Sünnet Işığında Kız Çocuklarına Verilen Değer”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2017), 173-173.

edilmiştir.¹²⁷⁹ Bu konuda Zemahşerî'nin (v. 538/1144)¹²⁸⁰ ismi eserin başında zikredilerek atıfta bulunulmuştur. Müellif, “اما ما قيل, فان قلت, قلت” lafızlarını kırmızı mürekkeple imla ederek soru-cevap tarzında özgün telifte bulunmuştur. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilen risâlenin, akademik çalışma için uygun olduğu kanaatindeyiz

TENKİDLİ NEŞİRDE KULLANILAN NÜSHALAR

Tahkik çalışması, İsam-Tahkik Usulü esas alınarak yapılmıştır. Çalışmamızda biri Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi BY9461/3 demirbaş numaralı nüsha; diğeri Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hafid Efendi koleksiyonu 0449 nolu eser olmak üzere iki nüsha tespit edilebilmiştir. Konya nüshası esas alınmıştır.

Nüshalardaki farklılıklar ve hâşiye notları rumuz kullanarak dipnotta zikredilmiştir. Kullanılan rumuzlar şunlardır:

ق : Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

س: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

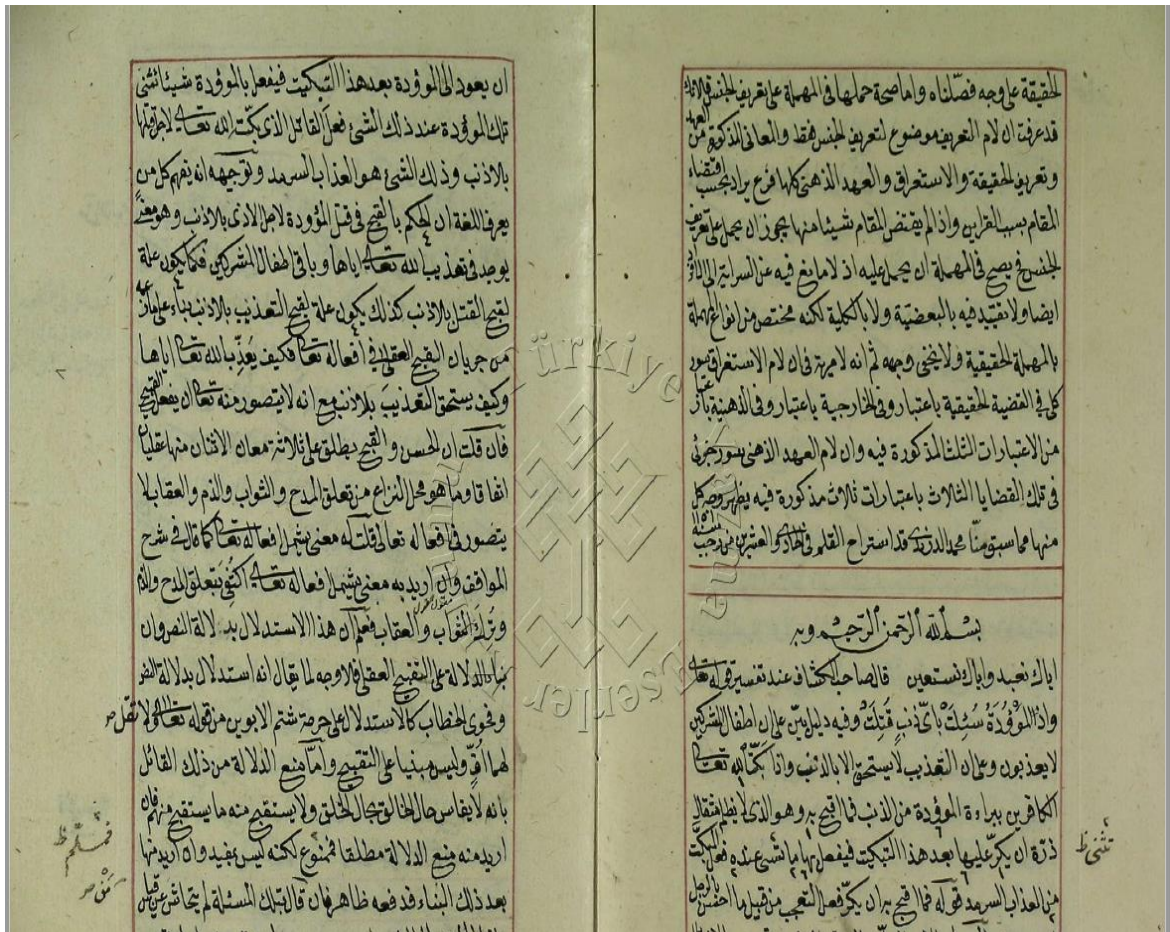
¹²⁷⁹ Bu isimler; “Mevlânâ Sa’lî Çelebi, Husameddin” olup, hayatları hakkında bilgiye rastlayamamış bulunmaktayız.

¹²⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, IV/708,709.

RİSÂLELERİN GÖRSELLERİ

Konya Bölge Nüshası 21a vr.

Süleymaniye Nüshası 1b-2a vr.

TAHKIK

رسالة في تفسير قوله تعالى ﴿وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ﴾

لِمُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِ بْنِ عُثْمَانَ الدارندى الرُّومى الحَنَفى (١١٥٢ هـ / ١٧٤٩ م)

بسم الله الرحمن الرحيم

قال صاحب الكشاف عند تفسير قوله تعالى ﴿وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ﴾¹²⁸¹:

"وفيه دليل بين على أن أطفال المشركين لا يُعَذَّبون، وعلى أن التعذيب لا يستحق إلا بالذنب، وإذا بكت الله تعالى الكافرين ببراءة الموءودة من الذنب فما أقبح به، وهو الذي لا يظلم مثقال ذرة أن يكر عليها بعد هذا التبكيت فيفعل بها ما تنسى عنده فعل المبكت من العذاب السرمدي"¹²⁸².

قوله: "فما أقبح به أن يكر" فعل التعجب من قبيل ما أحسن بالرجل أن يصدق، والمعنى أن الآية لما دللت على أن قتل الموءودة قبيح بسبب الأذى بلا ذنب ليطمئنت التبكيت فما أقبح بالله أي في حقّه تعالى - وهو الذي لا يظلم مثقال ذرة - أن يعود إلى الموءودة بعد هذا التبكيت ففعل بالموءودة شيء تنسى تلك الموءودة عند ذلك الشيء فعل القاتل الذي بكته الله تعالى لأجل قتلها بلا ذنب وذلك الشيء هو العذاب السرمدي.

وتوجيهه أنه يفهم كل من يعرف اللغة أن الحكم بالقبح في قتل الموءودة لأجل الأذى بلا ذنب وهو معنى قوله يوجد في تعذيب الله تعالى إياها وباقي أطفال المشركين؛ فكما يكون علة القبح القتل¹²⁸³ كذلك يكون علة القبح التعذيب بلا ذنب¹²⁸⁴ بناء على ما زعمه من جريان التقبيح¹²⁸⁵ العقلي في أفعاله تعالى فكيف يعذب الله تعالى إياها وكيف يستحق التعذيب بلا ذنب مع أنه لا يتصور منه تعالى أن يفعل القبيح.

فإن قلت: إن الحسن والقبح يطلق على ثلاثة معان الاثنان منها عقليان اتفاقاً وما هو محل النزاع من تعلّق المدح والثواب والذم والعقاب لا يتصور في أفعاله تعالى. **قلت:** له معنى يشمل أفعاله تعالى كما قيل في شرح المواقف وإن أريد به¹²⁸⁶ معنى يشمل أفعاله تعالى اكتفى بتعلّق المدح والذم وترك الثواب والعقاب. **فعلّم** أن هذا استدلال بدلالة النص¹²⁸⁷ وفحوى الخطاب كالاستدلال على حرمة شتم الابوين من قوله تعالى: ﴿ولا تقول لهما﴾¹²⁸⁸ وليس مبيناً على التقبيح. وأما منع الدلالة من ذلك القائل بأنه لا يقاس حال الخالق بحال الخلق ولا يستقبح منه ما يستقبح منهم؛ فإن أريده منع الدلالة مطلقاً فممنوع لكنه ليس بمفيد ههنا. وإن أريد به منعها بعد ذلك البناء فدفعه ظاهر. فإن قال بتلك المسألة لم يتحاش عن قياس حال الخالق بحال الخلق، وإن استقبح ما يستقبح منهم لعله توجيه بناءً على المسألة المذكورة والعلة ههنا ذكرت من قبل.

¹²⁸¹التكوير ٨/٨١ .

¹²⁸²الزمخشري، الكش، ٧٠٩، ٤/٧٠٨ .

¹²⁸³س: "القتل"، ليس موخود .

¹²⁸⁴ق: "كذا لك يكون علة القبح التعذيب بلا ذنب".

¹²⁸⁵س: القبح.

ق: إن ذلك الشمول عند ائمتنا في الحسن فقد و أما عند المعتزلة فهما لكن من جهة إن ما هو حسن بفعله و إن ما هو قبيح¹²⁸⁶ يتركه.

¹²⁸⁷ق: و إن بناء الدلالة على التقبيح العقلي فلا وجه لما يقال أنه استدلال بدلالة النص.

¹²⁸⁸الإسراء ١٧/٢٣ .

وأما ما قاله من أنّ الذمي مخدّ في النار ويستحقّ قتله الذم والعقاب **فلا يتمشى** ههنا؛ فإنّ الذمي لا براءة له من الذنب من كلّ وجه بخلاف الموعودة. ومنشئ الدلالة إنّما هو البراءة من كلّ وجه.

نعم يرد ما قاله صاحب الكشف من منع إحصار سبب التبيكيت في البراءة بعد تسليم التقييح العقلي على أنّ القتل للبائع المذكور في القرآن رذيلة يُستحقّ بها التبيكيت استحقّ المقتول التعذيب الأخروي أولاً. وإنّ إشارة الآية الى أن باعهم على القتل لم يكن الذنب لا إلى أنّ الذنب معدوم من كلّ وجه؛ **فإنّ حصله** إنّه يجوز أن يكون ما دلّ عليه الآية من النفي نفيّاً لكون القتل بسبب الذنب لا نفيّاً لنفس الذنب؛ فيجوز أن لا يكون سبب التبيكيت وهو البراءة بل كون القتل الخشية الأملاق أو لحوق العار فح لا يوجد الاشتراك في العلة فلا يتم الدلالة.

وأما ما قيل¹²⁸⁹ إنّها غير مكلفة فكيف يكتب عليها الذنب فليس في المقابلة بذلك المنع فإنّ ما يفهم من كلام صاحب الكشف¹²⁹⁰ كما قررنا ليس لنفي البراءة بل نفي دلالة الآية عليها وعلى سببيتها للتبيكيت سواء وجد البراءة أولاً ولا يلزم من وجد البراءة في الخارج دلالة الآية عليها. نعم يمكن أن يقال إنّ الظاهر في الآية الدلالة على البراءة وعلى سببيتها للتبيكيت لكنه لا يدفع الجواز الكافي في المنع.

وبالجملة إنّ هذا المنع متين ودفعه أصعب من خطر القتاد؛ فعلى هذا لا وجه أيضاً لما قيل¹²⁹¹ أنّ البحث مع الخصم إنّما ينفع في أصله فإنّه كما ينفع في أصله ينفع أيضاً بعد تسليم أصله كما عرف.

يقول الفقير محمّد الدرندي

هذا ما سنح في خاطري

مما اردت ايراده في هذا المقام

بعون الملك المعين العلّام

مصلّياً على رسوله

والآله العظام

¹²⁸⁹القاتل مولانا الفاضل سعدى جليبي.

¹²⁹⁰ربما وقع سهو من الناسخ وأراد: صاحب الكشف

¹²⁹¹ق: قائله عصام الدين في تفسيره

ق: القاتل مولانا الفاضل سعدى جليبي

2.2.MÜELLİFİ ANONİM OLAN ÂYET KONULU TEFSİR RİSÂLELERİ

Bu bölümde tekrarı olan eserlerin çıkarılmasıyla 30 adet risâle incelenmiş olup, bu risâlelerden 12 tanesi dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile, 9 tanesi rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. 9 adet risâle ise, konusu hasebiyle çalışmamızın kapsamının dışında kalmıştır.

2.2.1.Tefsîru Kavlihi Teâlâ “İzibtele İbrahime Rabbühu”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “İzibtele İbrahime Rabbühu”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY205/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı ve kenarları kahverengi meşin, kapakları kâğıt kaplı miklepli mukavva cilt içindedir. Çapa filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 29 sayfalı mecmuanın 15b-18b nolu varaklarındadır. 23 satırdan müteşekkildir. Hem ta'kibe kullanılmış, hem de sayfa numarası verilmiştir. Dibâce ve hâtıme bulunan eserde istinsah kaydı yoktur. Kitap adı konusuna göre

kütüphane tarafından verilmiştir. Müellif adı tespit edilememiştir. Eserin cildi sağlamdır, varaklarda hafif nem solması mevcuttur.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/124. Âyeti konu edilmiştir.

وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ

“Vaktiyle Rabbi İbrâhim’i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurmuştu. İbrâhim, “soyumdan da” deyince Rabbi, “Vaadim zalimleri kapsamaz” buyurdu.”¹²⁹²

Eserin İsam’dan bir nüshasını daha tespit etmiş bulunmaktayız.¹²⁹³ Aynı konuda farklı bir müellife ait mahtût-matbu herhangi bir risâle tarafımızdan tespit edilememiştir. Aynı konuyu içeren akademik çalışmalar mevcuttur.¹²⁹⁴

Hamdele, salvele ve dua ile başlayan risâlede telif sebebi zikredilmemiştir. Bakara Sûresi 2/214. âyetine Zemahşerî (v. 538/1144)¹²⁹⁵ ve Beydâvî’nin (v. 685/1286)¹²⁹⁶ yaptığı açıklamalara isimlerine atıfta bulunularak değinilmiş, ardından dilbilimsel tahlil ile lafızlara verilen mana hakkında ilgili tefsirlere yedi maddede cevap verilmiştir; bazı maddelerde eleştiri yapılırken bazı maddeler ilave mahiyetindedir. Dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile tefsir edilmiştir.

¹²⁹² Bakara 2/124.

¹²⁹³ Meçhul, *Tefsîru Âyeti ve İzibetela İbrahim* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 46, 53-56 vr.); Meçhul, *Risâleti fî Tefsiri Kavlihi Teâlâ ve İzibetela İbrahim Rabbahu bi Kelimatinâ* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2793/14, 91-95 vr.).

¹²⁹⁴ Mustafa Cora, “Hz. İbrâhim’in İmtihan Edildiği Kelimeler/Mâhiyetleri ve İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 100-121; Mehmet Yolcu, “Hz. İbrahim’in ‘Kelimeler’ İle Sınanması ve Abdullah b. Abbas’ın Yorumu”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* III/6 (2011), 53-74; Durmuş Ali Karamanlı i, *Kur’ân-I Kerîm’de Ulû’l-Azm Peygamberlerin Örnek Özellikleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Temel İslâmî Bilimler Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Gündüz, “Hz. İbrâhim’in Bazı Kelimelerle Sınanması”, *Hz. İbrahim ve Tevhid Mücadelesi* (Ensar Neşriyat, 2021), 121-138.

¹²⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, I/183,184.

¹²⁹⁶ Beydâvî, *Envaru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I/104.

Bu hali ile ilgili âyetin Zemahşerî ve Beydâvî tefsirlerine hâşiyedir demek doğru olsa gerektir. Şerh-Hâşiye- Tâlîka alanında yapılacak tez, bilimsel makale vb.akademik çalışmalar için uygun olduğu kanaatindeyiz.

2.2.2. Ramazan Âyetlerinin Tefsiri

Son varak

İlk varak

ESER: Ramazan Âyetlerinin Tefsiri

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY776/17

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kahverengi meşin, mukavva kaplı, şirazeli cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 146 sayfalı mecmuanın 126a-127b numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Sayfa numarası verilmemiş, ta'kibe kullanılmıştır. İlk varağın dört kenarı hâşiye kaydı ile kaplıdır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Müellifi tespit edilememiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/185. âyeti tefsir edilmiştir.

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ ۖ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْكُم وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur’ân’ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, sizi doğru yola iletmesine karşı Allah’ın ululuğunu dile getirmeniz ve umulur ki şükredersiniz.”¹²⁹⁷

Yaptığımız araştırmalar neticesinde benzer başlıklar altında müellifi belli olan ve olmayan olmak üzere doksan dokuz risâle tespit etmiş bulunmaktayız.¹²⁹⁸ Yine aynı konuda telif edilmiş bilimsel makaleler de mevcuttur.¹²⁹⁹

Risâle, Beydâvî’nin ilgili âyeti tefsiri üzerine yapılmış olan bir şerh çalışmasıdır. Ramazan ayında diğer aylarda bulunmayan sekiz özellik sayılmış; yine Ramazan ayı ile ilgili sahabe ravileri ile birlikte hadis-i şerifler zikredilmiştir. Bu hadislerden bir kısmı kaynaklarda geçmekle birlikte¹³⁰⁰ diğer bir kısmına kaynaklarda rastlayamamış bulunmaktayız, manaları göz önüne alındığında mevzu hadis olduğu kannatimiz hasıl olmuştur.¹³⁰¹ Eser, konusu hasebiyle çalışmamızın dışında kalmıştır.

¹²⁹⁷ Bakara 2/185.

¹²⁹⁸ Meçhul, *Tefsîru Âyete’s-Savm* (Kastamonu YEK, 1537/02); Zahidi, Necmeddin Ebü’r-Reca Muhtar b. Mahmud, *Fezâilü Şehri Ramazan* (Amasya Yazma Eser Kütüphanesi, 1074/1); Meçhul, *Risâle fi Fezâil Şehri Ramazan* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 719/14); diğer risâleler için bkz. İsam.

¹²⁹⁹ Adnan Arslan, “Bakara Sûresi 183-185. Âyetler Çerçevesinde Ramazan ve Orucun İşârî Yorumu”; Lütfi Şentürk, “Ramazan Mağfîret Ayıdır”; Aslan, Mustafa, “Hoş Geldin Ey! Rahmet Mağfîret ve Kurtuluş Ayı Mübarek Ramazan”.

¹³⁰⁰ Buhârî, “Savm”, 6; Müslim, “Müsâfirîn”, 175.

¹³⁰¹ Örnek vermek gerekirse; Metinde, ramazan ayını ihya eden kişinin kıyafetlerinin, yatağının ramazan ayını ihya etmesi sebebi ile o kimseye dua etmesi ve kazanılan sevaplar mübalağa edilerek anlatılmaktadır, vb.

2.2.3. “Sübhanellezi” Âyetinin Tefsiri

Son varak

İlk varak

ESER: “Sübhanellezi” Âyeti nin Tefsiri

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY948/13

TARİHSEL ARKA PLAN: Tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı meşin, çarkuşe mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkep ile çekilmiştir. 291 sayfalı mecmuanın 229a-231b numaralı varaklarındadır. Bb satırlıdır. Ta’kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Eserde dibâce, hâtime, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Varak kenarlarında kısa hâşiye kayıtları mevcuttur. Eserin cildi sağlamdır, varaklarda yer yer mürekkep yanığı mevcuttur.

İÇERİK: Risâlede İsrâ Sûresi 17/1. âyeti tefsir edilmiştir.

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ
آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

“Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.”¹³⁰²

Eserin başka bir nüshasına rastlayamamış bulunmaktayız. Ancak, İsam Kütüphaneler linkinden, aynı konuda telif edilmiş Arapça veya Osmanlıca olarak kaleme alınmış manzum ve mensur tarzda mahtût ve matbu olarak 444 risâle tespit etmiş bulunmaktayız.¹³⁰³ Yine aynı konuda telif edilmiş akademik çalışmalar da bulunmaktadır.¹³⁰⁴ Çalışmamızda incelemiş olduğumuz¹³⁰⁵ 6171/4 demirbaş numaralı, İbn el-Sadr el-Şirvanî’ye (v. 1036/1627) ait olan risâlede aynı âyet, miraç hadisesinin mümkünatı konusunda telif edilmiştir.

Esere ilmî gelenekte beklendiği üzere hamdele–salvale olmaksızın başlanmıştır. Risâlenin konusu; İsrâ ve Mi’râc hadiseleridir. İlgili ayet dilbilimsel tahliller akabinde mana açıklamaları ve konu ile ilgili hadis-i şerifler¹³⁰⁶ ile tefsir edilmiştir. İsrâ hadisesinin gerçekleştiği zaman, mekân, bu olay esnasında binilen bineğin özellikleri, Mescid-i Aksa’da Hz. Peygamber’in diğer peygamberlere imamlık yaparak namaz kıldırması, akabinde Cebrâil (a.s.)’ın süt ikramı, mi’râca yükselme ve vuku’ bulan hâdiseler zikredilmiştir. En sonda ise Allah Teâlâ’nın peygamberlere verdiği ikramlar sayılmıştır; İbrahim’i (a.s) “Halil” edinmesi, Musa (a.s) ile konuşması, Dâvud’a (a.s) dağları musahhar kılması ve ona Süleyman’ı vermesi, Süleyman’a (a.s) insanları ve cinleri musahhar kılması, İsrâ(a.s)’a İncil ve Tevrat’ı öğretmesi, onun abrası iyi etmesi, Rabbi’nin izni ile ölüyü diriltmesi ve Tevrat’ta O’na “ Hz.Muhammed’in (s.a.s)

¹³⁰² İsrâ 17/1.

¹³⁰³ Hulvani, Ahmed b. Ahmed, *el-Büşra Bi-Ahbari’l-İsrâ ve’l-Mi’râci’l-Esrâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 4481, 1-26 vr.); İbn Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali et-Tai el-Endelüs, *Kitâbü’l-Mi’râc* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 821, 10-11 vr.); Sırrı, Abdûlbaki Dede, *Manzume-i Mi’rac* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsni Paşa, 1043, 32 s.); Hüdaî, Aziz Mahmud Efendi, *Risâle-i Mirâciyye* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1878, 12 vr.); Ganizade Nadiri, Muhammed b. Abdülğani b. Emirşah, *Mi’râciye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3719, 14 vr.),bkz. İsam.

¹³⁰⁴ Raslan, “İsrâ, Mi’râc ve Modern İlmî Görüşü”; Üzümcü, *Tefsirlerde İsrâ ve Mi’râc ile İlgili Yorumlar ve Çağdaş Bir Yaklaşım*; Mehmet Azimli, “İsrâ ve Mi’râc Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Bilimname: Düşünce Platformu* VII/16 (2009), 43-58; Akmaz, *İslâm Tarihi Açısından İsrâ ve Mi’râc*; Ağırakça, “Kaynaklar Işığında İsrâ ve Mi’râc Olayı”; Karaoğlu, “İsrâ ve Mi’râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi”.

¹³⁰⁵ EK-2.1.12. numarada incelenmiştir.

¹³⁰⁶ Buhârî, “Menâkıb”, 24; “Menâkıbü’l- Ensâr”,42; Müslim, “İman”, 259,262,263, “Fezâil”, 164”.

Rahman'ın Habibi" olduğunu öğretmesi ve bununla insanları irşad etmesini emretmesi; Hz. Peygambere de Mi'râc'da hiçbir ümmete verilmeyen Üç şey verilmesi; Ahirette kendisinden önce hiç kimsenin ve ümmetinden önce hiçbir ümmetin cennete girmemesi; Arşın altındaki hazinelerden olan Bakara Sûresinin son iki âyeti ve beş vakit namazın ümmetine yazılması zikredilerek eser tamamlanmıştır. Hâşiyede konu ile ilgili açıklamalar mevcuttur.

Eserde, Sübkî'nin¹³⁰⁷ ismi zikredilerek atıfta bulunulmuştur; Zemahşerî (v. 538/1144)¹³⁰⁸'nin el-Keşşâf'ının, ismi zikredilmese de kaynak olarak kullanıldığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Risâle bu hali ile dirayet ağırlıklı tefsir metodu telif edilmiştir denilebilir.

Eserin, seminer çalışması ya da talebeye tahkik ve tercüme ödevlendirmesi yaptırılması suretiyle günümüze kazandırılabilceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.4. Âl-i İmrân Sûresi 104. Âyetinin Tefsiri

Son varak

İlk varak

ESER: Âl-i İmrân Sûresi 104. Âyetinin Tefsiri

MÜFESSİR: Anonim

¹³⁰⁷ "Sübkî" ismiyle ilgili künye, tarih vb. bilgisi bulunmadığından kimlik tespiti tam olarak yapılamamış, ilgili kaynak tarafımızdan tespit edilememiştir.

¹³⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, II/646,647.

DEMİRBAŞ NO: BY948/16

TARİHSEL ARKA PLAN: Tarihi tespit edilememiştir. Risâlede kaynak olarak Ruhü'l-Beyan kullanıldığı düşünüldüğünde, 18.yy veya daha ileri bir tarihe ait olabileceğini söylemek mümkündür. Esere ilmi gelenekte olduğu üzere hamdele-salvele zikredilmeden başlanmıştır. Hatta Besmele, başlık olarak imla edilmemiş, satır başından metinle birlikte yazılmıştır. Risâlenin muhtevası göz önüne alındığında ders notu olarak imlâ edilmiş olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

NİTELİK: Çaharkuşe, sırtı meşin, mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Ta'kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. 291 sayfalı mecmuanın içindedir, 251b-252a nolu varaklardadır. Dibâce, hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı, konusuna göre kütüphane tarafından “Bakara Sûresinin 183-185.Ayetlerinin Tefsiri” olarak verilmiştir; yaptığımız incelemede Âl-i İmrân Sûresi 3/104. Ayetinin tefsiri olduğu anlaşıp, kütüphane yetkililerinin bilgisi doğrultusunda risâle ismi; “Âl-i İmrân Sûresi 104. Âyetinin Tefsiri” olarak değiştirilmiştir. Müellif adı tespit edilememiştir. Eserin cildi sağlamdır, varaklarında yer yer mürekkep yanığı mevcuttur.¹³⁰⁹

İÇERİK: Risâlede Âl-i İmrân Sûresi 3/104. Âyetinin bir kısmı tefsir edilmiştir.

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ

“İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun...”¹³¹⁰

Eser kütüphane kayıtlarında; “Bakara Sûresinin 183-185.Ayetlerinin Tefsiri” olarak isimlendirilmiştir. Yaptığımız inceleme sonunda risâlenin Âl-i İmrân Sûresi 3/104. Âyetinin bir kısmının tefsiri olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir; eserin ilk sayfasındaki hâşiyesinde “Âl-i İmrân Sûresi” imlası da bulunmaktadır.

¹³⁰⁹ Bkz. EK-3.7.

¹³¹⁰ Âl-i İmrân 3/104.

İlgili risâlenin başka bir nüshasına rastlamamış bulunmaktayız. Aynı konuda telif edilmiş farklı bir müelliflere ait mahtûr risâleler mevcuttur.¹³¹¹ Günümüzde aynı konuda akademik çalışmalar da yapılmıştır.¹³¹²

Tek varaklı risâle, emri bi'l- maruh nehyi an'il münker konusunda kaleme alınmıştır. İsmâil Hakkı Bursevî' (v. 1137/1725)¹³¹³'nin Rûhu'l Beyân isimli tefsiri kaynak olarak kullanılmıştır. Esasen eserde, Rûhu'l Beyân'da geçen kısa dilbilimsel açıklamanın ardından, yine aynı kaynakta da geçen emri bi'l- maruh nehyi an'il münker konusundaki hadisler zikredilmiştir¹³¹⁴, işlenen konunun hükmü ile ilgili açıklamalar yapılmıştır, yine hikayelerle konu açıklanmaya çalışılmıştır. Bazı hadisleri, hadis kaynaklarından¹³¹⁵ tespit etmiş bulunmakla birlikte, bazısını hadis-tefsir kaynaklarından tespit edebilmiş bulunmaktayız¹³¹⁶; bir kısmı ise hiçbir

¹³¹¹ Takiyyüddin Abdurrahman b. Ebu Bekr Salihi Ebu Muhammed, *el-Kenzü'l-Ekber fi'l-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 1136, 185 vr.); Ezherî, Kerimüddin Hüseyin, *Tercemetü'l-Ehâdisi'l-Erba'in fi'l-Emri bi'l-Ma'ruf* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 562, 36-51 vr.); Meçhul, *Risâle fi'l-Emri bi'l-Maruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 830/1, 1b-36a vr.); Meçhul, *Risâle fi'l-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 850/1, 1b-36a vr.); Meçhul, *Risâle fi'l-Emr-i bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker* (Vahit Paşa: 282, 33 vr.); Meçhul, *Risâle fi Vücubi'l-Emr Bi'l-Ma'ruf* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3599-04, 24-32 vr.); Meçhul, *Risâle fi al Emri bil-Ma'ruf ve Nehy-i anil-Münker* (Milli Kütüphane: Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, 282, 33 vr.); Meçhul, *isale fi Beyan Lüzumü'l-Emr bi'l-Ma'ruf ve'l-Nehy Ani'l-Münker* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 696/9, 138-149 vr.); Meçhul, *Risâle bi'l-Maruf Emîr ve Nehiy ani'l-Kabil ve'l-Münker* (Milli Kütüphane: Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 4372, 46 vr.); Meçhul, *Risâle fi'l-Emr-i bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker* (Vahit Paşa: 298, 25 vr.).

¹³¹² Ayşe Bayraktar Barış, *Kur'ân-ı Kerim'de Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehiy ani'l-Münker Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Kenan Oy, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân'da Emri bi'l-Ma'ruf ve Nehiy an'il Münker* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011); İbn Ali Yâsin, *Emr-i Bi'l-Maruf ve Nehy-i Ani'l-Münker Hükümlerinden* (Dârü Daveti İslâmiyye, 2005); Can, "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü", *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences [Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi]* 40 (2020), 199-219.

¹³¹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II/73,74.

¹³¹⁴ Buhârî, "İman", 42; Müslim, "İman", 95; İbn Mâce, "Fiten", 20; Tirmizî, "Fiten", 9.

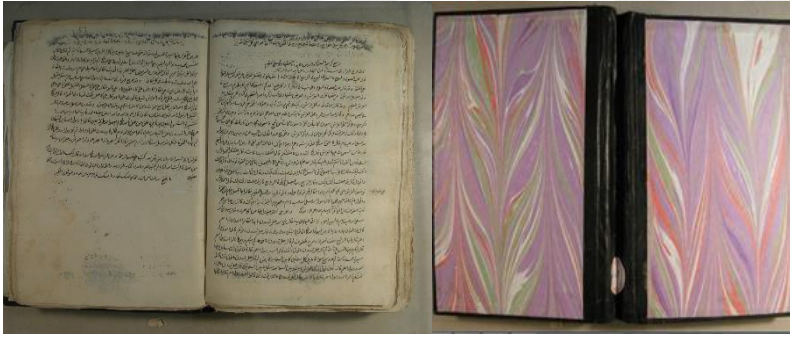
¹³¹⁵ Buhârî, "İman", 42; Müslim, "İman", 95; İbn Mâce, "Fiten", 20; Tirmizî, "Fiten", 9.

¹³¹⁶ Hz. Aîşe'den rivâyetle "İçinde peygamber ameli gibi amel eden onsekizbin kişinin bulunduğu bir karyenin emri bi'l ma'ruf nehyi an'il münker yapmaması sebebiyle helak edilmesi"; bkz.; İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-Kurbe fi Ahkâmî'l-Hisbe* (y.y.: Dârü'l-Fünûn, t.y.), I/18, tefsir konulu eserde, hadisin sıhhati ile ilgili açıklama bulunmamaktadır.; Münâvî, *et-Teyisr bi Şerhi'l-Câmiu's-Sağîr* (Riyâd: Meketbetü'l-İmâmî's- Sâfiî, 1988), V/493, Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Câmiu's-Sağîr* isimli eserinin şerhi olan telifte, hadisin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır,

kaynaktan tarafımızca tahrir edilememiştir.¹³¹⁷ Risâle, İsmâil Hakkı Bursevî' (v. 1137/1725)'nin *Rûhu'l Beyân* isimli tefsirinden faydalanarak imla edilmiş bir not mahiyetindedir.

Eser, öğrencilere işâri tefsir konusunda tahkik-tercüme ödevlendirmesi yaptıkları olarak günümüze kazandırılabilir düşüncesindeyiz. Her ne kadar özgün olmadığı kanatımız mevcut olsa da, konusu ve muhtevası hasebiyle, tahkik-tercümesinin halkın ulaşabileceği kütüphanelere kazandırılmasının, toplum için faydalı olacağı görüşündeyiz.

2.2.5. Tefsîru fi Kavlihi Teâlâ “Vesia Kürsiyyü's-Semâvâti ve'l-Arz”

ESER: Tefsîru fi Kavlihi Teâlâ “Vesia Kürsiyyü's- Semâvâti ve l- Arz”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: 948/16

TARİHSEL ARKA PLAN:

NİTELİK: Çaharkuşe, sırtı meşin, mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin

Süyûtî'nin şerhi yapılan eserinde ise zikredilen hadis tarafımızca tespit edilememiştir.; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, t.y., II/74.

¹³¹⁷ Örnek vermek gerekirse; Cabir (r.a) 'dan rivâyette bir yerin içinde Allah'a her an asi olmaktan sakınan, fakat halkın yaptığı yanlışlara da karışmayan bir kişinin karye halkı ile beraber helak edilmesi, vb.

dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. Ta’kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. 291 sayfalı mecmuanın içindedir, 251b-253a nolu varaklardadır. Dibâce, hâtıme ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle, incelememiz esnasında fark edilmiştir, kayıtlarda gözden kaçtığı anlaşılan eserin adı, konusuna göre, kütüphane yetkililerine bildirilerek tarafımızdan verilmiştir, müellif adı tespit edilememiştir. Eserin cildi sağlamdır, varaklarında yer yer mürekkep yanığı mevcuttur.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 255. Âyetinin bir kısmı tefsir edilmiştir.

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

“ O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.” ¹³¹⁸

Eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır. Aynı konuda telif edilmiş mahtûmatbu herhangi bir risâle de tespit edilememiştir. “Arş- kürsi” konusunda çoğunlukla ilmi kelim alanında akademik çalışma yapılmış olduğunu müşahade etmiş bulunmaktayız. ¹³¹⁹

Hamdele–salvâle ile başlanmadığı gibi, Besmele de imla edilmemiştir, bu eser, çalışmamız boyunca Besmelesiz olarak kaleme alınan tek risâledir. Eserin konusu; arş, kürsi, arşı taşıyan melekler ve bu zikredilen kavramların mahiyetidir. 1,5 sayfalık risâlede sohbet-vaaz tarzında ilgili ayet¹³²⁰ ve hadislerle ¹³²¹ değinilerek konu açıklanmıştır. Bir sohbet esnasında tutulmuş olan ders notu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

Risâlede âyet tefsir edilmemiştir, sadece konu ile ilgili olarak zikredilmiştir. Bu hali ile esere tefsir risâlesi demek mümkün görünmemektedir. Âyet-hadis ve haberler ile arş-kürsi arşı taşıyan meleklerin mahiyeti zikredilmiştir. Risâle tefsir alında

¹³¹⁸ Bakara2/255.

¹³¹⁹ Tahsin Kazan, *Ebû’-Muîn en-Neseff’ye Göre Arş, Kürsî ve Levh-I Mahfuz* (Elazığ: Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

¹³²⁰ Tevbe 9/129; Mü’minûn 23/86.

¹³²¹ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 18.

akademik bir çalışmanın konusu olmaktan ziyade, tarih, sosyoloji, tasavvuf disiplinlerine ait olduğu kanaatimiz mevcuttur, ilgili alanlar tarafından tahkik ve tercüme çalışması yapılarak topluma kazandırılması temennisinde bulunmaktayız.

2.2.5. Tefsîru fî Kavlihi Teâlâ “Halaka’s- Semâvâtî ve’l-Arz”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru fî Kavlihi Teâlâ “Halaka’s- Semâvât-i ve-l- Arz”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY1570/7

TARİHSEL ARKA PLAN: Tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kahverengi meşin, çarkuşe, şirazeli cilt iççindedir. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 84 sayfalı mecmuanın 29b-30b numaralı varaklarındadır. 29 satırdan müteşekkildir. Tefsiri yapılan âyet zikredilirken genelde yapıldığı üzere üzerine keşide çekilmemiştir. Sayfa numarası verilmiş, ta’kibe kullanılmamıştır. Eserde dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Eserin cildi sağlamdır, varakların alt köşelerinde nem solması mevcut olmakla birlikte hattı etkilememiştir.

İÇERİK: Risâlede Hûd Sûresi 11/7 âyeti tefsir edilmiştir.

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

“Arş, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur.”¹³²²

Eserin başka nüshalarına rastlanmamıştır. Aynı konuda farklı müelliflerin telif ettiği risâleler¹³²³ ve benzer konuda yapılmış akademik çalışmalar mevcuttur.¹³²⁴

Eserde ilmî gelenekte olduğu üzere hamdele, salvale bulunmamaktadır, “Bismihi Sübhâhehü” başlığı ile telife başlanmıştır. Tefsiri yapılan âyet zikredilirken üzerine keşide çekilmemiştir. Müellif, eserin başında Beydâvî’yi (v. 685/1286) ismen zikrederek âyetle ilgili görüşlerini bildirmiştir. Beydâvî, âyetin tefsirinde; “Yer ve gökler yaratılmadan önce Arşın su üzerinde olması ile kastedilenin, Arş ile su arasında bir perde bulunmadığıdır, yoksa mananın “Arşın suyun üzerinde” olduğu değildir; bundan da boşluğun (fezanın) mümkün olduğu ve suyun da Arş’tan sonra bu alemdeki nesnelerden ilk yaratılan (arke) olduğu sonucu çıkarılmıştır”¹³²⁵ açıklamasını yapmıştır. Akabinde Ebüssuûd Efendi ‘nin (v. 982/1574) görüşü beyan edilmiştir. Şeyhülislâm bu konuda; “Arş ile su arasında ister boşluk olsun; ister Arş, su ile temas halinde bulunsun fark etmez, âyet Arşın su üzerinde olduğunu bildirir. Burada âyet, Arş ile su arasında boşluğun mümkün olduğuna delâlet etmez. Eğer delâlet etseydi, yalnız imkânına değil, varlığına da delâlet ederdi. Bundan başka suyun, Arş’tan sonra

¹³²² Hûd 11/7.

¹³²³ Abdullah Bosnevî, *Kitâbu'l-Müsteva'l-A'lâ fi'ş-Şürbi'l-Ahlâ fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ ve Kâne Arşuhu alel Mâi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah Efendi, 2129, 52b-61a); Âmidî, Seyyid Ömer, *Risâle alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ -ve Kâne Arşuhu ale'l-Mai* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 185, 166-172 vr.).

¹³²⁴ Sakina Önen, *41/Fussilet 9-12. Âyetlerin Yorumları Çerçevesinde Evrenin Yaratılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018); Zeki Yıldırım, “Enbiya 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi]* 39 (2013), 47-76; Hanifi Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (arş-Kürsî Ve İstiva)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Furkan Şahin, *Yeryüzünün ve Göklerin Yaratılmasıyla İlgili Âyetlerin Modern İlmî Veriler Işığında Yorumlanması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹³²⁵ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, III/128.

kâinatta ilk var olan şey olduğuna delâlet ederdi.” Açıklamasını yapmıştır.¹³²⁶ Müellif اقول diyerek kendi görüşlerini beyan ederek burada âyetin ifade ettiğinin Allah Teâlânın kudreti olduğu kanaatini bildirmiştir. Risâle bu minvalde su, suyun miktarının az ya da çok oluşu , Arş, kürsi, göklerin, yerin, cismin, mahlukâtın yaratılma keyfiyeti yeri geldikçe ilgili âyet zikredilerek açıklanmıştır.¹³²⁷ Risâle, Ra'd Sûresi 13/3. Âyeti¹³²⁸ hakkında Râzî'nin مد fiilini tefsirinde dünyanın düz olduğuna itiraz ederek küre şeklinde olduğuyla ilgili açıklaması zikredilerek bitirilmiştir. Eser bu hali ile dirâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir.

Eserin, aynı âyetin tefsir edildiği mahtût risâlelerin bir araya getirilmesiyle seminer çalışmasının ya da tek başına tahkik ve tercümesiyle bir ödevlendirmenin konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.6. Tefsîru Ba'zı Âyeti Sûreti Hûd

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Ba'zı Âyeti Sûreti Hûd

¹³²⁶ Ebûssuûd, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, IV/187.

¹³²⁷ ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

“Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, "İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!" buyurdu. "İsteyerek geldik" dediler.” (Fussilet 41/11).

¹³²⁸ وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رُجُجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

"Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren, orada meyvelerin her birinden çift çift yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor. Düşünen insanlar için şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır." (Ra'd;13/3).

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY3415/4

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Kahverengi sahtiyan¹³²⁹ cilt içindedir. Krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı çekilmiştir, söz başları da kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 54 sayfalı memuanın 42b-45b numaralı varaklarındadır.17 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe verilmiş, sayfa numarası kullanılmamıştır. Hâşiye kaydı mevcuttur. Dibâce mevcuttur, hâtime ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Müellif adı tespit edilememiştir. Eserin cildinin şirazesı yer yer dağılmış, sayfalar karışık olarak yerleştirilmiş olmakla birlikte, incelediğimiz risâlede sayfa karışıklığı yoktur, varaklar sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Hûd Sûresi 11/105-108. âyetleri tefsir edilmiştir.

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ

خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ

وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرُ

مَجْنُونٍ

“O gün geldiğinde Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu. Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettelerler. Rabbin gerçekten

¹³²⁹ Keçi derisinden elde edilen, tabaklanmış, doğal renkli veya boyanmış, cilalanmış deri; detaylı bilgi için bkz: Saniye Bora, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü’nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*(Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s.43-185.

istediğini yapar Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lutuf olarak ebedî kalacaklardır.”¹³³⁰

Eserin başka nüshası tespit edilememiştir. Farklı bir müellifin kısmen benzer konudaki eserini tespit etmiş bulunmaktayız.¹³³¹ İlgili konuyu ele alan¹³³² veya benzer konuda telif edilip alt başlık olarak ilgili konuyu ele alan¹³³³ çok sayıda akademik çalışma mevcuttur.

İlmi gelenekte olduğu üzere hamdele ve salvele ile başlayan eserde hususi bir telifi sebebi zikredilmemiştir. Risâlenin konusu, cennette ve cehennemde ebedî kalmakla ilgili olarak Hûd Sûresi’nde zikredilen ilgili âyetlerdeki ﴿﴾ edatının, muhtelif nahiv tahlilleri sonucunda ortaya çıkan bazı manalarının¹³³⁴ sebep olduğu

¹³³⁰ Hûd 11/ 105-108.

¹³³¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Nârın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tedkikât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: 3771, 31).

¹³³² İsmail Karagöz, “Cehennemin Sonsuzluğunun Âyet ve Hadislerdeki Delilleri”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 1-19; Atilla Yargıcı, “Kâfirler İçin Cehennemin Ebedî Olduğunu Reddeden Görüşlere Ba’zı Müfessirlerin Yaklaşımı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/38 (2017), 89-110; Hasan Rıza Özdemir, “Müslüman Olmayanların Cehennem’de Görecekları Azâbın Ebediliği Sorunu”, *Dini Araştırmalar* 20/51 (2017), 153-168; Osman Oral, “Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Hulûd/Cennet ve Cehennemin Ebedîliği Konusuna Yaklaşımı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2015), s. 87-108; Emrullah Fatış, “İbnü’l-Hümâm’a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet ve Cehennem”, *Hikmet Yurdu* VIII/16 (2015), s. 83-102; Hüseyin Maraz, *Fahreddin Râzî’de Ezel-Ebed Meselesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013); İbrahim Fatış, Emrullah, “İbnü’l-Hümâm’a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet ve Cehennem”, *Hikmet Yurdu* VIII/16 (2015), s. 83-102; Maraz, Hüseyin, *Fahreddin Râzî’de Ezel-Ebed Meselesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Osman Oral, “Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Hulûd/Cennet ve Cehennemin Ebedîliği Konusuna Yaklaşımı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2015), s. 87-108; İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/1 (2006), 15-33; Ahmet Temizkan, *Kur’ân’da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennemin Ebediliği Meselesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Reyhan Çağlayan, *Kur’ân-ı Kerîm’de Cennet ve Cennetlikler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*.

¹³³³ Dadaev, Khalil, *Te’vilâtü’l-Kur’ân’da Cennet Hayatı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Çağlayan, Reyhan, *Kur’ân-ı Kerim’de Cennet Ve Cennetlikler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ayşe Yenen, *Kelâm İlmi Açısından Cennet Nimetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Aydın, Hayati, “İslam Kaynaklarında Cennet Fikri ve Yorumu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/20 (2004), 149-170.

¹³³⁴ Âyet, “Allah, dilediği takdirde bu ebediliği bir süre sonra sona erdirecek” şeklinde anlaşıldığı takdirde, pek çok âyet ile çelişik duruma düşmektedir. Oysa ki, Kur’ân’da çelişki yoktur.

müşkilâtın,¹³³⁵ ilm-i nahiv, ilm-i belagat ve ilm-i kelam ile muhtelif âyetler¹³³⁶ de zikredilerek tevil edilmesidir.

Müellif eserine yaklaşık bir sayfalık berâat-i istihlâl yaparak başlamıştır. Âyetlerde geçen لا istisna edatlarının muhtemel manaları öncelikle Beydâvî' ye (v. 685/1286)¹³³⁷ ve Fâzıl Rûmî Sinan Efendi'nin (v. 986/1578)¹³³⁸ Beydâvî Hâşiyesi'ne ismen atıflar yapılarak açıklanmış, her açıklamanın ardından da kırmızı mürekkeple “يقولون الفقير” diyerek kendi görüşlerini beyan etmiştir. Metinde cennet ehli ile ilgili açıklamadar da yapılmıştır. Hz. Peygamber(s.a.s.)'den sahih senetle olduğunu belirterek; Zenginlerin fakirlerden kırk sene sonra cennete gireceğini zikredilmiştir ancak, ilgili sahih hadiste bu süre beşyüzyıl olarak bildirilmiştir.¹³³⁹ Risâle dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Hâşiyede cennet ehli ve cennet nimetleri ile ilgili açıklamalar yapılmıştır.

Eserin içeriği ödevlendirme ya da seminer, çalışmasının konusu olabileceği kanaatindeyiz.

¹³³⁵ Nitekim İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l- Kur'ân* isimli eserinde bu ayete yer vermiştir, detaylı bilgi için bkz.İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l- Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 26.

¹³³⁶ “Senden, iyilik yerine bir an önce kötülüğün gelmesini istiyorlar. Oysa onlardan önce nice benzerleri gelip geçmiştir. Şüphesiz rabbın insanları zulümlerine rağmen bağışlayandır. Şüphesiz rabbının azabı da çok çetindir.”(Ra'd 13/6).

“Yine o gün her ümmetin içinden kendileri hakkında birer tanık çıkaracağız; seni de bu kimseler hakkında tanık yapacağız. Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik.” (Nahl16/89).

“Senin Rabbın hep bağışlayıcıdır ve merhamet sahibidir.”(Kehf 18/58).

¹³³⁷ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, 3/149.

¹³³⁸ Kâdî Beyzâvî'nin “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*” adlı tefsirine yaptığı hâşiye nedeniyle “Muhaşşî” lakabıyla şöhrat bulmuştur; yazdığı hâşiyesinde, ayetleri şerh ederken ilmî tefsir bağlamında bir takım bilimsel izahlarda bulunmuş, Kur'ân'da kozmolojik, astronomik, coğrafik ve biyolojik meselelerden bahseden ayetleri ilmî tefsire tabi tutmuştur; Arapça olarak telif edilerek Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilen hâşiye, dönemin âlimleri tarafından takdirle karşılanmıştır, bkz.Eyyüp Said Kaya, “Sinan Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/228-229; Yakup Bıykoğlu, “Muhaşşî Sinan Efendi'nin ‘Hâşiye “alâ Tefsiri”l-Kâdî’ İsimli Eserinde İlmî Tefsire Dair Yaklaşımlar”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* V/5 (2019), 218-233.

¹³³⁹ Tirmizî, “Zühd”, 37; Ebû Dâvûd, “İlim”, 13; İbn Mâce, “Zühd”, 6.

2.2.7. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Elif Lâm Mîm Allahü Lâ İlahe İllâ Hû”

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Elif Lâm Mîm Allahü Lâ ilâhe İllâ Hû”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY4271/9

NİTELİK: Çarkuşe kahverengi meşin, ebru kaplı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 146 sayfalı mecmuada 114a numaralı varaktadır, 14 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin sonuna 1138 tarihi düşülmüştür.

İÇERİK: Yaptığımız incelemede risâlenin tefsir değil yarım sayfalık güzel bir dua olduğu anlaşılmıştır. Çalışmamızın kapsamının dışında kaldığından, tezimize dahil etmemiş bulunmaktayız. İlm-i Tasavvuf alanında “Yazma Eserlerde Dua” başlıklı bir koleksiyon çalışmasının konusu olabileceği kanaatindeyiz.

2.2.8. Tefsîru Âyeti “Yevme Yunfihu fi’s-Sûri Fete’tû’ne Efvâca”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “Yevme Yunfihu fi’s-Sûri Fetetû’ne Efvâca”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY4567/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Tarihi ve müellifi tespiti edilememiştir.

NİTELİK: Şemseli, miklepli, kahverengi kurt yenikli tam meşin cilt içindedir. Üç ay filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 203 sayfalı mecmuanın 19a-20b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Dibâce, hâtme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellif adı tespit edilememiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır.

İÇERİK: Risâlede Nebe Sûresi 78/18. âyeti tefsir edilmiştir.

يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا

“Sûra üflendiği gün, bölük bölük Allah’a gelirsiniz”¹³⁴⁰

¹³⁴⁰ Nebe’ 78/18.

Eserin başka bir nüshasına veya akademik herhangi bir çalışmaya rastlamamış bulunmaktayız Farklı bir müellif tarafından aynı konuda telif edilmiş mahtût risâleler mevcuttur.¹³⁴¹ Eser, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde, müellifi meçhul risâleler arasında incelediğimiz BY3359/4 demirbaş numaralı eserle neredeyse aynıdır. Ancak, diğer risâlede mahşer yerine gelen on beş bölüm zikredilirken, bu incelediğimiz risâlede on bölüm sayılmaktadır.

Risâlede hamdele-salvale olmaksızın Besmele başlığı atılarak doğrudan konuya girilmiştir. İlgili âyet, Muaz bin Cebel'in(r.a.), Hz Peygamber(s.a.s.)'den konuyu açıklayan bir hadis ile tefsir edilmiştir. Zikredilen hadiste, Mahşer günü ümmetin 14 bölüm halinde geleceği ve her bölümün işlediği rezilet ve mahşerdeki hali vafedilmiş, her bölüm ile ilgili Kur'ân'dan âyetler de zikredilmiştir.¹³⁴² Benzer hadisi, Sa'lebî (v.427/1035)¹³⁴³, Zemahşerî (v. 538/1144)¹³⁴⁴, Râzî (v. 606/1210)¹³⁴⁵, Kurtubî (V.671/1273)¹³⁴⁶, Beydâvî (v. 685/1286)¹³⁴⁷ tefsirlerinde Muaz bin Cebel'den, kaynak belirtmeksizin zikretmişlerdir. Zikredilen hadis için, Nâsîrüddin el-Elbânî(v.1419-1999) *Silsiletü'l-Ehâdissi'z-Za'îfe ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyi'ü fi'l-Ümme* isimli eserinde mevzu ve münker değerlendirmeleri yapmıştır.¹³⁴⁸ Bizim risâlemizdeki rivâyet ise kaynaklardan tespit edilememiştir. Hâşiye notlarında, mahşere zikredilen bölüklerle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Yine eserin sonunda Hz .Nuh'un (a.s) vefatı anında iki oğluna nasihatini içeren kaynağını tespit edemediğimiz bir rivâyet zikredilmiştir. Risâle rivâyet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir. Risâle, BY3359/4 demirbaş numarası ile üçüncü bölümde tahkikini yaptığımız eserle neredeyse aynıdır; şu kadarı var ki bu risâlede 14 bölüm zikredilmiştir.

¹³⁴¹ Meçhul, *Tefs'irü'l-Âyeti Yevme Yünfahu fi's-Suri Fe-Te'tune Efvaca* (Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2835, 58a-59a vr.); Meçhul, *Risâle fi Tefsir Kavlihi Te'âlâ Yevm Yunfahu fi's-Sûr Feta'tuna Efvâcâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: M. Murat-M. Arif, 139-08, 61-65 vr.); Meçhul, *Risâle fi Tefsir Kavlihi Te'âlâ Yevme Yunfahu fi's-Sûr Feta'tune Efvaca* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi ve Eki, 466-08, 51-52 vr.).

¹³⁴² Bakara 2/44,283; Nisâ 4/10; Mâide 5/44,62,90; Tevbe 9/34; Meryem 19/59; Nûr 24/16; Zümer39/60; Zuhuruf 43/65; Hucurât 49/12; Hadîd 57/24; Nebe 78/18.

¹³⁴³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 10/115.

¹³⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vil*, 4/686.

¹³⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31/12-13.

¹³⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII/19/175.

¹³⁴⁷ Beydâvî, *Envaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, 5/279.

¹³⁴⁸ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdissi'z-Za'îfe ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyi'ü fi'l-Ümme* (Riyâd: Dâru'l-Meârif, 1992), XIII/996,997.

Eserin lisans öğrencilerine tahkik ve tercüme ödevlendirilmesi yaptırılabilceği kanaatimiz mevcuttur. Her ne kadar hadisin sıhhatinin menfi olduğu söylenebilirse de mana doğrudur; dolayısıyla telif edildiği tarihte olduğu gibi bu gün de toplumun irşadı ve nasihat için güzel bir telifdir.

2.2.9. Tefsîru Ba’zı Âyeti ’l-Kur’ân

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsiru Ba’zı Âyeti ’l-Kur’ân

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY5111/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı bez, sertabı kahverengi meşin, mukavva, miklepli yıpranmış cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih-ta’lik hattıyla kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir, Ba’zı söz başları, ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 269 sayfalı bir mecmuanın 1b-10a numaralı satırlarındadır. 22-23 satırdan müteşekkildir. Sayfa numarası verilmemiştir, Ba’zı sayfalarda ta’kibe kullanılmıştır. Dibâce, hâtıme istinsah kaydı bulunmayan eserin ismi kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellif ismi tespit edilememiştir. Cildi yıpranmış haldedir, ilk sayfanın sol-

alt köşesi kopmuştur, varaklarda nem solması vardır, belli sayfalarda mürekkep yanığı ya da sanki su damlalarına maruz kalıp mürekkep dağılması gibi deformasyon vardır, bu da yer yer okunmasına engel teşkil etmektedir.¹³⁴⁹

İÇERİK: Yaptığımız inceleme sonucunda risâlenin, Beydâvî (v. 685/1286)'nin *Envârü't-Tenzîl Ve Esrârü't-Te'vîl* isimli eserinin Mâide S 5/72- 120. âyetleri ile En'âm 6/1-9. âyetlerinin imlasından ibaret olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

2.2.10. Tefsîru bi Seb'i'l-Mesâni

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru bi Sebi'l-Mesâni

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY5507/9

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kahverengi meşin çaharkuşe, mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı kremm renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 282 varaklı risâlenin 116b-133b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Sayfa

¹³⁴⁹ Bkz. EK-3.8.

numarası verilmemiştir, ta'kibe kullanılmıştır. Kitabın zahriyesinde kime ait olduğunu tespit edemediğimiz beş adet kısa dua, beyit, ve günlük notu olduğunu tahmin ettiğimiz notlar vardır ve notların altında; 1217¹³⁵⁰-1220¹³⁵¹-1222¹³⁵²-1227¹³⁵³-1229¹³⁵⁴ tarihleri mevcuttur. Dibâce ve hâtimesi bulunan eserde istinsah kaydı yoktur. Eserin ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir; müellif ismi ise tespit edilememiştir. Eserin cildi hafif yıpranmıştır, varakları sağlamdır, okumaya engel bir yıpranma mevcut değildir.

İÇERİK: Risâlede “Seb’u’l- Mesânî” başlığı altında Kur’ân-ı Kerîm’deki tüm sûreler nüzul sırasına göre kısaca tefsir edilmiştir.

Aynı başlık altında telif edilmiş muhtelif hacimde mahtût eserler mevcuttur.¹³⁵⁵ Bu konuda kaleme alınmış bilimsel bir makale de mevcut bulunmaktadır.¹³⁵⁶

Esere bir sayfadan fazla berâati istihlal yapılan bir dibâce ile başlanmıştır. Müellif eserini kıyamet günü şefaate vesile olması ümidiyle kaleme aldığını bildirmiştir. Öncelikle Fatiha Sûresinin diğer isimleri zikredilmiş ve sûrenin “Seb’u’l- Mesânî” ismi üzerinde detaylı olarak durulmuş, bu isimle isimlendirilmesinin

¹³⁵⁰ Sayfanın en üstünde risâle sahibinin oğlu Ahmed’in, 3 Cemâzielahir 1217 Pazar gecesi, üç yaşında öldüğü ile ilgili bir not bulunmaktadır; yine bu konu hakkında dua ile başlayan bir not ve ardından ölüm ve hayat ile ilgili bir beyit imla edilmiştir.

¹³⁵¹ 10 Recep 1220 Cuma günü oğlu Muhammed’in doğduğu, bir sene sonra âşûra günü vefat ettiği ile ilgili bir not imla edilmiştir.

¹³⁵² 10 Şevval 1222 Cuma günü bir kızının doğduğu ile ilgili bir not imla edilmiştir. (Daha aşağı tarafa; “sonra 15 yaşında vefat etti” notu düşülmüştür.)

¹³⁵³ Hamd ile başlayan bir dua, 20 Safer Pazar günü 1227.

¹³⁵⁴ 25 Rebiul evvel 1229 Cuma günü gece yarısı bir oğlunun daha doğduğu ile ilgili bir not imla edilmiştir.

¹³⁵⁵ Meçhul, *Tefsîrü’l-Seb’i’l-Mesânî* (Milli Kütüphane: 350, 24b-39b vr.); bu künye bilgilerine İsam’dan ulaşmış olup, eseri karşılaştırmalı olarak incelemek üzere Milli Kütüphane’ye başvurduğumuzda, bu demirbaş numarası ile böyle bir eser bulunmadığı tarafımıza bildirilmiştir; Tebrizi Nizam el-Vaiz Ali b. Muhammed, *Keşfü’l-Me’ani fi Tefsiri’s-Seb’u’l-Mesânî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 763, 1-14 vr.); Nurullah b. Nureddin b. Mizan Bayezid, *Seb’u’l-Mesânî* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 1179, 348 vr.); Nurullah b. Envarüddin İbn Hayran, *es-Seb’u’l-Mesânî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Serez, 1734, 226 vr.); Karamani, Nurullah Efendi, *Sabü’l-Mesânî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 2874, 342 vr.); Harrâfi, Nurullah b. Nureddin, *Tefsîru’s-Seb’i’l-Mesânî* (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi: 17258, 260 vr.); Ebû Muhammed Kasim b. Firruh b. Halef Ahmed el-Endulusi eş-Şatibi, *es-Seb’u’l-Mesânî* (Tırabzon: 370-05, 126a-200b).

¹³⁵⁶ Mustafa Öztürk, “Kur’ân’da ‘Seb’i Mesânî’ Kavramı”, *Diyanet İlmi Dergi* XXXVIII/1 (2002), 103-127.

sebepleri açıklanmıştır. Ardından es-Seb‘u‘t- tuvel¹³⁵⁷ olarak bilinen uzun sûrelerin de seb‘u‘l- mesânî olarak zikredildiği görüşüne yer vermiştir. Bu sûrelerin ortak içeriklerinin “inzar-inkar, vaad- vaid vb. konular, nübüvvet-tebliğ, kıssalar, Cenab-ı Hakk’ın esmâü‘l- hüsnası, a‘zamü’s- sıfatları” olduğundan genel olarak bahsedilmiştir. Devamında, Hicr sûresi 15/87. Ayeti ile Seb‘u‘l- Mesânî konusu Beydâvî (v. 685/1286)’ye ismen atıfta bulunularak tevil edilmiştir.¹³⁵⁸ Akabinde “Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En‘âm, A‘râf” sûrelerine ilaveten Enfâl- Tevbe ya da Yûnus sûrelerini Seb‘u‘l- Mesânî olmaları bakımından; yeri geldikçe dil bilimsel açıklamalar yaparak, genel olarak içeriklerinden, içindeki peygamber kıssalarından, peygamberlerin dualarından bahsedilerek tevil edilmiştir. Devamında, risâlenin başında zikredilen sûrelere ilaveten Kur‘ân’-ı Kerîm’in geriye kalan sûreleri, tertip sırası ile tebliğ, tebyin itâb, vaad, vaid, ortak paydasında, Seb‘u‘l- Mesânî başlığı altında tevil edilmiştir. Eserin konusunu özetlemek gerekirse; tebliğ, tebyin, itâb, vaad, vaid, kıssalar, Cenab-ı Hakk’ın isim ve sıfatları Kur‘ân’ın temel konularındandır, bu bakımdan; seb‘ul mesânîdirler, tekrar tekrar zikredilen konulardır.¹³⁵⁹ Müellif her sûrede farklı açıdan işlenerek tekrar eden bu konuları “Seb‘u‘l- Mesânî” başlığı altında telif etmiştir. Eser dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir.

Eserin konusu, içeriği ve hacmi göz önüne alındığında; yüksek lisans tezi, bilimsel makale vb. akademik çalışmaların yapılmasına uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

¹³⁵⁷ Kur‘ân-ı Kerîm’in uzun sûrelerinden Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En‘âm, A‘râf ve Tevbe’nin (veya Yûnus) ortak adı, bkz. Abdülhamit Birişik, “Sûre”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/538-539.

¹³⁵⁸ Beydâvî, *Envâru‘t-Tenzîl ve Esrâru‘t-Te‘vil*, 3/216-217.

¹³⁵⁹ Nitekim Seb‘ul Mesânî başlıklı Kur‘ân tefsirleri vardır; bkz. Necmeddîn-i Dâye - Mezîdî, *Bahrü‘l-Hakâ‘ik ve ‘l-Me‘ânî fî Tefsîri‘(l-Kur‘ân ve ‘)s-Seb‘i‘l-Mesânî*; Âlûsî, *Rûhu‘l Me‘ânî fî Tefsîri‘l-Kur‘ânî‘l- ‘Azîm ve ‘s-Seb‘i‘l-Mesânî*.

2.2.11. Tefsîru Âyeti “Halaka’llahü Âdeme ‘alâ Sûretihi”

ESER: Tefsîru Âyeti “Halaka’llahü Âdeme ‘alâ Sûretihi”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY5565/7

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Çeharkuşe siyah meşin mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 206 varaklı bir mecmuanın. 33b-34a numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Kısa hâşiye kaydı mevcuttur. Dibâce, hâtime, istinsah kaydı bulunmayan eserde, risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiş, müellifi ise tespit edilememiştir. Eserin cildi yıpranmıştır, varakları sağlamdır. Risâlenin sonu eksiktir.

İÇERİK: Risâle, ¹³⁶⁰“خلق الله آدم على صورته” Hadis-i Şerifi ile ilgili olarak telif edilmiştir. Aynı konu başlığı altında telif edilmiş mahtût eserler¹³⁶¹ ve ilmi makaleler¹³⁶² tarafımızdan tespit edilmiş olmakla birlikte, eser hadis konulu bir risâle olup, çalışmamız alanının dışında kalmış bulunmaktadır.

¹³⁶⁰ Buhârî, “İsti’zan”, 1; Müslim, “Birr”, 115, “Cennet”, 28.

¹³⁶¹ Muhammed b. Mahmud Aksarayî, *Risâle fî Hadisi Enne’llah Teâlâ Halaka Âdeme alâ Sûretihi* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1084, 80-86 vr.); Tarsusî Mehmet b. Ahmed, *Şerhu Hadisi İnnallâhe Halaka Âdeme alâ Sûreti’r-Rahmân*, 140 (Adana İl H., 140, 193a-194a vr.).

¹³⁶² Şaban Çiftçi, “‘Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Mart 2014), 1-20; William Montgomery Watt,

2.2.12. Risâle fî Tesîri “Kad Eflaha”

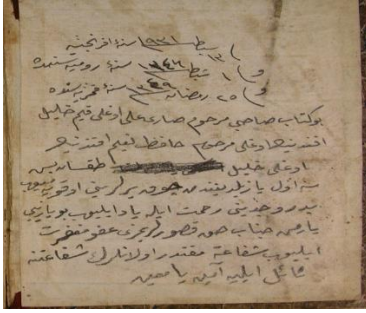
ESER: Risâle fî Tesfsîri “Kad Eflaha”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY5852/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Süleyman Efendi Medresesi Kırkağaç, 3 şaban 1258 kaydı mevcuttur Bu nottan ve düşülen tarihlerden bu risâlenin yaklaşık 195 yıl önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserin zahriye sayfasından bir önceki sayfasında “12 şubat 1921 -1 şubat 1246 rûmî senesinde-25 ramazan 1249 kamerî senede” şeklinde tarih kaydı düşülmüş, devamında da: “Bu kitap sahibi merhum Sarı Ali oğlu Kayyım Halil Efendinin oğlu merhum Hafız Naim Efendinin oğlu Halil, doksan beş sene evvel yazıldığından çok yerlerini okuyamayub peder ve ceddini rahmet ile yâd eyleyüb, bu yazıyı yazmış, Cenâb-ı Hakk kusurlarımızı Afv-u mağfîret eyleyub, şefaata muktedir olanların şefaathlerine nail eyleye, Amin, ya muin” notu düşülmüştür. Bu nottan ve düşülen tarihlerden bu risâlenin yaklaşık 195 yıl önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

“Tanrı Sûretinde Yararılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma”, çev. Kahraman, Hüseyin, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 21 (2006), 253-261; Kahraman, Hüseyin, “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlîl Denemesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* I/1 (2003), s.51-70.

NİTELİK: Sırtı ve sertabı vişnerengi meşin miklepli, mukavva cilt içindedir. Aslan filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir.¹⁶³ varaklı Risâlenin 19b-20a numaralı varaklarındadır. 22 satırdan müteşekkildir. Ta'kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Risâle adı başlıktan alınmıştır, müellifi tespit edilememiştir. Eserin cildi ve varakları sağlamdır. Hâtimesinde Süleyman Efendi Medresesi Kırkağaç - 3 Şaban 1258 kaydı mevcuttur.

İÇERİK: Risâlede **قد افلح** lafzı tefsir edilmektedir. Bu lafzın geçtiği ayetlere atıf yapılmamış olmakla birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde geçtiği tarafımızdan tespit edilmiştir.¹³⁶³

Risâlenin bir nüshası daha Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde; müellifi “Meçhul” /BY5852/2 demirbaş numarası ile tarafımızdan tespit edilerek incelenmiştir. Yaptığımız araştırma ve inceleme sonucunda, müellifi “Meçhul” olarak kayıtlı bulunan bu iki risâlenin de “Ebû Saîd Hâdimî”ye ait olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. İsam kayıtlarında, 4 adet matbu¹³⁶⁴, iki adet el yazma¹³⁶⁵ olmak üzere

¹³⁶³ Tâ-Hâ 20/64; “O halde siz de bütün hilelerinizi birleştirin ve saf düzeninde gelin. Bugün üstün gelen kendini kurtarmıştır.”

Mü'minûn 23/1; “Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir”

A'lâ 87/14, 15; “Doğrusu arınan ve rabbinin adını anıp namaz kılan kurtuluşa ermiştir.”

Şems 91/9; “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir.”

¹³⁶⁴ Ebû Saîd Hâdimî, *Risale fi Kad Efleha'l-Mü'minûn*. (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302); Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fi Hakkı Kavlihi Teâlâ: Kad Efleha* (İstanbul: y.y., 1302); Ebû Saîd Hâdimî, *Fi Hakkı Kad Efleha'l-Mu'minûn* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302), bkz, İsam.

¹³⁶⁵ Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fi Hakkı Kavlihi Teâlâ: Kad Efleha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 243-244 s.); Ebû Saîd Hâdimî, *Risâle fi Tefsîri -Kad Eflaha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 1017, 16-17. vr.) bkz, İsam.

beş adet ilgili nüshadan bulunmaktadır. Genel olarak aynı konuda telif edilmiş akademik çalışmalar da mevcuttur.¹³⁶⁶

Risâleye Bismelenin yan tarafına “رسالة في تعبير قد افلح” başlığı atılmıştır. Müellifin dibâcede zikrettiği telif sebebinden eserin, “قد افلح” lafzının açıklanması isteğinin kendisine arz edilmesi üzerine lafzı tevil ettiği anlaşılmaktadır. Veciz bir berâat-i istihlâl ile başlayan yaklaşık iki sayfalık eserde, öncelikle افلح lafzının manasının mecaza hamledilmesi durumunda tefsirde, mananın beyanında irdâf sanatının¹³⁶⁷ icra edildiği ve irabının da takdiri olduğu; hakiki manasına hamledildiğinde tüm lügatlarda öncelikle “Yarmak”, ikinci olarak “kurtuluşa ermek” manasına geldiği ile ilgili kısa bir girizgah yapılmış, sonrasında bu girizgah detaylandırılan açıklamalar ile eser tamamlanmıştır. Risâle bu hali ile dirayet ağırlıklı konulu tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir.

Bu kısa risâlenin lisansüstü öğrencilere tahkik-tercüme ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılmasını temenni etmekteyiz.

¹³⁶⁶ İsmail Taşpınar, “Kur’ân-ı Kerîm’deki ‘Fevz’ ve ‘Felâh’ Kavramları Çerçevesinde İnsanın Kurtuluşu = Le Salut Selon Les Notions De ‘Fevz’ Et De ‘Felâh’ Du Coran = La Salvezza Seconda La Nozione De ‘Fevz’ E De ‘Felâh’ Del Corano”, *Uluslararası Müslüman-Hristiyan Diyalog Sempozyumu İslam ve Hristiyanlık’ta Kurtuluş 3-4 Kasım 2006 İstanbul* (İstanbul, 2007), 15-44; Ufuk Hayta, *Abdûlmecîd b. Nasûh Tosyevî’nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve ‘l-Felâh Adlı Tefsir Risâlesinin Tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Durak Pasmaz, “Kur’ân’da Felâh Kavramı”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XI/3 (2011), s. 23-43; Yusuf Sütşurup, *A’lâ Süresi Işığında Kurtuluşa Erenler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Muhammet Salman, *Kur’ân-ı Kerîm’de Felâh ve Fevz Kavramları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, 2019).

¹³⁶⁷ Söz içinde tâbi unsur anılarak metbûun anlatıldığı bedî‘ sanatıdır; kinayeden farklı, kinayede lâzım zikredilir, melzûm kastedilir; lâzımdan melzûma geçiş söz konusudur. İrdâfta ise iki öge arasında sebep-sonuç ilişkisi vardır; tâbi olan unsur anılarak metbûa (yani sonuç zikredilerek sebebe) işaret edilir, bkz.: İsmail Durmuş, “İrdâf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/44/438-439.

2.2.13. Risâle Kavlihi Teâla “Kâf ve’l-Kur’âni’l-Mecîd”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle Kavlihi Teâla “Kâf ve’l-Kur’âni’l-Mecîd”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY6873/7

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Çarkuşe şemseli, salbekli sırtı ve kenarları siyah meşin, yıpranmış mukavva cilt içindedir. Ok-yay filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Talik hattı ile kaleme alınan Risâlenin dili Türkçedir. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 106 varaklı mecmuanın son risâlesidir, 104b-106b numaralı varaklardadır. Bb satırlıdır. Ta’kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmiştir. Eserde dibâce ve istinsah kaydı bulunmamakla birlikte, hâtıme mevcuttur. Risâle ismi, konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellif ismi tespit edilememiştir. Bir önceki risâlenin hâtimesinde 1218 tarihi kayıtlıdır. Bu da risâlenin yaklaşık olarak 17-18.yüzyıllarda mevcut olduğunu düşündürmektedir. Cildi ve varakları yıpranmış durumdadır, varaklarda nem solması ve az miktarda mürekkep yanığı mevcuttur.¹³⁶⁸

¹³⁶⁸ Bkz. EK-3.9

İÇERİK: Risâlede Kâf Sûresinin ilk âyeti tefsir edilmiştir.

ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ

“Kâf. Şanı yüce Kur’ân’a yemin olsun!”¹³⁶⁹

Aynı konuda telif edilmiş mahtût bir esere rastlayamamakla birlikte, yaklaşık olarak aynı konuda kaleme alınmış akademik çalışmaları tespit etmiş bulunmaktayız.¹³⁷⁰

Risâle, Kâf Sûresinin ilk ayetinin tefsiri ve ilk âyetteki ق harfinin fazileti konusunda telif edilmiştir. Öncelikle, bu harfin tefsiri hakkında; Cenab-ı Hakk’ın kâf harfi ile başlayan isimlerine işaret ettiği, ya da yeri göğü kaplayan ve Zülkarneyn (a.s)’ın kendisi ile konuştuğu Kaf Dağı olduğu belirtilmiş ve aralarında geçen konuşmalar eserde zikredilmiştir. Mecid lafzının kısa açıklamasının ardından kâf harfinin Kur’ân’ın tamamına işaret ettiği, 6666 ayete denk geldiği ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Bu harfin hergün 7-4-6-10 defa okunmasının fazileti, sırrı hafası, bu harfin En’âm Sûresi 6/ 25; Nahl 16/108; İsrâ 17/45; Saffat 37/79; Câsiye 45/23. Âyetleri ile irtibatı, Muhiddin İbnü’l- Arabî’nin ismi zikredilerek, kendisine isnad edilerek açıklanmıştır.¹³⁷¹

Risâlede kaynak ismi açıkça geçmemekle birlikte, Sa’lebî (v.427/1035)’nin *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*¹³⁷² isimli tefsiri ile Kurtubî (v.671/1273)’nin *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*¹³⁷³ isimli eserinin kaynak olarak kullanıldığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Risâle, işâri ağırlıklı tefsir metodu ile kaleme alınmıştır. Eserin,

¹³⁶⁹ Kâf 50/1.

¹³⁷⁰ Mustafa Kayhan, “Kâf Sûresi Örneğinde Mekkî Sûrelerdeki Medenî Ayetler Meselesi”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XIV/sy.1 (2014), s.133-155; Kaçan, Tuğba, *Din Eğitimi Açısından Kâf Sûresi’nin Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Zeyad Dhannoon Sultan, *Hüsamuddin Bitlisi’nin Câmiu’t-Tenzil ve’t-Te’vil Tefsirinin Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Fetih, Hucurât, Kâf Sûrelerinin Tahkik ve Tashihi* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); İbrahim Halil Atmaca, *Kâf Sûresi’nin Tefsiri* (İğdır: İğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹³⁷¹ Tarafımızdan kaynak tespiti yapılamamıştır.

¹³⁷² Sa’lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nîsâbü’rî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, IX/92.

¹³⁷³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, XVII/ 2-3.

Osmanlıca ya da Tefsir dersi öğrencilerine, tahkik-tercume ödevlendirilmesi yaptırılarak günümüze kazandırılabilceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.14. Risâle Kavlihi Teâlâ” Kul’id’û Şürekâeküm”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle Kavluhü Teâlâ “Kul’id’û Şürekâeküm”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY6891/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâle sonunda; kendisine şehzadenin sorduğu soru üzerine eseri telif etmiş olduğu kaydı vardır fakat, tarih ve şahıslar tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kırmızı, deffeteyni¹³⁷⁴ kahverengi, meşin, soğuk damga şemseli cilt içindedir. Mantar filigranlı kâğıt krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 107 varaklı mecmuanın 5a-6a numaralı varaklarındadır. 22 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Eserin cildi yıpranmıştır, kurt yenikleri mevcuttur, varaklarda ise yer yer okumayı güçleştirecek şekilde nem solması ve mürekkep yanığı bulunmaktadır. Risâlede yarım sayfalık bir dibace bulunmaktadır. Eserin ismi dibâceden alınmıştır,

¹³⁷⁴ Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılır kapanır iki kanad şeklinde çift sahifelere verilen addır. Detaylı bilgi için bkz.; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Basımevi, 1971), I/410.

müellifi tespit edilememiştir. Mecmua içinde bulunan önceki risâlelerden 1157 tarih kaydı tespit edilmiştir.

İÇERİK: Risâle, A‘râf sûresi 195. Âyeti hakkında telif edilmiştir.

أَلَمْ يَمْشَوْا بِهَا أَمْ لَهُمْ آيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا قُلِ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُوا فَلَا تَنْظُرُونَ

“Yürüyebildikleri ayakları mı var onların; tutabilecekleri elleri, görebilecekleri gözleri, işitebilecekleri kulakları mı var onların! De ki: "Haydi ortak olarak gördüğünüz o varlıkları çağırın, sonra bana karşı planınızı kurun, göz açtırmayın bana!”¹³⁷⁵

Aynı başlıkta telif edilmiş mahtût herhangi bir eser tespit edememiş bulunmaktayız, ancak, Ebû Said Hâdimî’nin aynı konuyu Enfâl Sûresi 8/23¹³⁷⁶. Âyeti üzerinden ele aldığı risâlesi çalışmamız içinde yer almıştır.¹³⁷⁷ Bunun yanında, genel olarak A‘râf Sûresini konu edinmiş akademik çalışmalara da ulaşabilmiş bulunmaktayız.¹³⁷⁸

Mürekkep yanıkları sebebiyle zaman zaman okumakta güçlük çektiğimiz eser, tespit edebildiğimiz kadarıyla; âyette geçen kavmin kimler olduğu, hakkı işitme bahsi ve ilgili âyetin, Enfâl Sûresi 8/23. Âyeti ile işkâli hakkında kaleme alınmıştır. Eserde, Beydâvî (v. 516/1122)’nin görüşüne ismen kısaca atıf yapılmakla birlikte, risâlede zikredilen görüşler, tarafımızdan tespit edilememiştir. Eser, işlenen konu ve yöntem göz önüne alındığında, dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile tefsir edilmiştir denilebilir.

¹³⁷⁵ A‘râf 7/195.

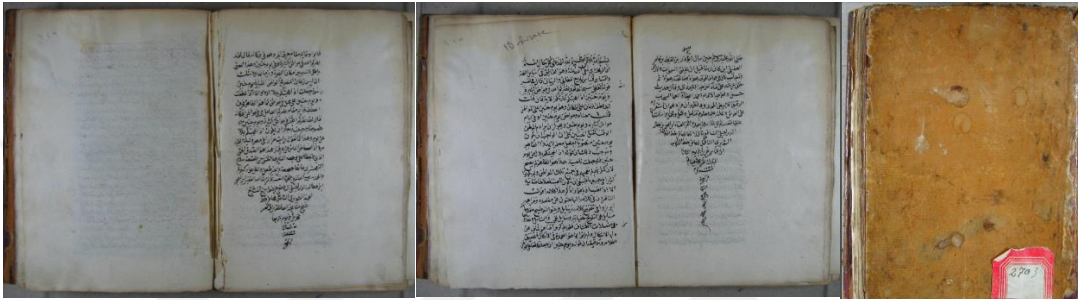
¹³⁷⁶ “Allah onlarda (inkârcılarda) bir hayır görseydi elbette kendilerine işittirirdi, eğer işittirseydi yine reddederek yüz çevirirlerdi.” (Enfâl 8/23).

¹³⁷⁷ Hâdimî, Ebû Saïd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said, *Risâle Lev Alim’allahü Fihim Hayran* (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 7712/10).

¹³⁷⁸ Tahsin Koçyiğit, *es-Sa‘lebi’nin el-Keşf ve’l Beyân Adlı Tefsirinden el-A‘râf Sûresinin Tahkik ve Tahlili* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Muhiyüddin Mustafa Ahmad, *Hüsamuddin Ali Bitlisi’nin Câmiu’t-Tenzîl ve’t-Te’vîl Adlı Tefsirinin A‘râf Sûresinin Tahkiki* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Demirtaş, *Üslûp ve Elfaz Açısından A‘râf Sûresinin Tahlil ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor).

Tek varaklık risâlenin, lisansüstü Tefsir ve Kelâm dersi öğrencilerine tahkik ve tercüme ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılabilceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.15. Tefsîru Âyeti “Lekad Nasarakümü’llahü fî Mevâtine Kesiretin”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Âyeti “Lekad Nasarakümü’llahu fî Mevatine Kesiretin”

MÜFESSİR: Anonim

MÜSTENSİH: İbrahim Derâcili

DEMİRBAŞ NO: BY6969/19

TARİHSEL ARKA PLAN: Hâtimede “Şaban1125 Çarşamba” tarihi kayıtlıdır.

NİTELİK: Turuncu kâğıt kaplı, miklepli, şirazeli, sırtı ve sertabı bordo meşin kaplı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı aharlı ince kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 189 sayfalı mecmuanın 128a-128b numaralı varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe ve sayfa numarası yoktur. Hâtimesi bulunan eserde, dibâce ve ferağ kaydı mevcut değildir. Hâtimede “Şaban1125 Çarşamba” tarihi kayıtlıdır. Müellif ve eser adı

kütüphane tarafından verilmiştir, bu konuda herhangi bir kaynak belirtilmemiştir. Cilt ve varaklar sağlam durumdadır.

İÇERİK: Risâlede Tevbe Sûresi 9/25. Âyetinin bir kısmı tefsir edilmiştir.

لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ

“Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı’nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz...”¹³⁷⁹

Çalışmamız esnasında eserin başka bir nüshasına rastlamadığımız gibi bu konuda yazılmış herhangi mahtut eser de tespit edememiş bulunmaktayız.

Tevbe Sûresi ile ilgili muhtelif akademik çalışmalar bulunmakla birlikte¹³⁸⁰ müellifin te’lif ettiği Tevbe Sûresi 9/20. Ayetle ilgili herhangi bir akademik çalışmaya rastlayamadık.

Risâlenin konusu ilgili âyetin ilmi beyân ve meâni açısından tahlil edilmesidir. Müellif, beyân ve meâni ilmi alanında Zemahşerî (v. 538/1144)’ye övgülerde bulunarak eserine başlamıştır, ilgili ayetin Keşşâf’ta geçen kısımlarını eserine kaynak olarak almıştır¹³⁸¹, ardından kendisi özgün tefsirde bulunmuştur. Eser dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile tefsir edilmiştir.

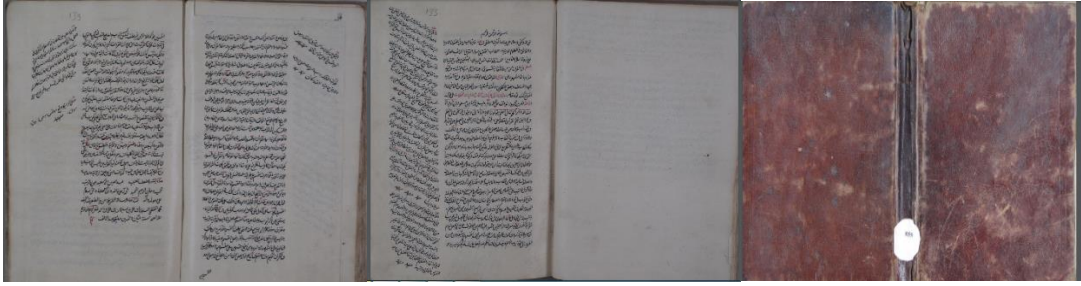
Tek varaklı risalenin lisans ya da lisansüstü öğrenciye tahkik-tercume ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılabilineceği kanaatimiz mevcuttur.

¹³⁷⁹ Tevbe 9/ 25.

¹³⁸⁰ Özkızıl, Bekir, “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi: Tevbe Sûresi Örneği”, *İLSAM Akademi Dergisi = Turkish Journal of ILSAM Academy* I/1 (2021), s. 109-134; Karataş, Hatice, *Nesefî’nin et-Teysir Adlı Tefsirinde Tevbe Sûresinin Tahkik ve Değerlendirmesi (162-165 Varaklar Arası)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Erdoğan Pazarbaşı, “Vanî Mehmed Efendi’nin Tevbe Sûresi 39. Âyetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1996), 113-120; Bekir Özkızıl, “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi: Tevbe Sûresi Örneği”, *İLSAM Akademi Dergisi = Turkish Journal of ILSAM Academy* I/1 (2021), s. 109-134; Hatice Karataş, *Nesefî’nin et-Teysir Adlı Tefsirinde Tevbe Sûresinin Tahkik ve Değerlendirmesi (162-165 Varaklar Arası)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ergen Muhammed Fatih, *Tevbe Sûresinin Meânî İlmi Açısından Tahlili* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

¹³⁸¹ Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vücûhi’t-Te’vîl*, II/258-259.

2.2.16. Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Hüvallahüllezî Enzele ‘aleyke’l-Kitâb”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Kavlihi Teâlâ “Hüvallahüllezî Enzele ‘aleyke’l-Kitâb”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY8557/9

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuayı incelenmek sûretiyle te’lif tarihini yaklaşık olarak tespit etmeye çalıştık. Eserin zahriye sayfasında şu notlar kayıtlı idi: “Bu kitap sahibi Hâfız Efendizâde Ahmed Efendi’nin ehli Elmas’ın vakfıdır. 17 sefer 1312” en alt kısımda da şu kayıt mevcut idi: “Sahib-i kitab Muhammed bin Musa Efendi, 12 Ramazan-ı Şerif 1252, biraderim bu kitabı bana verdi.” Dolayısıyla bu mecmuanın hicri 1252 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu verilerden risâlemizin tarihini tespi etmek mümkün olmamıştır.

NİTELİK: Kahverengi meşin mukavva cilt içindedir. Suyolu fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Talik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri ve bazı söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 214 sayfalı mecmuanın 135a-139a numaralı varaklarındadır. 25 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Hâşiye notu mevcuttur. Dibâce, hâtime mevcuttur, istinsah kaydı yoktur.

Eser ismi, konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Kütüphane kayıtlarında müellif ismi bulunmamakla birlikte, hâtimesinden; “Hafız Muhammed Selvî ibn Ali bin Süleyman bin Ali bin Ahmed ismi ve 1252 senesi” tarafımızdan okunmuştur. Cilt ve eserin varakları sağlamdır.

İÇERİK: Müteşâbihât konusu, Âl-i İmrân Sûresi 3/7. Ayeti örnekliğinde ele alınmıştır.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلَةٍ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ

“Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’ân) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te’vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar.”¹³⁸²

Eserin başka nüshasına rastlamamış olmakla birlikte, benzer konuda telif edilmiş mahtût eserler tespit etmiş bulunmaktayız.¹³⁸³ Yine, yaklaşık olarak aynı konuda kaleme alınmış akademik çalışmalar da mevcuttur.¹³⁸⁴

¹³⁸² Âl-i İmrân 3/7.

¹³⁸³ İbnü’l-Lebban, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-İs’irdi el-Mısr, *Müteşâbihü’l-Kur’ân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 526, 5-30 vr.); Farik, Aka, *Müteşâbihü’l-Tenzîl* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 340, 135 s.); Ubeydullah, Ebu Said, *Risâle fi’l-Âyati’l-Müteşâbihât* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 148, 140b-143b vr.); İbn Mîmi el-Basrî, Abdü’l-Kadir b. Ahmed b. Ali, *Risâle fi’l-Müteşâbihât mine’l-Âyet ve’l-Ehâdis* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3189, 10a-19b vr.); Ebû Bekr Küçük Ahmedzâde Kârî, *Tefsîrü’l-Müteşâbih* (Kastamonu YEK: 284, 1b-15b).

¹³⁸⁴ Murat Toprak, *Tabâtabâi’nin El-Mizân İsimli Tefsirinde Müteşâbihü’l-Kur’ân* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Mehmet Hayri Kırbaoğlu, “Müteşâbihat Konusundaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”, *1. Kur’an Sempozyumu: Tebliğler, Müzakereler: 1-3 Nisan 1994* (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 363-374; Bilal Deliser, “Müteşâbihü’l-Kur’ân’la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 5-35; Sahiron Syamsuddin, “Âl-İ İmrân Suresi’nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşâbihât’a İlişkin Taberî ve Zemahşerî’nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi”, çev. Zülfikar Durmuş, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/3 (2002), 265-281; Süleyman Aykut, *Ebû Ca’fer En-Nehhasın I’râbü’l-Kur’ân İsimli Eserinde Âl-İ İmrân Sûresinin Kuraât İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Güler Hatice, *Âl-İ İmrân Sûresi 7. Âyeti Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008); Fatih Tok, “Ebû Hanîfe’nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2014), 92-107; Abdullah Önder, *Te’vili Açısından Taberî, Zemahşerî, Râzî ve Bursevî’nin Tefsirlerinde Hurûf-u Mukatta’a* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016); İbrahim Kaplan, *Muhkem-Müteşâbih*

Telif sebebi zikredilmeyerek kısa bir hamdele ve salvale ile başlayan eser, müellifinin ifadesi ile ulumu't- te'vil hakkında kaleme alınmıştır.

Müteşâbihat konusunda, selef ve mütekellim âlimlerinin yanında Hanefilerin görüşüne birer cümle ile değinilerek konuya giriş yapılmıştır. Âl-i İmrân Sûresi 3/7. Âyeti zikredilmiş, وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا âyeti detaylı bir şekilde dilbilimsel olarak incelenmiş, muhtelif irabları üzerinden mana ve vakf tayini yapılmıştır. Burada kaynak olarak sadece Kurtubî (v.671/1273) 'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*¹³⁸⁵ isimli tefsiri tarafımızdan tespit edilebilmiştir. Müellif konuyu işlerken Hz Peygamber(s.a.s.), mukarreb melekler ve Hz Cebrâil(a.s.) için “Bilme İmkânı” üzerinden, râsihûnun “Bilme imkanı” konusuna değinilmiş ve zahirin hakikatini bilmenin tevfiği olması konusunda açıklamalarda bulunulmuştur. Ardından Meryem Sûresinin ilk âyetindeki mukattaa harflerinin ne anlama geldiğini Hz. Peygamber(s.a.s.)'in bilmesi mukabilinde, Cebrail(a.s.) âyeti getirdiği halde ne anlama geldiğini bilememesi ile ilgili bir rivayet zikredilmiştir.¹³⁸⁶ Akabinde, hurûf-ı mukattaa hakkında; Hz.Ebû Bekir (v. 13/634), Hz.Ömer (v. 23/644), Abdullah İbn Mes'ûd (v. 32/652-53) , Ubey bin Kâ'b (v. 33/654 [?]),Hz. Osman (v. 35/656), Hz. Ali (v. 40/661), İbn Abbas (v. 68/687-88), Şa'bî (v. 104/722)'nin isimleri zikredilerek görüşleri aktarılmıştır. Huruf-ı Mukattaa'nın, “Kur'an'ın isimlerinden” olduğu görüşü hakkında açıklamalar yapılmış, huruf-ı mukakatta ile başladıktan sonra kitab zikredilmesine vurgu yapılarak sûrelerden örnekler verilmiştir.¹³⁸⁷Devamında bu harflerin “Allah Teâlâ'nın isimlerinden” olduğu ile ilgili, bunun yanında; “الم:أنا الله اعلم” manasına geldiği ile ilgili İbn Abbas ((v. 68/687-88)'a dayandırılan açıklamalar

Bağlamında Hurûf-U Mukattaa (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Mehmet Kara, “Müteşâbih Âyetlerin Te'vilinin Bilinip Bilinmemesi ile İlgili Yorumların Oluşmasında Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetteki Vakf Yerin Rolü”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* VIII/15 (2021), 143-163.

¹³⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, IV/16.

¹³⁸⁶ Zikredilen rivayet, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Ancak, iki tefsir kaynağında isnatsız olarak zikredilmiş olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, t.y., I/28, V/313, VII/366; İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân (Kahire: Doktor Hasen Abbâs Zekî, 1998), I/11.

¹³⁸⁷ “Elif-lâm-mîm. İşte kitap...” (Bakara 2/1-2); “Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.” (Hûd11/1)

yapılmıştır.¹³⁸⁸Eser, sûre başlarındaki huruf-ı mukattaların muhtelif manaları ve dilbilimsel incelenmesi ile tamamlanmıştır.¹³⁸⁹ Müellif öncelikle ismen atıfta bulunarak, daha sonra isim zikretmeksizin bazı ulemaya atfederek konu hakkındaki açıklamalar yapmış, ardından اقول başlığı altında özgün tefsirde bulunmuştur.

Hâşiyede, eserde zikri geçen vakıflar ve mahiyeti; müteşabihat konusu, hurufu mukattaa hakkında açıklama, örneklendirme, hece harfleri ile başlayan bazı sûrelerin faziletini bildiren rivâyetlerin¹³⁹⁰ hakkında minhuvat notları bulunmaktadır.

Eserin tespit edebildiğimiz kaynakları; Taberî (v. 310/923)'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*¹³⁹¹; Râzî (v. 606/1210)'nin *Mefâtihu'l-Gayb*¹³⁹²; Kurtubî (v.671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*¹³⁹³; Hâzin (v.741/1341)'in *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*¹³⁹⁴; Zerkeşî (v. 794/1392)'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*¹³⁹⁵ isimli eserleridir.

Eser dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile kaleme alınmıştır.

Eserin çapı ve içeriği göz önüne alındığında, tahkik ve tercümesi ile akademik bir makalenin ya da seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

¹³⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I/224.

¹³⁸⁹ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, IV/3.

¹³⁹⁰ Dârimî, “Fedailü'l-Kur'ân”, 21; Tirmizî, “Fedailü'l-Kur'ân”, 7.

¹³⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I/205,206,207,208,224.

¹³⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, II/250.

¹³⁹³ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I/154, 155; IV/16.

¹³⁹⁴ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, IV/3.

¹³⁹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I/173.

2.2.17. Âyetü'l-Kürsî

Son varak

İlk varak

ESER: Âyetü'l-Kürsî

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9459/11

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Kırmızı deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklepli mahfazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri, ayet-i kerimeler ve duraklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 245 sayfalı mecmuanın 61b-64b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Hem ta'kibe kullanılmıştır, hem de sayfa numarası verilmiştir. Tüm varakların dört cihetinde hâşiye kaydı mevcuttur. Dibâce, hâtıme, istinsah kaydı yoktur. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Varaklarda çok az miktarda nem solması, mürekkep yanığı bulunmakla birlikte cilt ve varaklar genel olarak sağlam durumdadır.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresinin 255. Âyeti tefsir edilmiştir.

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O’nundur. O’nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaât edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O’nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O’nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.”¹³⁹⁶

İsam’ da kayıtlı bulunan yazma eser kütüphanelerinde Türkçe, Arapça, Farsça olarak te’lif edilmiş 102 adet mahtut Âyetü’-l Kürsî tefsiri ¹³⁹⁷ ve aynı konuda kaleme alınmış muhtelif akademik çalışmalar tarafımızca tespit edilmiştir.¹³⁹⁸

Esere gelenekte olması gerektiği üzere, hamdale ve salvale ile başlanmadığı gibi, başında Besmele de imlâ edilmemiştir.

¹³⁹⁶ Bakara 2/255.

¹³⁹⁷ Ayıntâbî, Muhammed b. Hamza, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Şry., 7, 29-31 vr.); Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 80, 15-51 vr.); Mollazâde eş-Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseynî, *Âyetü’l-Kürsî Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 256/2, 15-18 vr.); Bikâî, Burhaneddin İbrahim b. Ömer er-Rubat ed-Dimaşki, *el-Fethu’l-Kudsî fî Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 387, 1-26 vr.); Tablâvî, Mansur Sibtu’n-Nasir et-Tabalavî, *es-Sirru’l-Kudsî fî Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 76, 45 vr.); İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Risâle fî Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5340); Molla Gürânî, Şemsüddin Ahmed b. İsmail b. Osman el-Gürani, *Risâle fî Tefsiri Âyeti’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 121, 316-317 vr.); Beydâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullh b. Ömer b. Muhammed, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3467, 81-82 vr.); Mar’aşî, Abdülaziz b. Muhammed, *Tefsir Âyete’l-Kürsî* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 40, 45-46 vr.),bkz. İsam.

¹³⁹⁸ Ergül, *Mansur Sibt-u Nasiruddin et-Tablavi’nin hayatı ve Ayetü’l-Kürsî tefsirinin tahkiki*; Mustafa Özel, “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Tefsiri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 81-105; Ali Muslu, *Abdurrahman Bin İsa Bin Mürşid El-Hanefî El-Mürşidi’nin El-Fethul-Kudsî Fî Tefsiri Ayetil-Kürsî Adlı Eseri*; Oral, “Fahreddin Râzî’ye Göre Âyetü’l-Kürsî’de Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu”; Baltacı, “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde Bulunan Tefsiru Âyet el-Kursî İsimli Eser ve Tefsir İlmi Açısından Değeri,”; Çöllüoğlu, “Safranbolulu Ali b. İbrâhim (ez-Za’ferânî) Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Hakkındaki Risâlesi,”; Mehmet Çiçek, “Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Muslihiddin el-Kocavî’ye Nispet Edilen Tefsir Risaleleri ve Tefsiru Âyeti’l-Kürsî’si”; Burhan Baltacı, “Turkish Culture Traces on the Balkans-Manuscript Called Tefsiru Ayeti’l-Kursî = El Yazması Eserler Örneğinde Balkanlarda Türk Kültürünün İzleri -Tefsiru Âyeti’l-Kursî İsimli Yazma Eser”.

Risâleye, Hz Peygamber'den (s.a.s.) rivayet edilen; “ Kur’ân’ın en faziletli sûresi Bakara’dır.”¹³⁹⁹, “ Kur’ân’ın en faziletlisi Âyete’l- Kürs’i’dir.”¹⁴⁰⁰; “Kur’ân’ın en faziletlisi “el-Hamdü li’llahi Rabbil Âlemin” dir.”¹⁴⁰¹ sözlerinin aralarında bir müşkil söz konusu olmadığı ile ilgili, konunun izalesi ile ilgili açıklamalar yapılarak başlanmıştır.

Âyet ile ilgili hadisler zikredilmiş¹⁴⁰², akabinde âyet lafızları kırmızı mürekkeple imla edilerek irab ve dilbilimsel açıklamalar yapılmış, sonrasında lafızların manaları açıklanmıştır.

Risâlede Kurtubî (v.671/1273)’nin *el-Câmi ‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân* isimli eseri¹⁴⁰³ ile Hâzin (v.741/1341) *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*¹⁴⁰⁴ isimli eseri kaynak olarak kullanılmıştır.

Hâşiye notlarında âyetle ilgili haberler, açıklamalar zikredilmiştir; yine Ebû Ubeyde (v. 18/639) (r.a) , Câbir (v. 78/697) (r.a) ve **قال رجل** denilerek konu ile ilgili hadis rivâyetleri zikredilmiş¹⁴⁰⁵, altına da garib hadis notu düşülmüştür. Hz.Ebû Bekir (v. 13/634)’e isnad edilen bir dua da zikredilmiştir.¹⁴⁰⁶

Eserin çapı ve muhtevası göz önüne alındığında tahkik ve tercümesi ile seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

¹³⁹⁹ Suyûtî, *el-Fethü’l- Kebîr fî Dammî ‘z- Ziyâdeti ilâ Câmiu’s- Sağîr* (Beyrut: Dâru’l- Fikr, 2003); Münâvî, *et-Teyisîr bi Şerhi’l-Câmiu’s-Sağîr* (Riyâd: Mektebetü’l- İmâmi’ş- Sâfiî, 1988).

¹⁴⁰⁰ Tirmizî, “Fedâilu’l- Kur’ân”, 2; Suyûtî, *el-Fethü’l- Kebîr fî Dammî ‘z- Ziyâdeti ilâ Câmiu’s- Sağîr*; Münâvî, *et-Teyisîr bi Şerhi’l-Câmiu’s-Sağîr*.

¹⁴⁰¹ Risâlede geçen lafızların bire bir aynısı ile hadis tespit edememiş bulunmaktayız, benzer mana ile; Buhârî, “Tefsir”, 1.

¹⁴⁰² İbn Hanbel, *Müsned*, V, 26-142; Buhârî, “Tefsir”, 1; Müslim, “Müsafirîn”, 258, “İman”, 289, 290, 291.

¹⁴⁰³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi ‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, III/268-279.

¹⁴⁰⁴ Hâzin, *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*, I/189-190.

¹⁴⁰⁵ Rivayetin kaynağı tarafımızdan tespit edilememiştir.

¹⁴⁰⁶ Suyûtî, *Târihu’l- Hulefâ* (Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 85.

2.2.18. Tefsîru Ba'zı Âyâtı'l-Kur'ân

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Ba'zı Âyâtı'l-Kur'ân

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9665

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Ciltsiz olan eserin şirazesı dağılmış bulunmaktadır. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 12 varaklı bir risâledir. Sayfa numarası verilmiştir, ta'kîbe kullanılmamıştır. Cetvel kullanılmamıştır. Şirazesı dağılmış bulunan risâlenin sayfaları karışık olarak toparlanmıştır; 10. sayfadan başlamaktadır. Dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Müellifi tespit edilemeyen risâlenin ismi, kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir. Bir miktar nem solması bulunan varaklarda, okumayı engelleyecek kadar bir yıpranma mevcut değildir, eserin okunması tatlıdır.

İÇERİK: Kütüphane tarafından; “Bakara Sûresinden Nisâ Sûresinden Ba'zı âyetlerin tefsiri yapılmıştır.” şeklinde kayıt düşülmüştür. Yaptığımız inceleme sonucunda ise, risâlede;

Nisa Sûresi 4/34; الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيماً كَبِيراً

“Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, itaatkârdırlar. Allah'ın (kendilerini) koruması sayesinde onlar da "gayb"ı korurlar. (Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarını gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün. Eğer itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Şüphesiz Allah çok yücedir, çok büyüktür.”¹⁴⁰⁷

ve Nisa Sûresi 4/123. Âyetleri ile;

لَيْسَ بِأَمَانِيكُمْ وَلَا أَمَانِي أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سَوَاءً يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

“İş, ne sizin kuruntunuza, ne de kitap ehlinin kuruntusuna göredir. Kim kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır. O kendisine Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulabilir.”¹⁴⁰⁸

Zümer Sûresi 39/68. Âyetlerinin;

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ

“Sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.”¹⁴⁰⁹ Beydâvî tefsirine şerhi bulunmaktadır.” Beydâvî tefsirine şerhi yapılmıştır.

¹⁴⁰⁷ Nisâ 4/34.

¹⁴⁰⁸ Nisâ 4/123.

¹⁴⁰⁹ Zümer 39/68.

Risâlenin devamında ise; “Tırnağı hangi gün kesmenin daha faziletli olduğu ile ilgili hadis rivâyeti¹⁴¹⁰ ve haberlerden oluşan bir yazı; “Nahr Bayramında Kurban Kesmenin Otuzdört Fazileti” başlıklı bir yazı; Tevbe Sûresinin başında Besmele bulunmaması ile ilgili, Osman b. Affan ve Ali b. Ebî Tâlib’den gelen hadis rivâyetleri¹⁴¹¹ ile açıklanan bir yazı” tespit edilmiştir.

İlim mirasımızı tesbit etmek ve bu çalışmayı topluma kazandırmak adına, ilgili risâlenin Tefsir, Hadis, Osmanlıca dersi öğrencilerine tahkik- tercüme yaptırmak sureti ile bir seminer çalışmasının ya da ödevlendirmenin konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.19.Tefsîru Ba’zı Âyâtî Min Sûreti’s-Sâffât

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Ba’zı Âyâtî min Sûreti's-Sâffât

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9595/6

¹⁴¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), III/53. İbnü'l Cevzî, ilgili hadisi mevzu olarak değerlendirmiştir. Eserde bu konun başlığı Osmanlıca, metni ise arapça imla edilmiştir.

¹⁴¹¹ Tirmizî, “Tefsir”, 10.

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Sırtı kırmızı kapakları bordo, sağ kapak kenarları kahverengi deri kaplı, yıpranmış mukavva cilt içindedir. Daire filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideler siyah mürekkeple yazılmıştır. 420 sayfalı bir mecmuanın içindedir, 19 satırdan müteşekkildir. 21a-23a nolu varaklardadır. Sayfa numarası verilmiştir, takibe de kullanılmıştır. Cedvel kullanılmamıştır. Zengin hâşiye kaydı mevcuttur. Eser adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Dibâce, hâtime, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eserin en sonuna “ Gurre-i Ramazan 1083” tarihi imla edilmiştir. Varakların üst kısmında mürekkep yanığı mevcut olsa da, ana metinde deformasyon yoktur. Yazısı okunaklıdır. Cilt yıpranmış, varaklar nem solmalı, mürekkep yanıklı fakat sağlam durumdadır.

İÇERİK: Risâlede Saffat Sûresi 37/99-100-101-102-104-105-107-110. âyetleri kısaca tefsir edilmiştir;

وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ

“İbrâhim, “Ben Rabbime gidiyorum” dedi, “O bana yol gösterecektir.”¹⁴¹²

رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ

“Rabbim! Bana iyilerden olacak bir evlât ver!”¹⁴¹³

فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ

"Bunun üzerine kendisine akıllı ve edepli bir erkek çocuğu olacağını müjdeledik."¹⁴¹⁴

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبُحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَىٰ قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

¹⁴¹² Sâffât 37/ 99.

¹⁴¹³ Sâffât 37/100.

¹⁴¹⁴ Sâffât 37/ 101.

“Çocuk, babasıyla beraber iş güç tutacak yaşa gelince babası ona, "Yavrucuğum" dedi, "Rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm; düşün bakalım sen bu işe ne diyeceksin?" Dedi ki: "Babacığım! Sana buyurulanı yap; inşaallah beni sabredenlerden biri olarak bulacaksın.”¹⁴¹⁵

فَلَمَّا أَسْلَمَا وَلَّاهُ لِلْجَبِينِ

“Her ikisi de (ilâhî buyruğa) teslim olunca ve babası onu yüzüstü yatırınca,”¹⁴¹⁶

وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ

“Ey İbrâhim!" diye ona seslendik;”¹⁴¹⁷

قَدْ صَدَقْتَ الرَّءْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

“Tamam, rüyanı gerçekleştirmiş oldun. İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz.”¹⁴¹⁸

إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ

“Bu, kesinlikle apaçık bir imtihandı.”¹⁴¹⁹

وَقَدَيْنَاهُ بِذِيحٍ عَظِيمٍ

“Biz, (oğlunun canına) bedel olarak ona iri bir kurbanlık verdik.”¹⁴²⁰

وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ

“Onun hakkında, "İbrâhim’e selâm olsun!" ifadesini sonradan gelen nesiller arasında devam ettirdik.”¹⁴²¹

كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

“Evet, iyileri işte böyle ödüllendiririz.”¹⁴²²

¹⁴¹⁵ Sâffât 37/ 102.

¹⁴¹⁶ Sâffât 37/ 103.

¹⁴¹⁷ Sâffât 37/104.

¹⁴¹⁸ Sâffât 37/ 105.

¹⁴¹⁹ Sâffât 37/ 106.

¹⁴²⁰ Sâffât 37/107.

¹⁴²¹ Sâffât 37/ 108-109.

¹⁴²² Sâffât 37/110.

Benzer konularda telif edilmiş mahtût risâle¹⁴²³ ve akademik çalışma¹⁴²⁴ mevcuttur.

Risâle, çalışmamızda hamdele-salve ve Besmele olmaksızın telif edilen ikinci eserdir. Telifin, ders esnasında imla edilmiş ya da sohbet vermek amacı ile hazırlanmış bir eser olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

Ayetler, mana açıklamalarının yanında, Hz. Peygamber'in (s.a.s.)'in "iki kurbanlığın oğlu" olması ile ilgili¹⁴²⁵ ve "Kurban bayramında Allah'a (c.c.) en sevimli amelin kurban kesmek" olduğu ile ilgili ¹⁴²⁶hadis rivayeti ve konu ile ilgili haberlerle kısaca tefsir edilmiştir.

Hâşiye notlarında Hz. İbrahim(a.s.), Hz.İsmail (a.s.),Kâbe, Kurban, Hac, Hz. İbrahim(a.s.)'in Allah tarafından "Halil" edinilmesi ile ilgili haber ve açıklamalar mevcuttur. Hâşiye notlarında Beydâvî(v. 685/1286)'nin¹⁴²⁷ *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* isimli eserinin kaynak olarak kullanıldığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Eserde başka kaynak tespit edilememiştir. Eser rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir.

Tahkik ve tercümesinin bir ödevlendirmenin konusu olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

¹⁴²³ Muslih Yusufi, *Menâsik-i Halil İbrahim Aleyhimü's-Selâm* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 3723, 158b-162b vr.); Nasr, *Destan-ı Halilullah İbrahim ve Zebh-i Veleddi İsmâ'il (a. S.)* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 4311, 249-253 vr.); Meçhul, *Müntehab fî Fezaili Beytü'l-Makdisi ve Kabrü'l-Halil İbrahim* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 3340, 91 vr.).

¹⁴²⁴ Mehmet Yalpur, *Kur'ân ve Tevrat açısından Hz. İsmail* (Konya: Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Harman, Ömer Faruk, "Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Kurban", *Hiz. İbrahim [1. Hiz. İbrahim sempozyumu bildirileri]*, 17-18 Ekim 1997, *Şanlıurfa* (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2007), 149-158; Ali Bakkal, "Hz. İbrâhim ve Hac", *Hiz. İbrahim [1. Hiz. İbrahim sempozyumu bildirileri]*, 17-18 Ekim 1997, *Şanlıurfa* (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2007), 123-148; Sevim Uludağ, "*Saffat Sûresi*"nin Konulu Tefsir Çalışması (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Fatih Tok, "Allah-İnsan Bağlamında Hz. İbrâhim'in (a.s.) 'Halilullah' Vasfının İncelenmesi", *Uluslararası Hiz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 318-334; Mehmet Emin Bars, "Üç Yazma Metinde Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i Kurban Etmesi = Prophet Abraham's Sacrifice Prophet Ismail in Three Manuscripts", *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi = Journal of Academic Literature* VI/12 (2020), 1-25.

¹⁴²⁵ Hâkim, en-Nîsâbü'rî, *el- Müstedrek ale's-Sahihayn* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-Ulumiyye, 1990), II/604.

¹⁴²⁶ İbn Mâce, "Adahi", 3.

¹⁴²⁷ Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, V/15.

2.2.20. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “În Tectenibû Kebâirâ”

ESER: Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “În Tectenibû Kebâira”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9461/5

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Kırmızı deri üzeri yeşil bez kaplı, miklebli, muhafazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. 110 sayfalı bir mecmuanın 23b- 25b numaralı varaklarındadır. 21 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe kullanılmış, sayfa numarası verilmemiştir. Eserde dibâce, hâtime, ferağ kaydı bulunmamaktadır. Risâleismi kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Cilt ve varaklar sağlamdır.

İÇERİK: Eser İlm-i Tefsir alanında telif edilmemiş olup, İlm-i Kelâm alanında kaleme alınmıştır. bazı alimlerin, “millet-i sâid”in de azaba düşer olabileceği yönündeki görüşleri üzerine; “Büyük günahlardan, şirkten kaçınıldığı müddetçe küçük günahların affedileceği” ile ilgili âyetlere¹⁴²⁸ işaretlerle, büyük günahtan kaçınıp küçük

¹⁴²⁸ “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız.” (Nisâ 4/31).

“Artık kitap (amel defteri) ortaya konmuştur; suçluların, onda yazılı olanlardan korkuya kapılmış olarak, "Vay halimize! Bu nasıl kitapmış! Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp

günah işleyenlerin durumu; büyük günahın küfrü gerektirip gerektirmemesi konuları ehl-i sünnet ve Mutezile bakış açıları ile ele alınmıştır. Konu ile ilgili çok sayıda mahtût eser¹⁴²⁹ ve akademik çalışma¹⁴³⁰ mevcuttur.

Eser tefsir risâlesi mahiyetinde olmadığından çalışmamızın dışında bırakmayı uygun görmüş bulunmaktayız. Kalam ilmi öğrencilerine tahkik-tercume ödevlendirmesi yaptırılarak günümüze kazandırılmasını temenni etmekteyiz.

2.2.21.Tefsîru Kâle Allahü Teâlâ “İz Nâdâ Rabbeh”

Son varak

İlk varak

ESER:Tefsîru Kâle Allahü Teâlâ “İz Nâdâ Rabbeh”

MÜFESSİR: Anonim

dökmüş!" dediklerini görürsün. Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez.” (Kehf 18/49).

¹⁴²⁹ İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed el-Misri, *Risâle fî Beyani 'l-Kebâir ve 's-Sağâir* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Damad İbrahim, 531, 62-66); Alaüddin et-Türkistani, *Risâle fî Beyani 'l-Kebâir ve 's-Sağâir* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 418, 86b-87b), bkz. İsam.

¹⁴³⁰ Mustafa Türkçülü, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar”, *Diyanet İlmî Dergi* XXXVI/4 (2000), 63-88; Nurettin Turgay, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Büyük Günahları Kur'an Ekseninde Yorumu”, *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010* (Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014), 401-413; Mehmet Bağış, “Mezhebî Tefsirlerde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şfaat Meseleleri (Zemahşeri, Tabersi, Razi Örneğinde)”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* XII/28 (2020), 885-905; Bayram Çınar, “Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları = Discussions of Murtakib al-Kabira in Islamic Theology”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/20 (2021), 615-647; Ebubekir Yalçın, “‘Tebşiratü'l-Edille’de’ Büyük Günah Meselesi = The Major Sin Issue in ‘Tabsirat al-Adilla’”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* LVII/1 (2021), 317-348.

DEMİRBAŞ NO: BY9446/8

TARİHSEL ARKA PLAN: Tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Gömme şemseli kırmızı deri üzerine yeşil bez kaplı miklebli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri kırmızı mürekkeple çekilmiştir. 21 satırdan müteşekkildir. 114 varaklı mecmuanın 79b-80b nolu varaklarında bulunmaktadır. Ta'kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Cedvel bulunmamaktadır. Hamdele, salvale olmaksızın başlanan risâlede, dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâlenin ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir. Risâlenin cildi ve varakları sağlamdır. Hattı düzgün ve okuması tatlıdır. Lisans ya da lisansüstü talebeye tahkik ve tercüme ödevi olarak verilebilir.

İÇERİK: Risâlede, Â'râf Sûresi 7/55 ile Meryem Sûresi 19/3. âyetleri kısaca tefsir edilmiştir.

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ

“Rabbimize alçak gönüllüce ve için için dua edin. Çünkü O, haddi aşanları sevmez.”¹⁴³¹

إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا

“Hani o Rabbine gizli bir sesle yalvarmıştı.”¹⁴³²

Eserin farklı bir nüshasına ya da aynı konuda telif edilmiş herhangi bir mahtût nüshaya rastlamamış bulunmaktayız. Aynı konuda kaleme alınmış akademik çalışmalar mevcuttur.¹⁴³³

¹⁴³¹ A'râf 7/55.

¹⁴³² Meryem 19/3.

¹⁴³³ Gençoğlu, Osman, *Dua'da Nebevi Usûl ve Uslûb* (İstanbul: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor); Muhammet Süheyb Süleyman, *Âyetlerde Dua Üslubu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Saliha Bilgiç, *Konuları İtibarı ile Kur'ân'da Dua* (Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Konar, Mehmet Musab, *Kur'ân Ve Sünnete Göre Dua* (Konya: Selçuk

Eser, dua uslûbu çerçevesinde, gizli dua etmenin fazileti, yüksek sesle dua etmenin zem edilmesi, dua etmenin fazileti hakkındadır. Bu minvalde hadisler¹⁴³⁴ zikredilmiş, yine konu ile ilgili haberler, bir tenbih ve kısa bir hikaye ile risâle tamamlanmıştır.

Risâlede kaynak olarak, Ebû Leys Semerkandî (v.373/983)'nin *Tefsîru Ebi'l-Leys*¹⁴³⁵ ile Kurtubî (v.671/1273)'nin *el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*¹⁴³⁶ adlı telifleri ismen zikredilip atıf yapılmak sureti ile kullanılmıştır. Eser rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir. Hâşiye notlarında; Ebû Hanife'nin ashabının ilgili ayeti¹⁴³⁷ duanın hafî yapılmasına delil olarak getirmesi ile ilgili, gizli dua etmenin sevabı, faziletiyle ilgili ilave bilgiler imla edilmiştir. Eserin hattı düzgün, okuması tatlıdır. Tahkik ve tercümesi ödevlendirmesi yaptırmaya uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur.

2.2.22.Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Lem Tekün Âmenet Min Kablû”

ESER: Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Lem Tekün Âmenet min Kablû”

MÜFESSİR: Anonim

Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Muhammet Çelik, *Kur'ân-I Kerîm'e Göre Dua* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987); H. Hüsnü Erem, “Peygamberimizin Dua Hakkındaki Öğütleri”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* Ramazan özel sayısı IV/1-2 (1965), 21-24.

¹⁴³⁴ Buhârî, “Cihad”, 131; “Deavât”, 50; “Tevhid”, 50; Müslim, “Zikir”, 2-44-45; Tirmizî, “Duâ”, 36.

¹⁴³⁵ Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys*, 1/312.

¹⁴³⁶ Kurtubî, *el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII/224.

¹⁴³⁷ A'râf 7/55.

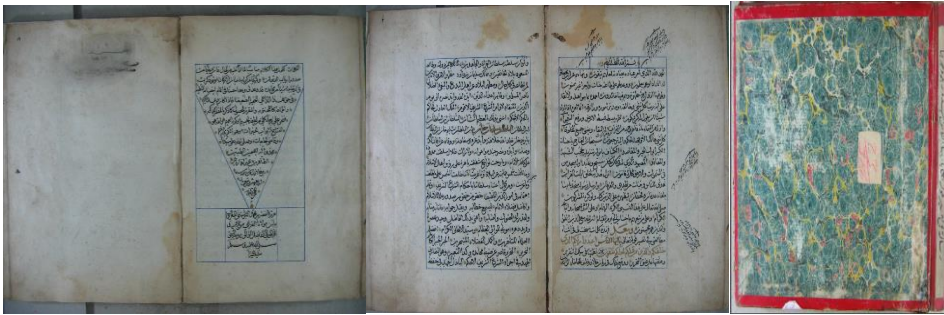
DEMİRBAŞ NO: BY9434/2

TARİHSEL ARKA PLAN: Zahriyeden önceki sayfada “Said1143” yazılı temlik mührü bulunmaktadır. Ancak risâlemizin tarih tespiti yapılamamıştır.

NİTELİK: Gömme şemseli kırmızı deri üzeri yeşil bez kaplı mikleblî, muhafazalı, mukavva cilt içindedir. Su yolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta'lik hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları ve keşideler altın yaldızlıdır. Cetveller mavi mürekkeple çelikmiştir. 93 sayfalı bir mecmuanın içindedir. 23 satırdan müteşekkildir. 9b-10a nolu varaklarda bulunmaktadır. Zahriyeden önceki sayfada mecmuanın indeksi ile “Muhammed”- “Said 1143” yazılı temlik mührü, “ Hacı Said el-İmam Muhammed” e ait temlik kaydı bulunmaktadır. Zahriye sayfasında Ömer el- Akşehiri'nin bu eseri Akşehir Kütüphanesine vakfettiğine dair vakıf mührü bulunmaktadır.

İÇERİK: Risâle, En'âm Sûresi 6/158. Ayetinde geçen, “ لم تكم آمنت من قبل ” lafzının, Beydâvî (v. 685/1286) tefsirine şerhidir. Bu sebeple çalışmamızın kapsamı dışında kalmış bulunmaktadır.

2.2.23. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Yâ Eyyühe'n-Nâs'büdü Rabbeküm”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ “Yâ Eyyühe'n-Nâs'büdü Rabbeküm”

MÜFESSİR: Anonim

MÜSTENSİH: Pîr Muhammed el-Piriştinî

DEMİRBAŞ NO: BY9434/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Risâlenin tarihi ve müellifi tespit edilememiştir.

NİTELİK: Gömme şemseli kırmızı deri üzeri yeşil bez kaplı, miklebli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Daire filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Söz başları ve keşideler altın yaldızlıdır. Bazı keşidelerde mavi mürekkep kullanılmıştır. 19 satırdan müteşekkildir. 95 varaklı bir mecmuanın içindedir. 1b-7b nolu varaklardadır. Hem ta'kîbe kullanılmış, hem de sayfa numarası verilmiştir. Cedveller mavi mürekkeple çekilmiştir. Dibâce, hâtime, istinsah kaydı mevcuttur. İstinsah kaydında müstensih ismi; “Medinetü’n- Nebi valisinin öğrencilerinden, Mevlana el Karimî diye maruf, Muhammed Piriştinî” olarak kaydedilmiştir ve yine aynı şekilde 914 tarihi de kayıtlara geçmiştir. Risâle adı zahriye sayfasından alınmıştır. 1a sayfasında risâlenin fihristi bulunmaktadır. Ayrıca Hacı Said Efendi’ye ait mülkiyet kaydı ve mührü, mühürde 1142 tarihi ve yine “Muhammed” yazan bir mühür mevcuttur. Yine zahriye sayfasında Ömer el- Akşehiri’nin bu eseri Akşehir Kütüphanesine vakfettiğine dair vakıf mührü bulunmaktadır. Sayfa kenarlarında birkaç kısa hâşiye kaydı bulunmaktadır. Varak kenarlarında az miktarda nem solması bulunmakla birlikte risâle sağlamdır, okumaya engel teşkil edecek yıpranması yoktur. Cilt sağlamdır.¹⁴³⁸

İÇERİK: Risâlede; Bakara Sûresi 2/21. Âyette geçen; **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا قَبْلَكُمْ**

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin”¹⁴³⁹ âyeti tefsir edililerek kulluk konusu işlenmiştir.

Aynı konuda yazılmış herhangi bir mahtût tefsir risâlesine rastlamamış bulunmaktayız. Benzer konuda telif edilmiş akademik çalışmalar mevcuttur.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁸ Bkz. EK-3.11.

¹⁴³⁹ Bakara 2/21.

¹⁴⁴⁰ Nimetullah Arvas, *Kur’ân’da Kalbî İbadetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.); Eyüp Yaka, “Kur’ân Perspektifinden Mesnevî’de Mevlânâ’nın Kulluk Anlayışı”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VII/16 (2006), 125-149; Michael Argyle, “İbadet ve Dua”, çev. Mustafa Koç,

Esere hamdele, salvale ile başlanmış ve yaklaşık bir sayfa boyunca berâat-i istihlâl¹⁴⁴¹ yapılmıştır. Devam eden diğer sayfa boyunca Sultan Süleyman Han övgüyle medh edilmiştir ki, bu imladan, yazılan risâlenin Sultan Süleyman Han’a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Başlangıç olarak Râzî (v. 606/1210)¹⁴⁴² ve Beydâvî (v. 685/1286)¹⁴⁴³ tefsirlerine ismen atıfta bulunularak âyette geçen hitabın, insan ve cin tüm mükelleflere olduğu belirtilmiştir. Âyette geçen tüm lafızlar mana ve dilbilimsel açıklamalar ile teker teker değerlendirilmiş, Zemahşerî (v. 538/1144)¹⁴⁴⁴, Râzî (v. 606/1210)¹⁴⁴⁵, Beydâvî (v. 685/1286)¹⁴⁴⁶, nin konu hakkında görüşleri zikredilmiş, her görüşün ardından da, “اقول- نقول” denilerek müellif tarafından değerlendirmede bulunulmuştur. Hâşiyede bulunan minhüvat notlarında¹⁴⁴⁷ ilgili konuda açıklamalar yapılmıştır; mükelleften kastedilenin; mü’min, kafir, münafık bütün insan ve cinler olduğu açıklaması yapılmış; mü’min-kafir-münafık arasında farklar kaydedilmiştir. Genel olarak minhüvat notlarında manaya dair kısa açıklamalar ve konu ile ilgili bir

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 21 (Şubat 2006), 317-338; Vahit Göktaş - M.Ali Yıldız, “Akşemseddin’de Kulluk Kategorileri”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XIV/43 (2010), 1-8; Aişe Cuaydî, Muhammed Sâlih, “Veysel Karanî ve Kulluk Ahlakı = Uways al-Karanî and Morality of Workshop = Üveys el-Karanî fi Ahlâkiyyâtî’t-Teabbüd,” *Uluslararası Veysel Karenî ve Mânevî Kültür Mirâsımız Sempozyumu, 20-21 Mayıs 2011 = International Symposium on Uways al-Qaranî and Our Moral Cultural Heritage, 20-21 May 2011 = el-Mu’temerü’d-DEvlî Havle Üveys el-Karanî ve Turâsuna es-Sekafî’l-Ma’nevî*, 2012, 113-121; Lamia Levent, “Ahmed Mahir Efendi’nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, XLVIII/2 (2012), 125-133; Çelik Yusuf, “Kur’ân’da İbadet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]* 41 (2014), 203-219; Mehmet Nurullah Aktaş, “Kur’ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/21 (2018), 563-584; Abdullah Dağcı, “Amaçsal Açından Dua Türleri Din Psikolojisi Bağlamında Tümevarımsal Bir Yaklaşım Denemesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2018), 87-120; Tahir Altun, “Kur’ân’da İbadet Kavramı”, *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 1 (2020), 34-68; Ahmet Özdemir, “Allah’ın Kullarına Yakın Olmasıyla İlgili Ayetlerin Mâtürîdî- Âlûsî Ekseninde Allah İnancı ve Kulluk Sorumluluğu Bağlamında Değerlendirilmesi = Evaluation of the Verses Related to God’s Being Close to His Servants in the Context of Faith in God and the Responsibility of Servitude on the Axis of Mâtürîdî-Âlûsî”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/20 (2021), 566-591; Abdullah Dağcı, “Duaya İlişkin Algılar Metaforik Bir Araştırma = Perceptions Regarding Prayer A Metaphorical Study”, *Darulfunun İlahiyat [İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* XXXII/1 (2021), 179-198; Hatice Aynur Şahin, “Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü = The Role of Prayer Velue in Building Consciousness of Worsipping”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 321-362.

¹⁴⁴¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “BERÂAT-i İSTİHLÂL”, *DİA*, 1992, V, 470.

¹⁴⁴² Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II/319.

¹⁴⁴³ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*, I/54.

¹⁴⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fi Vücûhi’t-Te’vil*, I/88-92.

¹⁴⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, II/319-321.

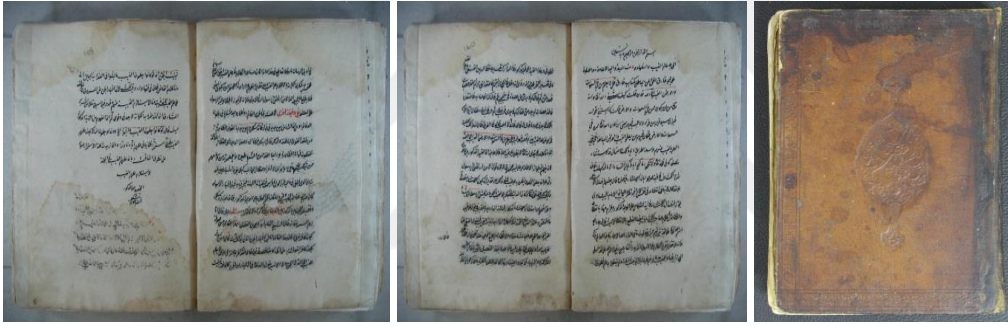
¹⁴⁴⁶ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*, I/54-55.

¹⁴⁴⁷ Eserdeki tüm hâşiyeye notunda minhu imzası mevcuttur.

ayet kaydedilmiştir.¹⁴⁴⁸ Eser dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir denilebilir.

Lisans ya da lisansüstü talebeye tahkik ve tercüme ödevi için uygun olduğu kanaatimiz mevcuttur. Çalışmanın çapı büyütülerek ; “Sultan Süleyman Han’a ya da Muhtelif Padişah ve Şehzadelere Hediye Edilen Tefsirler” üzerine yapılacak tahkik ve tercüme çalışmasının da güzel bir seminer ya da tez konusu olabileceği düşüncesini taşımaktayız.

2.2.24. Risâle fî Kavlihi “Kul Lâ Ya’lemü men fî’s-Semâvât”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Kavlihi “Kul lâ Ya’lemü men fî’s-Semâvât”

MÜFESSİR: İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1534)

DEMİRBAŞ NO: BY9433/14

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuanın son Risâlesinin hâtimesinde 1207 tarihi vardır. Yine mecmuanın diğer risâlesinde 1157 tarihi tespit edilmiştir. Ancak incelemiş olduğumuz eserin tarih tespiti yapılamamıştır.

¹⁴⁴⁸ Bakara 2/21-22.

NİTELİK: Şemseli kahverengi deri, üzeri yeşil bez kaplı mahfazalı mukavva cilt içindedir. Daire filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideler ve bazı yerlerde söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 340 varaklı bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. 15 satırdan müteşekkildir. 159b-168a nolu varaklardadır. İstinsah kaydı bulunmamaktadır. Sadece iki sayfada ta'kîbe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Cedvel kullanılmamıştır. Dibâce ve hâtime mevcut olup, istinsah kaydı yoktur. Eser ismi konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellif ismi “meçhul” olarak kayıtlara geçmiştir. Varaklarda nem solması ve mürekkep yanığı mevcuttur, birkaç kelimenin okunmasına engel olsa da mana anlaşılabilir. Cilt ve varaklar genel olarak yıpranmış durumdadır.

İÇERİK: Eser kütüphane kayıtlarında ; “Risâle fî Kavlihi Kul Lâ Ya’lemü Men fî’s-Semâvât” ismi ile, müellifi “ Meçhul” olarak kayıtlıdır.

Eserin, İbn Kemal Paşa (v. 940/1534) tarafından telif edilen, “Risâletü'l-Gayb” isimli risâle olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir.¹⁴⁴⁹ Gayb konusu üzerine telif edilen eseri, Ömer Dinç kaleme aldığı bilimsel makale ile genel olarak incelemiştir.¹⁴⁵⁰

Aynı konuda kaleme alınmış, Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Maraşî (v. 1145/1732)’ye ait, daha çaplı mahtût bir eser de mevcuttur.¹⁴⁵¹ Günümüzde aynı konuda telif edilmiş çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır.¹⁴⁵²

¹⁴⁴⁹ İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Risâletü'l-Gayb* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2802, 151-158).

¹⁴⁵⁰ Ömer Dinç, “Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa’nın Gayb Âyetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fî Tahkiki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* V/1 (2021), 426-461.

¹⁴⁵¹ Muhammed b. Ebû Bekr el-Maraşî Saçaklızâde, *Risâletü'l-Gayb* (Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 1268, 91-127 vr.).

¹⁴⁵² Ethem Levent, “Kur’ân-ı Kerîm’de Gayb Bilgisi”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* Ramazan özel sayısı XIII/4 (1974), 226-233; Necati Kara, “Kur’ân’da Gayb”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (1994), 54-90; Fethi Ahmet Polat, “Kur’ân Âyetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugattebatı Hams” (Beş Bilinmeyen), *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmi Mecmuası* I/2 (2004), 17-54; Hatiboğlu, Mehmet S., “Kur’ân ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber’in Gayba Muttali Olması Meselesi”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* V (2003), 23-31; Kılıç, Sadık, “Kur’ân-ı Kerîm’de Gayb Âlemi”, *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* V (2003), 39-53; Yasin Pişgin, “Kur’ân’a Göre Akıl-Gayb İlişkisi Bağlamında Mânâ Yönünden Müteşabih Âyetlerin Tevili Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Şubat 2012), 105-136; Özer Şenödeyici - Halil Sercan Koşık, “En Muteber Kaynaktan Gaybı Öğrenmek: Bir Kur’ân

Esere dibâce olmaksızın hamdele ve salvele ile başlanmıştır. Neml Sûresi 27/65. âyetle¹⁴⁵³ geçen istisna edatı konu edilerek esere başlanmıştır. Devamında, Nisâ Sûresi 4/22. âyetle¹⁴⁵⁴ örneklendirilerek açıklanmıştır. İstisna edatı ile ilgili görüşler hakkında Zemahşerî (v. 538/1144) şerhlerine ve Beydâvî (v. 685/1286)'nin görüşlerine isimleri zikredilerek atıfta bulunulmuştur.¹⁴⁵⁵

Falı Manzumesi”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* I/1 (2015), 71-96; Akay, Ali, “Gaybî Konuların Anlatılmasında Kur’ân Dili ve Özellikleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/2 (2003), 63-70, 53-64;; Gezer, Süleyman, “Lokmân Sûresi’nin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 5-21; Gezer, Süleyman, “Lokmân Sûresi’nin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 5-21 Gökhan Atmaca, “Kur’ân’ın Evrenselliği Çerçevesinde Gaybî Haberler”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)* VIII/16 (2016), 306-326; Albayrak, Halis, “Kur’n’da Gayb Kelimesi Üzerine Kronolojik Bir Okuma”, *Din Dilinde Gayb* (İstanbul: Kuramer, 2015), 119-156; Selim Gülverdi, “Lokmân Sûresi 34. Ayetin Kelâmî Açısından Yorumu”, *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* II/4 (2018), 22-58; Doğan, Mehmet Zeki, “Gaybî Haberler Yönüyle Kur’ân’ın İ’câzı”, *Batman Akademi Dergisi = Batman Academy Journal* IV/1 (2020), 53-64 Mehmet Zeki Doğan, “Gaybî Haberler Yönüyle Kur’ân’ın İ’câzı”, *Batman Akademi Dergisi = Batman Academy Journal* IV/1 (2020).

¹⁴⁵³ قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ

“De ki: "Allah'tan başka göklerde olsun yerde olsun hiç kimse gaybı bilemez." Onlar ne zaman diriltileceklerini de bilmezler.” (Neml 27/65).

¹⁴⁵⁴ وَلَا تَتَكْبَرُوا مَا نَكَّحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا

“Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir edepsizliktir, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.” (Nisâ 4/22).

¹⁴⁵⁵ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, II/67.

Ardından; gayb konusu¹⁴⁵⁶, gaybdan haber almaya çalışanlar ile¹⁴⁵⁷, gaybdan haber verenlerin durumları,¹⁴⁵⁸ ilgili ayet ve hadisler ışığında açıklanmıştır. Risâlede konulu tefsir, dirayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir.

Tahkik ve tercümesine rastlayamadığımız eseri, talebeye tahkik ve tercüme ödevlendirilmesi yaptırmak sureti ile günümüz kitaplıklarının raflarında hak ettiği yeri alabileceği kanaatindeyiz.

2.2.25. Risâle fî Kavlihi “Fesevvâke Feadelek”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Kavlihi “Fesevvâke Feadelek”

MÜFESSİR: Anonim

¹⁴⁵⁶ “Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.” (En’âm 6/59).

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez; ama Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.” (Lokmân 31/34).

“Gaybı O bilir, gizlisini kimseye açmaz; Ancak elçi olarak seçtiği başka. Allah, bu elçilerin her türlü durumlarını ilmiyle kuşattığı ve her şeyin sayısını belirlediği halde, rablerinin mesajlarını tebliğ ettiklerini ortaya çıkarmak için onların önlerinden ve arkalarından gözcüler gönderir.” (Cin 72/26, 27, 28).

¹⁴⁵⁷ “Biz yakın semayı yıldızların güzelliğiyle bezedik. Ve (onu) her türlü isyankâr şeytanî güce karşı koruduk. Onlar artık o yüce topluluğu dinleyemezler, (bölgeden) uzaklaştırmak için üzerlerine her yönden atış yapılır; ayrıca onlar (âhirette de) bitmez bir azaba çarptırılacaklardır.” (Sâffât 37/ 6, 7, 8, 9).

“Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik. Ayrıca bunlarla şeytanların taşlanması sağladık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık.” (Mülk 67/5); Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 6.

¹⁴⁵⁸ Müslim, “Edeb”, 2230.

DEMİRBAŞ NO: BY9433/11

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuanın son Risâlesinin hâtimesinde H.1207 tarihi vardır. Yine mecmuanın diğer risâlesinde H.1157 tarihi tespit edilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin tarihi tespiti edilememiştir.

NİTELİK: Şemseli kahverengi deri, üzeri yeşil bez kaplı, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri ve bazı söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 341 sayfalı bir mecmuanın içerisinde 17 satırdan müteşekkildir. 121a-122b nolu varaklarda bulunmaktadır. Ta’kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Son varakta hâşiye kaydı mevcuttur. Dibâce, hâtıme mevcuttur, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Cilt sağlamdır, varaklarda mürekkep yanığı mevcuttur, metin okunmasına engel teşkil etmemektedir.

İÇERİK: Eser tefsir risâlesi değildir. Bir sayfaya yakın berâat-i istihlal ile başlanmıştır ve bu bölümde geçen âyet¹⁴⁵⁹ ile kütüphane tarafından isimlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır. Risâlede âlem, insan, insanın yaratılması, kalbinin hidayeti ve en son olarak da halvet konusu ele alınmıştır.

Risâle, konusu itibari ile çalışmamızın dışında kalmıştır. Edebiyat ve tasavvuf alanında, öğrencilere tahkik-tercume ödevlendirmesi yaptırılabilceği kanaatimiz mevcuttur.

¹⁴⁵⁹ الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوِّىكَ فَعَدَلَكَ

“O Rabbin ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi.” (İnfîât 82/7).

2.2.26. Risâle fî Kavlihi “ve’zkr Rabbeke fî Nefsike”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Kavlihi “ve’zkr Rabbeke fî Nefsike”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9433/10

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuanın son Risâlesinin hâtimesinde 1207 tarihi vardır. Yine mecmuanın diğer risâlesinde 1157 tarihi tespit edilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin tarihi tespiti edilememiştir.

NİTELİK: Şemseli, kahverengi deri, üzeri yeşil bez kaplı, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Su yolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lık hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 341 sayfalı bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. 17 satırdan müteşekkildir. 118b-119b nolu varaklarda bulunmaktadır. Ta’kibe ve sayfa numarası bulunmamaktadır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Hamdele ve salvale ile başlayan Risâlede dibâce, hâtime ve istinsah kaydı bulunmamaktadır. Eserin cildi sağlamdır, varaklarda nem solması ve mürekkep yanığı mevcuttur.

İÇERİK: A'râf Sûresi 205. âyeti minvalinde gizli zikir konusu ele alınmıştır.

وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!”¹⁴⁶⁰

Aynı konuda telif edilmiş mahtût risâleler tespit etmiş bulunmaktayız.¹⁴⁶¹ Yine benzer konuda telif edilmiş akademik çalışmalar da mevcuttur.¹⁴⁶² Esere, ilgili âyetin hakikati iki vecihte anlatılarak başlanmıştır, Ardından Nakşibendiyye’ye göre gizli zikir konusu özgün olarak ele alınmıştır. Rivayet ağırlıklı bir metin olduğunu söylemek mümkündür. Telif edilen eserde herhangi bir kaynak tespit edememiş bulunmaktayız.

Risâlenin, tasavvuf öğrencilerine tahkik ve tercüme ödevlendirilmesi yaptırılarak günümüze kazandırılmasının uygun olacağı kanaatimiz mevcuttur.

¹⁴⁶⁰ A'râf 7/ 205.

¹⁴⁶¹ Muhammed b. Hamza eş-Şami Akşemseddin, *Risâle fi 'z-Zikr ve Adâbiha ve Efdâliha* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 260, 38-42); Meçhul, *Risâle fi Zikrullah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1940, 20-28 vr.); Meçhul, *Risâle der Beyan Fezaili'l-İhfa Zikrullah* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Uşşaki Tekkesi, 23/3, 48-56 vr.); Nablusi, Abdülgani b. İsmail b. Abdülgani, *Miftâhu'l-Maiyye fi Tarikâti'n-Nakşibendiyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 63, 70-98 vr.); İbn Akile el-Mekki, Muhammed b. Ahmed b. Said, *Kesibü'l-Envâr fi Zikrullahi'l-Azîzi'l-Cebbâr* (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 606, 200 vr.); Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali Yafî, *el-İrşâd ve't-Tatriz fi Zikrullah*. (Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 1455, 198 vr.).

¹⁴⁶² Adem Çatak - Ahmet Vural, “Akşemseddin’in Risâle-i Zikrullah Adlı Eserinin Tercümesi ve Tahlili”, *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 7 (2019), 13-48; Mevlüt Özçelik, “Abdülğani b. İsmâil en-Nablusî (Ö. 1143/1731) ve Miftâhu'l-Ma'yye Adlı Eseri Çerçevesinde Nakşibendî Tarikatının On Bir Esâsı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 12 (2020), 293-326; Abdullah b. Destan Mustafa, *Risâle fi Fedâili Zikrullah* (İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1866).

2.2.27. Risâle fî Kavlihi “ve Lev Ennehüm iz Zalemü”

Son varak

İlk varak

ESER: Risâle fî Kavlihi “ve Lev Ennehüm iz Zalemü”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9433/9

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuanın son Risâlesinin hâtimesinde 1207 tarihi vardır. Yine mecmuanın diğer risâlesinde 1157 tarihi tespit edilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin tarihi tespiti edilememiştir.

NİTELİK: Şemseli kahverengi deri üzeri yeşil bez kaplı, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu filigranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple ta’lık hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir. 340 varaklı bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. 17 satırdan müteşekkildir. 113a-117b nolu varaklarda bulunmaktadır. Ta’kibe ve sayfa numarası verilmemiştir. Hamdele ve salvele ile başlayan risâlede dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. İlk sayfada, üst kısımda bulunan diğer risâleye ait hâşiye notu bulunmaktadır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellif ismi tespit edilememiştir. Cilt sağlamdır, varaklarda nem solması ve mürekkep yanığı mevcuttur.

İÇERİK: Risâle Nisâ Sûresi 4/64. âyeti minvalinde günahların affedilmesi hususunda, melce-i Rasul hakkında ele alınmıştır.

وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا

“... Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde sana gelseler de Allah’tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileyseydi, elbette Allah’ı ziyadesiyle affedici ve esirgeyici bulurlardı.”¹⁴⁶³

Aynı konuda telif edilmiş başka bir mahtût risâleye rastlamamış bulunmaktayız. Benzer konularda kaleme alınmış akademik çalışmalar mevcuttur.¹⁴⁶⁴

Dibâce bulunmayan eserde, hamdele ve salvalenin ardından ayet yazılarak doğrudan konuya geçilmiştir. Öncelikle âyetin mana açıklaması yapılmış, müşrik, münafık, günahkar her kim olursa, Hz Peygamber’e (s.a.s.) gelip, günahlarına tevbe ederek, Hz Peygamber’den (s.a.s.) de istiğfar etmesini istenirse, günahlarının affedileceği zikredilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) vefatından sonra da, ziyaret şartlarına uyulması koşulu ile, aynı durumun geçerli olduğundan bahsedilmiştir. Akabinde ziyarete gelen arifler, sahip oldukları marifet ilmi, kalplerinin idraki, niyetleri ve ziyaretlerinin neticelerinden bahsedilmiştir. Kısa bir keşide çekilerek; “الحب يب” lafzı, Hz Peygamber’e (s.a.s.) istinaden kısaca açıklanmıştır. Hz Peygamber’i (s.a.s.) ziyaret derece bakımından üç kısımda açıklanmış ve Allah Teâlâ’nın rahmetinin her şeyi kuşattığı, şartlarını yerine getirerek tevbe edenleri rahmeti ile affedeceği anlatılarak eser tamamlanmıştır.

¹⁴⁶³ Nisâ 4/64.

¹⁴⁶⁴ Bedir Lokman, *Kur’ân’da İlâhi Mağfiret* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Aşır Örenç, “Konu Hadisleri Bağlamında Hz. Peygamber’in Kabrini Ziyaret”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi = Süleyman Demirel University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences* 32 (2014), 207-220; Ali Akpınar, “Kur’ân’a Göre Müslümanın Gönül Dünyası: Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* VI/15 (2005), 107-121; Halil İbrahim Halil İbrahim Şimşek, “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/28 (2015), 35-48; Hasan Sarraoğlu, *Kur’ân’da Peygamberlerin İstiğfarı* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmî Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018).

Eser, konulu tefsir kategorisinde çalışmamıza dahil edilmiştir ancak, tefsirden çok, âyetle desteklenmiş, tasavvufî bir nasihat-sohbet içerikli teliftir demenin daha doğru olacağı kanaatini taşımaktayız.

Risâlenin, tasavvuf ve tefsir alanında, öğrencilere ödevlendirme yaptırılmak sureti ile günümüze kazandırılmasının uygun olabileceği kanaatimiz mevcuttur.

2.2.28. Tefsîru Ba'zı Âyâtî'l-Kur'ân

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru Ba'zı Âyâtî'l-Kur'ân

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9424/16

TARİHSEL ARKA PLAN: Mecmuada bulunan diğer risâlede 1027 tarihi tespit edilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin tarihi tespirt edilememiştir.

NİTELİK: Kırmızı deri üzeri yeşil bez kaplı miklebli mahfazalı mukavva cilt içindedir. Taç fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideler kırmızı ve siyah mürekkeple çekilmiştir. 339 sayfalı bir mecmuanın içindedir. 23 satırdan müteşekkildir. 291b-301a nolu varaklardadır. Ta'kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Hamdale ve salvele ile başlayan risâlede hâtıme de mevcuttur, dibâce ve istinsah kaydı

ise bulunmamaktadır. Risâlenin adı kütüphane tarafından konusuna göre verilmiştir, müellif ismi tespit edilememiştir. Cilt ve varaklar sağlamdır.

İÇERİK: Eser “ Hakikat-i Muhammediyye”¹⁴⁶⁵ konusunda telif edilmiştir.

Hamdele ve salvale ile başlayan eserde, her şeyin Hz. Peygamber’in (s.a.s.) nurundan yaratıldığı ile ilgili¹⁴⁶⁶ ve Hz Peygamber (s.a.s.) olmasaydı, Hz Adem’in (a.s.) de yaratılmayacağı ile ilgili rivayetler¹⁴⁶⁷ zikredilmiştir. İlgili konuda telif edilen mahtût eserler¹⁴⁶⁸ ve akademik çalışmalar¹⁴⁶⁹ bulunmakla birlikte, konusu hasebiyle adı geçen risâle çalışmamızın dışında kalmıştır.

¹⁴⁶⁵ Hz. Peygamber’in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi; bkz. Mehmet Demirci, “Hakikat-ı Muhammediyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/179-180.

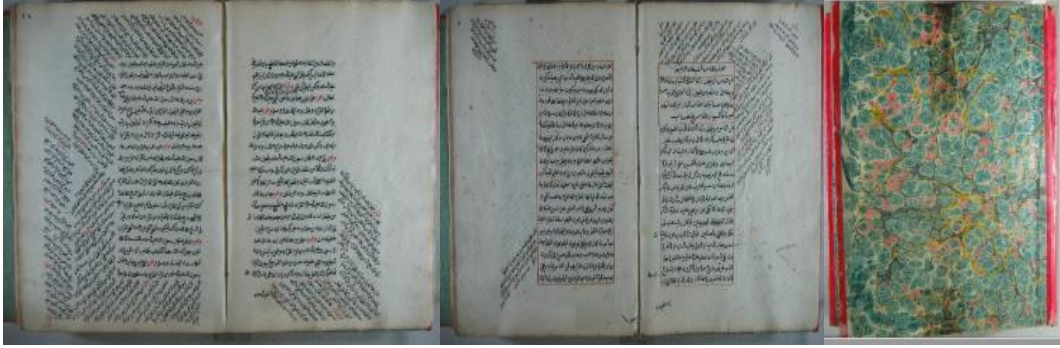
¹⁴⁶⁶ Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdîs 'alâ el-Sineti'n-Nâs*, I, 302; Eserde hadisin sıhhati için; " mevzûdur" denilmiştir, hadis hakkında; "Bu haber, mutasavvıfların bozuk inançlarını ispat için ileri sürdükleri yalanlardan biridir" değerlendirmesi yapılmıştır.

¹⁴⁶⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdülkahir Atta (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), II/672; Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîssi'z-Za'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseru'le's-Seyyi'ü fi'l-Ümme*, I/114.; eserde isnadının, “zayıf ve mevzu”olarak değerlendirildiği bildirilmiştir.

¹⁴⁶⁸ İbn Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali et-Tai el-Endelüsî, *Risâle fî Uluvvî Mertebeti'l-Hakikati'l-Muhammediyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2087, 142-171); Şirâzî Gıyâsüddin Mansur b. Sadruddin Muhammed el-Hüseyn, *Keşfü'l-Hakaiki'l-Muhammediyye* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3592, 97-159).

¹⁴⁶⁹ Rifat Okudan, “Hz. Peygamber’den İlk Yaratılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediyye”, *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, 21 Nisan 2003 (Isparta: Tuğra Matbağası, 2006), 165-178; Kılıç, Atabey, “Yazarı Bilinmeyen Dînî-Tasavvufî Bir Eser: ‘Hakikat-i Muhammediyye’”, *Türklük Bilimi Araştırmaları = Journal of Turkology Research* 20 (2006), 125-139; Mahmut Çınar, *İslamî Literatürdeki Nûr-i Muhammedî Anlayışının Nübüvvet Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Mustafa Akman, “Hakikat-ı Muhammedî Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* II/2 (2011), 107-131; Ekrem Demirli, “İbnü'l-Arabî’nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakikat-i Muhammediyye”, *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar) (7-8 Mart 2009) Adapazarı-Sakarya*, 2011, 155-163; Vural Mehmet, “Dâvûdü'l-Kayserî’de Tasavvuf Felsefesi -Hakikat-i Muhammediyye Nazariyesi Üzerine”, *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 3 (2015), 44-60; Abdurrahim Alkış, “Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî’nin Düşüncesinde Hakikat-i Muhammediyye”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* VII/13 (2015), 139-161.

2.2.39. Tefsîru “Femine’n-Nâsi men Yekûlû”

Son varak

İlk varak

ESER: Tefsîru “Femine’n-Nâsi men Yekûlû”

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY9419/1

TARİHSEL ARKA PLAN: Telif tarihi tespit edilememiştir.

Eserde kullanılan kaynaklardan yola çıkarak telif tarihini tahmin et.

NİTELİK: Sırtı ve sertabı kırmızı deri, üzeri ebru kâğıt kaplı, miklepli, mahfazalı mukavva cilt içindedir. Suyolu fligranlı krem renkli kâğıt kullanılmıştır. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dilil Arapçadır. Keşideleri ve söz başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 234 sayfalı bir mecmuanın içindedir. 19 satırdan müteşekkildir. 4b-16a nolu varaklardır. Ta’kibe ve sayfa numarası birlikte kullanılmıştır. İlk iki varakta kırmızı mürekkeple Cedvel çekilmiştir. Hâşiye kaydı mevcuttur. Risâle sondan noksandır. Serlevhada eûzü besmele yazılarak başlayan eserde dibâce, hâtime, istinsah kaydı bulunmamaktadır. 4a sayfasında Ömer el-Akşehirî’nin bu eseri Akşehir Kütüphanesine vakfettiğine dair vakıf mührü bulunmaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellif ismi tespit edilememiştir. Ciltte şirazenin yer yer dağıldığı anlaşılmaktadır, hafif nem solması bulunan varaklar sağlamdır. Risâle sondan eksiktir.

İÇERİK: Risâlede Bakara Sûresi 2/200-201-202. Ayetleri tefsir edilmiştir.

فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا
حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ

“...İnsanlardan öyleleri vardır ki, “Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver” diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur. İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler. İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür!”¹⁴⁷⁰

Eserin başka nüshası tespit edilememiştir. Aynı konuda telif edilmiş mahtût risâleler mevcuttur.¹⁴⁷¹Yine benzer konuda telif edilmiş mahtût bir risâle ve onun üzerine yapılmış akademik bir çalışma tarafımızdan tespit edilmiştir.¹⁴⁷²

Hamdele, salvale olmaksızın başlanan eserde dibâce de bulunmamaktadır. İlgili âyet yazılarak telif başlanılmıştır. 7a nolu varağın başında بِشَيْخ yazısı başlık halinde imla edilmiştir, bu imla bize risâlenin ders notu olabileceği kanaati oluşturmuştur. Bu hali ile, herhangi bir sınava hazırlık için ya da ders meclisinde not tutamak suretiyle ve yahut da içinde ilim ehlinin de bulunduğu ehemmiyetli bir topluluğa tebliğ için telif edilmiş olabileceği kanaatimiz mevcuttur. Risâlenin konusu ilgili âyetteki حَسَنَ lafzının delalet ettiği manalardır. Esere öncelikle Bakara Sûresi 2/200-201-202.ayetlerin¹⁴⁷³ mana açıklaması yapılarak başlanılmıştır. Ardından حَسَنَ lafzının muhtelif manalarının açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamalar doğrultusunda ilk olarak “İlim” bahsine

¹⁴⁷⁰ Bakara 2/200-201-202.

¹⁴⁷¹ Esad, Muhammed b. İsmail, *Rabbenâ Âyetlerinin Tefsiri* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 0008, 1-77 vr.); Meçhul, *Tefsîru Ayeti Rabbenâ Âtinâ* (Milli Kütüphane: 10913/2, 82b-106a vr.).

¹⁴⁷² Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi, *Tefsîru'l-Âyati'l-Musdare bi-Rabbenâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 771); Salim Raim Hodzha, *Şeyhülislâm M. Esad Efendi'nin "Tefsîru'l-Âyati'l-Musaddera bi-Kelimetü Rabbenâ" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

¹⁴⁷³ İnsanlardan öyleleri vardır ki, “Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada ver” diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur. İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler. İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür!”

girilmiştir. İlimin fazileti ile ilgili ayetlerin¹⁴⁷⁴ ardından hadisler¹⁴⁷⁵ zikredilmiştir. Akabinde حَسَن sözcüğünün işaret ettiği anlamlardan biri olarak “İbadet” konusu ilgili âyetler¹⁴⁷⁶ zikredilmiştir. İlim ve amel konusunda âyetlerle konu tefsir edilirken bazı müfessirlere ismen zikredilerek atıfta bulunulmuştur, bazen de kaynak verilmeksizin, müfessirlerin görüşleri zikredilmiştir. Müellif, müfessirlerin görüşlerini zikrettikten sonra kendisi de görüşlerini beyan etmiştir. Bu konuda kaynak olarak kullanılan müfessirler; “Begavî (v. 516/1122)¹⁴⁷⁷, Râzî (v. 606/1210)¹⁴⁷⁸, Kurtubî (v.671/1273)¹⁴⁷⁹, Beydâvî (v. 685/1286)¹⁴⁸⁰, İbn Âdil (VIII./XIV. yüzyıl), Süyûtî (v. 911/1505)¹⁴⁸¹” dir. Amelle ilgili hadislerden; hiç kimsenin ameli ile cennete giremeyeceği konusunda hadis-i şerif¹⁴⁸² ile dünyadan Hz Peygamber’e (s.a.s.) üç şey sevdirmesi ile ilgili hadis-i şerif¹⁴⁸³ zikredilerek konu işlenmiştir. Akabinde Hz. Adem’in hatasından, tevbesinden, kulluğundan, onun üzerine de farz olan namaz-oruç- zekat ibadetlerinden bahsedilmiştir. İçinde peygamber ameli gibi ameli olan 18 bin kişinin yaşadığı bir karye halkının, emr-i bi’l ma’ruf-neh-yi an’l münker yapmadıkları için helak edildiğini bildiren bir hadis, Hz Peygambere isnat edilerek

¹⁴⁷⁴ “...Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler.” (Âl-i İmrân 3/18).

“...Rabbim! İlmimi artır de.” (Tâhâ20/114).

“...Kulları içinden ancak bilenler, Allah’ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar.” (Fâtır 35/28)

“...De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!” (Zümer 39/9)

“...Allah içinizden (gerçekten) iman etmiş olanları ve ilme kavuşmuş olanları yüksek derecelere çıkarsın.” (Mücâdele 58/11).

¹⁴⁷⁵ Dârimî, “İlim”, 17; Buhârî, “İlim”, 10; Ebû Dâvûd, “İlim”, 1; İbn Mâce, “Edeb”, 8; Tirmizî, “İlim”, 19; Ebû’l-Kâsım Kıvâmü’s-Sünne İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî İsfahânî, *et-Tergîb ve’t-Terhîb*, thk. Eymen b. Salih b. Şaban (Kahire: Dâru’l Hadîs, 1993), I/538. III/95; Taberânî, *Mu’cemü’l- Evsat*, IX/174.

¹⁴⁷⁶ “Kesin olan şey gelinceye kadar rabbine kulluk et.” (Hicr 15/99)

“Onlar, meleklerin, "Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!" diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir.” (Nahl16/32)

“Her kim elinden gelen çabayı gösterirse yalnız kendi iyiliği için çabalamış olur; çünkü Allah’ın, hiç kimsenin hiçbir şeyine ihtiyacı yoktur.” (Ankebût 29/6)

“Kim dine ve dünyaya yararlı bir iş yaparsa kendi iyiliği için yapmış olur; kim de kötülük işlerse kendi aleyhine işlemiş olur...” (Fussilet 41/46)

¹⁴⁷⁷ Begavî, *Me ‘âlimü’t-Tenzîl*, 2/1/257,358.

¹⁴⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, V/336,337.

¹⁴⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, II/431,434.

¹⁴⁸⁰ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*, I/132.

¹⁴⁸¹ Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, I/558.

¹⁴⁸² Buhârî, “Rikak”, 18; Müslim, “Münafikîn”, 71.

¹⁴⁸³ Nesâî, “İşâretü’n-Nisa”, 1.

zikredilmiş¹⁴⁸⁴, akabinde emr-i bi'l ma'ruf-neh-yi an'l münkerin mü'minin alameti olduğu, aksinin münafıklığın alameti olduğu bildirilerek, ilgili âyetlerin¹⁴⁸⁵ zikredilmesi ile bu konu işlenmiştir. İbadet konusu kapsamında zikir bahsine girilmiş, zikrin fazileti ile ilgili hadisler rivayet edilmiştir.¹⁴⁸⁶ Tekbir, tehlil, namazlardan sonra çekilmesi gereken zikirler, Allah Teâlâ'yı edebe uygun olarak, sabah-akşam, otururken, yataarken, hatta yakaza halinde zikretmenin önemi anlatılmıştır. Başa gelecek bela, musibet, nazar vb. menfi hallerden korunmak için sabah –akşam okunması Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından tavsiye edilen dualar zikredilmiştir.¹⁴⁸⁷ Yine Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sabah vakitlerinde Haşr Sûresi'nin son üç ayetini “eûzü billâhi's-semî'l-alîmi mine's-şeytânî'r-racim” cümlesi ile başlayarak okumanın fazileti hakkındaki hadis,¹⁴⁸⁸ sabah-akşam üçer defa muavvizât okunması ile ilgili hadis,¹⁴⁸⁹ bir gecede Kur'ân'ın üçte birini okumakla ilgili hadis,¹⁴⁹⁰ kişi uyuyunca şeytanın ense köküne üç düğüm atması ve Allah'ı(c.c.) zikredince düğümün birinin çözüldüğü ile ilgili hadis,¹⁴⁹¹ rivayetleri konu edilmiştir. Rivâyetlerde çoğunlukla ravi ve senet zikredilmiştir, zaman zaman diğer senetlerdeki ilaveler-farklar da bildirilmiştir. Ardından Hz. Ali (r.a.)'a isnat edilerek حَسَن kavramının anlamlarından bir diğeri; “Dünyada salih eş, ahirette iri gözlü huri” olarak zikredilmiş devamında; salih eş ile ilgili hadisler¹⁴⁹², nikah ile ilgili

¹⁴⁸⁴ İbnü'l-Uhuvve, *Me'âlimü'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe* (y.y.: Dâru'l-Fünûn, t.y.), I/18, tefsir konulu eserde, hadisin sıhhati ile ilgili açıklama bulunmamaktadır.; Münâvî, *et-Teyssir bi Şerhi'l-Câmiu's-Sağîr* (Riyâd: Mektebetü'l- İmâmi's- Sâfî, 1988), V/493, Süyûtî'nin (v. 911/1505) *Câmiu's-Sağîr* isimli eserinin şerhi olan telifte, hadisin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır, Süyûtî'nin şerhi yapılan eserinde ise zikredilen hadis tarafımızca tespit edilememiştir.; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, t.y., II/74.

¹⁴⁸⁵ Tevbe 9/71; “Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler...”
Tevbe 9/67; “Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler...”

¹⁴⁸⁶ Buhârî, “Daavât”, 66; Müslim, “Zikir”, 25,38; Tirmizî, “Kıraat”, 3; Daavât”, 7.

¹⁴⁸⁷ İbn Mâce, “Dua”, 11; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 102.

¹⁴⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Salât”, 123; Tirmizî, “Mevâkîf”, 65.

¹⁴⁸⁹ Tirmizî, “Daavât”, 17.

¹⁴⁹⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 13; Müslim, “Müsâfirîn”, 259.

¹⁴⁹¹ Buhârî, “Teheccüd” 12, Bed'ü'l-Halk 11; Müslim, “Müsâfirîn”, 207.

¹⁴⁹² Ahmed b.Hanbel, el- Müsned (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), III/199; Buhârî, “Nikah”, 85, “Bed'ü'l-Halk” 6; Müslim, “Radâ”, 64, “Nikah”, 120,122, “İmâret” 20, “Zekat”, 84; İbn Mâce, “Nikah”, 4, “Sıyâm”, 53; Ebû Dâvûd, “Radâ”, 41; Tirmizî, “Radâ”, 10,11, “Nikah”, 41, 42, “Cihâd”, 27, “Savm”, 64, “Salât”, 266; Nesâî, “Nikâh”, 15; Taberânî, *Mu'cemü'l- Evsat*, I/294.

hadisler¹⁴⁹³, “Terğib”¹⁴⁹⁴ başlığı altında telif edilmiştir. Devamında حَسَنَ lafzının anlamlarından bir diğeri olarak salih evlat konusu, ilgili hadislerle¹⁴⁹⁵ işlenmiştir. Ardından Begavî (v. 516/1122)¹⁴⁹⁶ kaynak gösterilerek حَسَنَ lafzının manası hakkında kişiye verilen; İslâm, Kur’ân, aile ve malın dünyada da ahirette de hasene olduğu bildirilmiştir. Akabinde iman ve İslâm konulu hadisler¹⁴⁹⁷ metinde ve hâşiye notlarında ravisi ve senediyle bildirilmiştir; imanın şartları, kısımları, iman –amel irtibatı, iman artması eksilmesi konusunda özgün açıklamalar yapılmıştır. Akabinde Kur’ân, “Hasene” lafzının manalarından bir diğeri olarak ele alınmış ve konu, ilgili hadis rivayetleri¹⁴⁹⁸ ile açıklanmıştır, eser Kur’ân okumak ve amel etmenin fazileti ile ilgili rivayetlerden biri yarım kalacak şekilde 16a nolu varakta sona ermiştir, sonu eksiktir.

Eserin tamamında kaynak olarak kullanılarak ismen zikredilen müelliflerin isimleri şunlardır; Buhârî (v. 256/870), Müslim (v. 261/875), İbn Mâce (v. 273/887), Tirmizî (v. 279/892), Nesâî (v. 303/915), Taberânî (v. 360/971), Vâhidî (v. 468/1076)¹⁴⁹⁹, Gazzâlî (v. 505/1111)¹⁵⁰⁰, Begavî (v. 516/1122), İsfahânî (v. 535/1141), Râzî (v. 606/1210), Kurtubî (v. 671/1273), Beydâvî (v. 685/1286), Kâşânî (v. 736/1335), Hatîb et-Tebrîzî (v. 741/1340)¹⁵⁰¹, İbn Âdil (VIII./XIV. yüzyıl), Süyûtî (v. 911/1505), Ali el-Kârî (v. 1014/1605), Vâni Mehmed Efendi (v. 1096/1685).

Eserde oldukça zengin hâşiye notu bulunmaktadır. Bu notlardan bir kısmı “Min hu” imzası taşımakta olup, müellife ait olduğu kanaatimiz mevcuttur; ancak

¹⁴⁹³ Buhârî, “Nikâh”, 1,3, 90 ; Müslim, “Nikâh”, 1, 5.

¹⁴⁹⁴ Terğib lafzı kırmızı mürekkeple imla edilmiştir, herhangi bir kitap ismi olarak mı zikredilmiş, yoksa “teşvik- tavsise” manasında başlık olarak mı kullanılmış olduğu, yeterli veri olmaması sebebi ile tarafımızdan tespit edilememiştir.

¹⁴⁹⁵ Buhârî, “Cenâiz”, 6, 12; Tirmizî, “Cenâiz”, 64; Tirmizî, “Cenâiz”, 36; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), IX/74.

¹⁴⁹⁶ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, 2000, I/232.

¹⁴⁹⁷ Buhârî, “İman” 1,3, 40; Müslim, “İman” 1, 58, “Kader”, 16; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 14; Tirmizî, “Daavât”, 96, “Kader”, 7; Nesâî, “İmân”, 16; Tebrizî, “Kitâbu'l-Menâkib”, 14.

¹⁴⁹⁸ Dârimî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 21; Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 21, “İlim”, 15; Müslim, “Salât”, 38, 40, “Misâfirin”, 268; İbnî Mâce, “Mukaddime” 16, “Zühd”, 22; Ebû Dâvud, “Salât”, 132, 349, Ebû Dâvud, Vitr, 20; Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 7, 15, 16, 17, 18, 25; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, I/36.

¹⁴⁹⁹ Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l Kur'ân*, I/232.

¹⁵⁰⁰ Müellifin, yapılan iyi ve kötü işlerle ilgili tek satırlık görüşü zikredilmiştir, tarafımızdan herhangi bir kaynak tespiti yapılamamıştır.

¹⁵⁰¹ Hatîb Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985), III/1770.

çoğunluğunda imza yoktur. Eserin metninde olduğu gibi hâşiye notlarında da kaynak ismi zikredilmiştir. Bu notlarda metinde işlenen konu ile ilgili mana açıklamaları, sebep-i nüzul, ilgili ayet ve hadis metinleri zikredilmiştir. Sadece bir hâşiye metninde kısaca nahiv açıklaması yapılmıştır.

Risâlede, dirayet ağırlıklı tefsir kaynakları kullanılmış olmakla birlikte, eser rivayet ağırlıklı tefsir metodu ile telif edilmiştir demek mümkündür; sadece kısa bir hâşiye notunda dilbilimsel açıklamada bulunulmuştur.

Risâle muhteva yönünden oldukça zengindir. Aynı konuda telif edilmiş risâlelerle birlikte Tefsir alanında yükselisans tez çalışması yapılabilineceği; yine aynı alanda tek başına tahkik ve tercümesi ile seminer çalışmasının konusu olabileceği kanaatindeyiz.

2.2.30. “Tefsîru’n-Nebi ‘aleyhi’s-Selâm fî Âyeti “Yevme Yenfehu fi’s-Sûr”” İsimli Eserin Tahkiki

ESER: “Tefsîru’n-Nebi ‘aleyhi’s-Selâm fî Âyeti “Yevme Yenfehu fi’s-Sûr”” İsimli Eserin Tahkiki

MÜFESSİR: Anonim

DEMİRBAŞ NO: BY3359/4

ESERİN FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ: Sırt kahverengi, kapaklar vişne rengi meşin, şemseli, zencirekli, köşebentli, miklebli ve şirazeli cilt içindedir. Siyah mürekkeple nesih hattı ile kaleme alınan eserin dili Arapçadır. Keşideleri siyah mürekkeple çekilmiştir¹⁶⁹ sayfalı bir mecmuanın 158a-159b numaralı varaklarındadır. 19 satırdan müteşekkildir. Ta’kibe kullanılmıştır, sayfa numarası verilmemiştir. Dibâce, hâtıme, istinsah kaydı bulunmamaktadır. Risâle adı konusuna göre kütüphane tarafından verilmiştir, müellifi tespit edilememiştir. Cilt ve varaklarda bir miktar yıpranma bulunmaktadır.

RİSÂLENİN KONUSU: Risâlede Nebe Sûresi 78/18. âyeti tefsir edilmiştir.

يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا

“Sûra üflendiği gün, bölük bölük Allah’a gelirsiniz;”¹⁵⁰²

Tahkik çalışması, İsam-Tahkik Usulü esas alınarak yapılmıştır. Eserin başka bir nüshasına rastlayamamış bulunmaktayız. Risâlede hamdele-salvale olmaksızın Besmele başlığı atılarak doğrudan konuya girilmiştir. Ayet, Muaz bin Cebel’in(r.a.), Hz Peygamber(s.a.s.)’den konuyu açıklayan bir hadisiyle tefsir edilmiştir. Mahşer günü ümmetin 15 bölük halinde geleceği ve her bölüğün özelliği bildirilmiştir. Bu bölüklerden on dört tanesi ; iman etmeyenler, zulmedenler, yetim malını, halkın malını haksız yere yiyenler, namaz kılmayanlar, zekat vermeyenler, gıybet-dedikodu yapanlar, içki içip, kumar oynayanlar olarak muhtelif şekillerde haşredilecekleri ve cehenneme girecekleri bildirilmiş, âyetler zikredilerek konu desteklenmiştir.¹⁵⁰³ On beşinci bölük olarak da Allah Teâlâ’ya güzel kullukta bulunup cennetle müjdelenenlerdir, yine örnek âyet zikredilerek konu desteklenmiştir.¹⁵⁰⁴ Benzer bir hadisi, Sa’lebî (v.427/1035)¹⁵⁰⁵, Zemahşerî (v. 538/1144)¹⁵⁰⁶, Râzî (v. 606/1210)¹⁵⁰⁷, Kurtubî (V.671/1273)¹⁵⁰⁸, Beydâvî (v. 685/1286)¹⁵⁰⁹ tefsirlerinde Muaz bin Cebel’den, kaynak belirtmeksizin “on bölük” olarak zikretmişlerdir¹⁵¹⁰. Hadis için

¹⁵⁰² Nebe’ 78/18.

¹⁵⁰³ Bakara 2/44, 283; Nisâ 4/10; Mâide 5/44,62,90; Tevbe 9/34; Meryem 19/59; Nûr 24/16; Zümer39/60; Zuhruf 43/65; Hucurât 49/12; Hadîd 57/24; Nebe 78/18.

¹⁵⁰⁴ إِنَّ الدِّينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ "Rabbimiz Allah'tır" deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: "Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!" (Fussilet 41/30)

¹⁵⁰⁵ Sa’lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân ‘an Tefsîri'l-Kur’ân*, 115.

¹⁵⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vil*, 4/686.

¹⁵⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 31/12-13.

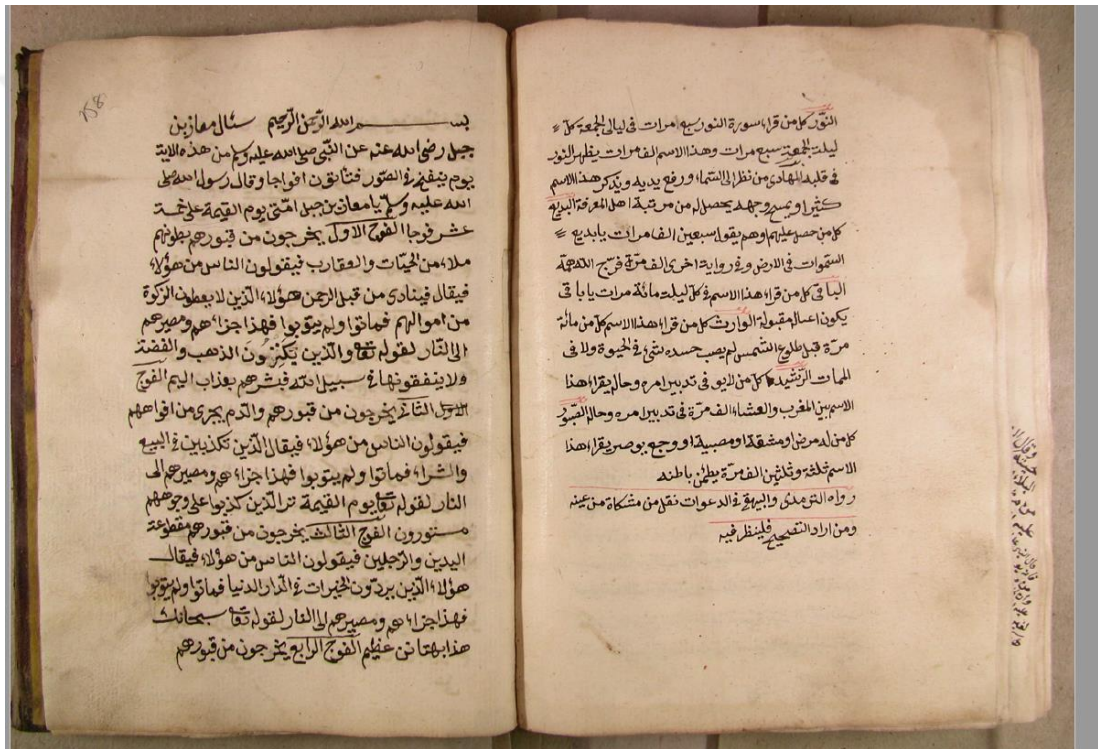
¹⁵⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi ‘li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 19/175.

¹⁵⁰⁹ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, 5/279.

¹⁵¹⁰ Zeylâî, *Tahrîcû’l-Ehâdis ve’l-Âsâr el-Vâkı’a fi Tefsîri’l-Keşşâf* (Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1993), IV/144; Zeylâî eserinde hadisin isnad zincirini zikretmiş, sıhhati ile ilgili değerlendirmede bulunmamıştır.

mevzû¹⁵¹¹ ve münker¹⁵¹² değerlendirmeleri yapılmıştır.¹⁵¹³ Bizim risâlemizdeki rivâyet ise kaynaklardan tespit edilememiştir. Her ne kadar eserde zikredilen hadisin sıhhatinin menfi olduğu söylenebilirse de mana doğrudur; dolayısıyla telif edildiği tarihte olduğu gibi bu gün de toplumun tam da ihtiyacı olan konularda irşadı ve nasihati için güzel bir telifdir.

TAHKİKİ YAPILAN ESERİN GÖRSELLERİ

158a vr.

¹⁵¹¹ Hadis diye uydurulan sözleri ifade eden terim, bkz.; M.Yaşar Kandemir, “Mevzû”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), XXIX/493-496.

¹⁵¹² Zayıf râvinin güvenilir râvilere muhalif olarak rivayet ettiği hadis/ zayıf râvinin rivayet etmiş olduğu, başka bir tarikle desteklenmeyen hadis, bkz.; Mehmet Efendioğlu, “Münker”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/13-14.

¹⁵¹³ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdissi'z-Za'îfe ve'l-Mevzû'a ve Eseru'ha's-Seyyi'ü fi'l-Ümme* (Riyâd: Dâru'l-Meârif, 1992), XIII/996,997.

TAHKIK

تفسير النبي صلى الله عليه وسلم لآية (يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَنَأْتُونَ)¹⁵¹⁴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سأل معاذ بن جبل رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم هذه الآية (يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَنَأْتُونَ) وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "يا معاذ بن جبل أمتي يوم القيامة¹⁵¹⁵ على خمسة عشر فوجاً، الفوج الأول: يخرجون من قبورهم بطونهم مملأى من الحيات والعقارب، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال فينادي من قبل الرحمان هؤلاء الذين لا يعطون الزكاة من أموالهم فماتوا ولم يتوبوا فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى (وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ)¹⁵¹⁶ الفوج الثاني: يخرجون من قبورهم والدنم يجرى من أفواههم، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: الَّذِينَ تَكْذِبُونَ فِي الْبَيْعِ وَالشِّرَاءِ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وَجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ)¹⁵¹⁷ الفوج الثالث: يخرجون من قبورهم مقطوعة اليدين والرجلين، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: هؤلاء الَّذِينَ يَرْتَدُّونَ الْخَيْرَ فِي الدَّارِ الدُّنْيَا فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ)¹⁵¹⁸ الفوج الرابع: يخرجون من قبورهم مقطوعة العنق إلى الحلقوم، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: هؤلاء الَّذِينَ يَشْهَدُونَ الْكَذِبَ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ)¹⁵¹⁹ الفوج الخامس: يخرجون من قبورهم على صورة البهائم، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يَغْتَابُونَ النَّاسَ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (وَلَا يَغْنَبُ بَعْضُكُمُ بَعْضًا أَجِبٌ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا)¹⁵²⁰ الفوج السادس: يخرجون من قبورهم على صورة الخنزير فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابٍ يَوْمَ الْيَوْمِ أَلِيمٍ)¹⁵²¹ الفوج السابع: يخرجون من قبورهم مسودة الوجه ومزقة العين وأسنانهم كقرن الثور وشفتاهم تبلى إلى صدورهم ويطونهم مطروحة على أفخاذهم وعلى ظهورهم اشتعل النار، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يَشْرَبُونَ الْخَمْرَ فِي دَارِ الدُّنْيَا فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)¹⁵²² الفوج الثامن: يخرجون من قبورهم على صورة القردة فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الْحَرَامَ فِيَفْرَحُونَ بِالْحَرَامِ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى عَنْ قَوْلِهِمُ النَّاسِ (وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ)¹⁵²³ الفوج التاسع: يخرجون من قبورهم ولسانهم يخرجون من قفاهم، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: هؤلاء الَّذِينَ يَتَكَلَّمُونَ النَّاسَ بِالْخَيْرِ وَلَمْ يَعْمَلْ أَنْفُسَهُمْ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا فَهَذَا جَزَاءُ هُمْ وَمَصِيرُهُمْ إِلَى النَّارِ لِقَوْلِهِ تَعَالَى (أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ)¹⁵²⁴ الفوج العاشرة: يخرجون من قبورهم استغاثوا إلى الله تعالى فلا يغاثون، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: هؤلاء الَّذِينَ يَتْرَكُونَ الصَّلَاةَ مَعَ الْجُمُعَةِ فَمَاتُوا وَلَمْ يَتُوبُوا

1514 النبأ ٧٨/١٨ .

1515 القيامة .

1516 التوبة ٩/٣٤ .

1517 الزمر ٣٩/٦٠ .

1518 النور ٢٤/١٦ .

1519 النور ٢٤/١٦ .

1520 الحجرات ٤٩/١٢ .

1521 الزخرف ٤٣/٦٥ .

1522 المائدة ٥/٩٠ .

1523 المائدة ٥/٦٢ .

1524 البقرة ٢/٤٤ .

فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسُوفَ يُلقَوْنَ عَذَابًا إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ﴾¹⁵²⁵. **الفوج الحاد وعشر**، يخرجون من قبورهم ويجتمع خلق كثير من حولهم فيقولون الناس: مَنْ؟ هؤلاء الَّذِينَ يأخذون الرشوة والبرطيل حتى أضاعوا حقَّ المسلم فماتوا ولم يتوبوا فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾¹⁵²⁶. **الفوج الثامن عشرة**، يخرجون من قبورهم ويطونهم ملأى من النار فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يأكلون أموال البيتامي ظلماً فماتوا ولم يتوبوا فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا﴾¹⁵²⁷. **الفوج الثالثة عشر**، يخرجون من قبورهم على صورة الحمار فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يكتمون الشهادة فماتوا ولم يتوبوا فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى ﴿وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾¹⁵²⁸. **الفوج الرابع عشرة**، يخرجون من قبورهم بلا نور وبلا بهاء، فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ الَّذِينَ يبخلون ويأمرون بالبخل فماتوا ولم يتوبوا فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى النار لقوله تعالى ﴿الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾¹⁵²⁹. **الفوج الخامس عشرة**، يخرجون من قبورهم بنورهم ووجوههم كالقمر ليلة البدر فيقولون الناس: مَنْ هؤلاء؟ فيقال: الَّذِينَ يعملون الصالحات فماتوا بتوبة فهذا جزاءهم ومصيرهم إلى الجنة لقوله تعالى ﴿الَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفْوَاجًا وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَحْكُمُونَ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ قَبِلَ الْإِسْلَامَ مِنْ يَدَيْهِمْ وَأَمَّا الْكُفَّارُ الْكَاسِبُ فَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾¹⁵³⁰ تم الحديث.

¹⁵²⁵مريم ٥٩/١٩.

¹⁵²⁶المائدة ٤٤/٥٠.

¹⁵²⁷النساء ١٠/٤.

¹⁵²⁸البقرة ٢٨٣/٢.

¹⁵²⁹الحديد ٢٤/٥٧.

¹⁵³⁰فصلت ٣٠/٤١.

EKLER

Ek-1 Eserlerin Telif Edildiği Dönemde Yönetimde Bulunan Padişahlar

EK-1.1. II. Bayezid (salt. 1481 -1512)

1481-1512 tarihleri arasında 31 yıl hüküm süren II. Bayezid Han (d.1448 - v.1512) 64 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklara “Veli” lakabını alan nadir Padişahlardan biri olarak geçen Sultan Bâyezîd’in, ulûm-ı dîniye, riyâziye, astronomi ve tasavvufla ilgilenen; Arapça, Farsça ve Çağatayca’ya vâkıf âlim bir sultan olduğu gibi, aynı zamanda dîvân sâhibi bir şair, besteleri olan bir mûsikîşinas, eserleri olan bir hattat olduğu bildirilmiştir.¹⁵³¹ Orduyu yeni silâhlarla teçhiz etmiş, süvâriyi, topçuyu ve top nakliyatını ciddî surette ıslah etmiş, donanmaya önem verip geliştirmiş, Osmanlı’yı üstün bir deniz devleti haline getirmiştir.¹⁵³² Karadeniz bir Türk gölü haline gelmiştir.¹⁵³³ Çoğu başarılı olan seferlerle fetihler devam etmiştir.¹⁵³⁴ II. Bayezid devri Osmanlı Devleti’nde büyük ilim, kültür ve hayır müesseselerinin inşa edildiği, ilmî inkişafın yüksek ilerleme kaydettiği, fıkıh tatbikatının tedvin ve terakki ettiği, deniz ve kara kuvvetlerinin emsalsiz bir kudrete ulaştığı, inşa ve imar faaliyetlerinde ve güzel sanatlarda büyük gelişmenin kaydedildiği; tıbda Hekimşah’ın (v. 929/1523’ten sonra)¹⁵³⁵, matematik ve astronomide Mîrim Çelebi’nin (v. 931/1525)¹⁵³⁶, inşâ sanatında¹⁵³⁷ Tâcîzâde Câfer Çelebi (v.920/1515)¹⁵³⁸ ve Sâdî Çelebilerin (v.

¹⁵³¹ Turan, “Bayezid II”, V/234-238; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/202; Ahmet Akgündüz - Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999), 732.

¹⁵³² Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/201,202; Eren, *Osmanlı*, XII/73-76; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, I/447; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*, haz. Göker İnan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 118, 2019), 286.

¹⁵³³ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/184.

¹⁵³⁴ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, I/508,509; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*, 292,293.

¹⁵³⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâ’îku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâ’i’l-Devleti’l-Osmâniyye*, 528; Eyyüp Sabri Fani, “Hakîm Şah el-Kazvînî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/194-195.

¹⁵³⁶ Taşköprizâde, *eş-Şekâ’îku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâ’i’l-Devleti’l-Osmâniyye*, 522-524; İhsan Fazlıoğlu, “Mîrim Çelebi”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXX/160-161.

¹⁵³⁷ Edebiyatta belli kurallara, belâgat ve fesahat ölçülerine göre söylenmiş veya yazılmış edebî güzellik taşıyan her çeşit söz veya düz yazı, bkz.; İsmail Durmuş, “İnşâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/334-337.

¹⁵³⁸ İsmail E. Erünsal, “Tâcîzâde Câfer Çelebi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/353-356.

922/1516)¹⁵³⁹, tarihçilikte İbn Kemal (v. 940/1534)¹⁵⁴⁰, İdris-i Bitlisi (v. 926/1520)¹⁵⁴¹ ve Neşrî'nin (v. 926/1520 [?])¹⁵⁴², hat sanatında Şeyh Hamdullah'ın (v. 926/1520)¹⁵⁴³ yetişmiş olduğu bir devirdir.¹⁵⁴⁴ II. Bayezid'in buyruğu ile İdris-i Bitlisî (v. 926/1520)¹⁵⁴⁵ Farsça *Heşt Bihişt*¹⁵⁴⁶ isimli eserini, İbn Kemal (v. 940/1534)¹⁵⁴⁷ ise *Tevârih-i Âl-i Osmân*¹⁵⁴⁸ isimli meşhur Türkçe tarihini telif etmiştir.¹⁵⁴⁹ Bunun yanında Sultan II. Bayezid Osmanlı devleti sınırları içindeki âlimleri himaye ettiği gibi, Horasan, İran, Türkistan, Mısır ve Hindistan gibi yurt dışındaki âlimleri de himaye etmiş, Molla Câmî (v. 898/1492)¹⁵⁵⁰, Celâleddin-i Devvânî (v. 908/1502)¹⁵⁵¹ ve Cemâleddin Ataullah (v.927/1521)¹⁵⁵² gibi âlim ve şairlere senelik tahsisat göndermiştir.¹⁵⁵³

¹⁵³⁹ İsmail E. Erünsal, "Tâcîzâde Sâdî Çelebi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/356.

¹⁵⁴⁰ Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi bkz.; Şerafettin Turan vd., "Kemalpaşazâde", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/238-247.

¹⁵⁴¹ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 502-504.

¹⁵⁴² Abdülkadir Özcan, "Neşrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/20-22.

¹⁵⁴³ Osmanlı hat ekolünün kurucusu, bkz.; Muhittin Serin, "Hamdullah Efendi, Şeyh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/449-452.

¹⁵⁴⁴ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/203.

¹⁵⁴⁵ II. Bayezid (salt. 1481 -1512) ve Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520) dönemi münşî, şair, hattat ve siyaset adamı, bkz. : Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/485-488.

¹⁵⁴⁶ İdrîs-i Bitlisî (v. 926/1520) tarafından yazılan Farsça Osmanlı tarihidir, Müellifinin *Kitâbü Sıfâtî's-Semâniyye fî Zikri'l-Kayâsireti'l-'Osmâniyye* adını verdiği eser, II. Bayezid devri dahil ilk sekiz padişah dönemini içine aldığı için *Heşt Bihişt* (Sekiz Cennet) adıyla şöhret olmuştur. İdrîs-i Bitlisî eserin giriş kısmında, II. Bayezid'in herkesin rağbet edeceği "belâgatlı, zarif ve latif" bir tarih kitabı yazmasını emretmesi üzerine eserini telif başladığını zikretmiştir. Müellif, eserini otuz aylık bir çalışma sonunda 912 (1506) yılında tamamlamış ve karşılığında 50.000 akçe in'âm almıştır, bkz. : Abdülkadir Özcan, "Heşt Bihişt", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/271-273.

¹⁵⁴⁷ Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi, bkz. : Turan vd., "Kemalpaşazâde", XXV/238-247.

¹⁵⁴⁸ II. Bayezid'in kendisinden herkesin anlayabileceği dilde bir tarih kitabı yazmasını istemesi üzerine kaleme aldığı eserde her padişah dönemi için ayrı bir cilt (defter) yazan Kemalpaşazâde, 916 (1510) yılı olaylarına kadar getirdiği sekiz ciltlik tarihini II. Bayezid'e sunmuştur. Daha sonra Kanûnî Sultan Süleyman'ın isteğiyle eserini kaldığı yerden devam ettirerek Mohaç seferi sonuna, yani 933 (1527) yılına kadar getirmiştir. Böylece *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1527 yılına kadar gelen on ciltlik büyük bir eser niteliği kazanmıştır, bkz. : Abdülkadir Özcan, "Tevârih-i Âl-i Osmân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XXXX/579-581.

¹⁵⁴⁹ Şükrü Özen, "16. Yüzyıl Osmanlı Hukukunun Kaynakları", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eseler XVI. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 21.

¹⁵⁵⁰ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/94-99.

¹⁵⁵¹ Anay, "Devvânî", IX/257-262.

¹⁵⁵² Mehmet Aykaç, "Cemâl el-Hüseynî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/303-304.

¹⁵⁵³ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/202.

Yine dünyada ilk standart uygulaması, “Kâunnâme-i İhtisâb-ı Bursa” (Bursa Belediyesi Kanunu)’da yer alan hükümlerle II. Bayezid Han zamanında yürürlüğe girmiştir.¹⁵⁵⁴

Bu dönemde toplumu etkileyen büyük afetlerden 1492 ve 1502 yıllarındaki veba salgınları pek çok ölüme yol açmış, altı yıl süren bir kıtlık da büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Birkaç yıl sonra 22 Ağustos 1509’da merkez üssü Marmara denizi olan büyük bir deprem meydana gelmiştir. Doğu Akdeniz’de son beş asrın en büyük depremi olarak kabul edilen afet, tarihe “Kıyâmet-i Suğrâ” olarak geçmiştir. Edirne’de de tahribata yol açan deprem, İstanbul’da 1070 ev ve 109 camiyi tamamen yıkmış, şehir genelinde sağlam minare bırakmamış, Eğrikapı ile Yedikule arasındaki surları yerle bir etmiş, beş binden fazla can kaybına sebep olmuştur. 77 bin işçi ve üç bin usta çalıştırılarak yıkılan başkent kısa sürede tekrar imar edilmiştir.¹⁵⁵⁵

EK-1.2. Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520)

11512-1520 tarihleri arasında 8 yıl hüküm süren Yavuz Sultan Selim Han (d.1470-v.1520) 50 yaşında vefat etmiştir.¹⁵⁵⁶ Çocukluğu Fatih’in dizinin dibinde geçen Yavuz Sultan Selim, devrin en ünlü hocalarından iyi bir eğitim almıştır. Çok kitap okuyan tarih, edebiyat, siyasetnâme konulu kitaplara özellikle meraklı olan sultanın Türkçe, Arapça, acem dillerinde yazdığı şiirler ve Farsça kaleme aldığı divanı ile şairliği övülmüştür. Azimli, dinamik, cevval mizaca sahip olmakla birlikte, yeri geldiğinde müşfik ve duygusal bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir.¹⁵⁵⁷

Düzenlenen seferlerde; Doğu Anadolu, Maraş, Elbistan, Harput, Bitlis, Hasankeyf, Kemah, Diyarbakır, Urfa, Mardin, Kürdistan, Mısır fethedilmiştir; Memlukler’e tabi olan Hicaz emiri, Sultan Selim’e Haremeyn’in anahtarlarıyla birlikte “Emanat-ı Mukaddese” olarak bilinen Peygamberimiz Efendimiz’e ait mubarek eşyayı

¹⁵⁵⁴ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, I/490.

¹⁵⁵⁵ Turan, “Bayezid II”, V/236; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/199; Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), V/679.

¹⁵⁵⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/233; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/1; Feridun Emecen, “Selim I”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/407-414.

¹⁵⁵⁷ Eren, *Osmanlı*, XII/77.

merasimle tevdi etmiş, Hicaz'da Sultan Selim adına hutbe okutmuştur, böylece Mekke- Medine Osmanlı hakimiyetine katılarak, Sultan Selim “Hadimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn” ünvanını almıştır; yine 14 yılda 14 ülke fethetmekle övünen Şah İsmal'i yenerek “Şah” ünvanını almıştır.¹⁵⁵⁸ Bu dönemde Devlet-i Aliyye'nin teşkilatları muntazaman çalışmakta olup, ordu kudretli, hazine ağzına kadar doludur, maliye ve asayiş berkemaldir, Yavuz'un ilim ehlini, şairleri, sanatçıları himaye etmesi ve ihsanda bulunması ile İstanbul, dünyanın her yerinden her alanda alim ve sanatçının toplandığı cazibe merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir. Devrinin aydın ve uleması arasında; İbn Kemal (v. 940/1534)¹⁵⁵⁹, Muhyiddin Mehmed Şah Çelebi (v. 957/1550)¹⁵⁶⁰, Muhammed el-Berda'î (v.928/1521)¹⁵⁶¹, Mehmed bin Ömer bin Hamza (v. 938/1531)¹⁵⁶², Ahîcan Çelebi'nin (v.930/1523)¹⁵⁶³ isimlerini saymak mümkündür.

EK-1.3. Kanûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566)

1520-1566 tarihleri arasında 46 yıl saltanat süren Kânunî Sultan Süleyman (d.1494-v.1566) 72 yaşında vefat etmiştir.¹⁵⁶⁴ Sultan Süleyman'a; Osmanlı kaynaklarında adli, mali ve idari esaslara ait olan *Kanunnâmeler*'i ile meşhur kanun koyucu vasfından dolayı “Kanunî”; Batı âleminde büyük ve kudretli vasfından dolayı “Le Manifigue (Muhteşem) ve Grand (Büyük)”; yazdığı şiirlerde ve tertip ettiği divanlarda kullandığı şairlik mahlasında “Muhibbî”; 13 tane büyük gazaya fiilen iştirak etmiş olması hasebiyle” Gâzî ve” bazen de “Süleyman Şah” denilmiştir.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁵⁸ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/50,413,414; Eren, *Osmanlı*, XII/77-81; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/223-230; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*, 320-324.

¹⁵⁵⁹ Osmanlı şeyhülislâmi ve tarihçisi, bkz.; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 598-602; Turan vd., “Kemalpaşazâde”, XXV/238-247.

¹⁵⁶⁰ Osmanlı âlimi ve tarihçisi bkz.; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 604-606; Yusuf Küçükdağ, “Muhyiddin Mehmed Şah”, *DİA* (Antalya: TDV Yayınları, 2020), XXXI/84-85.

¹⁵⁶¹ Alim bir aileden gelen yüksek ilim sahibi Berda'î, Sultan Selim Han tarafından sarayındaki kölelerine müderris olarak olarak tayin edilmiştir, bkz.; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 634-636.

¹⁵⁶² Molla Arap namı ile meşhur, dönemin padişahları Sultan II.Bayezid ve Yavuz Sultan Selim'in iltifatlarına mazhar olmuş Osmanlı âlimi, bkz.; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 652-658; Özcan, “Molla Arap”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXX/240,241.

¹⁵⁶³ Dönemin meşhur baş tabibidir, bkz.; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, 674-676.

¹⁵⁶⁴ Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*, 333; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/93.

¹⁵⁶⁵ Akgündüz - Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, 148; Eren, *Osmanlı*, XII/82,122.

Kanûnî zamanında Devlet-i Aliyye, Asya, Avrupa ve Afrika'yı kapsayan yaklaşık 15 milyon kilometrekarelik yüzölçümü ile idârî bakımdan 21 eyâlet ve 250 sancağa hükmetmiştir. Almanya, Avusturya, Venedik vergiye bağlanmış; Lehistan ve Rusya ise, vergisini özel statüyle Osmanlı'ya tâbi Kırım Hanlığı'na ödemiştir. Fransa ise, Osmanlı'nın himayesi ile istiklâlini muhafaza edebilmiştir. Osmanlı ordusu karada ve denizde dünyanın en büyük gücü haline gelmiştir. Bir Türk gölü statüsünde olan Karadeniz, Akdeniz ve Kızıldeniz'de tamamen hâkimiyet sağlanmıştır. 1520-1566 tarihlerinde Kuzey Afrika fethedilmiş ve Akdeniz'de hakimiyet sağlanmıştır.¹⁵⁶⁶

Kanunî asrı mimârî, hat, edebiyat, mûsikî, minyatür, tezhîb, vb.sanat dallarında en nadide eserlerin verildiği ilim ve sanatın zirvede olduğu birasırdır. İstanbul, Konya, Kudüs, Bağdad, Şam, Kahire, Budin, Sofya başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu tüm coğrafya, câmiler, medreseler, hastahaneler, imâretler, su kemerleri, köprüler, dergâhlar, ilim müesseseleri ile imar edilmiştir. Müslümanlarca mukaddes addedilen dînî ve millî ziyâretgâhlar tâmir ve ihyâ edilmişlerdir. Haremeyn'e tatlı sular getirilmiş; dört mezhep için medreseler inşâ edilmiş; bunlara zengin vakıflar yapılarak, asırlarca devam ve idâmeleri temin edilmiştir. Şiirde Bâkî (v.1008/1600)¹⁵⁶⁷ ve Fuzûlî (v. 963/1556)¹⁵⁶⁸, mimârîde Sinan (v. 996/1588)¹⁵⁶⁹, hat sanatında Karahisarî (v. 963/1556)¹⁵⁷⁰ Kanûnî asrının sanat âbideleridir. Onun devri ilimde Zenbilli Ali Efendi

¹⁵⁶⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/336, 337; İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/33-39, 441; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/414; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), III/19; Eren, *Osmanlı*, XII/81-124; Feridun Emecen - Coşkun Ak, "Süleyman I", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/62-75; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*, 334, 337.

¹⁵⁶⁷ Şöhret ve tesiri asırlarca devam eden, klasik Osmanlı şiirine söyleyiş gücü kazandıran ve "Sultânü's-Şuarâ" diye anılmış büyük divan şairidir, bkz.: Mehmed Çavuşoğlu, "Bâkî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/537-540.

¹⁵⁶⁸ Klasik Türk edebiyatının en büyük şairlerindendir, bkz.: Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/240-246.

¹⁵⁶⁹ Osmanlı mimarisini farklı bir kavrayışla ele alarak dünya mimarlığının zirvesindeki gelişme noktasına taşıyan isim, beslenip dayandığı toplumsal alt yapı, kurumlar ve kişisel dehasıyla şehircilik, işletme yönetimi ve en genel anlamda yapı alanının örgütlenmesinde adını en çok duyuran kişi, Osmanlı mimarbaşısı bkz.: Selçuk Mülâyim, "Sinan", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/224-227.

¹⁵⁷⁰ Tekniği ve yazıya getirdiği yenilikler bakımından Şeyh Hamdullah (v. 926/1520) ve Hâfız Osman 'la (v.1110/1698) beraber en önemli üç Osmanlı hattatından biri olarak kabul edilen, ekol sahibi Osmanlı hattatıdır, bkz.: Muhittin Serin, "Karahisarî, Ahmed Şemseddin", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/421-424.

(v. 932/1526)¹⁵⁷¹, İbni Kemal (v. 940/1534)¹⁵⁷², Ebüssuûd Efendi (v. 982/1574)¹⁵⁷³; tarihte Selanikî (v. 1008/1600 civarı)¹⁵⁷⁴, Celalzâde (v. 975/1567)¹⁵⁷⁵, Nişancı Mehmed (v. 979/1571)¹⁵⁷⁶; coğrafyada Piri Reis(v. 960/1553)¹⁵⁷⁷; Seydi Ali Reis (v. 970/1562)¹⁵⁷⁸, denizcilikte Barbaros Hayreddin (ö. 953/1546)¹⁵⁷⁹, Turgut Reis (v. 972/1565)¹⁵⁸⁰, Piyâle Paşa(v. 985/1578)¹⁵⁸¹, astronomide Takıyyüddin’lerin (v. 993/1585)¹⁵⁸² yetiştigi; Osmanlı Devlet-i Aliyye’sinin Sultanının, askerinin, ulemasının, sanatkârının, muhtelif din-dil ırklarda barış içinde yaşayan reâyasının dünyada parmakla gösterildiği, hayranlıkla takip edildiği bir zaman dilimidir. Devlet müesseseleri, teşkilatları tüm dünyanın hayretini celbedecek kadar muntazamdır.¹⁵⁸³ Ancak, malum olduğu üzere zirve, aynı zamanda yükselişin sonu ve inişin başlangıcıdır.¹⁵⁸⁴ Nitekim, Kanûnî Sultan Süleyman döneminin önemli devlet ve fikir adamlarından olan Sadrazam Lutfî Paşa (1488-1563)¹⁵⁸⁵, bozulmanın ilk işaretlerini tespit ederek, kaleme aldığı *Âsafnâme*¹⁵⁸⁶ isimli eseri ile Sultan Süleyman’ı

¹⁵⁷¹ Osmanlı müftüsü ve âlimi, bkz.: Yusuf Küçükdağ, “Zenbilli Ali Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XXXIV/247-249.

¹⁵⁷² Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi, bkz.: Turan vd., “Kemalpaşazâde”, XXV/238-247.

¹⁵⁷³ Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessir, bkz.: Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/365-371.

¹⁵⁷⁴ Osmanlı tarihçisi, bkz.: Mehmet İpşirli, “Selânikî Mustafa Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/357-359.

¹⁵⁷⁵ Osmanlı tarihçisi, nişancısı, bkz.: Celia Kerslake, “Celâlzâde Mustafa Çelebi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/260-262.

¹⁵⁷⁶ Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi, bkz.: Abdülkadir Özcan, “Mehmed Çelebi, Ramazanzâde”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/449-450.

¹⁵⁷⁷ *Kitâb-ı Bahriyye* müellifi, ünlü Osmanlı haritacı ve denizcisi, bkz.: İdris Bostan, “Pîrî Reis”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/283-285.

¹⁵⁷⁸ Denizcilik, astronomi ve coğrafyaya dair eserleriyle tanınan Osmanlı denizcisi, bkz.: Mahmut Ak, “Seydi Ali Reis”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/21-24.

¹⁵⁷⁹ Ünlü Türk denizci ve kaptan-ı deryâsı, bkz.: Şerafettin Turan, “Barbaros Hayreddin Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/65-67.

¹⁵⁸⁰ Osmanlı denizcisi, Trablusgarp beylerbeyi, bkz.: İdris Bostan, “Turgut Reis”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXI/417-418.

¹⁵⁸¹ Osmanlı kaptan-ı deryâsı, vezir, bkz.: İdris Bostan, “Piyâle Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/296-297.

¹⁵⁸² Klasik İslâm astronomisinin son büyük temsilcisi olduğu kabul edilen Osmanlı âlimi, bkz.: Hüseyin Gazi Topdemir, “Takıyyüddin er-Râsîd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/454-456.

¹⁵⁸³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1971, II/437; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/333; Emecen - Ak, “Süleyman I”, XXXVIII/62-75.

¹⁵⁸⁴ Sigmund Freud (v.1939), bkz.: Özlem Karakuş, “Psikanaliz ve Sinema Işığında ‘Roma’”, *İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya Ve Kültürel Çalışmalar*, (ts.), 1, <https://www.academia.edu/download/64940816/roma.pdf>.

¹⁵⁸⁵ Osmanlı vezîriâzamı, bkz.: Mehmet İpşirli, “Lutfî Paşa”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/234-236.

¹⁵⁸⁶ Lutfî Paşa, *Âsaf- Nâme* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1975, 49b-67a vr.); Ahmet Uğur, “Âsaf-Nâme-i Vezir Lutfî Paşa”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi]*

uyarmıştır.¹⁵⁸⁷ Yine, kimliği tam olarak tespit edilememiş olmakla birlikte¹⁵⁸⁸, eserindeki ifade ve üslubundan hareketle, ilmiye ya da kalemiye sınıfına mensup, bürokrasiyi yakından tanıyan, sosyal hayatın içinde toplumun sıkıntılarının idrakinde olan biri tarafından telif edildiği tahmin edilen *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*¹⁵⁸⁹ isimli siyaset lâyihası da aynı minvalde kaleme alınmıştır. Koçi Bey (v. XVII. yy)¹⁵⁹⁰ de aynı şekilde, Sultan IV. Murad'a (salt. 1623-1640) sunduğu, devlette ve reâyâda zuhur eden bozulmanın sebepleri ve hal çarelerini cesur

İlahiyat Fakültesi 4 (1980), 243-258; Mehmet İpşirli, “Âsafnâme”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), III/456; İnan Gümüş, “Lütfi Paşa’nın Âsafnâme’si Üzerine İktidarın Denetimi Bağlamında Söylem Çözümlemesi”, *Karadeniz Araştırmaları* XVI/62 (2019), 284-299; Özge Mustafaoğlu, *Lütfi Paşa ve Devletli Ahlâkı* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2020).

¹⁵⁸⁷ Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 302-303.

¹⁵⁸⁸ Eserin müellifi bilinmediği gibi telif tarihi de ihtilaflıdır; Yaşar Yücel, eserin 1643-1644 tarihinde yazıldığını ve Kemankuş Kara Mustafa Paşa’ya (v. 1053/1644) sunulduğunu kanaatindedir, öte taraftan Baki Tezcan , Yücel’in dayandığı delilleri çürütürerek ilgili eserin Kanûnî devrinde yazılmış olması gerektiği ile ilgili daha kuvvetli deliller ortaya koymuştur, bkz.: Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 59-62; Baki Tezcan, “II. Osman Örneğinde ‘İlerlemeci’ Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/663-664.

¹⁵⁸⁹ *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, thk. Yaşar Yücel (Ankara: A.Ü.Dil ve Tarih Fakültesi, 1981); Neslihan Oburoğlu, *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn (Bab 27-52)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeni Çağ Tarihi Kürsüsü, Lisans Bitirme Tezi, 1981); Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III / Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1981); Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*.

¹⁵⁹⁰ IV. Murad ve Sultan İbrâhim’e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı risâlelerle ün salmış Osmanlı bürokrat, müellif ve mütefekkeri, bkz.: Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risâlesi* (İstanbul: M.E.B., 1972); Gülbende Kuray, “Türkiye’de Bir Machiavelli: Koçi Bey”, *Belleten [TTK Belleten]* [Türk Tarih Kurumu Belleten] 52/205 (1988), 1655-1662; Musa Şimşekçakan, *Koçi Bey Risalesi ve XVII. yüzyıl Osmanlı tarih felsefesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992); Ömer Faruk Akün, “Koçi Bey”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XVI/143-148; Ali Fuat Gökçe, “Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri : Koçi Bey Risalesi”, *Yasama Dergisi* 14 (2010), 59-78; Recep Temel - Nurcan Çelebi, “Koçi Bey Risalelerinin Mali Tarih Açısından Analizi”, *30. Türkiye Maliye Sempozyumu Bildiri Kitabı 20-24 Mayıs 2015* (y.yk.: Adnan Menderes Üniversitesi Nazailli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, 2015), 415-450; Fatma Odabaşı, “Koçi Bey Risalesi’nin Sosyolojik Analizi”, *Toplum Bilimleri Dergisi* VII/14 (2013), 233-272; Zühre Nur Pehlivan, “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Sunduğu Risale Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research* V/23 (2018), 1179-1182; Yaşar Uzun, “Koçi Bey Risaleleri’nde Etik Yönetimin İzlerini Bulmak”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021), 1-32.

bir dille ifade ettiği lâyihasının¹⁵⁹¹ 17. risâlesinde ilgili bozulmaların Kanûnî Sultan Süleyman zamanından itibaren başladığını tafsilatıyla açıklayarak tespit etmiştir.¹⁵⁹²

Bu durum muhtelif ferman ve vesikalarla da tespit edilmiştir:

Kanunî saltanatının son zamanlarına doğru, köyünden kopup şehirlere akan çiftbozan'ların devlet güveni için bir iç sorun olduğu anlaşılmıştır. Kanûnî, ölümünden önce yayınlamış olduğu adâlet fermanında, reâyânın, hükümet adamları ya da vilâyet halkından güçlü kimselerce zorla soyulduklarını sayıp dökerek, huzursuzluğun idarî kötülükten gelmekte bulunduğunun farkında olduğunu açıklamıştır.¹⁵⁹³

1054/1644 tarihli bir vesikada, Adala kazası halkı şikayet ederek kadının makamında oturmadığını, naip, kethüda ve adamları ile köy köy dolaştığını, halkın evlerine konuk olup adamlarına ve hayvanlarına bedava yiyecek ve yem aldığını, Padişah-kapısından emredilen vergileri fazla tahsil edip fazlasını kendi cebine attığını, bi-namaz teftişi adıyla her köyden çok para topladığını, mirasçılar yetişkin oldukları ve kadıdan taksimi yapmasını istemedikleri halde miras taksimi yaptığını ve resm-i kısmeti fazlası ile aldığını ve sair vesikalar için de kadının ve adamlarının fazla resim istediklerini bildirerek gereğinin yapılmasını istemişlerdir.¹⁵⁹⁴

H.947-M.1540 tarihli adâletnâmede (No. V.); Eyaletlerde beylerbeyleri, sancak-beyleri, kadılar ve naipleri, beylerin voyvodaları, zeamet ve timar sahipleri, evkaf ve emlak sahiplerinin reâyadan, şahısları adına her yıl odun, yağ, bal ve sair bunun emsali nesneleri günlük fiyatlarından aşağı fiyatla zorla erzak almakta oldukları; Sancak-beylerinin voyvodaları, timar ve zeamet sahiplerinin adamlarının, tirmar veya has köylerine ilk defa vardıklarında “nal-baha” adı altında her köylü ailesinden bir miktar para toplamakta oldukları tespit edilmiş; bunu meneden adâletnâme, ileride

¹⁵⁹¹ Osmanlı bürokrasisinde rapor veya taslak türü belgeye verilen ad, bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, “Lâyiha”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/116-117.

¹⁵⁹² Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*, 5, 68, 69.

¹⁵⁹³ (947/1540) tarihli adâletnâme,(no;V) bkz.Halil İnalcık, “Belgeler”, *Adâletnâmeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), II/II/86Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*, Giriş-XV.

¹⁵⁹⁴ İnalcık, “Belgeler”, II/77.

bundan doğrudan doğruya has ve tirmar sahiplerini sorumlu tutulacağı ilan edilmiştir.

1595

EK-1.4. II. Selim (salt. 1566-1574)

50 yaşında vefat eden II. Selim Han (d.1524-v.1574),1566-1574 tarihleri arasında 8 yıl hüküm sürmüştür.¹⁵⁹⁶ İyi bir eğitim almış olan Sultan II. Selim'in kaynaklarda yumuşak huylu, halim-selim bir mizaca sahip olduğu zikredilmektedir. Edebiyatla da ilgilenen Sultan, "Selimî" mahlasıyla çok güzel şiirler yazmıştır. Ordu başında sefere gitmeyen ilk padişah olan II. Selim'in saltanat döneminde (salt.1566-1574), devlet idaresi, babası Kanûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566)'ın kıymetli devlet ricâlinden Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (v.982/1574)¹⁵⁹⁷, Celâlzâde Mustafa Çelebi (v. 975/1567)¹⁵⁹⁸ gibi şahsiyetler başta olmak üzere ve özellikle de, geleneklerini iyi bilen, güçlü ve hakim bir sadrazam olan Sokullu Mehmet Paşa'nın yönetimi ile Osmanlı Devleti gücünü korumaya devam etmiş, Avrupa, Akdeniz ve Arabistan'da askeri açıdan etkinliğini sürdürmüştür.¹⁵⁹⁹ Bunun yanında Anadolu'da başlayan eşkıyalık faaliyetleri hakkındaki ilgili çok sayıdaki hüküm, 19 numaralı mümme defterinde kayıtlara geçmiştir.¹⁶⁰⁰

Lokman b. Hüseyin (v.1010/1601'den sonra)¹⁶⁰¹, Nidâî (v. 975/1567'den sonra)¹⁶⁰² Celâl Bey, Durak Çelebi, Kara Fazlî, münşî Bâlî Çelebi, Konevî Meşâmî, Ulvî, Hâtemî, Kasımî, Fırâki, Makalî, Merdümî, Nigârî, şair Turak Çelebi (Nihani) gibi şair ve âlimlerle; sancak beylerinden Gülâbî Çelebi, hânende Mîrek Çelebi,

¹⁵⁹⁵ İncalcık, "Belgeler", II/70.

¹⁵⁹⁶ Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Âl-i Osman*; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/193.

¹⁵⁹⁷ Osmanlı şeyhülislâmı, hukukçu ve müfessir, bkz.: Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", X/365-371.

¹⁵⁹⁸ Osmanlı tarihçisi, nişancı (Osmanlı bürokrasisinde Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan üst düzey görevli), bkz.: Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", VII/260-262.

¹⁵⁹⁹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/355; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/416; Eren, *Osmanlı*, XII/125, 126,127; Feridun Emecen, "Selim II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/414-418.

¹⁶⁰⁰ H. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defterim(Tahlil- Metin)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002), Hüküm; 5, 14, 19, 31, 32, 72, 78, 84, 86, 89, 90, 99, 108, 132, 139, 141, 144, 163, 177, 178, 205,209, 210,223, 228, 235, 240, 338, 354, 441, 616, 672, 697, 709.

¹⁶⁰¹ Osmanlı tarihçi ve şehnamecisidir. Bkz.; Bekir Kütükoğlu, "Lokmân b. Hüseyin", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/208-209.

¹⁶⁰² Osmanlı hekimi, bkz.; Sadettin Özçelik, "Nidâî", *DİA* (İstanbul, 2007), XXXIII/77-78.

Adanalı Tanbûrî Şeyhzâde Mustafa, Şeyhzâde Mehmed Çelebi, Memi ve Kasapzâde Na'î dönemin öne çıkan âlim ve sanatkârlarındandır.¹⁶⁰³

EK-1.5. III. Murad (salt. 1574-1595)

1574-1595 yılları arasında 21 yıl saltanat süren III. Murad Han (v.1003/1595) tarihinde, 49 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklarda neşeli, halim-selim, merhametli, can yakmayı, kan dökmeyi sevmeyen, hayırsever bir mizaca sahip olduğu zikredilmektedir. Müzikten resime, şiirden tefsire kadar pek çok ilim ve sanat dalıyla ilgilenmiş âlim, şair ve ressam bir padişah olan Sultan III. Murad, “Muradî” mahlasıyla¹⁶⁰⁴ ikisi Türkçe, biri Arapça ve biri de Farsça olmak üzere toplam 4 divan yazmış, yine *Fütûhat-ı Siyam* isimli dinî-tasavvufî eseri telif etmiştir. III. Murad zamanında 1546-1595 tarihleri arasında Osmanlı Devleti, en geniş sınırlara kavuşmuş, sınırlar Atlas Okyanusu’ndan Kafkaslar’a, Habeşistan’dan Tuna’ya kadar üç kıtada 40 eyalete ulaşmıştır.¹⁶⁰⁵ Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa’nın (v. 987/1579)¹⁶⁰⁶ karşı çıkmasına rağmen 1578’de açılan ve 12 yıl süren İran seferiyle her ne kadar imparatorluk genişlemeye devam etmiş ve 1590 yılı itibarıyla en geniş sınırlarına ulaşmışsa da, gerçekte bu genişleme imparatorluğun kuvvetten düşmesini hazırlayan sebeplerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti ilk defa III. Murad zamanında enflasyon ile tanışmıştır.¹⁶⁰⁷ 1585-86 yıllarında büyük tağşiş¹⁶⁰⁸ yapılmıştır.¹⁶⁰⁹ Maaşlar, “akça” denilen gümüş sikke ile ödenmekte olup, 1584-89 yılları arasında akça gittikçe

¹⁶⁰³ Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/330,331; Emecen, “Selim II”, XXXVI/416.

¹⁶⁰⁴ Divan şairlerinin şiirlerinde kullandıkları takma ad, bkz.: Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/394.

¹⁶⁰⁵ Akgündüz - Öztürk, 700. *Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, 164.

¹⁶⁰⁶ Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/354-357.

¹⁶⁰⁷ 1580 yılından itibaren Amerika’da üretilen ucuz ve bol gümüş, Osmanlı imparatorluğuna akmağa başlamış, bu hal ise Osmanlı imparatorluğunda, İspanya’da olduğu gibi, bir enflasyon yaratmış ve devletin iktisadî-malî hayatını, tabakaları, müesseseleri alt üst eden bir etki yapmıştır. Akça, değerini süratle kaybetmiş ve fiatlar birden bire yükselmiştir. Bu enflasyonun ortaya çıkardığı her türlü anormal durum, yani paranın değerinin düşmesi, kalp paranın çoğalması, spekülasyon, faiz hadlerinin yükselmesi, âkçaya dayanan tüm Osmanlı mâliyesini ve buna bağlı olarak da İktisadî hayatı içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Bkz.: Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn Hirzû’l-Mülûk*, Giriş-XI,XII; İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/499-501.

¹⁶⁰⁸ Sâfi ve halis olan bir şeyi başka bir şeyle karıştırmak: bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1971, III/373.

¹⁶⁰⁹ Ekrem Erdem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, *Bankacılar Dergisi* 56 (2006), 15.

küçültülerek eski akçanın yüzde ellisi derecesine inmiştir. Bunun neticesinde yeniçeriler ayaklanmış, Osmanlı tarihinde ilk defa padişahın kelle istemişlerdir; bu olay tarihe “Beylerbeyi Vakası” diye geçmiştir. Yine 1593'te açılan ve 14 yıl süren Avusturya seferi sonucunda toprak kaybına uğranmamış olsa da, aynı dönemde iki cephede uzun yıllar süren bu savaşların maliyeti ekonomik açıdan çok yıpratıcı olmuş, idâri ve ictimâî yönden devleti derinden sarmıştır. Dirlik sahipleri yaşanan mali buhrandan menfî yönde etkilenmiş, asayişî sağlayabilmek için kapılarında besledikleri sekbanların¹⁶¹⁰ giderlerini karşılamakta güçlük çekmişler; devletin, durumlarını ıslah etmek yerine dirliklerinden çıkardığı ifrazlar sebebiyle ciddi mali sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlar ve bunun neticesinde beylerbeyleri¹⁶¹¹, sancak beyleri¹⁶¹² gelirlerini artırabilmek amacıyla haslarından vergi almakla, cerimleri¹⁶¹³ sekiz- on misli fazla istemekle yetinmeyerek kanun dışı yollara başvurmuşlar; halktan kanunnâmeler dışında , “sekban akçesi, devir akçesi”¹⁶¹⁴ vb. adı altında para toplamaya başlamışlardır. Avrupa ve Asya içlerine doğru ilerlemesinin durması ve fiili sınırlarına erişmiş olması ile artan nüfusun yeni yerlere yerleştirilememesi nihayetinde ise Anadolu'da, “Gurbet taifesi/ Levendât”¹⁶¹⁵ adı verilen yersiz-yurtsuz bir sınıf oluşmuştur. Bunların bir kısmı seferlerde gönüllü levendat olmuş, fakat seferlerden sonra tekrar yersiz yurtsuz Anadolu'ya dönmüşler, bazıları ümeranın kapısında, bazıları da eğitimin parasız olduğu medrese ve imarethanelerde kümelenmişlerdir. Medresede kümelenen bu suhtelerin sayılarının devletin ihtiyacının çok üstünde olması sebebiyle, eğitimleri bitince gidecek yer bulamamışlar, nihayetinde köylerde eşkıyalık ve soygunculuk yapmaya başlamışlar, uzun süren toplu ayaklanmalar çıkarmışlardır. Neticede tüm Anadolu'da asayiş bozulmuş, bir yandan devletin ağır vergileri, bir

¹⁶¹⁰ Osmanlı Devleti'nde askerî bir sınıf, bkz.: Abdülkadir Özcan, “Sekban”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/326-328.

¹⁶¹¹ Osmanlı taşra teşkilâtında en büyük idarî birim olan eyaletin askerî ve idarî âmiri, bkz.: Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 69-74), VI/69-74.

¹⁶¹² Eyaletleri teşkil eden sancakların en yüksek idarecisi, bkz.: İlhan Şahin, “Sancak”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/98.

¹⁶¹³¹⁶¹³ Kanuna göre para cezasını mucip bir suç olmadığı halde ceza olmak üzere alınan para hakkında kullanılan bir

tabirdir, bkz.: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1971, 281.

¹⁶¹⁴ “Güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler” demektir ve genellikle memurların halktan aldıkları izinsiz vergiler için kullanılmıştır, “Tekâlîf-i Şâkka” ismi daha çok kullanılmıştır. bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlîf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), XL/337.

¹⁶¹⁵ Mücteba İlgürel, “Levent”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/149-151.

yandan ehl-i örfün ve eşkıyanın zulmü altında ezilen reâyâ toprağını terk etmiş, tımar sistemi çözülmüş, yüksek enflasyon, ekonomik buhran, işsizlik, yolsuzluk, rüşvet, adam kayırma, atamalarda liyakatsizlik, yersiz yurtsuz insanların eşkıyalığı, devlet ricalinin zorbalığı, anarşi ve ayaklanmalar ile devlet harap olmuştur. Yüksek enflasyon, karaborsacılığın önlenmesi halkın, askerin, esnafın, zanaatkarın ihtiyacının karşılanması için 1590 yılında bazı maddelerin yurt dışına satılması yasaklanmıştır; Bunlar; hububat, barut, silah, kurşun, at, pamuk, pamuk ipliği, koyun derisi, zift vb.dir. Fakat batı yüksek fiyatlar vererek ihtiyaç duydukları malları kaçak olarak satın almış dolayısıyla Devlet-i Aliyye’de sözü edilen sıkıntılar artarak devam etmiştir.¹⁶¹⁶

Tüm bunların yanında, İstanbul’da 986/1578’de bir veba salgını baş göstermiştir, çok sayıda can kaybı yaşanmıştır.¹⁶¹⁷

III. Murad (salt. 1574-1595) döneminde, levend tâifesi¹⁶¹⁸, suhte¹⁶¹⁹, reâyâ¹⁶²⁰, kale görevlileri¹⁶²¹, zeâmet sâhibi ümerâ¹⁶²² ve ağalar¹⁶²³, zımmîler¹⁶²⁴, hırsız ve harâmî tâifesi¹⁶²⁵ tarafından işlenen yaralama, öldürme, gemileri tahrip etme, ev basma, yol kesme insanların mallarını yağmalayıp davarlarını sürme, onları zorla

¹⁶¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 67-72; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, 407, 408, 421; Sabahaddin Zaim, “Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti’nin İktisadî Durumu”, *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), III/41; Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, III/22; Akgündüz - Öztürk, 700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı, 164; Kamil Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 34-36, 101; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/332-334; Onur Tunus, “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Neden ve Sonuçları”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* XV/2 (2019), 410; Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/172-176.

¹⁶¹⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967), I/104; Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 34,36,46,47,101; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/149; Akgündüz - Öztürk, 700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı, 164; Eren, *Osmanlı*, XII/128,130; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/223; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/332-334; Yavuz Unat, “Takîyüddîn ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)”, *Türkler*, 21 Cilt (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 500-521; Kütükoğlu, “Murad III”, XXXI/172-176.

¹⁶¹⁸ Hüküm no: 103.

¹⁶¹⁹ Hüküm no:259.

¹⁶²⁰ Hüküm no:72.

¹⁶²¹ Hüküm no:58.

¹⁶²² Hüküm no:18.

¹⁶²³ Hüküm no:48.

¹⁶²⁴ Hüküm no:33.

¹⁶²⁵ Hüküm no:5.

kaçırma, akçelerini ellerinden alma, köyleri basıp harap etme şeklindeki eşkıyalık faaliyetleri ile ilgili 33 nolu mühimme defterinde 137 adet hüküm bulunmaktadır.¹⁶²⁶

Halkın, askerin, esnafın, zanaatkarın ihtiyacının karşılanması için 1590 yılında bazı maddelerin yurt dışına satılması yasaklanmıştır. Bunlar; hububat, barut, silah, kurşun, at, pamuk, pamuk ipliği, koyun derisi, zift vb. idi.¹⁶²⁷ Fakat batı yüksek fiyatlar vererek ihtiyaç duydukları malları kaçak olarak satın almıştır.¹⁶²⁸

Yine H.1003-M.1594 senesi 73 Numaralı Mühimme Defteri Kayıtlarında¹⁶²⁹; ehl-i fesat ve sair eşkıyaların reâyâyâ zulmü, ev basıp mal gasp etmeleri, yine kul taifesinin reâyâyâ bizzat zulmü ve eşkıyalığı, bunun yanında eşkıyalarla işbirliği yapmaları, zulmen adam öldürmeleri, eşkıyaların ve kul taifesinin reâyânın karılarını zorla almaları, ırza geçme, oğlan çekip kız kaçırma, il üzerine devre çıkanların reâyâyâ zulm etmeleri neticesinde, zulüm ve tecavüzlere dayanamayan reâyânın terki diyar etmeleri ve tüm bu konularda şikâyetleri ile ilgili çok sayıda hüküm bulunmaktadır.

1630

Toplumsal içinde bulunduğu ahvali tespit bakımından önemli olan H. 1004-M.1595 tarihli Adâletnâmede¹⁶³¹ şunlar zikredilmektedir; kadılar, zengin kimselerin olanca malını zaptetmek için sicilinde eskiden suç giydiğine ait kayıt vardır diye zalim idarecilerin eline hüccet vermektedirler. Buna mukabil suçu sabit olanların kaydını rüşvet alarak defterden silmektedirler. Bu adâletnâmede kadıların merkezden gönderilen emirleri kendi menfaatleri için nasıl kullandıkları hakkında başka misaller de vermektedir. Adâletnâme'ye göre kadılar, emir ve fermanlarda reâyâdan toplanacak

¹⁶²⁶ Özge Teneş, *33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-190)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36,37.

¹⁶²⁷ Zaim, "Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu", III/41.

¹⁶²⁸ Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları", III/22.

¹⁶²⁹ Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan zabıt sûretlerinin toplandığı defterlere verilen ad, bkz.: Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/519-522.

¹⁶³⁰ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları:28, 1965), 194,195; Ömer Bayramoğlu, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)* (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), Hüküm No; 645, 648, 650, 654, 658, 662, 664, 665, 671, 681, 697, 701, 707, 748, 756, 765, 771, 773, 777, 778, 800, 881, 908, 090, s. 282-413.

¹⁶³¹ Devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, olağan üstü tedbirlerle yasaklayan umumi mahiyetteki padişah fermanı, bkz.: Halil İnalcık, "Adâletnâme", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), I/346-347.

vergiler açıkça gösterildiği halde, bunları fazlas ile tahsil etmekte, fermanda bu yazılmış mıdır diye soruşturanların, fermana karşı geldi diye hakkında işlem yapmakta, kendisini zalim görevlilere teslim etmekte, malını almakta veya aldırırmaktadırlar. Başka bir suüstimalleri de, köylerde sırf kendileri için para koparmak maksadı ile avarız hanelerini tahrir defterine aykırı olarak fazla göstermeleri ve *hane akçasını* ona göre toplamalarıdır. Adâletnâme'ye göre, bu kötülükler yüzünden kadı ve naipiler sadece süresiz azil ve şehirden sürgün edilmekle kalmayacak, Şeri'at'e göre cezaları da verilecektir¹⁶³²

Kendine özgü ilk örnekleri Kanuni Sultan Süleyman (salt. 1520-1566)¹⁶³³ zamanında, Sadrazam Lütü Paşa (v.970/1563)¹⁶³⁴ tarafından telif edilen, Âsafnâme¹⁶³⁵ ve müellifi tam olarak tespit edilememiş olan Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn¹⁶³⁶ ile verilmiş olan devlet yönetimi ve toplumla ilgili sıkıntıları tespit ve halli ile ilgili tavsiye sunma amacı ile kaleme alınan Siyâsetnâme¹⁶³⁷ ve Islahat Lâyihaları¹⁶³⁸ türünde eserler, III. Murad (salt. 1574-1595) döneminde de telif edilerek padişaha sunulmuştur. Bu dönemde kalemiye¹⁶³⁹ mensubu Gelibolulu

¹⁶³² İnalçık, "Belgeler", II/II/78.

¹⁶³³ Emecen - Ak, "Süleyman I", XXXVIII/74-75.

¹⁶³⁴ İpşirli, "Lütfi Paşa", XXVII/234-236.

¹⁶³⁵ Lütü Paşa, *Âsaf- Nâme* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 1975); Uğur, "Âsaf-Nâme-i Vezir Lütü Paşa"; İpşirli, "Âsafnâme", III/456; Gümüş, "Lütü Paşa'nın Âsafnâme'si Üzerine İktidarın Denetimi Bağlamında Söylem Çözümlemesi"; Mustafaoğlu, *Lütü Paşa ve Devletli Ahlakı*.

¹⁶³⁶ *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*; Oburoğlu, *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* (Bab 27-52); Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III / Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*; Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabı Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*.

¹⁶³⁷ Devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür, bkz.: Hasan Hüseyin Adaloğlu - Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/304.

¹⁶³⁸ Yönetimdeki bozuklukları tesbit etme ve önlem alınmasını sağlama amacıyla âlim, devlet adamı ve bürokratlar tarafından hazırlanan eser ve raporlardır. Bu eserlerde, siyasetnâme türünün belirgin hususiyetlerinin muhafaza edilmesine karşılık aktüel meselelerle yakından ilgilenilmiş, problemlere karşı müşahhas gözlem ve çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Bu özellikleri ile Islahat Lâyihaları /Islahatnâmeler Osmanlı siyaset edebiyatının kendisine özgü türlerindendir; Bununla birlikte "Islahatnâme-Islahat lâyihaı", Lale Devrinden sonraki döneme has, kanun-u kadime dönmeye yönelik değil de, Avrupa'daki yeniliklere entegreye yönelik nasihat ve tavsiyeler olarak da değerlendirilmiştir. Bkz.: Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", 300-301; Adaloğlu - Yılmaz, "Siyâsetnâme", XXXVII/308.

¹⁶³⁹ Osmanlı bürokrasi sistemini oluşturan çeşitli dairelerin görevlilerini ifade eden bir tabir, bkz.: Mehmet İpşirli, "Kalemiye", *DİA* (İstanbul: TTK, 2001), XXIV/248-249.

Mustafa Âlî (v.1008/1600),¹⁶⁴⁰ kaleme aldığı *Nushatü's-Selâtîn*¹⁶⁴¹ isimli ıslahat-nâmeye; vergi düzeninin bozuk işlediğine, bir kısım insanların haksız kazanç elde ettiklerine ve kayıt dışı ekonominin önüne geçilmesi gerektiğine dikkat çeken Âlî, yüz dirhem gücü olan bazı mükelleflerden bin dirhem vergi istenirken, binlerce dinarı olan bazı kişilerin yüz dirhem vergi ödemekte olduğunu, vergide adaletsizliğin yanında vergi kaçığı ve kayıt dışı ekonomi de önlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bazı vekillerin bütün masraflarını, düğün-dernek harcamalarını, evlerinin ve saraylarının tamir giderlerini devlet topraklarından toplanan paralardan karşıladıklarını ancak, devlete olan borçlarını ödemediklerini, böylece hazinenin büyük kayıplara uğradığını bildirerek, devlet hazinesinin büyük bir israfın içinde olduğuna; yine, ihtiyaç olmadığı halde büyük saraylar inşa edildiğine, gerek padişahın ve gerekse vezirlerin bu husus üzerinde durup düşünmeleri gerektiğine işaret etmiştir. Halkın büyük bir mali sıkıntıya düştüğü, karaborsacılık sebebi ile ülkede kıtlık ve pahalılığın artması neticesinde küçük esnafın iflas ettiğini kayıtlara geçmiştir. Ulema ve seçkin insanların devletin sarsılmaz sütunları olduğunu zikreden Âlî, bu kesimin nizam ve intizamını korumanın din ve devlet için ne kadar önemli olduğunu vurgulamış, buna mukabil medreselere siyaset bulaştığını, ilmiye sınıfında makamların hak edene değil, adamı olana kayırma ile yahut da parası olana rüşvet karşılığında satılmak sureti ile verildiğini, öyle ki, okuma yazma bilmeyen, adını yazıp versen okuyamayan kimselerin devlet ricali ile münasebetlerini kullanarak kadılığa getirildiklerini,¹⁶⁴² ilmiye sınıfının bir yerlere

¹⁶⁴⁰ Bekir Kütükoğlu - Ömer Faruk Akün, “Âlî Mustafa Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/414-421.

¹⁶⁴¹ *Nüşatu's-Selâtîn*, sultanlara nasihat başlığıyla telif edilen eser, padişahlara yol gösterici ve onlara devlet idaresinde yardımcı olacak nasihatler ihtiva eden ve Osmanlı edebiyat ve siyasal düşünce tarihinde de bir kilometre taşı temsil olup, Türkçe olarak telif edilen ahlâk ve siyaset kitabıdır, bkz.: Mustafa b. Ahmed b. Abdülmevlâ Âlî Gelibolulu, *Nasihatu's-Selâtîn* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 3522); Murat Çelik, “Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dönemin Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Çanakkale Onsekiz Mart University [Kilitbahır]* 4 (2014), 77-93; Kasım Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa Âlî'nin Nasihatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 26; Mehmet Şeker, “Gelibolulu Mustafa Aliye Göre Osmanlı İlmiye Sınıfı”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)* (İstanbul: IRCICA, 2001), 267-284; Mustafa Akkaya - Hasan Eroğlu, “Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nüşatü's-Selâtîn'i ve 'Adalet' Kavramı”, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IV/3 (t.y.), 110-111.

¹⁶⁴² Okuma yazma bilmeyen, adını yazıp versen okuyamayan kimselerin devlet ricali ile münasebetlerini kullanarak kadılığa getirildikleri arşiv kayıtlarında tespit edilmiştir, bkz.: Necdet Öztürk, *Anonim*

gelebilmek için devamlı suretle makam mansıp sahiplerinin peşinde dolaşması sebebiyle kütüphanelerin bomboş kaldığını, bu yüzden eserleriyle kendini kabul ettiren filozof ve bilim adamlarının yetişmez olduğunu detaylarıyla zikretmiştir.¹⁶⁴³

Şu dize Mustafa Âlî'ye aittir;

Tenha kamu medaris, halı kütaphane;

At arkasından inmez şam ü seher mevali¹⁶⁴⁴

Müellifi belli olmayıp, III. Murad'a (salt. 1574-1595) sunulan *Hırzû'l-Mülûk*¹⁶⁴⁵ isimli eserde Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (v.1008/1600) zikrettiklerine ilaveten, “özellikle para hırsı yüzünden bazı vezirler tarafından düşmandan rüşvet alınarak, kolayca ele geçirilebilecek yerlerin fethinin türlü bahanelerle engellendiği, beylerbeyi makamındaki ehl-i örfün vezîriâzama verdikleri rüşveti çıkarmak için timarları rüşvetle tevcih ettikleri, ilmiye sınıfında makamların ehli olan ilim sahiplerine verilmeyip, rüşvetle satıldığı ya da ulema çocuklarına verildiği” tespitlerinde bulunulmuştur. Eserde tüm bu aksaklıkların halli için, öncelikle padişahın ipleri ele alması gerektiği tavsiyesi yapılmıştır.¹⁶⁴⁶

Yaşanan zorlu şartlara rağmen hemen her alanda kıymetli ilim adamları ve münevverler yetişmeye devam etmiştir, III. Murad zamanının önemli şahsiyetlerden bazıları şunlardır; Bursalı Sipahizâde Mehmed Efendi (v. 996/1588)¹⁶⁴⁷, Hoca

Osmanlı Kroniği (1299-1512), haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 37, 38.

¹⁶⁴³ Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, 304-306; Ertaş, *Gelibolu'lu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*; Mehmet Öz, *Kanun-i Kadimin Peşinde - Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 22-24, 61.

¹⁶⁴⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, *Siyaset Sanatı = Nushatü's-Selâtîn*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınevi, 2015), 354.

¹⁶⁴⁵ Müellifi bilinmeyen eserin III. Murad'a sunulduğu kabul edilmektedir, ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, eseri meydana getiren notlar uzun bir sürede ve padişahı olup bitenlerden haberdar etmeyi görev bilen bir anlayışla kaleme alınmıştır; bkz.: Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, 306; Anonim, *Hırzû'l-mülûk* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 04974, 1 b-66 vr.).

¹⁶⁴⁶ Öz, *Kanun-i Kadimin Peşinde - Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 67-69.

^{1647/1647} Osmanlı coğrafyacısı, *Evzahu'l-Mesâlik ilâ Marifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik* isimli zengin biyografisi olan, şehirlerin coğrafi konumları, kurucuları, tarihçesi, yolları ve mesafeleri, yeryüzü şekilleri, halkı, kültürel, sosyal ve dini yapısı, kısmen de olsa efsaneleri, ilim ehli vd.hakkınd bilgi veren tarih ve coğrafya lügati vardır, bkz.: İlhami Danış, “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı:

Sadeddin Efendi (v.1536/1599)¹⁶⁴⁸, Nuruddin Ali b. Veli b. Hamza el-Mağribî el-Cezâirî el-Hâsib (v. 1022/1614)¹⁶⁴⁹, Nev'î (v. 1007/1599)¹⁶⁵⁰, Cemâleddin Hulvî (v. 1064/1654)¹⁶⁵¹. Bunun yanında padişahın izniyle, İstanbul'da Tophane sırtlarında Takiyyüddin er-Râsîd (v. 993/1585)¹⁶⁵² tarafından, 1575 yılında çalışmalarına başlanan rasathane, 1577 yılında faaliyete geçmiştir.¹⁶⁵³

EK-1.6. III. Mehmed (salt. 1595-1603)

1595-1603 tarihleri arasında 8 yıl saltanat süren Sultan III. Mehmed (d.1566 - v.1603) tarihinde, 37 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklarda yumuşak huylu, etki altında kalabilen, vehimli bir mizaca sahip olduğu belirtilmektedir. Döneminin ünlü şairlerinden olup, şiirlerinde “Adlî” mahlasını kullanmıştır. İsrâf derecesine varan şahsi harcamaları olduğu, özellikle gözdelerine servet derecesine varan harcamalar yaptığı kaynaklara geçmiştir.¹⁶⁵⁴ Aynı günde 19 tane erkek kardeşini ve daha sonra da basit bir vehim yüzünden kendi oğlunu (Şehzade Mahmud), günahsız bir şekilde idam ettirmiştir.¹⁶⁵⁵ XVI. yy sonuna doğru kelam ve felsefe gibi akli ilimler geri planda kalmış, eğitim seviyesinde gözle görülür gerilemeler meydana gelmiş, liyakat sahibi olmayan kimseler göreve getirilmiştir.¹⁶⁵⁶ Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginleşen iktisadi mali buhran toplumun çeşitli kesimlerini oldukça şiddetli

Sipâhizâde Mehmed ve Eseri Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 117-143.

¹⁶⁴⁸ Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi, *Tâcü't-Tevârîh* isimli eseri vardır, bkz.: Şerafeddin Turan, “Hoca Sâdeddin Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/196-198; Mehmet İpşirli, “Tâcü't-Tevârîh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/357-359.

¹⁶⁴⁹ *Tuhfet el-A'dâd li-Zevi Rüşd ve el-Sedâd* adını taşıyan, Türkçe olarak kaleme alınmış, Osmanlı-Türk matematik tarihinde klasik dönemde en hacimli ve en geniş muhtevalı hisap, misâha ve cebir'den müteşekkil matematik kitabını kaleme almıştır, bkz.: İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* I/1 (2003), 360.

¹⁶⁵⁰ Divan şairi ve âlim, bkz.: Nejat Sefercioğlu, “Nev'î”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/52-54.

¹⁶⁵¹ Halvetî şeyhlerinin biyografilerine dair *Lemezât* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şair, bkz.: Mustafa İsmet Uzun, “Hulvî, Cemâleddin”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/347.

¹⁶⁵² Klasik İslâm astronomisinin son büyük temsilcisi olduğu kabul edilen Osmanlı âlimi, bkz.: Topdemir, “Takiyyüddin er-Râsîd”, XXXIX/454-456.

¹⁶⁵³ Unat, “Takîyüddîn ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)”, XI/502.

¹⁶⁵⁴ Eren, *Osmanlı*, XII/132; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/465.

¹⁶⁵⁵ Akgündüz - Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, 169; Eren, *Osmanlı*, XII/133; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/424.

¹⁶⁵⁶ İlyas Çelebi, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), V/172.

bir çıkar kavgaları içine sokmuştur. Aynı dönemde nüfus artışı¹⁶⁵⁷, Akdeniz ticaretinde ki gerilerme¹⁶⁵⁸ ve Avrupalı tüccarların bol altın ve gümüş ile, Osmanlı pazarına girmeleri bu iktisadi buhranın daha da derinleşmesi sonucunu doğurmuş ve yüzyılın son çeyreğinde III. Murad dönemine açılan ve çok uzun süren seferler, orduya gelişigüzel ihtiyaçtan fazla asker alınması, bunun yanında askeri sistemde değişme ile tüfekli sekbanların sayısının da artırılması, bunların savaştan sonra Anadolu'ya dağılıp eşkıyalık yapmaları; bu eşkıyalıktan, ehli örfün zulmü ve yüksek vergilerden bıkan çaresiz reâyanın ettikleri topraklarını terk etmesi ile timar ve mülazemet sisteminin bozulması.¹⁶⁵⁹ vb. sebepler hem Devlet-i Aliyye'yi mali açıdan büyük sıkıntıya sokmuş, hem de iktisadi buhran içinde kıvranan Anadolu'yu büyük iç karışıklıklar içine atmıştır.¹⁶⁶⁰ Naîmâ Mustafa Efendi'nin (v. 1128/1716)¹⁶⁶¹ *Naîmâ Tarihi*¹⁶⁶² isimli eserinde de zikrettiği üzere¹⁶⁶³, III. Mehmed döneminde Anadolu patlak veren “Celâli İsyanları”¹⁶⁶⁴, farklı karakterlerde devam ederek on binlerce insanın ölmesine, daha da fazlasının yerinden yurdundan olmasına, iktisadî ve içtimaî hayatın, devletin kurulu düzeninin bozulmasına sebep olarak yaklaşık 200 yıl Osmanlı'yı meşgul etmiştir. Devleti uzun süre uğraştıran halkı yerinden edip, “Büyük Kaçgun”a¹⁶⁶⁵ yol

¹⁶⁵⁷ Tahrir defterlerindeki istatistik veriler XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğundaki nüfusta önemli bir artma olduğunu göstermektedir. Ancak aynı defterlerdeki kayıtlar ziraat alanlarında da bir genişleme olduğunu göstermekle beraber, toprak-nüfus arasındaki dengenin, bozulduğu anlaşılmaktadır, bkz.: Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*, Giriş-X.

¹⁶⁵⁸ Albert Howe Lybyer, “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, *E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi* III (1987), 141-157.

¹⁶⁵⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), II/14-34.

¹⁶⁶⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, I/113,114,375,376; Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 52; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/465; Akgündüz - Öztürk, 700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı, 424; Eren, *Osmanlı*, XII/132-136; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/259; Emecen, “Osmanlılar”, XXXIII/487-496.

¹⁶⁶¹ Mehmet İpşirli, “Naîmâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/316-318.

¹⁶⁶² Naîmâ Mustafa Efendi'nin (v. 1128/1716), asıl adı *Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn* olan, 1574- 1651yılları arasında cereyan eden Osmanlı tarihi ve sosyal hayatı ile ilgili vukuatı kaydettiği, 1400 başlıktan müteşekkil meşhur eseridir.

¹⁶⁶³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, I/238-240, II/534-544.

¹⁶⁶⁴ XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı idaresine karşı Anadolu'da meydana gelen isyanların genel adıdır, Osmanlı devlet anlayışı, bu isyanları “hurûc ale's-sultân” olarak değerlendirmiş ve kaynaklarda bu ifade sık sık kullanılmıştır. Esasen isyan adı altında eşkıyalık faaliyeti denilmesi daha doğru olmalıdır. Özellikle 1596'dan sonra binlerce insan Celâlî saldırılarından kurtulmak için civarda emniyetli şehir ve kasabalara, İstanbul'a, hatta Rumeli'ye kaçmıştır, bkz.; Mücteba İlgürel, “Celâlî İsyanları”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/252-257.

¹⁶⁶⁵ Reâyanın, iktisadi baskılara, artan vergi yüküne, can ve mal güvenliğini tehdit eden anarşi ve zulme dayanamayarak, yasak olmasına rağmen ettikleri toprakları terk etmeleridir. Halkın, ağır vergi yükü

açan bu hareket için “isyan” terimi yerine “eşkîyalık” terimini kullanmak daha doğru olmalıdır. Bu hareketin başını çekenler genelde ehli örf olmuş; işsiz kalmış levendât, ehli suffe ve büyük kaçgunla birlikte yersiz yurtsuz kalan reâyâ da bu harekete katılmıştır.¹⁶⁶⁶

Anadolu ve Rumeli’de meydana gelen eşkıyalık faaliyetleri ile ilgili çok sayıda hükmün yer aldığı 74 Numaralı Mühimme Defterindeki 678 nolu hükümde şunlar kayıtlara geçmiştir;

Hüküm:678

Görüldü

Bâ hatt-ı Abdi Efendi

Fi () Zi’l-kade sene Erba’a

()sakin Hacı Ali’ye verilmiştir.

Konya ve Bilvirans ve Hatun Sarayı kâdılarına hüküm ki:

“Ol caniblerde re’âyâ ve berâyâ taraflarından dergâh-ı mu‘allâma ‘arz-ı hâl sunulub bazı eşkîya sipahi ve yeniçeri ve topcu ve cebeci namına ve bazı ehl-i fesâd seferciler karyeden karyeye gezüb emvâl ve erzâkların garet ve hasaret idüb Amerd oğulların ve kızların çeküb ve ve beşer onar bin akçe salgunlar idüb virmeyenları katl idüb ve bunun emsâli zulm ve ta‘addilerin bahânesi yokdur deyi sükût eylediler imdi ‘umumen bölük halkı ve dergâh-ı mu‘allam yeniçerileri ve topcu ve cebeciler sefer me‘mur olub sefere gitmişleridir. Min ba’d ol caniblerde biz sipahi ve yeniçeri ve 185 topcu ve cebecilerüz deyü re’âyâ ve berâyâ zulm ve

ve ehli örfün zulmünden kaçarak merkezi hükümetin ulaşamadığı yerlere gitmesiyle, devletin vergi gelirleri ciddi oranda düşmüştür. Şehirlerin tarım ürünü ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük zorluklar yaşanmış, piyasalarla birlikte enflasyon ciddi oranda yükselmiş, karaborsacılık artmıştır. Osmanlı ekonomisi Büyük Kaçgun’la birlikte büyük sorunlar yaşamaya başlamıştır. Ekonomik büyüme dönemi son bulmuş, ekonomik durgunluk ve daralma dönemi başlamıştır, bkz.: Onur Tunus, “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Neden ve Sonuçları”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* XV/2 (2019), 409.

¹⁶⁶⁶ Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, 195, 196; İlgürel, “Celâli İsyanları”, VII/252-257; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I/447-449; Eren, *Osmanlı*, XII/135; Dilek Şahin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyline Göre)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 9-10; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celaliler İsyanları”* (y.y.: Yapı Kredi Yayınları, 2019).

ta‘addi üzere olanlar ele getirilüb haklarından gelinmek emr idüb buyurdum ki: Vardukda bu babda her birinüz mukayyed olub anın gibi bölük halkı ve yeniçeri ve topçu ve cebeci namında olub re‘âyâyâ zulm ve ta‘addi üzere olanları ve ehl-i fesâd seferciler dâhî muhâfazaya kalan sipahilere lazım gelürse ele getürüb şer‘ile fasl olmayub on beş yıl mürûr itmeyan hususların haklatı mevâcihelerinde şer‘ile teftîş idüb üzerine sâbit olan ba‘de’s-sübût hükm idüb ashâbına alıvirdikden sonra muhtac-ı ‘arz olanları yazub ‘arz eylesin. Olmayanlar hakkında şer‘ile lazım galanı icra eylesin”¹⁶⁶⁷

H. 1005 Rebi‘ulahir tarihiyle Revan kadısına gönderilen adâletnâmede de (No. IX.) şöyle geçmektedir; “Kapıkulu ocakları mensuplarının (sipahi oğlanları, silahdar, yeniçeri, cebeci, topçu, kapucu), beylerbeylerinin, sancakbeylerinin, subaşlarının yahut o adı takınan kimselerin, silahlarıyla dolaşıp köylere kendi başlarına salgun (salma) yapmakta oldukları, köye bir çivili gürz veya bir bıçak gönderip para topladıkları; mahsul, bal, koyun vb. topladıkları; kalabalık atlı gruplar halinde köy köy dolaşıp, kervansaraya veya menzil evine inmeyerek reâyânın ailesiyle oturduğu evlere indikleri, zorla yiyecek ve yem aldıkları ve ücretini ödemedikleri; hizmet için reâyânın kız-erkek çocuklarını meclislerine çağırdıkları ve kötülük ettikleri; Padişahın bu suistimalleri yasakladığı ve bu işleri yapanların asi ve zalim sıfatıyla kulluktan çıkardığı ve idamlarına hükmettiği; Her köyde ahaliden bir yiğitbaşı seçilmesini ve bu gibileri tutuklamalarını ve kadı mahkemesine getirmelerinin emredildiği” zikredilmiştir. ¹⁶⁶⁸

III. Mehmed’e sunulan Hasan Kâfi Akhisârî’nin (v. 1024/1615) ¹⁶⁶⁹ *“Usûlü’l- Hikem fî Nizâmi’l Âlem”*¹⁶⁷⁰ isimli ıslahat lâyihasında, daha önceki

¹⁶⁶⁷ Aydın Acar, *74 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 184,185 (s.233, Hüküm No:678).

¹⁶⁶⁸ İnalçık, “Belgeler”, II/70, 71.

¹⁶⁶⁹ Muhammed Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/326-329.

¹⁶⁷⁰ Hasan Kâfi Akhisârî, *Usûlü’l- Hikem fî Nizâmi’l Âlem* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 5172, 40 vr.).

lâyihalarda tespit edilen ve artmaya devam eden sıkıntılar ve çözüm önerileri padişaha sunulmuştur.¹⁶⁷¹

Cinânî (v. 1004/1595)¹⁶⁷², Azmîzâde Mustafa Hâletî (v. 1040/1631)¹⁶⁷³, Okçuzâde Mehmed Şâhî (v. 1039/1630)¹⁶⁷⁴, Ali bin Veli Hamza el- Magribî (v.1022/1614)¹⁶⁷⁵ bu devrin önemli isimlerindendir.

EK-1.7. I. Ahmed (salt. 1603-1617)

1603-1617 tarihleri arasında 14 yaşında tahta geçip, 14 yıl saltanat süren Sultan I. Ahmed (d.1590- v.1617) 28 yaşında vefat etmiştir.¹⁶⁷⁶ Zeki, münevver, alçak gönüllü, adil, dindar, disiplinli bir mizacı olan Sultan I. Ahmed, halkla kaynaşmayı seven, halkın arasında dolaşıp pek çok ihsanlarda bulunan bir sultan olarak tarihe geçmiştir. “Bahti” mahlasıyla yazdığı şiirlerinde vatanî, siyasî lirik bir üslub kullanmıştır. Doğu ve batı cephelerindeki savaşlarını konu alan bir gazelinde şöyle demektedir;

İlahî cânibeyne salmışım ben iki serdarı

Kerem kıl düşmanı kahreyle mansûr eyle onları

Biri Şol Çar-Yarî sevmiyen zalimleri kırsın

¹⁶⁷¹ Müderrislik ve kadılık yapmış, ilmiyeden Hasan Kâfi el-Akhisarî'nin (v. 1024/1615) 1004'te (M.1596) III. Mehmed döneminde önce Arapça olarak yazdığı, Ba'zı devlet adamlarının isteği üzerine genişleterek Türkçe'ye de çevirdiği başlıksız bir giriş, mukaddime, dört bölüm ve hâtime den müteşekkil eseridir, bkz.: Mustafa Sarıbiyık, *Hasan Kâfi Akhisarî'nin "Usûlü'l- Hikem fî Nizâmî'l Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989); Hasan Kâfi Akhisarî, *Osmanlı Yönetim Sanatı / Usulü'l- Hikem fî Nizami'l-Alem (Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar)*, haz. Kenan Ziya Taş (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011).

¹⁶⁷² Divan şairidir, bkz.: Atâyî, *Hadâiku'l- Hakâik*, II/1082; Cihan Okuyucu, “Cinânî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/11,12.

¹⁶⁷³ Rubâîleriyle tanınan divan şairi, bkz.: Halûk İpekten, “Azmîzâde Mustafa Hâletî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/348-349.

¹⁶⁷⁴ Osmanlı münşîi ve devlet adamı, bkz.: Christine Woodhead, “Okçuzâde Mehmed Şâhî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/335-336.

¹⁶⁷⁵ Osmanlı matematiğinde *Tuhfetü'l- A'dâd li Zevî'r-Rüşd ve's-Sedâd* adlı gelişmiş cebirsel semboller sistemi kullanılan eseri dönemin en kapsamlı matematik eseridir, bkz.: Şermin Kalafat, *Câmi'ü'l- Hisâb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015), 24.

¹⁶⁷⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, I/386; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/285; Eren, *Osmanlı*, XII/137-140.

Biri vârub helak itsün Senün emrinle küffârı¹⁶⁷⁷

Birinci Ahmed, Kanûnî'den beri tam anlamıyla devlet işleriyle uğraşıp, işleri vezirlerin yönetimine bırakmayan ilk padişaktır. Sarayda kadın nüfuzunu doğru bulmamış ve bununla mücadele etmiştir.¹⁶⁷⁸ Padişahın emriyle gelir- gider defterlerinin incelenmesi üzerine; 57.000 yeniçeri ve 20.000 sipahiye mevacib (üç aylık maaş) verilmesine karşın, 36.000 yeniçeri ve 12.000 sipahinin mevcut ve hizmette olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁷⁹ Aynî Ali Efendi'nin (v. XVII. yy başı)¹⁶⁸⁰ , Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın (v. 1020/1611)¹⁶⁸¹ emriyle telif ettiği, timar ve zeâmet sistemine dair kanun ve uygulamaları topladığı, 17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, askeri ve mali teşkilatının genel bir tablosunu veren önemli ve güvenilir bir kaynak olarak kabul edilen, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*¹⁶⁸² isimli eserini 1607'de padişah I. Ahmed'e sunmuştur.¹⁶⁸³

Bu dönemde özellikle XVI. yüzyıl sonunda başlayan Osmanlı-İran savaşlarında Anadolu'nun doğusunun İran saldırılarına uğraması, Celâli isyanları, medreseli isyanları sonucu bir kısım medrese talebelerinin (suhte) adam öldürmek, kadın kaçırmak ve bedava yiyecek temin etmek için yaptıkları zulümler, aynı zamanda resmî devlet görevlilerinin, askerlerin ve “ehl-i örf” denilen taşra idarecilerinin zulümleri ve baskıları nihayetinde zuhur eden iktisadî-sosyal sebepler neticesinde Anadolu'da halk, kitleler halinde yerlerini terketmek zorunda kalmışlardır. Halkın celâ-yi vatan etmesi, resmî kayıtlarda “büyük kaçgunluk” veya “büyük firârî” adlarıyla anılan yedi yıl sürecek çok karışık bir dönemin (1603-1610) yaşanmasına yol açmıştır. Anadolu'daki sosyal ve iktisadî yapıyı altüst eden bu olaylar sonucu Üsküdar'dan Karaman'a, Halep'ten Bağdat'a ve Sivas'tan Erzurum'a ve Van'a kadar mevcut yerleşim birimlerinden ancak dörtte biri meskûn kalabilmiştir.¹⁶⁸⁴ Reâyânın maruz

¹⁶⁷⁷ Eren, *Osmanlı*, XII/137; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/31-34.

¹⁶⁷⁸ Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/336.

¹⁶⁷⁹ Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 73.

¹⁶⁸⁰ Mehmet İpşirli, “Ayn Ali Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/258-259.

¹⁶⁸¹ Ömer İşbilir, “Kuyucu Murad Paşa”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XVI/507-508.

¹⁶⁸² Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 3774, 39 vr.).

¹⁶⁸³ İpşirli, “Ayn Ali Efendi”, IV/258.

¹⁶⁸⁴ Mücteba İlgürel, “Celâ-yi Vatan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/238-240.

kaldığı eşkıyalık faaliyetleri ve verilen hükümler mühimme defterlerinde kayıtlara geçmiştir.¹⁶⁸⁵

M.1607 tarihli bazı adaletnamelerde toplumun içinde bulunduğu sıkıntılı durum şöyle kayıtlara geçmiştir;

“H. 1018-M. 1609 tarihli adâletnâmede¹⁶⁸⁶, kadıların teftiş görevini kötüye kullanarak devre çıkmalarını da yasaklamaktadır. Bilindiği üzere, bir bölgede eşkiyayı meydana çıkarmak için kadılara *umum* teftiş hükmü gönderilir. Fakat kadılar, voyvodalar ile bir olup sözde teftişe çıkmakta, çeşitli yollarla reâyâyı soymaktadırlar. Beylerbeyi ve sancakbeyi haslarını iltizam eden voyvodaların, kalabalık atlı gruplar halinde vilayet üzerine çıkıp devreyleyip, halkın yalnız yiyeceklerini değil, at, katır, deve, köle ve mallarını da zorla ele geçirdiklerinden ve her türlü vergiyi kanunda ve defterde yazıldığından fazla aldıklarından şikayet olunmaktadır. *Devir* ve salgın, bu adâletnâmede tekrar yasaklanmaktadır”.¹⁶⁸⁷

1018/1609 tarihli adaletnameye (No. X.) göre, Kadıların eşkiyayı meydana çıkarmak için emredilen umum teftişlerde köy köy kasaba kasaba gezerek reâyâyı soymak için başvurdıkları bazı yollar da şunlardır: Evvela bir yerde zengin bir Müslüman bulunca, sen mal bulmuşsun veya Celâlî sende mal bırakmış diyerek, ispatsız altın ve gümüş parasına el koymaktadırlar.¹⁶⁸⁸ Beylerbeyleri ve sancakbeyleri devre çıktıklarında certme bahanesiyle halkı soymaktadırlar. Bir köyde bir kaza sonucunda birisi ölse, mesela soğuktan donmuş veya ağaçtan düşmüş olsa, buna bir cinayet süsü vererek köy halkını hapsedmekte, zincire vurmakta, dövmekte ve *kan-cürmü* ve *öşr-i diyet* diye yüz altın veya kuruştan aşağı almamaktadırlar. O köyde kendilerini ve kalabalık maiyetlerini ve adamlarını günlerce besletmeleri ve reâyânın hayvanlarını ve kölelerini zapt etmeleri de aynıdır. Bu hareketleri, eşkıyanın yaptıklarından farklı değildir.” Bu durum karşısında adâletnâmede şöyle denilmiştir:

¹⁶⁸⁵ Dilek Şahin, *XVII.Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyline Göre)* (İstanbul: İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003) ;8 Numaralı Mühimme Zeyli H.1016/M. 1607-1608 yılına ait kayıtları ihtiva etmektedir.

¹⁶⁸⁶ Devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, olağan üstü tedbirlerle yasaklayan umumi mahiyetteki padişah fermanı, bkz.: İnalçık, “Adâletnâme”, I/346-347.

¹⁶⁸⁷ İnalçık, “Belgeler”, II/72.

¹⁶⁸⁸ İnalçık, “Belgeler”, II/78.

“Her diyara beylerbeyi ve sancak beyi nasb olunup, her birine müstakil haslar tayin olunmaktan murad, vilayet üzerine çıkıp cem-i emval eyleyip memleket ve vilayeti viran eylemek için değildir”.¹⁶⁸⁹

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorlukta başlayan idarî, askerî, sosyo-ekonomik çöküntüyü durdurmayı hedef alan, hükümdarların çıkardıkları adâletnâmelerden 1609 tarihli olanı gösteriyor ki, I. Ahmed zamanında Celâlî fetretî karşısında esaslı ıslâhat düşüncesi yayılmıştır. Padişah, Süleymân kânûnnâmesi yerine geçmek üzere bir kanûnnâmeyi yeniden düzenleyerek, yürürlüğe koymuş, ayrıca birtakım ıslâhatı kapsayan fermanlar da ilân etmiştir.¹⁶⁹⁰ İstanbul’da ilk defa 1014 /1606 tarihinde tütün içilmeye başlanması¹⁶⁹¹ ve 1022/1613 senesinde içkinin tamamen yasaklanması toplumu etkileyen bir diğer gelişmelerdi.¹⁶⁹²

Ayşî Mehmed Efendi (v. 1016/1607)¹⁶⁹³, Lârendeli (Karaman) Siyâhızâde Derviş (v.1024/1615’ten sonra)¹⁶⁹⁴, Ali b. Hamza el-Mağribî (v.1022/1614)¹⁶⁹⁵ devrin öne çıkan şahsiyetlerindendir.

EK-1.8. I. Mustafa (salt. 1617-1618; 1622-1623)

1617-1618, 1622-1623 tarihleri arasında iki yıl saltanatta kalan I. Mustafa Han (d.1592- v.1639) 47 yaşında vefat etmiştir.¹⁶⁹⁶ 14 sene saray-ı hümayunda hapis hayatı yaşaması sebebiyle, akli melekelerinde zafiyet husule gelen, şuursuz, garip ve tutarsız

¹⁶⁸⁹ İnalçık, “Belgeler”, II/80.

¹⁶⁹⁰ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn Hirzû’l-Mülûk*, Giriş-XVI.

¹⁶⁹¹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/15.

¹⁶⁹² Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, II/646.

¹⁶⁹³ Osmanlı fakihî ve müfessir, bkz.: Hasan Güleç, “Ayşî Mehmed Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/287.

¹⁶⁹⁴ *Lügat-ı Müşkilât-ı Ecza* adında kıymetli bir tıp ve eczacılık sözlüğü telifi bulunan Osmanlı alimi, bkz.: Şaban Doğan, “On yedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp ve Eczacılık Sözlüğü: Lügât-ı Müşkilât-ı Ecza”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XII/2 (2011), 95-104.

¹⁶⁹⁵ Cezayir asıllı büyük Osmanlı matematikçisidir, Türkçe kaleme alınmış ‘Tuhfet el-E’dad’ isimli eserin sahibidir; bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 129.

¹⁶⁹⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, II/699,707,708, III/1459; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/305; Eren, *Osmanlı*, XII/141-143.

davranışları bulunan sultanın bu hali “dervîş-meşreblîği ve cezbesi” olarak da yorumlanmıştır.¹⁶⁹⁷

Nitekim toplumda, “السلطان ان كان صالحا فمن الاقطاب وان لم يكن صالحا فمن الابدال ”

“Sultân sâlih olursa velîlerden olur, sâlih olmazsa dervîşlerden olur” anlayışı hâkimdir.¹⁶⁹⁸

I.Mustafa devlet yönetimiyle ilgilenmemiş, saltanatın idaresi valide sultan ve taraftarlarınca icra edilmiştir.¹⁶⁹⁹ İlk saltanatı doksan altı gün sürmüş, akabinde tahttan indirilerek yerine yeğeni Sultan Genç (II.) Osman (salt. 1618-1622) çıkarılmıştır. Sultan genç Osman’ın katlinden sonra tekrar tahta çıkarılan Sultan I. Mustafa’nın kifayetsiz halîleri halkın infialine yol açmış, iç karışıklıklar, isyanlar bastırılamaz hale gelmiş ve nihayet bir yıl üç ay yirmi iki gün süren ikinci saltanatının ardından tahttan indirilerek Sultan IV. Murad tahta geçirilmiştir.¹⁷⁰⁰

Sultan I. Mustafa ve Sultan Genç Osman zamanında adı geçen münevverlerden bazılarının isimleri şöyledir; Hasan Beyzâde (v. 1046/1636-37)¹⁷⁰¹, Nişancızâde (v. 1031/1621)¹⁷⁰² belli başlı târihçileridir. Yine, Sarı Abdullah Efendi (v. 1071/1660)¹⁷⁰³, Nergisî (v. 1044/1635)¹⁷⁰⁴, Ganîzâde Mehmed Nâdirî (v.1036/1627)¹⁷⁰⁵, Nev’îzâde Atâî (v.1045/1635)¹⁷⁰⁶devrin önemli isimlerindendir.

¹⁶⁹⁷ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/90.

¹⁶⁹⁸ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/476.

¹⁶⁹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/II/37; Eren, *Osmanlı*, XII/141.

¹⁷⁰⁰ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/89,90; Feridun Emecen, “Mustafa I”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/272-275.

¹⁷⁰¹ Osmanlı devlet adamı ve tarihçi, bkz.: Nezihi Aykut, “Hasanbeyzâde Ahmed Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/363-364.

¹⁷⁰² Osmanlı tarihçisi, fakih, bkz.: Tahsin Özcan, “Nişancizâde Muhyiddin Mehmed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/161.

¹⁷⁰³ Reîsülküttâb, *Meşnevî şârihi*, âlim ve sûfî, bkz.: Nihat Azamat, “Sarı Abdullah Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/145-147.

¹⁷⁰⁴ Osmanlı sanatlı nesrinin en meşhur temsilcisi, bkz.: Süleyman Çaldak, “Nergisî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/560-562.

¹⁷⁰⁵ Mi’râciyyesiyle meşhur Osmanlı âlimi, şair ve hattat, bkz.: Mustafa İsmet Uzun, “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/355-356.

¹⁷⁰⁶ Taşköprizâde’nin (v. 968/1561) *eş-Şekâ’iku’n-Nu’mâniyye*’sine yazdığı zeyille tanınan Osmanlı âlim ve şairi, bkz.: Halûk İpekten, “Atâî, Nev’îzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/40-42; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi’u’l-Fuzalâ*, 93.

EK-1.9. II. (Genç) Osman (salt. 1618-1622)

14 yaşında tahta çıkıp 1618-1622 tarihleri arasında dört yıl hüküm süren Sultan II. Osman (d.1604- v.1622) 18 yaşında şehid edilmiştir. Cesur, zeki, yaşına göre olgun, ileri görüşlü, mağrur bir sultan olarak tarihe geçmiştir. Başta tarih, coğrafya, matematik, edebiyat olmak üzere fennî ve şer'î ilimler üzerine iyi bir eğitim almıştır. Arapça, Farsça, Latince, Yunanca, İtalyanca gibi doğu ve batı dillerini, o dillerin klasik eserlerini tercüme edebilecek kadar iyi bilen II. Osman, “ Fâris ve Fârisî” mahyası ile şiirler yazmıştır. Osmanlı tarihine katledilen ilk Sultan olarak geçmiş, genç padişahın hazîn âkıbeti, memleketin her köşesinde derin üzüntü ve infiale sebep olmuş, nihayetinde bu olaya karışanların çoğunun kellesi alınmış, sosyal düzeni sarsan olaylar meydana gelmiştir.¹⁷⁰⁷

Şu beyit kendisine aittir;

“Niyyetim hizmet idi saltanat ü devletime

Çalışır hâsid ü bedhâh aceb nikbetime”¹⁷⁰⁸

1620 tarihinde telif edildiği tahmin edilen ve II. Osman’a sunulan, *Kitâb-i Müstetâb*¹⁷⁰⁹ isimli müellifi belli olmayan siyaset lâyihasında devlet nizamındaki bozulmalar şu şekilde tespit edilmiştir; “ Osmanlı devlet düzeninin ve eski kanunların bozulmasının esas nedeni pâdişâh otoritesinin zayıflaması ve parçalanmasıdır. Eyâletlerde pâdişâh fermanına eskisi gibi aldırın yoktur. Kapu-kullarının tahakkümü yüzünden eyâletlerin yöneticileri görev yapamaz hale gelmişlerdir. Devşirme-kul sistemi bozulmuştur. Neticede askerin kalitesi düşmüş, disiplin bozulmuştur. Reâyânın çoğu ise dağılmaya, toprağını bırakıp kaçmaya, levend, sekban olmaya veya eşkıyalığa başlamışlardır. Türeyen levend ve sekbanların çoğusu ise Celâlî olmuştur. Reâyânın

¹⁷⁰⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, II/710,774-778; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/38,70-76; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/311; Eren, *Osmanlı*, XII/144-147; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/338-341; Feridun Emecen, “Osman II”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/453-456.

¹⁷⁰⁸ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/75; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/324; Eren, *Osmanlı*, XII/144.

¹⁷⁰⁹ II. Osman’a sunulan ve yazarı bilinmeyen ıslahat lâyihası, bkz.: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2749?show=full;06> 06 2022 görüldü; Mehmet Öz, “Kitâb-ı Müstetâb”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), III/69-70.

asker olmaya özenip toprağını bırakması sonucunda üretim azalmıştır. Tımarlı sipahî ordusu önemini kaybetmiştir. Devlet-i Aliyye ordusunun temelini eyâletlerde timârlarında oturan sipahiler teşkil etmekte iken, şimdilerde saray halkı ve ekâbir hükümet otoritesinin zayıflamasından istifade ederek timâr ve zeametleri kendi tasarruflarına geçirmişler ve böylece sipahî aileleri dirliksiz kalmışlardır. Tımar sisteminin çözülmesi sonucunda devlet, kapukulunu çoğaltmak mecburiyetinde kalmış, bunlara ulûfe, maaş yetiştirmek merkezî hâzinenin yükü fazlası ile artırmış, malî sıkıntılar baş göstermiştir. Nihayetinde, kapukulu devlete tahakküm eder olmuştur.”¹⁷¹⁰ Yine aynı lâyhada; rüşvet ve adam kayırma yüzünden kanûn-ı kadîmden sapıldığı, devletin temel dayanakları olan iki ocağın (kul taifesi ve tımarlılar) bozulmasıyla cephelerde başarısızlıkların meydana geldiği ifade edilir. Bozulan en önemli makamların başında ise vezîriâzamlık gelmekte olduğu, eskiden herkes vezîriâzamdı korkarken şimdi aksi vâki olması dolayısıyla perişanlığın bir sebebinin de idarecilerin vezîriâzâmın emirlerini dinlememeleri ve halka zulmetmeleridir denilmektedir. Kapı ağalığı ve saray düzeni de bozulduğu, eskiden Enderun’da hizmet etmek üzere yetiştirilen iç oğlanları devşirme ve kul cinsinden seçilirken şimdi çoğu İstanbul’un şehir oğlanları, Türk, Kürt, Ermeni ve Çingene oğullarından olduğu bildirilmekte bu durumların halli ile ilgili tavsiyelerde bulunmaktadır.¹⁷¹¹

Tüm bu sıkıntıların halli için ıslahat düşüncesinde olan II. Osman, fikirlerini icra edemeden ulemanın da destek verdiği yeniçeri ayaklanmasıyla tahttan indirilerek katledilmiştir.¹⁷¹²

Tüm sıkıntılara rağmen ilim adamları ve sanatçılar yetismeye devam etmiştir; Emîr Çelebi (v. 1048/1638)¹⁷¹³, Aziz Mahmud Hüdâyî (v. 1038/1628)¹⁷¹⁴, Kafzâde

¹⁷¹⁰ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*, Giriş-XX-XXI.

¹⁷¹¹ Öz, “Kitâb-ı Müstetâb”, III/69-70.

¹⁷¹² Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabı Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn Hirzû'l-Mülûk*, Giriş-XVI.

¹⁷¹³ Osmanlı tıp bilgini ve hekimbaşdır, bkz.: Ayşegül Demirhan Erdemir, “Emîr Çelebi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/129-130.

¹⁷¹⁴ Celvetiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, şair, bkz.: Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, IV/338-340.

Fâizî (v. 1031/1622)¹⁷¹⁵, Dervîş Abdî-i Mevlevî (v. 1057/1647)¹⁷¹⁶, Hüseyin Tûgi (v. 1032/1623'ten sonra)¹⁷¹⁷, Edirneli Mehmed Efendi (v. 1050/1640'tan sonra)¹⁷¹⁸ devrin önemli isimlerindendir.

EK-1.10. IV. Murad (salt. 1623-1640)

11/12 yaşlarında da tahta çıkıp 1623-1640 tarihleri arasında 17 yıl hüküm süren Sultan IV. Murad (d.1612- v.1640) 28 yaşında vefat etmiştir. Arapça ve Farsça bilen, yüksek bir edebî kabiliyete sahip olan IV. Murad, “Murâdî” mahlasıyla şiirler yazmış, mûsikiyle ilgisi besteler yapacak düzeye ulaşmıştır. Hat sanatı ile de ilgilenen padişah, özellikle ta'lik hattıyla güzel yazılar icra etmiştir. Kaynaklarda Sultan IV. Murad'ın irade ve hafızası kuvvetli gözü pek siyasi bir dahi olduğu, tercüme ettirerek Machieval'i bile okuduğu, devlet işlerinde düzen ve disipline önem verip, ihmal ve lakaytlığı şiddetle cezalandırdığı, her yerde hafiyeler bulundurduğu, tebdil-i kıyafet ile sık sık halkın arasına karışıp asayiş bizzat kontrol ederek suçluları cezalandırdığı bildirilmektedir. Osmanlı kaynakları IV. Murad'ı, “Bin târihinden sonra gelen hükümdarların âzami” olarak vassetmişlerdir. Ordunun başında sefere giden bir padişah olan IV. Murad'ın güçlü kuvvetli pehlivan yapısıyla sür'at ve mah'retle ok ve yay kullandığı, attığı okla kalkanı böldüğü, halen Topkapı sarayında sergilenmekte olan 200 okkalık¹⁷¹⁹ gürzü sallayarak idman yaptığı nakledilmektedir. Başlangıçta yaşının küçük olması sebebiyle devlet yönetimi validesi Kösem Sultan ve kızlar ağası Mustafa Ağa tarafından idare edilmiş ancak sultan, yaşı ilerledikçe keskin zekası ve dirayeti ile devlet yönetimini tamamen kendi idaresi altına almıştır. IV. Murat tebdil-i kıyafet ile topluma karışarak, asayiş bizzat kontrol etmiş, her yere yerleştirdiği

¹⁷¹⁵ Tezkire yazarı ve divan şairi, bkz.: Sabahattin Küçük, “Kafzâde Fâizî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/162-163.

¹⁷¹⁶ Türk ta'lik hattatı, bkz.: M. Uğur Derman, “Dervîş Abdî-i Mevlevî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/190-191.

¹⁷¹⁷ II. Osman Vak'ası'na dair *Musibetnâme* adlı eseriyle tanınan müellif, bkz.: Nezihi Aykut, “Hüseyin Tûgî”, *DİA*, ts., 15-16.

¹⁷¹⁸ Osmanlı tarihçisi, bkz.: Abdurrahman Sağır, “Mehmed b. Mehmed Edirnevî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/495.

¹⁷¹⁹ Yaklaşık 257 kg.

hafiyyeleri sayesinde devlet teşkilatlarında, toplum içinde olup bitenden haberdar olarak gerekli tedbirleri almıştır.¹⁷²⁰

IV. Murat 1635 baharında çıktığı Revan seferi sırasında konakladığı Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi yerlerde zorbaları ve hakkında şikayet edilenleri isterse vezir, beylerbeyi veya kadı olsun hiç aman vermeden katlettirmiştir. Katledilenler arasında ayandan kişiler, Manisa sancakbeyi, Karaman beylerbeyi, Beyşehir sancak beyi, Konya kadısı, Erzurum valisi, Sivas beylerbeyi de bulunmaktadır. Daha sonra Mayıs 1638 de çıktığı Bağdat seferinde de bu tür cezalandırmaları sürmüştür. Bu arada iftiraya uğrayan ve husumete kurban gidenler de olmuştur, ancak bu iki seferde yapılan temizlik sonucu kan dökerek de olsa ülke çapında asayiş ve istikrarı sağlanmış, böylece devlet yönetiminde, orduda ve memlekette disiplin, düzen tekrar kurulmuştur. Rüşvet önlemiş, emirlere itaat sağlanmıştır. Ekonomi nispeten düzelmiş ve bu istikrar IV. Murad döneminde sonra da bir süre devam etmiştir. Sultan Murad. zorbalara karşı aldığı tedbirlerin yanısıra kapıkulu ocaklarında ve timarlı sipahileri teşkilatında da düzenlemelere gitmiştir. Temmuz 1632 te timar işlerinde ıslahat yapılması emriyle birlikte; yapılan yoklama ile sefere gitmeyen ve tımarların bulunduğu sancakta ikamet etmeyenlerin elinden tımarları alınmış ve böylece tımarlar yoklanarak liyakat sahiplerine yeniden dağıtılmak sureti ile tımar sistemine çeki düzen verilmiştir.¹⁷²¹

Sultan IV. Murad'ın güvendiği, istişare ettiği danışmanı Koçi Bey'in(v. XVII. yy)¹⁷²² sunduğu, devlette ve reâyâda Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren başlayan bozulmanın sebepleri ve hal çarelerini cesur bir dille ifade eden

¹⁷²⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, II/821, III/1393,1485,1486; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/327; Eren, *Osmanlı*, XII/148-154; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/339,340; Halil İnalçık - Emre Yalçın, *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 478,479; Ziya Yılmaz - Nuri Özcan, "Murad IV", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/177-183.

¹⁷²¹ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, III/1371, 1377, 1380-1383; Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 160, 161.

¹⁷²² IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı risâlelerle ün salmış Osmanlı bürokrat,müellif ve mütefekkir, bkz.: Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*; Kuray, "Türkiye'de Bir Machiavelli"; Şimşekçakan, *Koçi Bey Risalesi ve XVII. yüzyıl Osmanlı tarih felsefesi*; Akün, "Koçi Bey", XVI/143-148; Gökçe, "Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi"; Temel - Çelebi, "Koçi Bey Risalelerinin Mali Tarih Açısından Analizi"; Odabaşı, "Koçi Bey Risalesi'nin Sosyolojik Analizi"; Pehlivan, "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Sunduğu Risale Üzerine Bir Değerlendirme"; Uzun, "Koçi Bey Risaleleri'nde Etik Yönetimin İzlerini Bulmak".

lâyihasının¹⁷²³ Sultan Murad üzerinde tesiri olduğunu söylemek mümkündür, sözü edilen risâlede bazı bozulmalar Koçi Bey'in dilinden şöyle zikredilmiştir;

“Başta Kânunî olmak üzere devlet ricali süs, gösteriş, şatafata düşerek israfa dalmışlar, nihâyetinde bu kadar harcamaya yetişemeyen makam sahipleri rüşvet-adam kayırma vb. zulme başlamışlardır. Reâyâ ağır vergiler altında perişan durumdadır. Asker tâifesi, yüksek makam sâhipleri ve diğerleri ve başkaları elde ettikleri paraları, evlere, bağlara, köşklere ve samur kürklere ve süse verirler ancak, lâzım gelse, iki hizmetkâr ile sefere çıkamazlar. Padişahlar ve vezîriâzamlar arasındaki yakın ilişki bozulmuş, saray halkının yönetime karışması sonucu vezirler kudretlerini ve bağımsız olarak iş görme imkânını kaybetmiş, dolayısıyla bozulma tepeden başlayarak tüm devlet bünyesine sirayet etmiştir. Devletin üst kademesindeki bozulma neticesinde yüksek memuriyetler rüşvet ve adam kayırma ile ehliyetsiz kişilere verilmiş, bu durum kalemiye sınıfı ile birlikte, ilmiye ve seyfiye sınıfına da sirayet etmiştir. Cahil ve yeteneksiz kişiler yüksek memuriyetlere getirilmiş, kadılık makamı dahi para ile satılır olmuştur. Rüşvetin kaldırılması için de vezîriazâmın bağımsız olması, Enderun¹⁷²⁴ ve bîrun¹⁷²⁵ halkının da saltanat işlerine karışmaması gerekmektedir. Makamlar ehline verildikten sonra, sonra şeriata aykırı olarak azledilmemeleri gerektir. 990 (M. 1582) tarihinden beri yüksek memuriyetler rüşvet ile ehliyetsizlere verilir olmuştur. Harp meydanında çarpışanların hakkı olan zeâmet ve tımar, sepetlere girip, asıl sâhipleri ayaklar altına alınmıştır. 1030 (M. 1620) tarihinden itibaren her geçen gün Yeniçeri ocağı daha da bozulmuştur. Kapıkulu askerleri sayısı ihtiyacın üstünde artmış, içlerine yabancı girmesi ile de kapıkulu düzeni bozulmuştur. Tımar sistemi çözülmüş, zeamet sistemi bozulmuştur. Geçmişteki büyük pâdişâhlar, altı- bölük halkını¹⁷²⁶, yeniçeri ocağı ile, yeniçeri tâifesini, altı - bölük halkı ile ve bu iki tâifeyi zeâmet ve tımar askeri ile zaptederlerdi. Şimdi tımar erbabı tamamen yok oldu. Askerlik yeniçeri ve sipâhilere kalıp, her biri birer dev oldu. Eğer pâdişâh

¹⁷²³ Osmanlı bürokrasisinde rapor veya taslak türü belgeye verilen ad, bkz.: Kütükoğlu, “Lâyiha”, XXVII/116-117.

¹⁷²⁴ Osmanlılar'da idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumu, bkz.; Mehmet İpşirli, “Enderun”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/185-187.

¹⁷²⁵ Sarayın idarî, askerî ve dinî alanlarda olmak üzere dış hizmetlileri, bkz.; Abdülkadir Özcan, “Bîrun”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/205.

¹⁷²⁶ Yeniçeri Ocağı'nın süvari kısmını teşkil eden altı sınıfın adı, bkz.: Abdülkadir Özcan, “Altı Bölük”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/531.

hazretleri alâka gösterirlerse iş kolay olur. Zeâmet ve tımar evvelce olduğu gibi tamamlansa, ulûfeli asker de mümkün olduğunca azaltılsa, Allah'ın izni ile âlem düzene girip, saltanat-ı âliyye eskiden olduğu gibi parlar ve İslâm kılıcı üstün gelir.

Evvelce Anadolu vilâyetlerinde celâli eşkiyâsı 1004 (M.1595) târihinde meydana çıkıp, Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş, Haleb, Şam, Urfa, Diyar- bekir, Erzurum, Van ve Musul eyâletlerinde olan köy ve kasabaları yağma edip, nice memleketler harab oldu. Hattâ eski hükümet merkezi olan Bursa dahi yağmalanıp, nice mahalleleri ateşe verilip yakıldı. Araplar ve Türkmen tâifesi dahi, reâyâ fukarasına zulüm ve eziyette hadden aşar olduğundan, nice köyler harap oldu. Karadeniz tarafından dahi başı sert Kazak görünüp, her sene deniz kenarında olan köy ve kasabaları yağma ve halkını esir edip, karşı koyan kimse olmamakla Rumeli hisarına yakın yere gelip, yeni köyü ve birçok bahçeleri yakarak Müslüman mallarını yağma edip, zarar verdi. Fenalık ve gürültüleri defetmek için boğazda kaleler yapıp, İstanbul'un etrafını muhafaza etmek lâzım geldi. Acem şahı dahi evvelce birçok eyâletler aldığından başka, Bağdat gibi sağlam bir kaleyi elimizden alıp, imamımız ve dinimizin öncüsü hazreti İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767)¹⁷²⁷ nurlu mezarını zapt edip, nice ihanetler eyledi. Bunca zamandır üzerine sefer olur, hesapsız devlet hazinesi telef olur. Kat'iiyen fayda olmayıp, elinden iki evli bir köy alınamadı. Bu asrın askeriyle alınmak ihtimâli de yoktur. Meğer pâdişâh kendi gide... Ve lûtfu uğraya...

Yemen memleketi dahi elden çıkıp, İmam dedikleri kimsenin eline geçti. Ma'noğlu (v.1044/1635)¹⁷²⁸ dahi itaat eder görünen bir âsi olup, memleketten bir beylerbeyilik yeri zorbalıkla zapt etti. Basra ve Lâhsa valisi dahi derebeyilik şekline girip, 1005 (M.1596) târihinden beri topyekûn İslâm memleketlerinden on dokuz eyâlet yer elden gitti. Geride kalan memleketleri de kendi zâlimlerimiz yakıp, reâyâ ve berâyâ¹⁷²⁹ perişan oldu. Bu musibet ne musibettir?!

¹⁷²⁷ Uzunpostalcı - Yavuz, "Ebû Hanîfe", X/143-145.

¹⁷²⁸ Lübnan'da bağımsız bir idare kurmak üzere Osmanlılar'a isyan eden Dürzî emîri, bkz.: Feridun Emecen, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XII/80-82.

¹⁷²⁹ Osmanlı klasik çağında "reâyâ ve berâyâ" gibi tabirlerle kastedilen genellikle vergi veren halktır, bkz.: Mehmet Öz, "Reâyâ", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/490-493.

Velhâsıl Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile, askerinin ayakta durması hazine iledir. Hazinenin geliri reâyâ iledir. Reâyânın ayakta durması adalet iledir. Şimdi âlem harap, reâyâ perişan, hazine noksan üzere... Kılıç erbâbı bu halde... Bir taraftan İslâm memleketleri elden gitmekte, yine tedbiri görülmez, ilâcî sorulmaz. Çeşitli sefâhat eksilmez. Bu gaflet ne gaflettir?!¹⁷³⁰

Yine bu dönemde, “Kadıızadeler Hareketi” olarak tarihe geçen, Sultan IV. Murad’ın saltanatının ilk yıllarında başlayıp 1066/1656 yılına kadar devam eden medrese- tekke çatışması yaşanmıştır. İstanbul vâizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi’nin (v.1045/1635)¹⁷³¹ başlattığı harekete Halvetiliğin Şems koluna mensup olup, Aziz Mahmud Hüdâyî’nin (v.1038/1628)¹⁷³² vefatından sonra İstanbul’da tasavvuf mertebesinin en üstünde bulunan, Sultan Ahmed Camii Cuma vaizlerinden Abdülmecid Sivasî Efendi’nin (v.1049/1639-40)¹⁷³³ şiddetle karşı çıkması ile başlayan olaylar bu isimlere nisbetle anılmıştır. Bu hareket başlangıçta belli bir müddet devletin iç politikasını desteklemek amacıyla IV. Murad tarafından akıllıca kullanılmış ve fiili bir harekete mahal verilmemiştir.¹⁷³⁴

İstanbul’da çıkan yangınların en büyüğü olan 1633 tarihli yangında, 20 bine yakın bina ve çok sayıda can kaybı ile şehrin beşte biri kül olmuştur.¹⁷³⁵ Yine, 1633 tarihinde İstanbul/ Cibali’de büyük bir yangın çıkmış, Fatih Camii’nin külahlarını eriten afet üç gün sürmüştü ve şehrin beşte birini kül etmiştir. Yangının sebebini araştırtan Sultan IV. Murad, genellikle kahvehanelerdeki tütün izmaritlerinin iyice söndürülmeden atıldığını ve bunların tahta aralarına girerek yangına sebebiyet

¹⁷³⁰ Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*, 20-78.

¹⁷³¹ Ali Durmuş, “Kadıızâde Mehmed Efendi’nin Bilinmeyen Risalesi Risâle-i Müdâfa’a Işığında Hayatı ve İlmi Kişiliği -Tercüme Tahkik ve Değerlendirme-”, *Tokat İlmiyat Dergisi* VIII/1 (2020), 321-350.

¹⁷³² Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, IV/338-340.

¹⁷³³ Cengiz Gündoğdu, “Sivâsî, Abdülmecid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVII/286-287.

¹⁷³⁴ Ahmet Yaşar Ocak, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış ‘Kadıızâdeliler Hareketi’”, *Türk Kültürü Araştırmaları* XVII-XXI/1-2 (1983 1979), 225; Hüseyin Akkaya, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadıızâdeliler- Sivasîler Tartışması”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/VII/170,171; Semiramis Çavuşoğlu, “Kadıızâdeliler”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/100-102; Mehmet Karagöz, “Osmanlı Fikir Hayatında ‘Kadıızâdeliler’”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI/XI/254-276.

¹⁷³⁵ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/337; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/139.

verdiğini öğrenince derhal kahvehaneleri yıktırmış ve tütün içilmesini yasaklamış,¹⁷³⁶ tütün içerken yakalananları katlettirmiştir. Ancak buna rağmen tütün içiminin tamamen önüne geçilememiştir.¹⁷³⁷

IV. Murad dönemi âlim, şair, tarihçi, hattat ve mûsikişinas gibi muhtelif sahalarda yetişmiş fikir adamları himaye görmüş ve bu dönemde sağlanan asayiş ve ekonomik rahatlama neticesinde Osmanlı Devleti'nde hemen her alanda münnevver simalar temayüz etmiştir. Nev'îzâde Atâî (v. 1045/1635)¹⁷³⁸, Emîr Çelebi (v. 1048/1638)¹⁷³⁹, Evliya Çelebi(v. 1095/1684 [?])¹⁷⁴⁰, Kâtib Çelebi (v. 1067/1657)¹⁷⁴¹, Peçuyly İbrâhim (v. 1059/1649 [?])¹⁷⁴², Nef'î (v. 1044/1635)¹⁷⁴³, Veysî (v. 1037/1628)¹⁷⁴⁴, Koçi Bey(v. XVII. yy)¹⁷⁴⁵, Koca Osman Efendi (v. XVII.yy)¹⁷⁴⁶, Nergisî (v. 1044/1635)¹⁷⁴⁷, Azmîzâde Mustafa Hâletî (v. 1040/1631)¹⁷⁴⁸, Zeynel Abidin bin Halil (v. 1056/1647)¹⁷⁴⁹, Şirvanlı Şemseddin Itâkî (v. XI./XVII. yüzyılın

¹⁷³⁶ Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", V/690.

¹⁷³⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, III/1393.

¹⁷³⁸ Taşköprizâde'nin (v. 968/1561) eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye'sine yazdığı *Hadâîku'l-Hakâik fî Tekmîleti's-Şekâik* isimli zeyliyle tanınan Osmanlı âlim ve şairi, bkz.: İpekten, "Atâî, Nev'îzâde", IV/40-42.

¹⁷³⁹ Osmanlı tıp bilgini, Sultan IV. Murad'ın ünlü hekimbaşısıdır, *Enmuzecü't-Tıb* adlı eseri alanında XVII. yüzyılın en önemli telifidir, Osmanlı tabipleri arasında uzun süre müracaat kitabı olarak kullanılmıştır, bkz.: Demirhan Erdemir, "Emîr Çelebi", XI/129-130; Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XI/296.

¹⁷⁴⁰ Büyük Türk seyyahıdır, bkz.: Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/529-533.

¹⁷⁴¹ XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşünceyi temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifidir, bkz.: Gökyay, "Kâtib Çelebi", XXV/36-40.

¹⁷⁴² Osmanlı tarihçisidir, bkz.: Erika Hancz, "Peçuyly İbrâhim", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/216-218; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/117,118.

¹⁷⁴³ Hiciv ve kasideleriyle ünlü divan şairidir, bkz.: Metin Akkuş, "Nef'î", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/523-525.

¹⁷⁴⁴ Daha çok nesriyle tanınan divan şairidir, bkz.: Bayram Ali Kaya, "Veysî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XLIII/76-77.

¹⁷⁴⁵ Sultan IV. Murad ve kardeşi Sultan İbrahim'e sunduğu risâleleri ile tanınan 17. yüzyıl Osmanlı yazar, düşünür ve devlet adamıdır, vefat tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır, bkz.: Akün, "Koçi Bey", XVI/143-148.

¹⁷⁴⁶ XVII. yüzyılda yaşamış olan en önemli musikişinaslardandır, bkz.: Mehmet Söylemez, "Bestekâr Koca Osman", *Rast Müzikoloji Dergisi* IV/1 (2016), 2147-7361.

¹⁷⁴⁷ Osmanlı sanatlı nesrinin en meşhur temsilcisidir, bkz.: Çaldak, "Nergisî", XXXII/560-562; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, I/238-242.

¹⁷⁴⁸ Daha çok rubâileriyle tanınan divan şairi, bkz.: İpekten, "Azmîzâde Mustafa Hâletî", IV/348-349.

¹⁷⁴⁹ Osmanlı Fatih Dârü's-Sifâ'sı bş hekimi, Sultan IV. Murad için *Şifau'l-Fuad li-Hazret-i Sultan Murad* isimli yemek, içmek ve giyinmeğe ait sağlık kurallarının anlatıldığı eseri telif etmiştir, bkz.: Erdal Aydın, *Şifa'ül-Fuad-li Hazret-i Sultan Murad (inceleme-Metin-Dizin)* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

ilk yarısı)¹⁷⁵⁰, el-Reis İbrahim b. Ahmed el- Endülûsi, (1042-1632’de sağ)¹⁷⁵¹ gibi isimler dönemin önde gelen şahsiyetlerindendir. Bu dönem bilim ve teknikte de gelişmeler olmuş, dünyada ilk defa, Hezarfen Ahmed Çelebi (v. 1049/1640)¹⁷⁵² 9 kez ok meydanından uçma denemesi yaptıktan sonra 1631 yılında Galata Kulesinden Üsküdar’a uçmayı başarmıştır. Yine, Lâgarî Hasan Çelebi¹⁷⁵³, 1633 yılında 50 okkalık barut macunuyla 7 kollu kendi icadı olan fişeğe binerek, yardımcılarının ateşlemesi ile uçmayı başarmış, füzenin barutu bitince de daha önceden hazırladığı kanatları açarak Sinan Paşa Sarayı önünde denize inmeyi başarmıştır. Bu iki çalışma da padişah IV. Murad tarafından ödüllendirilmiştir.¹⁷⁵⁴

EK-1.11. Sultan İbrahim (salt. 1640-1648)

1640-1648 tarihleri arasında 8 yıl devleti idare eden Sultan İbrahim Han (d.1615 – v.1648), 33 yaşında hâl edilmiştir. Şehzadeliğinde iyi bir tahsil görmemiş olan padişah, hergün öldürülme korkusuyla hücrelerine yaşadığı hapis hayatı sebebiyle ruhsal olarak yıpranmıştır. Muhtelif kaynaklarda IV. Murad’ın ölüm döşeginde iken, içinde bulunduğu dengesiz halinden dolayı hânedanın hayatta kalan tek erkek üyesi olan İbrâhim’i öldürtmek için Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi’den (v. 1053/1644) fetva aldığı, Kırım hanının tahta çıkarılması yolunda vasiyette bulunduğu, ancak tüm bunların Kösem Sultan (v. 1061/1651)¹⁷⁵⁵ tarafından önlendiği rivayet edilmiştir.¹⁷⁵⁶ Tahta geçtiği süre zarfında Koçi Bey (v.XVII.yy) tarafından Sultan İbrahim’e de ıslahat layihası sunulmuştur.¹⁷⁵⁷ Sultan İbrâhim, iş başına gelir gelmez

¹⁷⁵⁰ *Teşrihü'l-Ebdan ve Terceman-ı Kibale-İ Feylesofan* isimli Türkçe anatomi kitabını telif edip IV. Murad’a sunan Osmanlı hekimidir: bkz.: A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 129; Esin Kahya, “Şemseddîn-i Itâkî” (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/519.

¹⁷⁵¹ Topçulukla ilgili “el-Ribaş” isimli eserin sahibi; bkz.İhsanoğlu, *Büyük Cihad’dan Frenk Fodulluğuna*, 118, 119.

¹⁷⁵² Mustafa Kaçar, “Hezarfen Ahmed Çelebi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/297.

¹⁷⁵³ Mustafa Kaçar, “Hasan Çelebi, Lâgarî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/315-316.

¹⁷⁵⁴ Eren, *Osmanlı*, XII/153; Yilmazer - Özcan, “Murad IV”, XXXI/182; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/92,159-162; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/474-476.

¹⁷⁵⁵ IV. Murad ve Sultan İbrâhim’in annesi, vâlide sultan, bkz.: Mücteba İlgürel, “Kösem Sultan”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXVI/273-275.

¹⁷⁵⁶ Feridun Emecen, “İbrâhim”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/275.

¹⁷⁵⁷ Kuray, “Türkiye’de Bir Machiavelli”; Danışman, *Koçi Bey Risâlesi*; Şimşekçakan, *Koçi Bey Risalesi ve XVII. yüzyıl Osmanlı tarih felsefesi*; Gökçe, “Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri : Koçi Bey Risalesi”; Odabaşı, “Koçi Bey Risalesi’nin Sosyolojik Analizi”; Temel -

kendisine sunulan lâyihalarda tavsiye edildiği üzere hareket etmeye itina göstermiş, sadrazamı ile olan irtibatını buradaki tavsiyelere göre ayarlamıştır. Sekiz yıl süren saltanatının ilk dört yılı, dirayetli, iyi bir idareci olan Vezîriâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (v. 1053/1644)¹⁷⁵⁸ sayesinde oldukça istikrarlı ve huzurlu geçmiştir. Fakat Mustafa Paşa'nın ortadan kaldırılmasından sonra yerine geçen Sultanzâde Mehmed Paşa (v. 1056/1646)¹⁷⁵⁹, Sâlih Paşa (v. 1057/1647)¹⁷⁶⁰ ve bilhassa Hezarpâre Ahmed Paşa (v.1058/1648)¹⁷⁶¹ dönemlerinde asayiş derinden sarsılmıştır. Kaynaklar Hezarpâre Ahmed Paşa için; Padişahın samur kürke ve ambere aşırı düşkünlüğü yüzünden ortaya çıkan masrafı karşılamak amacıyla İstanbul esnafından, devlet ricâlinden, yüksek rütbeli ulemâdan, hatta Yeniçeri Ocağı ileri gelenlerinden “kürk ve amber vergisi” adı altında paralar topladığını, daha da ileriye giderek ilmiye ve seyfiye mansıplarını açık arttırmayla satmaya kalktığını, bütün bu israfa ek olarak Sultan İbrâhim için yaklaşık 40.000 riyale mâl olacak bir saltanat kayığı yaptırmaya başladığını, hatta Girit'te yokluklar içinde savaşmakta olan Serdar Deli Hüseyin Paşa'nın (v. 1069/1658)¹⁷⁶² yardım taleplerine olumlu cevap vermek yerine orada savaşan beylerbeyi ve beylerin mansıplarını para karşılığı başkalarına verdiğini, serdar tarafından dağıtılan timar ve zeâmetleri kendi istediği kimselere tevcih ettiğini kaydederler.¹⁷⁶³

Bu dönemde padişah giderek devlet işlerinden uzaklaşmış, kendisini eğlenceye vermiştir, kaynaklar onun günlerini eğlence, yeme içmeyle geçirdiğini, sekiz gözde câriyesini haseki yaptığını ve bunlara yüklü miktarda haslar tayin ettiğini, güzide eyalet ve sancakların bunlara paşmaklık¹⁷⁶⁴ olarak dağıtıldığını, dengesiz davranışları

Çelebi, “Koçi Bey Risalelerinin Mali Tarih Açısından Analizi”; Pehlivan, “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Sunduğu Risale Üzerine Bir Değerlendirme”; Uzun, “Koçi Bey Risaleleri'nde Etik Yönetimin İzlerini Bulmak”.

¹⁷⁵⁸ Abdülkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *DİA*, ts., 248-250.

¹⁷⁵⁹ Feridun Emecen, “Mehmed Paşa, Sultanzâde”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-II/227-229.

¹⁷⁶⁰ Feridun Emecen, “Sâlih Paşa”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-II/461-462.

¹⁷⁶¹ Abdülkadir Özcan, “Hezarpâre Ahmed Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/301-302.

¹⁷⁶² Mücteba İlgürel, “Hüseyin Paşa, Deli”, *DİA* (TDV Yayınları, 1999), XIX/4-6.

¹⁷⁶³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, IV/1824-1826; Özcan, “Hezarpâre Ahmed Paşa”, XVII/301-302.

¹⁷⁶⁴ Osmanlılar'da hânedana mensup kadınlara tahsis edilen arazi için kullanılan bir terim: paşmaklık haslar, sahibi öldüğünde ileride yeniden tahsis edilmek için hazineye intikal etmekte idi, bkz.; Mehmet İpşirli, “Paşmaklık”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/186-187.

artmaya başladığını yazar. ¹⁷⁶⁵ Sultan IV. Murad'ın sağladığı adalet, düzen, asayiş bozulmuş, israf boyutundaki harcamalar ile ekonomi tekrar dar boğaza girmiştir. Tüm bu sıkıntılar içinde, Venedik, Çanakkale boğazını abluka altına almıştır. ¹⁷⁶⁶ Bu abluka sebebiyle Girit seferindeki orduya asker yardımı yapmakta sıkıntı yaşanmıştır. Kaynaklarda İstanbul'da büyük bir zelzele olduğu ve canına tak eden halk tarafından bunun kan dökülüp padişahın helak olacağına yorulduğu zikredilmiştir. ¹⁷⁶⁷ Sultan İbrahim'in bu sefih hali sebebiyle idarede zuhur eden bu hoşnutsuzluklar ilmiye teşkilatı da dâhil olmak üzere birçok alana uzanmıştır. Bu dönemde bozulmanın bariz şekilde hızlandığı hatta had safhaya ulaştığını söylemek mümkün olsa gerektir. Osmanlı soyunun kesilme tehlikesi sebebiyle Kösem Sultan'ın erkek evlat baskısıyla düzenlediği haftalık teşrifatlarla ruhi durumu iyiden iyiye bozulan Sultan, yine validesinin içinde bulunduğu bir tertip ile tahttan indirilerek hâl edilmiştir. ¹⁷⁶⁸

Nûh b. Mustafa (v. 1070/1660) ¹⁷⁶⁹, Divitçizâde (v. 1090/1679) ¹⁷⁷⁰, Sakızlı Ali Efendizâde İsa Efendinin (v.1058/ 1649) ¹⁷⁷¹ dönemin öne çıkan şahsiyetleridir.

EK-1.12. IV. Mehmed (salt.1648-1687)

Sultan IV. Mehmed (d.1642- v.1693), 7 yaşında iken, henüz baliğ ve mümeyyiz olma vasıflarını taşımadığı halde, ocak ağalarının ve babaannesi Valide Kösem Sultanın içinde bulunduğu bir ayaklanma sonucu 19.Osmanlı padişahı olarak tahta çıkmış ve yine bir ayaklanma sonucu tahttan indirilene kadar 1648-1687 yılları arasında 39 yıl hüküm sürmüştür, 51 yaşında Hakka yürümüştür. Halim- selim bir mizaca sahip olan Sultan IV. Mehmed, hayır işlerinde cömert ve ahâlisine karşı hemen bütün

¹⁷⁶⁵ Emecen, "İbrâhim", XXI/275,276.

¹⁷⁶⁶ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/423.

¹⁷⁶⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, IV/1823.

¹⁷⁶⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, III/1494,1500,1501, IV/1863,1864; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/335; Eren, *Osmanlı*, XII/155-158; Emecen, "İbrâhim", XXI/274-281; İnalçık - Yalçın, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, 313-318.

¹⁷⁶⁹ Osmanlı âlimi, bkz.: Ömer Türker, "Nûh b. Mustafa", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/230-231; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, I/413,414.

¹⁷⁷⁰ Celvetî şeyhi, şair ve bestekâr, bkz.: Nuri Özcan, "Mehmed Efendi, Divitçizâde", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/451-452.

¹⁷⁷¹ Sultan İbrahim zamanının hekimbaşısıdır, Deva-ül-emraz, Nizam-ül-edviye ve Müfredat isimli tıbbî eserleri vardır, bkz.: Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 158.

Osmanlı hükümdarları gibi müşfik bir sultan olup. İlim ve sanat erbâbını himâye etmiştir. Yaşının küçük olmasından mütevellid valide Sultanlar ve saray ağalarının müdahalesi sonucunda otoriteyi tesis edememiş ve nihayetinde sipahiler ve yeniçeriler padişahın devlet işlerine bizzat el koymasını isteyerek ayaklanmış, 1656 yılında Çınar vakıası (Vaka-i Vakvakiye)¹⁷⁷² olarak bilinen isyan vuku bulmuştur. 1656-1676 yılları arasındaki Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın vezir-i âzamılığı döneminde sağlanan siyasi ve askeri iktidar ortamının haricinde, ava düşkünlüğü sebebiyle “Avcı Mehmet” olarak da bilinen Sultan IV. Mehmet'in 39 yıllık saltanatı süresince başarılı başarısız seferler devam etmiş, bazı yerlerin fethi gerçekleşmiş, ancak, Macaristan ve Atina elden çıkmıştır.¹⁷⁷³ Bu dönem rüşvet-yolsuzluk-adam kayırma,-yüksek enflasyon vb. sebeplerden Anadolu ve İstanbul'da çıkan isyanlar, şehirleri harap eden yangınlar, salgın hastalıklar, kıtlık ve kaybedilen topraklarla anılmıştır. 1660 yılında İstanbul'da çıkan ve üç gün süren büyük yangında, 120 saray ve konak, 360 cami ve mescit, 40 hamam, 100'ü aşkın mahzen, sayısız medrese, kilise tekke ve binlerce ev kül olurken, 2700 ila 4000 civarında can kaybı yaşanmıştır.¹⁷⁷⁴ Yine IV. Murad zamanında ilk olarak gündeme gelen ve halkı ikiye bölen “Kadıızâdeler- Sivâsiler” çekişmesi, IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta geçtiği dönemde tehlikeli içtimai sonuçlar doğuracak bir dini buhran şekline dönüşmüş, başlangıçta İstanbul camilerinden yaptıkları vaazlarla Mevlevîleri küfürle itham etmekte, aynı şekilde makamla Kur'ân-ı Kerîm, mevlid ve ezan okunmasına, müezzinlik edilmesine şiddetle karşı çıkmakta olan Kadıızâdeler olayı fiiliyata dökerek tekkeleri yıkmaya, devran ve sema yapan sofuları darb etmeye başlamışlardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın yerinde ve zamanında ortaya koyduğu azimli müdahalesiyle buhran

¹⁷⁷² Ulufelerini (Osmanlı İmparatorluğu'nda, kapıkulu askerlerine, saraydaki ve devlet örgütlerindeki kimi görevlilere üç ayda bir verilen ücreti) zamanında alamayan yeniçeri ve sipahilerin 1656 yılında İstanbul'da çıkardıkları isyan neticesinde asilerin istekleri üzerine saray içinden ve dışından otuz kadar devlet adamı öldürülerek cesetleri isyancılara teslim edilmiştir. Bu cesetler asiler tarafından Sultanahmet Meydanı'ndaki çınar ağaçlarına asılmış, bundan dolayı bu olaya Osmanlı tarihinde “Çınar Vak'ası” adı verilmiştir. Aynı zamanda bu manzara, meyveleri insan şeklinde bir ağaca benzetildiğinden tarihte “Vak'a-i Vakvakiyye” adıyla da anılmıştır, bkz.: M. Münir Aktepe, “Çınar Vak'ası”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/301-302.

¹⁷⁷³ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/424,425.

¹⁷⁷⁴ Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, V/690; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/217.

daha fazla büyümeden sona erdirilmiştir.¹⁷⁷⁵ IV. Mehmed, hüsrarla sonuçlanan II. Viyana kuşatmasının ardından, takip eden süre zarfında artık ordunun başında sefer eylese de çıkan isyanla tahttan indirilmiştir.¹⁷⁷⁶

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (v. 1103/1691)¹⁷⁷⁷ kaleme aldığı *Telhîsü'l-beyan fî Kavanin-i Âli Osman*¹⁷⁷⁸ isimli siyâset lâyihasında , kendisinden önceki ıslahatçıları gibi Hüseyin Efendi de, padişah nedimleri ve müsahtiplerinin devlet işlerine karışmamasını padişahın kindar olmayan kişilerden alemin durumunu sorup öğrenmesini, iyilere, layık olanlara iltifat edip mükafatlandırılmasını, yaramazların ise kimsenin hatırına bakılmaksızın cezalandırılmasını ve liyakat sahibi olmayanlara görev verilmemesini, rüşvetin engellenmesini, kapıkulu ocaklarına devşirme harici adam alınmamasını, hazinedeki gelir-gider dengesinin düzene koyulmasını tavsiye etmiştir.¹⁷⁷⁹

Yine Katip Çelebi (v. 1067/1657)¹⁷⁸⁰ tarafından kaleme alınan *Düstûrû'l-Amel li-İslâhi'l-Halel*¹⁷⁸¹ isimli, Devlet bütçesindeki açığın sebeplerini araştırmak ve buna çare bulmak amacıyla 1063'te (M.1653) yazılarak Dîvân-ı Hümâyûn'a sunulan

¹⁷⁷⁵ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak* (İstanbul: Tercüman Yayınları - 145, 1980), 29-50, 72-84, 110-112; Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış 'Kadıızâdeliler Hareketi'", 225; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/201,201; İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II/155-157; Akkaya, "XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadıızâdeliler- Sivasîler Tartışması", VII/170-177; Çavuşoğlu, "Kadıızâdeliler", XXIV/100-102.

¹⁷⁷⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, IV/1856, 1857, 1865; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/189, 251, 252; Eren, *Osmanlı*; Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri"; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, II/375-409; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/344; Özcan, "Mehmed IV", XXVIII/414-418; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/42-44; İnalcık - Yalçın, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, II/319, 320.

¹⁷⁷⁷ Ansiklopedist Osmanlı âlimlerindendir, IV. Mehmed'e tarih hocalığı yapmıştır, bkz.: İlgürel, "Hüseyin Efendi, Hezarfen", XVIII/544-546.

¹⁷⁷⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyan fî Kavanin-i Âli Osman*.

¹⁷⁷⁹ Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 207-211.

¹⁷⁸⁰ XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet düşüncüyü temsil eden büyük siması ve çeşitli konulara dair pek çok eserin müellifi, bkz.: Gökyay, "Kâtib Çelebi", XXV/36-40; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/84-90.

¹⁷⁸¹ Kâtib Çelebi'nin (v. 1067/1657) devlet düzeni ve devletin ıslahına dair eseri, bkz.: Gökyay, "Düstûrû'l-Amel", X/50,51; Özcan, *Kâtib Çelebi'nin Düstûrû'l-Amel li-İslâhi'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni*; Bal, "İktsat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtib Çelebi'nin Düstûrû'l-Amel Adlı Eseri"; Kâtib Çelebi, *Kâtib Çelebi Siyaset Nazariyesi: Düsûrû'l - Amel li İslâhi'l - Halel (Karşılaştırmalı Özgün Metin)*.

raporda; reâyânın, Allah'ın padişah ve emirlere bir emaneti olduğu vurgusuyla başlanmakta, Celâlî isyanları sırasında halkın şehirlere göç etmek zorunda kalmasıyla Osmanlı ülkesinde köylerin çoğunu harap olduğu, bunun rüşvet, haksız tayinler, mansıp satmakla meydana geldiği ve bunlardan vazgeçilmediği takdirde ülkenin mahvolacağı uyarısında bulunulur. Devlet ileri gelenlerinin şan, şöhrat ve nüfuz alanlarını gittikçe genişlettikleri, lüks düşkünü oldukları, bu yüzden masrafların sürekli arttığı örneklerle anlatılır ve artık bütçeyi dengelemenin güç, hatta imkânsız olduğu belirtilir. Ardından bütçe gelirleriyle giderlerini denkleştirmek için öngörülen başlıca tedbirlere yer verilen eserde Kâtip Çelebi bu tedbirleri; güçlü devlet otoritesi, devlet adamlarının padişaha saygı duyup dürüstlüğe önem vermeleri, orduda tecrübeli olanların devletten yana tavır almaları ve askeri kullanarak fesat çıkarmaya kalkışanların kökünü kazımaları, devlet ileri gelenlerinin ordudan faydalanıp israfı önlemeye çalışmaları şeklinde gösterir. Kat kat artırılan vergilerin yarattığı zulmün ve makamların satılmasının önüne geçilmediği ve adalete geri dönülmediği takdirde, kanuna aykırılık, adaletsizlik ve zulmün laneti alemleri harap edeceği uyarısında bulunur.¹⁷⁸²

Tarih	Padişah	Hazine Gelirleri (Akçe)	Hazine Giderleri (Akçe)
M.1564	Kanûnî Sultan Süleyman (salt. 1520-1566)	183.000.000	189.600.000
M.1591	III. Murad (salt. 1574-1595)	293.400.000	360.400.000
M.1597-8	III. Mehmed (salt. 1595-1603)	300.000.000	900.000.000
M.1648	İbrahim (salt. 1640-1648)	361.800.000	550.000.000
M.1650	IV. Mehmed (salt.1648-1687)	532.900.000	687.200.000

¹⁷⁸² Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 196; Gökyay, "Düstûrî'l-Amel", X/50-51.

Katip Çelebi hazinenin açığını gelir-gider tablosu ile bildirmiştir.¹⁷⁸³

Bu devrin ilim ve sanat adamlarından öne çıkanların isimleri şöyledir; Hibrî (v. 1069/1659)¹⁷⁸⁴, Ahmed Dede Müneccimbaşı (v. 1113/1702)¹⁷⁸⁵, Hezarfen Hüseyin Efendi (v. 1103/1691)¹⁷⁸⁶, Uryânî Osman Efendi (v. 1168/1755)¹⁷⁸⁷, Vehbi Osman Çelebi (v. 1091/1680 [?])¹⁷⁸⁸, Salih İbn Nasrullah (v. 1080/1669)¹⁷⁸⁹, Nazmi Efendi (v. 1112/1701)¹⁷⁹⁰, Vanî Mehmed Efendi (v. 1096/1685)¹⁷⁹¹, Nişancı Abdi Paşa (v. 1103/1692)¹⁷⁹², Mehmed Halîfe (v. XVII.yy)¹⁷⁹³, Buhûrîzâde İtrî Efendi (v.

¹⁷⁸³ Kasacı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*, 198.

¹⁷⁸⁴ Osmanlı tarihçisi, âlim ve şair, bkz.: Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/21: Sevim İlgürel, “Hibrî, Abdurrahman Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/426-428.

¹⁷⁸⁵ Osmanlı âlimi, müneccim, mutasavvıf ve tarihçisidir, bkz.: Ahmet Ağırakça, “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/4-6.

¹⁷⁸⁶ Ansiklopedist Osmanlı âlimlerindendir, Sultan IV.Mehmed'in tarih hocalığını yapmıştır, bkz. : İlgürel, “Hüseyin Efendi, Hezarfen”, XVIII/544-546.

¹⁷⁸⁷ Osmanlı âlimidir, bkz.: İlyas Çelebi, “Uryânî Osman Efendi”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-II/624-625.

¹⁷⁸⁸ Hânende, bestekâr ve şairdir, bkz.: Nuri Özcan, “Vehbi Osman Çelebi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLII/610.

¹⁷⁸⁹ Osmanlı tıp âlimi, hekimbaşı, *Gayetü'll-Beyân fî Tedbir Bedeni'l-İnsan* isimli eserini 1655'te Sultan IV. Mehmed'e takdim etmiştir, padişah bu eserden memnun olarak, hekime samur kürk giydirmiştir, bkz. : Kasım Kırbıyık, “Sâlih b. Nasrullah”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/41-43; İhsanoğlu - Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi”, XI/296.

¹⁷⁹⁰ *Hediyyetü'l-ihvân* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf, şair ve bestekâr, bkz. : Hasan Aksoy, “Nazmi Efendi, Mehmed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/460-461.

¹⁷⁹¹ Vâiz ve müfessir, IV. Mehmed'in hocalığını yapmıştır, bkz. : Erdoğan Pazarbaşı, “Mehmed Efendi, Vanî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/458-459.

¹⁷⁹² Osmanlı devlet adamı ve tarihçi, IV. Mehmed'in sır kâtibidir, bkz. : Fahri Çetin Derin, “Abdi Paşa, Nişancı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), I/74-75.

¹⁷⁹³ XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı tarihçisi, IV. Mehmed dönemlerinde özellikle sarayda meydana gelen olaylara yakından şahit olduğu anlaşılan Mehmed Halîfe bunları sistematik olmayan bir şekilde toplamış ve *Târîh-i Gilmânî* adı verilen eserini meydana getirmiştir. Kitap, saray içinden yazarın mensup olduğu çevrenin görüşleri istikametinde kaleme alınmış olması ve canlı tasvirleriyle önem kazanmıştır, bkz. : Bekir Kütükoğlu, “Mehmed Halîfe”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/489-490.

1123/1711)¹⁷⁹⁴, Hâfız Post (v. 1105/1694)¹⁷⁹⁵, Ebû Bekir b. Behrâm (v. 1102/1691)¹⁷⁹⁶, Şuûrî Hasan Efendi (v. 1105/1693–1694)¹⁷⁹⁷

EK-1.13. II. Süleyman (salt.1687-1691)

1687-1691 tarihleri arasında 4 yıl saltanat süren Sultan II. Süleyman (d.1642-v.1691) 49 yaşında vefat etmiştir. Cesur, dindar, hayırhah ve merhametli bir sultan olup, yazısı son derece güzel, maharetli bir hattattır. Ordunun başında sefer eyleyen, son nefesine kadar ülkesi için cehd-ü gayretle çabalayan Sultan II. Süleyman döneminde Anadolu’da halk-esnaf ayaklanmaları, ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar, eşkıyanın İstanbul çarşılarını yağmalayıp yeniçeri ağasını öldürmesi gibi iç karışıklıklar kısmen bastırılmış olsa da, bu devrede devlet, büyük toprak kayıpları sebebiyle mukataa¹⁷⁹⁸, cizye¹⁷⁹⁹, avâriz¹⁸⁰⁰ ve nüzül¹⁸⁰¹ gibi vergilerden mahrum kalmış, bu arada Anadolu’daki karışıklıklar sebebiyle buradan da vergi sağlayamaz olmuş ve diğer muhtelif sebeplerin de etkisiyle hazine boşalmıştır, II. Süleyman’ın

¹⁷⁹⁴Türk mûsiki tarihinin en önde gelen birkaç simasından biri olan İtrî Efendi hânendeliği, şairliği ve hattatlığının yanı sıra özellikle bestekârlığı ile tanınmıştır, IV. Mehmed döneminde sarayda mûsiki hocası ve hânende olarak görev yapmıştır, bkz. :Nuri Özcan, “İtrî Efendi, Buhûrîzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX/220-221.

¹⁷⁹⁵ Türk mûsikisinin en güçlü bestekâr ve tanburîlerindendir, bunun yanı sıra devrinde iyi bir hattat ve şair olarak da tanınmıştır, beste, semâi, kâr, şarkı, türkû, ilâhi, tevşîh ve durak gibi dinî ve din dışı mûsikinin birçok formunda 1000’den fazla eser vermiştir, bkz.; Nuri Özcan, “Hâfız Post”, *DİA* (İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1997), XV/100-101.

¹⁷⁹⁶ XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığının son temsilcisidir, öncülüğünü Kâtib Çelebi’nin yaptığı Batı kaynaklı coğrafya kitaplarının aktarılmasında muhtevallî çalışmalarıyla önemli rol oynamış ve kendinden sonra gelenleri daha farklı eserler hazırlamaya sevk etmiştir, bkz. : Fikret Sarıcaoğlu, “Ebû Bekir b. Behrâm” (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/110-111.

¹⁷⁹⁷ Hekim, şâir ve dilci, 1088/1677 senesinde telif ettiği *Ta’dilü’l-Emzice fî Hıfzı Sıhhati’l-Beden* isimli tıpla ilgili bu eserinde, müzikle tedâvi konusunu bir bölüm halinde ele almıştır. Adı geçen eserinde makamların etkisini aynı zamanda şiirlerle anlatmaya çalışmıştır. Döneminin önemli eserlerinden biri olan *Ta’dilü’l-Emzice ile* tabâbete mûsikîyi sokmakla unutulmaz bir hizmette bulunmuştur, bkz. : Ahmet Hakkı Turabi, “Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta’dilü’l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011), 153-155.

¹⁷⁹⁸ Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade eden bir terim, bkz.; Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), XXXI/129-132.

¹⁷⁹⁹ İslâm devletindeki gayri Müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi, bkz. : Mehmet Erkal - Halil İnalcık, “Cizye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/42-48.

¹⁸⁰⁰ Osmanlı maliyesinde bir vergi terimi, bkz. : Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), IV/108-109.

¹⁸⁰¹ Osmanlı maliyesinde sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere buğday ve arpa gibi hububattan alınan aynî vergiyi ifade eder. bkz. : Ömer İşbilir, “Nüzül”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/311-312.

tahta geçişi esnasında askere dağıtılacak cülûs bahşişi¹⁸⁰² ve sipahilerin gecikmiş ulûfelerinin ödenebilmesi için Enderun Hazinesi ve ıstabl-ı âmiredeki¹⁸⁰³ gümüş ve altın kap kakak, kılıç vb. ile bazı eşyalar darphâneye gönderilip para kestirilmiş fakat bu da kâfi gelmeyince varlıklı kimselerden imdâdiyye¹⁸⁰⁴ adı altında vergi alınmıştır. Hali hazırda devam eden ve yenisi düzenlenecek olan seferler için hazineye para bulunmaması sebebiyle çeşitli adlar altında yeni vergiler konulmuş, ancak bu düzenlemeler ve uygulanan baskılar halkı çok zor durumda bırakmıştır. Bakırdan “mangır” adı altında para kesilerek paranın değeri düşürülmüş, bunun neticesinde ise mangır beğenmeyen üreticilerin İstanbul’a mal sevkiyatını durdurması fiyat artışına ve kıtlığa sebep olmuştur. Malî sıkıntıyı gidermek amacıyla başvurulmuş diğer çareler: vergi almak için meyhânelerin tekrar açılmasına izin verilmesi, daha önce Fâzıl Ahmed Paşa (v. 1087/1676)¹⁸⁰⁵ zamanında yasaklanan hamr eminliğinin yeniden ihdası ve tütüne gümrük vergisi konulması gibi uygulamaları getirilmiştir. tüm bunlarla birlikte başarılı- başarısız seferler devam etmiş, pek çok kale düşerken Niş, Belgrat ve bazı kaleler geri alınmıştır¹⁸⁰⁶

¹⁸⁰² Yeni padişahın tahta çıkışı münasebetiyle devlet ve saray erkânına, ulemâya ve Kapıkulu ocakları mensuplarına verilen bahşiştir, ilk cülûs bahşişini Yıldırım Bayezid vermiş, bu âdet Fâtih Sultan Mehmed veya oğlu II. Bayezid zamanında kanun haline getirilmiştir, Hazineye para bulunmadığı zamanlarda bu bahşişlerin verilememesi sebebiyle askerler ayaklanarak çarşıları yağmalamak, şehri ateşe vermek vb. şekillerde karışıklık çıkarmışlardır, zaman içinde asker sayısının gereğinin çok üstünde artırılması ile bu bahşiş hem askerî düzenin bozulmasının hem de devlet hazinesinin boşalmasının başlıca sebebinin teşkil etmiştir, bkz. : Abdülkadir Özcan, “Cülûs”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/108-114.

¹⁸⁰³ Hükümdarlık sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındırıldığı yer, bkz. : Abdülkadir Özcan, “İstabl”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XIX/203-206.

¹⁸⁰⁴ Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyıl sonlarından itibaren görülen ve Tanzimat dönemine kadar devam eden malî bir yükümlülük, İlk uygulamalarda genellikle “imdâd-ı seferiyye” adıyla anılan ve ârizî bir özellik taşıyan imdâdiyye, XVIII. yüzyıldan itibaren “imdâd-ı seferiyye” ve “imdâd-ı hazariyye” diye ikiye ayrılarak düzenli vergiler halini almıştır, bkz. : Ahmet Tabakoğlu, “İmdâdiyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/221-222.

¹⁸⁰⁵ Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXVI/260-263.

¹⁸⁰⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, 253-267; Çelebi, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, V/165-168; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/1-11; Abdülkadir Özcan, “Süleyman II”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/75-80; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/45, 46; Josep Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2014), XII/414-418.

Abdüllatif Efendi (v. 1099/1688)¹⁸⁰⁷, Sütçüzâde (v. 1099/1688)¹⁸⁰⁸, Hayâtîzâde Mustafa Feyzî (v. 1103/1692)¹⁸⁰⁹ devrin öne çıkan isimleridir.

EK-1.14. II. Ahmed (salt. 1691-1695)

1691-1694 tarihleri arasında 3 yıl saltanat süren Sultan II. Ahmed (d.1643-v.1695), 52 yaşında vefat etmiştir.¹⁸¹⁰ 49 yaşında tahta çıkan Sultan, iyi bir tahsil görmüş, hattat, şair padişahlardandır. Mûsikiye meraklı, mizâç itibariyle hassâs, hiddetli, fakat son derece merhametli bir zât olan Sultan II. Ahmed, Arapça ve Farsçaya vakıftır, aynı zamanda hat sanatı ile yazmış olduğu bir Kur'ân-ı Kerîm bulunmaktadır. Kaynaklarda kendisinin çokça tebdîl gezerek, ahâlinin dertlerini ve şikâyetlerini tespit ettiği; bunların giderilmesi için alâkalılara emirler verdiği belirtilmiştir.¹⁸¹¹ Yazdığı şiirler ve tutmuş olduğu günlükler günümüze kadar ulaşmıştır. Kaybedilen toprakları geri almak ve eldeki toprakları korumak amacıyla başarılı-başarısız seferlerin devam ettiği dönemde Osmanlı güç ve kudretini muhafaza ederek bazı yerlerin fethine muvaffak olsa da toprak kaybedilme devam etmiştir. Cibali, Ayazma Kapısı ve Bedesten yangınları İstanbul'un büyük bir kısmının yanmasına sebep olmuştur.¹⁸¹²

EK-1.15. II. Mustafa (salt. 1695-1703)

1695- 1703 tarihleri arasında 8 yıl saltanat süren Sultan II. Mustafa (d.1664-v.1703) 39 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklarda halim-selim, adaletli, hoşgörölü bir sultan olarak zikredilmiştir. İyi bir eğitim alan Sultan, edebiyatla ilgilenmiş, hat

¹⁸⁰⁷ Mûsikişinas, mutasavvıf-şair, bkz. : Nuri Özcan, “Abdüllatif Efendi, Sütçüzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/256.

¹⁸⁰⁸ Mûsikişinas, mutasavvıf-şair, bkz. : Nuri Özcan, “Abdüllatif Efendi, Sütçüzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/256.

¹⁸⁰⁹ Osmanlı tıp âlimi, hekimbaşı, bkz. : Nuran Yıldırım, “Hayâtîzâde Mustafa Feyzî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVII/16-17; İhsanoğlu - Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi”, XI/296.

¹⁸¹⁰ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/12; Eren, *Osmanlı*, XII/169-170.

¹⁸¹¹ Eren, *Osmanlı*, XII/169; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/278, 279.

¹⁸¹² Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/268-279; Çelebi, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, V/169-170; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/13-27; Josep Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2014), XII/192; İlgürel, Mücteba, “Ahmed II”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/33-34.

sanatına özel ilgi göstermiş, sülüs-celî-ve nesih alanında maharet sahibi olmuştur.¹⁸¹³ İlime ve sanata önem veren kültürlü bir padişah olarak anılan II. Mustafa, “İkbâlî ve Meftûnî” mahlasları ile dînî ve tasavvufî şiirler kaleme almış olup aşağıdaki dizeler kendilerine aittir:

Allah Rabb-i lâ yezid Yâ Vâhidü Yâ Zü'l-Celâl

Ey Padişah-ı bi zeval yessirlenâ hayre'l-umur

İkbâlî asidir garib lütfundan etme bi nasib

Yâ Bâkî-u Hayy-u Mucib yessirlenâ hayre'l umur¹⁸¹⁴

Devlet işlerine önem veren Sultan'ın tahta çıktığı yıllarda 1683 Viyana Kuşatması'yla başlayan çok uluslu savaşlar çeşitli cephelerde bütün hızıyla sürmekte olup, kendisi ordunun başında sefere çıkan son Osmanlı padişahı olarak tarihe geçmiştir. Avusturya ve Venedik başta olmak üzere 6 cephede savaşlar devam etmiş; devlet yıllarca birden fazla cephede süren savaşlar, içerde zuhur eden isyanlar, iç karışıklıklar, teşkilatlardaki yozlaşma, asayişte bozulma, göçler, yangın-deprem-salgın hastalıkların sebep olduğu büyük can ve mal kayıpları bozulan maliye ve boşalan hazine ile cepheye asker toplayamayacak hale gelmiştir. Nihayetinde 1699 yılında Avusturya, Venedik, Lehistan ile Karlofça Antlaşması¹⁸¹⁵ imzalanmıştır. Bu anlaşma sonucunda, Tımişvar hariç bütün Macaristan'ı kaybedilmiş, Mora yarımadası Venedikliler'e, Ukrayna ile Podolya Lehistan'a bırakılmış, 1700 yılında Rusya ile imzalanan İstanbul Antlaşması ile de Azak Kalesi bu devlete terkedilmiştir. Osmanlı Devlet-i Aliyyesi siyasi ve askeri açıdan duraklama döneminden gerileme dönemine girmiş, neredeyse tüm Macaristan Avusturya'ya bırakılması ile Osmanlı'nın orta Avrupa'da egemenliği sona ererek, büyük toprak ve prestij kaybı yaşanmıştır.¹⁸¹⁶ Karlofça'dan sonra askeri-mali tedbirler alınmış olsa da, Anadolu'da ve balkanlarda

¹⁸¹³ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/28; Eren, *Osmanlı*, XII/171; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/281,301.

¹⁸¹⁴ Osman Nuri Özpekel, “Şair ve Bestekâr Osmanlı Padişahları”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), X/616, 617.

¹⁸¹⁵ 1094'te (1683) Osmanlılar'ın Viyana Kuşatması'yla başlayıp on altı yıl kadar süren çok cepheli savaşları sona erdiren barış antlaşması, bkz. : DİA, “Karlofça”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/504.

¹⁸¹⁶ Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, XII/763.

haydutluk artmış, halk maddi sıkıntı ve iç huzursuzlukla iyiden iyiye bunalmış, neticede Edirne ayaklanması ile padişah tahttan indirilirken; Bu ayaklanmada, devlet işlerine devamlı surette müdahale eden, oğullarını ve akrabalarını şeriate aykırı olarak yüksek mevkilere getiren, hatta Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere oğlu Fethullah Efendi'nin (v.1115 / 1703) kendinden sonra şeyhülislâm olması hususunda padişahın ferman alan, “Zâdegânlık” (Asalet-asillik) ¹⁸¹⁷ sınıfını ihdas ederek, ulema evlatlarına daha ana karnında iken Allah tarafından ilim verilmiş gibi doğdukları gün beşiklerinin başına nazar boncuğu kabilinden “ Ruûs” verilmesine imkan sağlayan ve böylece medreselere en büyük darbeyi vuran Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (v. 1115/1703) ¹⁸¹⁸ ve ondan sonraki şeyhülislâm adayı oğlu Nakîbüleşraf Fethullah Efendi görevlerinden alınmışlar ve katledilmişlerdir. ¹⁸¹⁹

Hâfız Osman (v. 1110/1698) ¹⁸²⁰, Sarı Nâib Naim İsmail Efendi (v.1106/1694) ¹⁸²¹, Derviş Ahmed (v. 1127/1715) ¹⁸²², Şâbân-ı Şifâî (v. 1116/1705) ¹⁸²³, Ömer b. Sinân el-İznîkî (v. 1116/1704-1705) ¹⁸²⁴ dönemin önemli şahsiyetlerindendir.

¹⁸¹⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1971, II/437, 438.

¹⁸¹⁸ Mehmet Serhan Tayşi, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XII/527-528.

¹⁸¹⁹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/280-301; Çelebi, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, V/171-175; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/28-51; Eren, *Osmanlı*, XII/174,175; İsmail Hekimoğlu, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Feza Gazetecilik A.Ş., 2001), 214-217; Abdülkadir Özcan, “Mustafa II”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXI/275-280; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/47; Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XII/270; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 399-410.

¹⁸²⁰ Aklâm-ı sittede devir açan Türk hattatı, aynı zamanda Sultan II. Mustafa'nın hüsn-i hat hocalığını yapmıştır, bkz. : M. Uğur Derman, “Hâfız Osman”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/98-100.

¹⁸²¹ Osmanlı âlimi, , şair, bkz.: Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi 'u'l-Fuzalâ*, III/2049-2053.

¹⁸²² Topkapı Sarayı'nın hat muallimi, bkz. : M. Uğur Derman, “Derviş Ahmed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/191.

¹⁸²³ *Tedbirü'l-Mevlûd* isimli doğum ve çocuk hastalıklarıyla ilgili Türkçe yazılan ilk eserin, *Şifâiyye fi't-Tıb* isimli kıymetli taşlar, mineraller ve panzehirler konusundaki Türkçe eserin, yine *Hülâsatü'l-ebdân* isimli hastalıkların teşhis ve tedavisini konu alan bu Türkçe eser ile *Tâdil-i Emzice fi Hıfz Sıhhati i-Beden* adlı Türkçe bir hijyen konulu eserin sahibi Osmanlı hekimi, bkz. : Necdet Okumuş, “Şâbân-ı Şifâî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/207-208; Ahmet Acıduman, “Ayaşlı Şâbân Şifâ'î ve Ünlü Eseri Tedbirü'l-Mevlûd-i : Kitabın Yazılma Nedeni ve Önsöz” 62 (2019), 18.

¹⁸²⁴ Tıp alanında *Kitâb-ı Kûnûz-ı Hayâtü'l-İnsân ve Kânûn-ı Etibbâ-i Feylosofan* ile *Şifâü'l-Mü'minin (el-*

Tıbbü'l-Kimyâ) adlı iki Türkçe tıp eseri kaleme almış Osmanlı tabibi, bkz. : Hacı Veli Bişkin, “On Sekizinci Yüzyıla Ait Bir Tıp Kitabı: “Kunûz-ı Hayâtü'l-İnsân ve Kânûn-ı Etibbâ-i Feylosofan”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi International Journal of Turkish World Studies* IV/4 (2021), 77-86.

EK-1.16. III. Ahmed (salt. 1703-1730)

1703-1730 tarihleri arasında 27 yıl saltanat süren III. Ahmed Han (d.1673-v.1736) 63 yaşında vefat etmiştir.¹⁸²⁵ Hattat, şair ve musikişinas bir padişah olan III. Ahmed Han, son derece rakîk kalbli, münevver, güzel sanatlara meraklı, vakûr, zarîf bir şahsiyete sahip şâir bir padişah olup şiirlerinde“Ahmedî ve Necib” mahlaslarını kullanmıştır.

Sultan III. Ahmed’e aittir;

Ey Nebiler serveri mahbub-ı ins-ü has-ü âm

Kıl şefaât bendene cürm ile kalkmayayım melâm

Ahmedî gel olmak istersen eğer ayandan halas

Uy Râsûlün sünnetine olasıñ sahibi makam¹⁸²⁶

Aynı zamanda iyi bir hattat olup, kendi el yazısıyla 4 adet Kur’ân-ı Kerim yazmıştır, yine Bâb-ı Hümayun karşısında yaptırdığı çeşmenin kitabesini, Sütlüce’de bulunan sarayın harem kapısı üzerindeki kitabeyi ve saraydaki Arz odası ile Üsküdar Meydanında yaptırdığı çeşmelerin kitabelerini de kendi hat yazısıyla yazmıştır. Çok sayıda camiye yazdığı levhaların yanında halen Topkapı Sarayı’nda bulunan ondört sayfalık sülüs celisi¹⁸²⁷ ile yazılmış *Murakka*’sı¹⁸²⁸ bulunmaktadır.¹⁸²⁹

Bu dönemde Defterdar Sarı Mehmed Paşa¹⁸³⁰, Devlet-i Aliyye’nin içinde bulunduğu sıkıntıların tespit edilip çözüm önerilerinin getirildiği *Nesayihü’l-*

¹⁸²⁵ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/52; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 397,425; Eren, *Osmanlı*, XII/176-182.

¹⁸²⁶ Özpekel, “Şair ve Bestekâr Osmanlı Padişahları”, X/618, 619.

¹⁸²⁷ 2,5-3 mm. genişliğindeki bir kalemle yazılan yazıya sülüs yazı, bu ölçünün üzerindeki bir kalınlıkla yazılan yazıya da celî sülüs denilir, bkz. : Ali Alparslan, “Celî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VII/265-267.

¹⁸²⁸ Güzel yazı örneklerinin bir araya getirilmesiyle hazırlanan albüm, bkz.: M. Uğur Derman, “Murakka”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/204-205.

¹⁸²⁹ Eren, *Osmanlı*, XII/181; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/302, 342.

¹⁸³⁰ Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi, bkz.; Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), IX/98-100.

*Vüzera*¹⁸³¹ isimli ıslahatnâmesini Sultan III. Ahmed'e sunmuştur. Padişah çıkan isyanları bastırıp, isyancıları bertaraf ederek yönetime hakim olmuş, yapılan seferlerle kaybedilen bir kısım yerler geri alınmıştır. III. Ahmed zamanında batılılaşma hareketi fiilen başlamış, batıya elçiler gönderilmiş, bu minvalde iktisadi ve sosyal alanlarda yenilikler yapılmıştır.¹⁸³² 1727'de ilk defa Devlet-i Aliyye'ye ait kitap basım matbaası kurulmuş,¹⁸³³ doğu-batı dillerinde tercüme yapılmıştır. Damad İbrahim Paşa'nın kurmuş olduğu yirmi beş kişilik tercüme komisyonu çeşitli eserleri Türkçeye çevirmiştir. Bunlar arasında, Antepli Bedreddin Mahmud Aynî'nin (v. 855/1451)¹⁸³⁴ *İkdü'l-Cümân fî târihi Ehli'z-Zamân*¹⁸³⁵ isimli eseri Arapçadan, Hândmîr'in (v. 942/1535-36)¹⁸³⁶, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*¹⁸³⁷ isimli eseri Farsçadan, şair Mevlevî Ahmed Dede'nin (v. 1113/1702) *Câmiu'd-Düvel* adlı tarih kitabı Nedîm (v. 1143/1730)¹⁸³⁸ tarafından Arapçadan Türkçeye, Aristo'nun (m.ö. 384-322)¹⁸³⁹

¹⁸³¹ Defterdar Muhammed Paşa, *Nesayihu'l-Vüzera* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1854, 67 vr.); Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Nesayih'ul-Vüzera vel-Ümerâ*, çev. Hüseyin Ragıp Uğural (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969); Özcan, *Kâtip Çelebi'nin Düstûrî'l-Amel li-İslâhi'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzera ve'l-Ümerâ Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni*.

¹⁸³² Ergün, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış".

¹⁸³³ 1727'de açılan matbaada önceleri dinî eser basımı yasak olsa da 1803'ten itibaren dinî eserlerin basımı da yapılmaya başlanmış, 1874'te ise her türlü dinî eserin basımına izin verilmiştir. Bundan önce de Osmanlı topraklarında 1492'de Yahudiler, 1567'de Ermeniler ve 1627'de de Rumlar tarafından matbaa açmasına, burada basılan kitap-gazete yayınlarının alınıp satılmasına izin verilmiştir. Yani matbaa ilk defa Osmanlıya 1727'de gelmemiştir. Daha önemlisi: el yazma eserler üzerine yapılan araştırmalarda, elle yazılan eserlerin sayısının 17 ve 18. yüzyıllarda nüfusun iki katı kadar olduğu, edebiyat alanında bu dönemde gerilemenin tam aksine zirve yaşandığı son yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur; Dolayısıyla, Osmanlı'nın gerileme ve çökme nedenleri arasında sayılan, matbaanın 18. yy kadar gelmemesi, dinin devleti karanlık-yobazlık içinde geri bırakması iddialarının gerçeği yansıtmadığını söylemek doğru olsa gerektir, bkz. : Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/161; Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Ba'zı Mülâhazalar", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/221-229; Gülgün Üçel Aybet, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kültürel Hayata Şekil Veren Ba'zı Etkenler", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*, 2001, 660.

¹⁸³⁴ Türk asıllı Hanefî fakihî, tarihçi, hadis ve dil âlimi, bkz.; Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", IV/271-272.

¹⁸³⁵ Bedreddin el-Aynî'nin (v. 855/1451) 850 (M.1446) yılına kadar gelen, hacmi yirmi cildi bulan umumi tarihi kitabıdır, *Târihu'l-Bedrî* olarak da bilinen eserde siyer, tarih, coğrafya, ensâb, tabakat ve terâcim, tefsir ve hadis kitabı türünde 100'ü aşkın eser kaynak olarak kullanılmıştır, bkz. : Cengiz Tomar, "İkdü'l-Cümân", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/25-26.

¹⁸³⁶ İranlı tarihçi, bkz.; İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/550-552.

¹⁸³⁷ Hândmîr'in (v. 942/1535-36) Farsça kaleme aldığı umumi dünya tarih kitabıdır.

¹⁸³⁸ Divan şiirinde kendi adıyla anılan bir tarz ortaya koyan şair, bkz.: Muhsin Macit, "Nedîm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/510-513.

¹⁸³⁹ İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofu, bkz.: Mahmut Kaya, "Aristo", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), III/375-378.

sekiz fizik kitabından üçü ise, Yanyalı Esad Efendi (v. 1143/1731)¹⁸⁴⁰ tarafından Yunancadan Arapçaya çevrilmiştir.¹⁸⁴¹ ¹⁸⁴² Dışarıya el yazması kitap çıkarılması ise yasaklanmıştır. ¹⁸⁴³ Tersane mimarı İbrahim Efendi, “Tahtelbahır” denilen timsah şeklindeki ilk “denizaltı”yı icad ederek Sultan III. Ahmed’in çocukları için yapılan sünnet düğününde, Haliç’te padişah, vezirler ve şehzadeler huzurunda Aynalı Kavak’taki sahil sarayı önünde sunumunu yapmıştır.¹⁸⁴⁴ Bu dönemde sadece bahçelerin değil pencere pervazlarının da en gözde çiçeği olan lâlenin 839 türü yetiştirilmiş, yeni türlerin üretimi için yarışmalar düzenlenmiştir. Lâle soğanlarının fiyatlarının haddinden fazla artması üzerine devlet spekülasyonları önlemek amacıyla Ekim 1722’de bir ferman çıkarmak ve lâle fiyatlarına narh koymak zorunda kalmıştır. Çiçekçilik bu dönemde gelişmiş, bir meslek haline gelmiş ve bu alanda “şükûfenâme”¹⁸⁴⁵ adı altında kitaplar yazılmıştır.¹⁸⁴⁶ 1718 Pasarofça Antlaşması’ndan¹⁸⁴⁷ 1730 Patrona Halil İsyanı’na (1730)¹⁸⁴⁸ kadar geçen süre tarihçi Ahmed Refik (v. 1937)¹⁸⁴⁹ tarafından “Lale Devri”¹⁸⁵⁰ olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁵¹ Haliç ve Boğaziçi olmak üzere iptila derecesine varan bir yaygınlıkta lale yetiştirildiğinden Yahya Kemal Beyatlı (v.1958)¹⁸⁵² da bu devir için “Lale Devri” tabirini kullanmıştır. ¹⁸⁵³ Bu dönemde barış politikası takip edilmiştir. Avrupa’dan

¹⁸⁴⁰ Osmanlı bilgini ve düşünürü, bkz.: Kazım Sarıkavak, “Yanyalı Esad Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XXXXIII/322-323.

¹⁸⁴¹ Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/347.

¹⁸⁴² Çelebi, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, V/172.

¹⁸⁴³ Özcan - Pala, “Lâle Devri”, XXVII/82.

¹⁸⁴⁴ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/88; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/476, 477.

¹⁸⁴⁵ Osmanlı döneminde çiçekler ve çiçek yetiştiriciliği üzerine yazılan, çiçeklerin anlamı, yeri, her birinin resimde, mimaride, şiirde vs. kullanımında temsil ettikleri bilgileri barındıran, çiçek minyatürleri ile süslü bir risâle türü, bkz.: İnci Ayan Birol, “Şükûfe”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXIX/258-259.

¹⁸⁴⁶ Özcan - Pala, “Lâle Devri”, XXVII/83.

¹⁸⁴⁷ Osmanlı Devleti’nin Avusturya ve Venedik devletleriyle yaptığı barış antlaşması (21 Temmuz 1718), bkz.: Abdülkadir Özcan, “Pasarofça Antlaşması”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/177-181.

¹⁸⁴⁸ Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanı Üzerine Yeni Bir Eser: Vâkıa Takrîri Bin Yüz Kırk Üç’de Terkib Olunmuştur”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVIII/46 (2009), 179-187.

¹⁸⁴⁹ Son devir Türk tarihçisi, bkz.: Abdülkadir Özcan, “Ahmed Refik Altınay”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/120-121.

¹⁸⁵⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/IV/166.

¹⁸⁵¹ Eren, *Osmanlı*, XII/176-182.

¹⁸⁵² Türk şairi ve nesir yazarı, bkz.: Okay, “Beyatlı, Yahya Kemal”, VI/35-39.

¹⁸⁵³ Özcan - Pala, “Lâle Devri”, XXVII/81.

etkilenilerek mimaride¹⁸⁵⁴, orduda Avrupa tarzı yenilikler yapılmış¹⁸⁵⁵, Osmanlı dâhili sanâyiinin gelişmesi için de gayret gösterilerek çuha ve ipekli dokuma fabrikaları, büyük çini ve kâğıt imâlâthâneleri kurularak faaliyete geçirilmiştir. İlk itfaiyeci teşkilatı olan “Tulumbacı Teşkilatı” kurulmuştur.¹⁸⁵⁶ Köşkler, konaklar, camiler¹⁸⁵⁷, kütüphaneler, çeşmeler yaptırılarak imparatorluk imar edilmiştir.¹⁸⁵⁸

Yine bu dönemde ünlü mûsikî bestekârları, şairler yetişmiş, tüm sanatkârlar, ilim adamları himaye görmüşlerdir, edebiyat-kültür-sanat alanında çok sayıda eserler verilmiş ve bu alanda altın çağı yaşanmıştır.¹⁸⁵⁹

Erol Özvar, *Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği* isimli çalışmasında; Kültür Bakanlığına bağlı Yazma Eserler Kurumu katalogları ile IRCICA litaratür kataloglarından istifade ile telif edilen yazma eserleri; fıkıh, kelim-akaid, tasavvuf-tarikat, Kur'an-tefsir-tevil, mantık, hadis-siyer-İslâm tarihi veahlak-siyaset-içtimaiyyat olmak üzere 7 konu başlığı altında inceleyerek aşağıdaki verilere ulaşmıştır¹⁸⁶⁰:

Yüzyıl	Telif- Tercüme Sayısı	İstinsah Sayısı	Toplam Yazma Eser Sayısı	Toplam İçindeki Payı %
15.Yüzyıl	457	3619	4076	%8
16.Yüzyıl	767	7582	8349	%16,32
17.Yüzyıl	968	13281	14249	27,86

¹⁸⁵⁴ Eyice, “Osmanlı Devri Türk Mimarisi”, X/93; Bakır, “XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler”, X/269, 270.

¹⁸⁵⁵ Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 549-565.

¹⁸⁵⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/434; Baş, “III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi”.

¹⁸⁵⁷ Bakır, “XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler”, X/269, 270.

¹⁸⁵⁸ Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Ba’zı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul*, 3-5. Nisan 1987 (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1987), 33-42; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/302-344; Aydın, Salim, “Lale Devri’nde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* II/3 (Ocak 1997), 143-170; Baş, “III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi”; İlber Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 69-78; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/48-56.

¹⁸⁵⁹ Cinuçen Tanrıkorur, “Osmanlı Mûsikisinde Mevlevî Âyîni Besteciliği”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), X/730; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/349.

¹⁸⁶⁰ Özvar, “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”, 23,24.

18. Yüzyıl	1373	23096	24469	47,84

Nazım Yahya (ölümü 1726)¹⁸⁶¹, Hasan Ağa (v. 1136/1724)¹⁸⁶², Buhûrîzâde İtrî Efendi (v. 1123/1711)¹⁸⁶³, Nazîm (v. 1139/1727)¹⁸⁶⁴, Uşşâkizâde İbrahim Efendi (v. 1136/1724)¹⁸⁶⁵, Kâtibzâde Mehmed Refî (v. 1183/1769)¹⁸⁶⁶, Şeyhi mehmed efendi (v. 1144/1731), Nâbi (v. 1124/1712)¹⁸⁶⁷, Nedim (v. 1143/1730)¹⁸⁶⁸, Ebû Bekir Ağa (v. 1172/1759)¹⁸⁶⁹ ve Nâyî Osman (v. 1142/1729)¹⁸⁷⁰, Osmanzâde Ahmed Tâib (v. 1136/1724)¹⁸⁷¹ bu dönemin öne çıkan ilim ve sanat adamlarındandır.

Düzenlenen seferler, devlet harcamaları vb. sebeplerden hazinenin boşalması ile yeni vergilerin getirilmesi, rüşvet, yolsuzluk, adam kayırma, taşradaki eşkıyalık, talan, asayişsizlik, denizlerdeki eşkıyalık, doğudaki aşiretlerin soygunculuğu ile cal ve mal güvenliği kalmayan reâya iyiden iyiye bunalmıştır. Halk buhran içinde ekonomik sıkıntı ile uğraşırken, padişah ve devlet adamlarının geleneksel gazâ ve cihad anlayışının yerini, çırağan âlemleri, şair ve ediplerin de katıldığı lale eğlenceleri, helva sohbetleri, mesire vb. eğlenceleri ile avrupa tarzı yapılan yeni saraylar –köşkler içindeki israf derecesine varan lüks yaşantılar şeklinde ortaya çıkan dünya sevgisi ve zevklerinin alması, ibadet ayı olan ramazanda bile eğlencelerin devam etmesi tepkiyle

¹⁸⁶¹ Na‘tlarıyla tanınan divan şairi, musikişinas, bkz. : Mustafa İsmet Uzun - Nuri Özcan, “Nazîm”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 20006), XXXII/452-453.

¹⁸⁶² Lâle Devri’nin ünlü hânende ve bestekârı, bkz. : Nuri Özcan, “Hasan Ağa, Enfî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/285-286.

¹⁸⁶³ Türk mûsikisi bestekârıdır, bkz. : Özcan, “İtrî Efendi, Buhûrîzâde”, XIX/220-221.

¹⁸⁶⁴ Na‘tlarıyla tanınan divan şairi, musikişinas, bkz. : Uzun - Özcan, “Nazîm”, XXXII/452-453.

¹⁸⁶⁵ Osmanlı âlimi ve tarihçisidir, bkz. : Raşit Gündoğdu, “Uşşâkizâde İbrahim Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XLII/233-234.

¹⁸⁶⁶ Osmanlı hekimbaşısı, hattat ve şair, bkz.: Muhittin Serin, “Kâtibzâde Mehmed Refî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXV/42-44.

¹⁸⁶⁷ Hikemî şiirin divan edebiyatındaki en önemli temsilcisi, şair, bkz. : Abdülkadir Karahan, “Nâbî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXII/258-260.

¹⁸⁶⁸¹⁸⁶⁸ Divan şiirinde kendi adıyla anılan bir tarz ortaya koyan şair, bkz. : Macit, “Nedîm”, XXXII/510-513.

¹⁸⁶⁹ Lâle Devri’nin ünlü hânende ve bestekârı, bkz. : Nuri Özcan, “Ebûbekir Ağa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), X/275.

¹⁸⁷⁰ Kutbünnâyî diye tanınan neyzen, bestekâr ve şair, bkz. : Süleyman Erguner, “Osman Dede, Nâyî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/461-462.

¹⁸⁷¹ Osmanlı şairi, biyografi yazarı, bkz. : Abdülkadir Özcan, “Osmanzâde Ahmed Tâib”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/2-4.

karşılanmış, nihayetinde çıkan Patrona Halil İsyanı¹⁸⁷² neticesinde Lale devri, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (v. 1143/1730)¹⁸⁷³ katli ve Sultan III. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ile sona ermiştir.¹⁸⁷⁴

Bu dönemin toplumsal sıkıntılara yol açan afetlerinden olan 1718 tarihinde İstanbul/Cibali'de çıkan büyük yangında, 51 bin ev, 2283 dükkân, 171 cami ve mescit, 182 saray ve yalı, 80 değirmen, 228 fırın, 1601 medrese kül olurken çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. 1719 tarihinde İstanbul merkez üssü olan ve yaklaşık 3 dakika süren büyük bir deprem meydana gelmiş, çok sayıda bina yıkılmış ve can kaybı olmuştur. 1729 tarihinde Balat'ta çıkıp bir gün süren ve şehrin sekizde birini küle çevirerek çok sayıda can kaybına neden olan yangın sonucunda inşaat malzemesi fiyatlarının yükselmemesi için çeşitli tedbirler alınmış, Damat İbrahim Paşa'nın gayretleriyle malzeme fiyatları, yangın öncesindeki fiyatlarına sabitlenerek bundan daha fazla ücret isteyenlere cezai yaptırım uygulanmıştır.¹⁸⁷⁵

EK-1.17. I. Mahmud (salt. 1730-1754)

1730-1754 tarihleri arasında 24 yıl saltanat süren Sultan I. Mahmud (d.1696 – v.1754), 58 yaşında vefatetmiştir.¹⁸⁷⁶ I. Mahmut kaynaklara, yüksek devlet adamlığına haiz, devlet işlerinde son derece titiz olup hatayı affetmeyen, meşvereti seven, halka karşı gayet müşfik ve adil bir hükümdar olarak geçmiştir. “Sebkâtî” mahlasıyla şiirler yazan, musiki alanında kıymetli eserler veren hünkar, el sanatlarında da mahir olup

¹⁸⁷² 1730 yılında İstanbul'da meydana gelen ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan ayaklanma, bkz. Abdülkadir Özcan, “Patrona İsyanı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/189.

¹⁸⁷³ M. Münir Aktepe, “Damat İbrâhim Paşa, Nevşehirli”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), VIII/441-443.

¹⁸⁷⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/IV/203-211; Aktepe, “Ahmed III”, II/34-38; Eren, *Osmanlı*, XII/181; Kazım Sarıkavak, “Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/190-192; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/52-96; Özcan - Pala, “Lâle Devri”, XXVII/84, 85; Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanı Üzerine Yeni Bir Eser: Vâkıa Takriri Bin Yüz Kırk Üç'de Terkib Olunmuştur”, 179-187; Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XII/83; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 181.

¹⁸⁷⁵ Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, V/691, 692; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/333.

¹⁸⁷⁶ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/97; Eren, *Osmanlı*, XII/183; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 397, 535, 536; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fî Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 99.

kan taşı ve akik üzerine çok kıymetli mühürler kazımıştır, kaynaklarda bunları el altından satarak, kazandığı parayı fukaraya sadaka olarak dağıttığı bildirilmiştir.¹⁸⁷⁷

Patrona Halil İsyanı ile tahta çıkan I. Mahmud başlangıçta asilerin isteğini yerine getirmiş, daha sonra asi grupları ortadan kaldırıp devlet idaresine tam anlamıyla hâkim olmuştur, İstanbul’da sıkı bir disiplin uygulayan padişah asayişe yönelik tedbirler almış; kadınların kıyafeti, fuhuş, esnafın denetlenmesi, narh meseleleri gibi toplumsal olaylarla yakından ilgilenmiştir. Dış politikaya önem vermiştir, Avusturya, İran ve Rusya’nın Osmanlı topraklarına saldırması ile ilan edilen savaşlarda başarılı- başarısız sonuçlar alınmış, nihayetinde imzalanan antlaşmalar ile Avrupa devletleri 1740-1768 yılına kadar sürecek olan bir barış dönemi yaşanırken doğuda mücadeleler sürmüştür.¹⁸⁷⁸

Padişah I.Mahmud, İbrâhim Müteferrika’yı (v. 1160/1747) ¹⁸⁷⁹ huzuruna çağırarak ondan savaşlarda mağlûbiyetin sebeplerini sormuş, İbrahim Müteferrika yeniçerilerden çekinmesine rağmen; “askerlerin kişisel çıkarlarına düşkün olduğunu, ordu mensuplarında coğrafya bilgisi bulunmadığını, Avrupa’daki askeri düzenden ve eğitimden habersiz olduklarını, eğer savaş tekniğine önem verilirse az zamanda düşmanın düzeyine çıkılabileceğini” ifade etmiştir. Bu vesile ile ıslahatnâme türünün en gelişmiş örneği olarak kabul edilen, *Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem*¹⁸⁸⁰ isimli eserini kaleme alarak 1731’de sultana sunmuştur. Eser, 1732’de matbaanın dokuzuncu kitabı olarak ve bazı imla yanlışları bulunduğu halde 500 adet basılmıştır.¹⁸⁸¹ Osmanlı

¹⁸⁷⁷ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/345,3 74,3 75; Eren, *Osmanlı*, XII/183; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/421; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 314, 415.

¹⁸⁷⁸ Özcan, “Mahmud I”, XXVII/348-352.

¹⁸⁷⁹ İlk Türk matbaasının kurucusu, yayımcı, Osmanlı devlet adamı ve aydını, bkz. : Erhan Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/324-327; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III/73-76.

¹⁸⁸⁰ İbn Abdullah el-Mühtedî İbrahim Müteferrika, *Usûlü’l - Hikem fî Nizâmi’l - Ümem* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hüsrev Paşa, 0292, 48 vr.); İbrahim Müteferrika, *Usûlü’l - Hikem fî Nizâmi’l - Ümem* (İstanbul: İbrahim Müteferrika Matbaası, t.y.).

¹⁸⁸¹ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem (Değerlendirme ve Transkripsiyonu)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”; Necati Çavdar - Ünal Çelik, “İbrahim Müteferrika’nın “Usûlü’l - Hikem fî Nizâmi’l - Ümem” Adlı Eserine Göre Osmanlı Askerî Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan vd. (Konya: Kömen Yayınları: 198, 2018), 581-600; Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem (İnceleme-Metin)* (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

ordusunu modernleştirme düşüncesinde sahip olan Sultan I. Mahmud, Müteferrika'nın kendisine sunduğu “Usûlü'l-Hikem fi-Nizami'l-Ümem” adlı eserinden etkilenmiştir. Sultan, Avrupa askerî usullerini yakından tanıyan bir Avrupalı uzman getirmeye karar vermiş, bu sayede Türkiye'ye iltica edip ihtida etmiş olan Ahmed Paşa'yı (v. 1160/1747)¹⁸⁸² Humbaracı Ocağı'nı¹⁸⁸³ ıslah etmekle görevlendirmiştir. M.1734'de İstanbul'da ilk hendesehâne (matematik okulu) açılmıştır. Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'nın Üsküdar'da açtığı humbaracı ocağı ile beraber açılan bu hendesehâne bir süre sonra isyan korkusuyla humbaracı ocağı ile beraber kapatılmıştır. Bu okulun hocası Mehmed Said Efendi (v.1175/1761)¹⁸⁸⁴, iki şey arasındaki uzaklığın, yanına gidilmeden ölçülmesini sağlayan “Rub-i Müceyyib-i Zülkavseyn” adlı bir alet bulmuş ve bunu açıklayan bir risâle yazarak, Rumeli kazaskeri Pirîzâde Mehmed Efendi vasıtasıyla Birinci Mahmud'a takdim etmiştir. Padişahın teşvikiyle bu alet, bir üçgenin iki kenarıyla aralarındaki açı bilindiğinde, öteki kenarı ve diğer iki açıyı bulacak şekilde düzeltilmiştir. Yine Birinci Mahmud zamanında ikinci müneccim olan Müminzâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Lalande Zîc'ini altı bölüm olarak çevirmiştir.¹⁸⁸⁵ Seyyid Yahya Vâkıf Efendi (v.1150/1737)¹⁸⁸⁶, Seyyid Abdülbâki Efendi (v.1150/1737)¹⁸⁸⁷, İzzî Süleyman Efendi (v. 1168/1755)¹⁸⁸⁸, Üsküdârî, Mehmed Emin (v. 1149/1736)¹⁸⁸⁹, Yûsufefendizâde (v. 1167/1754)¹⁸⁹⁰, Ömer Şifâî Efendi (v.

¹⁸⁸² Humbaracı Ocağı'nı ıslah etmekle görevlendirilen Fransız asıllı Osmanlı zâbiti, bkz. : Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/351-353.

¹⁸⁸³ Osmanlı Devleti'nde topçu birliği, bkz.; Ahmet Halaçoğlu - Süleyman Faruk Göncüoğlu, “Humbaracı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/349-351.

¹⁸⁸⁴ Erhan Afyoncu, “Mehmed Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/524-526.

¹⁸⁸⁵ Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/350; Afyoncu, “İbrâhim Müteferrika”, XXI/324-327; Çavdar - Çelik, “İbrahim Müteferrika'nın “Usûlü'l - Hikem fi Nizâmi'l - Ümem” Adlı Eserine Göre Osmanlı Askerî Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, 597, 598.

¹⁸⁸⁶ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fi Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 155,156.

¹⁸⁸⁷ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şakâ'ik fi Hakki Ehli'l-Hakâ'ik*, 158.

¹⁸⁸⁸ Osmanlı vak'anüvisi, bkz.; Feridun Emecen, “İzzî Süleyman Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIII/565-566.

¹⁸⁸⁹ Osmanlı âlimidir, bkz.: Kamuran Gökdağ - Mehmet Zahit Tiryaki, “Üsküdârî, Mehmed Emin”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-II/633-634.

¹⁸⁹⁰ Osmanlı âlimi, bkz. : Halit Özkan, “Yûsufefendizâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XLIV/41-42.

1155/1742)¹⁸⁹¹, Ali Münşî (v. 1146/1733)¹⁸⁹², Osman b. Abdülmennan (v. 18.yy)¹⁸⁹³ dönemin öne çıkan şahsiyetlerindendir.

Bu dönemde toplumu etkileyen afetler bağlamında: Trakya’da ve İstanbul’da büyük depremler olmuş, İstanbul depremi 2 dakika sürmüştür. 1752 yılında çıkan yangında can kaybının yanında, bin beş yüze yakın ev olmak üzere çok sayıda iş yeri, cami vb. küle dönmüştür. Yine İstanbul’da büyüklü küçüklü çok sayıda yangın çıkmış, büyük yangınlarda yanan çarşıları padişah kendi parası ile yenilemiştir. Yangınlardan sonra İstanbul’da çıkan bir vebâ çok sayıda can kaybına sebep olmuştur. Rivâyete göre Sultan III. Ahmed’in büyük oğlu olan Mehmed Sultan ve Vâlîde Sultan da vefat etmiştir.¹⁸⁹⁴

EK-1.18. III. Osman (salt. 1754 1757)

1754-1757 tarihleri arasında tahta çıkan Sultan III. Osman’ın (d.1699 - v.1757) saltanatı üç yıl on iki gün sürmüştür, 58 yaşında vefat etmiştir. Asabî, acelecî bir mizacı olup, kimseye itimâd etmeyen Sultan’ın şüphenin devlet riyâsetinde esas olduğuna kanaatinde olduğu kaynaklarda zikredilmiştir. Sık sık tebdil gezerek halkla konuşan, sokak satıcılarından alış- veriş ederek ahalinin durumunu-düşüncelerini yoklayan III. Osman, milletin telâkkisine önem vermiştir. Tahta geçtiği zaman saraydaki mûsikîşinasları çıkarmış, İstanbul’da meyhâneleri kapattırıp, hilâf-ı şerîat olan şeyleri yasaklamış ve kadınların tesettüre uygun giyinmelerini emir buyurmuştur. Anadolu, Rumeli, Mekke- Medine’deki karışıklıklar, eşkıyalık ve yolsuzlukla

¹⁸⁹¹ Osmanlı hekimi, bkz.: Necdet Okumuş, “Ömer Şifâî Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIV/82-83; Doğan İlkey Akpınar, *Osmanlı Tıbbının Seyri ve Osmanlı Toplumunun Tıbbî Bakışı* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, 2021), 6.

¹⁸⁹² XVIII. yüzyılın tanınmış Osmanlı saray hekimlerindendir, bkz.: Arslan Terzioğlu, “Ali Münşî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II/421-422.

¹⁸⁹³ Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya isimli kapsayıcı bir dünya atlası telifi bulunan Osmanlı coğrafyacısı, bkz. : Konstantinos Thanasakis, *Osmanlı Coğrafyacısı Osman b. Abdülmennan ve Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya’da (M. 1749-1750) Dünya Görüşü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹⁸⁹⁴ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/373, 374; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/422; Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, V/692; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 378; İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, 245.

mücadele edilmiştir. Avrupa devletleriyle dış siyasette sakin bir dönem yaşanmıştır.¹⁸⁹⁵

Bu dönemde, 1755 tarihinde İstanbul/Hocapaşa’da çıkan ve 36 saat süren yangında binlerce bina küle dönmüş, Ayasofya Camii’nin kubbe kurşunlarını eriten afette çok sayıda can kaybı yaşanmıştır. 1756’da Cibâli’de çıkan ve 48 saat süren yangın ise, tarihe fetihten bu yana İstanbul’da çıkan en büyük yangın olarak geçmiştir; 77.400 ev, 34.200 dükkân, 150 cami ve mescit, 130 medrese, 325 değirmen ve 36 hamam küle dönerken yine çok sayıda can kaybı yaşanmıştır.¹⁸⁹⁶

Şehrîzâde Mehmed Said (v. 1178/1764)¹⁸⁹⁷ dönemin öne çıkan isimlerindendir.

EK-1.19. III. Mustafa (salt. 1757 1774)

1757-1774 tarihleri arasında 17 yıl saltanat süren Sultan III. Mustafa (d.1717 – v.1774) 57 yaşında vefat etmiştir. İlme önem veren âlimleri himaye eden Hünkar , ulemâ ile sık sık ilmi toplantılar düzenlemiştir. “Cihangir” mahlasıyla şiirler yazan padişah, tebdil-i kıyafet dolaşarak halkın nabzını tutan, merhametli, hayırsever bir sultan olarak tarihe geçmiştir. Tebdil dolaşmayı hükümdarlığın görevlerinden sayan Sultan, muntazaman sabah namazlarını tebdilî olarak Ayasofya’da kılmıştır. Huzur derslerine¹⁸⁹⁸ büyük önem vermiş ve bu dersleri âdet haline getirterek devletin sonuna kadar yaşamasına vesile olmuştur. Hac yolunun güvenliğini tehdit eden gelişmelere son vermek üzere sert önlemler almış, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele etmiş, bu minvalde yolsuzluklara karışan Eski Saray Baltacı Ocağı’nı¹⁸⁹⁹ kaldırmıştır. 1739

¹⁸⁹⁵ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/377, 382; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/119; Eren, *Osmanlı*, XII/187; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/351; Sarıcaoğlu, “Osman III”, XXXIII/456-459; Göynüklü Ahmed Efendi, *Tarih-i Göynüklü*, 536, 537, 552; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/472-475.

¹⁸⁹⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/381; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/422; Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, V/692, 693.

¹⁸⁹⁷ Osmanlı biyografi yazarı ve tarihçi, bkz.: Faruk Bilici, “Şehrîzâde Mehmed Said”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/472-473.

¹⁸⁹⁸ Osmanlılar’da 1759’dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleridir, bkz.: Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 215-222; Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), XVIII/441-444.

¹⁸⁹⁹ Osmanlılar’da sarayın birün görevlilerinden bir zümrenin adıdır, sefere giderken yol açmak, bataklıkları kurutmak, çadır kurmak, yük kaldırıp indirmek gibi işler ve ayrıca Ba’zı saray hizmetleri için kullanılmışlardır, bkz.: Abdülkadir Özcan, “Baltacı”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/34-35.

Belgrad Antlaşması'ndan itibaren Avrupa yakasında barış dönemine girilmiş, yaşanan uzun barış ve istikrar belirli bir iktisadî genişlemeye, özellikle Akdeniz üzerinden yapılan ticarete önemli artışlara ve malî şartlarda iyileşmelere yol açmakla beraber, devlet için bu dönem tarihe gerekli yenilenmelerin yapılamadığı kayıp yıllar olarak geçmiştir. Askerî sahada yeniçeri ocağının ıslahı padişah tarafından titizlikle gündeme getirilmemiş, Boğaz kalelerinin tahkimi, bazı yeni gemilerin yapımı, Tophane ve Topçu Ocağı'nın ıslahı ve yeni topların dökümü ve getirilen Fransız Baron de Tott'un (v.1793)¹⁹⁰⁰, topçuluk ve istihkamlık alanında yaptığı yeniliklerle yetinilmiştir. 1768-1774 tarihleri arasında yaşanan Osmanlı- Rus Savaşı'nda III. Mustafa'nın büyük bir sorumluluk taşıdığı, devlet ricâlinin uyarılarını dikkate almayan padişahı altı ay öncesinden ilân edilen savaş için ciddi hiçbir askerî hazırlık yapılmadan, sınır kaleleri takviye edilmeden ordu ehil olmayan ellere teslim edilerek savaşa girilmesine sebep olduğu, savaşın henüz ilk yıllarında iç ve dış hazinenin tükendiği, Osmanlı Sultanı'nın savaş masraflarını karşılamak için oğlu Selim ile kızı Şah Sultan'dan borç almak zorunda kaldığı kaynaklarda zikredilmiştir. 6 yıl süren savaşın sonunda I. Abdülhamid döneminde (salt. 1774-1789) Kaynarca Antlaşması (1774) imzalanmak zorunda kalınmıştır. Bu antlaşma neticesinde Kırım Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, ilerleyen zamanda ise Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Bunun yanında Karadeniz'de Osmanlı hakimiyeti sona ermiş, Rusya Karadeniz'e inmiş, Osmanlılar tarihte ilk defa harp tazminatı ödemişlerdir. III. Murad (salt. 1574-1595) döneminde 40 eyalet olan Devlet-i Aliyye, sadece 179 yıl sonra III. Mustafa (salt. 1757-1774) döneminde otuz bir eyalete düşmüştür; doğuda İran, Batıda tüm Avrupa, Kuzeyde Rusya ile mücadele, içerde yolsuzluk, rüşvet, liyakatsizlik sebebiyle tüm teşkilatlarda bozulma, Anadolu, Rumeli, Hicaz başta olmak üzere tüm eyaletlerde âyanların, ehli örfün, suhtelerin ve reâyanın muhtelif isyanları, eşkıyalık faaliyetleri, ekonomik buhranlar ile ilerleyen zamanlarda toprak kaybı artarak devam etmiştir.¹⁹⁰¹

¹⁹⁰⁰ XVIII. yüzyılda Osmanlı ordusunda uzman olarak çalışan ve Türkiye hakkında bilgiler veren bir hâtırât yazarı Macar asıllı Fransız subay ve diplomati, bkz. ; David Geza, "Baron De Tott, François" (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/83-84.

¹⁹⁰¹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/384; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/123; Eren, *Osmanlı*, XII/188; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/351; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, I/476-477; Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/280-283.

Bu dönemde, 1766 yılında merkez üssü Marmara Denizi, etki alanı İzmit'en Tekirdağ'a kadar olan, İstanbul başta olmak üzere, Edirne, Bursa, Gelibolu'da yıkıma ve Boğaziçi ile Mudanya Körfezi'nde sismik deniz dalgalanmalarına sebebiyet veren büyük bir deprem meydana gelmiştir. Sarsıntı en az iki dakika sürmüş olup artçı sarsıntılarla şehirlerdeki yıkım artmıştır. Çok sayıda can kaybına sebep olan, İstanbul'da pek çok yapı ile birlikte surları yıkan, su şebekeleri tarumar ederek şehri harabeye çeviren deprem, batıda Viyana'da doğuda ise Erzurum'da dahi hissedilmiştir. Depremin sebep olduğu yıkımı düzeltmek için 11 milyon akçe harcanmıştır.¹⁹⁰²

Hâkim Mehmed Efendi (v. 1184/1770)¹⁹⁰³, Abbas Vesim Efendi (v. 1175/1761-62)¹⁹⁰⁴, Subhizâde Abdülaziz Efendi (v. 1197/1783)¹⁹⁰⁵ Kâtibzâde Mehmed Refî (v. 1183/1769)¹⁹⁰⁶, Abdülaziz Efendi (v. 1197/1783)¹⁹⁰⁷ bili ve sanat alanında devrin öne çıkan isimleridir.

EK-1.20. I. Abdülhamid (salt. 1774-1789)

1774-1789 tarihleri arasında 15 yıl saltanat süren Sultan I. Abdülhamid (d.1725 –v.1789), 64 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklarda şefkatli, merhametli, ihlaslı, devlet işlerinde son derece titiz bir padişah olarak zikredilen Sutan Abdülhamid Han, tebdil-i kıyafetle halkın arasına karışır ve asayiş yerinde kontrol ettiği kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁹⁰⁸ III. Mustafa devrinde başlamış olan ve beş yıldır devam eden Osmanlı-Rus savaşının sonunda 774'te Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, başta Kırım ve Azak olmak üzere, kuzey sınırlarında

¹⁹⁰² Kuzucu, "Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri", V/681,682; Eren, *Osmanlı*, XII/190.

¹⁹⁰³ Vak'anüvis, şair ve edip, bkz.; Mücteba İlgürel, "Hâkim Mehmed Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XV/189-190.

¹⁹⁰⁴ Osmanlı tabibi ve astronomi bilgini, bkz. : Cahit Baltacı, "Abbas Vesim Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/29-30; Akpınar, *Osmanlı Tıbbının Seyri ve Osmanlı Toplumunun Tıbbı Bakışı*, 6.

¹⁹⁰⁵ Türk tıp bilgini, şair ve bestekâr, bkz. : Ayşegül Demirhan Aydemir - Nuri Özcan, "Abdülaziz Efendi, Hekimbaşı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/190-191; İhsanoğlu - Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", XI/296.

¹⁹⁰⁶ Osmanlı hekimbaşısı, hattat ve şair, bkz. : Serin, "Kâtibzâde Mehmed Refî", XXV/42-44.

¹⁹⁰⁷ Türk tıp bilgini, şair ve bestekâr, bkz. : Demirhan Aydemir - Özcan, "Abdülaziz Efendi, Hekimbaşı", I/190-191.

¹⁹⁰⁸ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/460, 461; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/155.

önemli ölçüde toprak kaybına uğramış, Karadeniz üzerindeki Osmanlı hakimiyeti sona ermiş, ayrıca Ruslar, Osmanlı tebaası olan Ortodoks hristiyanların hâmisî sıfatını kazanmışlardır. Daha önce Fransa ve İngiltere'ye tanınan ticarî imtiyazlar Rusya'ya da tanınmıştır. Bu dönemde yapılan seferler Osmanlı maliyesini iflasa sürüklemiş, harp masraflarının ve Küçük Kaynarca Antlaşmasının yüklediği tazminatın ödenmesi için ileriki yılların vergilerine başvurulmuş, ilk defa dışarıdan borç para alınması düşünülmüştür. Bunun yanında, Anadolu'da senelerdir ortalığı karıştıran leventler üzerinde ciddi bir şekilde durularak 1775-1776 yıllarından itibaren bunların büyük bir kısmının imha edilmesi sağlanmış, fakat Anadolu'da sulh ve sükûn temin edilmeye çalışılırken Arap yarımadasında Vehhâbîlik hareketinin yayılması önlenememiş ve sonunda Necid Emîri Abdülazîz b. Suûd (v. 1218/1803)¹⁹⁰⁹ Orta Arabistan'a hâkim olmuştur. Osmanlılar'la İranlılar arasında sınır meselelerinden doğan mücadeleler tekrar ortaya çıkarak bu mücadeleler Abdülhamid'in saltanatı süresince bazan düşmanca, bazan da dostça devam etmiştir. Elde ettikleriyle yetinmeyen Ruslar Osmanlı Devleti aleyhine Avusturya ile birleşince, I. Abdülhamid bu devletlere karşı savaş açmaya mecbur kalmış, Osmanlı'nın aleyhine gelişen savaş henüz neticelenmeden, kaybedilen kalelerin üzüntüsüyle felç geçiren Sultan I. Abdülhamid M.1789'da vefat etmiştir.¹⁹¹⁰

Bu dönemde, 1782 yılında bir ramazan gecesi İstanbul/Cibâli'de çıkan ve altmış beş saat süren yangında şehrin üçte ikisi küle dönmüş, binlerce kişi vefat etmiştir. Sadece Şehzade Camii'nden yangından kurtulmak için camiye sığınmış olan 600 kişinin cenazesi çıkarılmıştır. Aylardır yağmur yağmaması sebebiyle yangından sonra müthiş bir susuzluk baş göstermiştir. Yangınzedelerin oruç tutmaması ve Cuma namazı kılmması yönünde fetvalar verilmiş, evsiz kalan yangınzedeler civar beldelere yerleştirilmiştir.¹⁹¹¹ Şem'dânîzâde Süleyman Efendi (v. 1193/1779)¹⁹¹²,

¹⁹⁰⁹ Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb (v. 1206/1792)'ın oğludur, babasının siyasetini takip ederek Vehhâbîliği yaymak için otuz yıl Orta Arabistan'daki muhtelif kabilelerle mücadele etmiştir, bkz. : Emecen, "Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd", I/193-194.

¹⁹¹⁰ Aktepe, "Abdülhamid I", I/213-216; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/ 460, 461; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/353.

¹⁹¹¹ Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", V/693-694.

¹⁹¹² *Mür'i't-tevârih* adlı eseriyle meşhur olan Osmanlı tarihçisidir, eserini Sultan I. Abdülhamid'e sunmuştur, bkz. : DİA, "Şem'dânîzâde Süleyman Efendi" (İ: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/501-503.

Gelenbevî İsmail Efendi (v. 1205/1791)¹⁹¹³, Erzurumlu İsmail Hakkı (v. 1194/1780)¹⁹¹⁴ bilim ve sanat alanında dönemin öne çıkan isimleridir.

EK-1.21. III. Selim (salt. 1789-1807)

1789-1807 tarihleri arasında 18 yıl saltanat süren Sultan III. Selim (d.1761 – v.1808), 47 yaşında şehid edilmiştir. Kaynaklara zeki, faziletli, halim, selim, merhametli, adil bir hükümdar olarak geçen, Arapça ve Farsça dillerini çok iyi konuşan III. Selim, musiki ile de ilgilenmiş, “Suz-Dilâra” makamını geliştirmiştir, bestelerinden bazıları günümüze ulaşmıştır. Hatt konusunda maharetli olan padişahın özellikle ta’lik hattı ile yazdıkları meşhur olmuştur. “İlhamî” mahlasıyla yazdığı şiirler günümüzde hâlâ hayranlık uyandırmaktadır.¹⁹¹⁵

Şu satırlar Sultan III. Selim’e aittir;

Kimdir ol kim ki mey-i şâdiyle olup şiringâm

Ona hambâze-i gam olmaya âriz encam

Mesti-i sahba-yı meserret olanın hâli budur

*Gâh peymane çeker gâh humar-ı âlâm*¹⁹¹⁶

Bu dönemde mali sıkıntı hat safhaya ulaşmış, III. Selim’im emriyle sarayda mevcut altın ve gümüş eşyaların önemli bir kısmı darphaneye sevk edilerek para basılmıştır; yine aynı şekilde saray halkı ve eyaletlerden de sayıları binleri bulan kıymetli eşyalar hazineye hibe edilmiştir.¹⁹¹⁷

¹⁹¹³ Daha çok matematik ve mantık alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Osmanlı âlimi, bkz. : Gölcük - Yurdağür, “Gelenbevî”, XIII/552-555; İhsanoğlu - Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi”, XI/301.

¹⁹¹⁴ *Mârifetnâme* adlı eseriyle tanınan âlim, sûfi ve şair, bkz. : Mustafa Çağrı, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/305-311.

¹⁹¹⁵ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/5, 6, 94, 95; Eren, *Osmanlı*, XII/197; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, 188; Kemal Beydilli - Nuri Özcan, “Selim III”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), XXXVI/420-426; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:58, 2015), I/624, 625.

¹⁹¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, I/544.

¹⁹¹⁷ Eren, *Osmanlı*, XII/199.

1791-1792 yıllarında Osmanlı tarihinde emsali görülmemiş bir boykot hadisesi vuk'u bulmuştur. Osmanlı Rus savaşında bozuk düzen içindeki eğitimsiz Osmanlı ordusu zaferden tamamen ümidini kesmiş, düşmanla mücadeleyi sürdürecektir durumda olunmadığına kani olmuş ve bir an önce barış yapılmasını talep etmiştir. Bu karar bütün ordu ve devlet ricâlinin imzaladığı ortak bir dilekçe ile resmen padişaha sunulmuştur. Bu gelişme karşısında III. Selim'in antlaşma yapmaktan başka bir çaresi olamamıştır. III. Selim'e yeniden yapılanmaya gidilmesi zarureti çok net bir şekilde gösteren, bu konudaki fikir ve kanaatlerine kesinlik kazandıran bu gelişme aynı zamanda Selim dönemini simgeleyen Nizâm-ı Cedîd¹⁹¹⁸ yenilenmesinin de başlangıcı olmuştur. Diğer yandan yine bu dönemde, çoğunlukla başarısız devam eden seferler sonucunda Belgrad ve Maçin elden çıkmıştır, Napolyon (v.1821), 1798-1801 tarihleri arasında Mısır'ı işgal etmiş, Osmanlı Devleti, ancak İngilizlerle ittifak yaparak Mısır'ı kurtarabilmiştir. Devlet, sınırlarını tek başına koruyamaz hale gelmiştir.¹⁹¹⁹ Napolyon İskenderiye ve Kahire'yi işgal etmiş¹⁹²⁰, İngiliz- Fransız çatışması sonucunda İskenderiye'ye İngilizlerin eline geçmiştir. 1807'de İngiliz donanması İstanbul önlerine kadar gelmiştir.¹⁹²¹ M.1806/1807'de Hicaz'da Muhammed b. Abdülvehhâb (v. 1206/1792)¹⁹²² ve oğlu Abdülazîz b. Suûd (v. 1218/1803)¹⁹²³ önderliğindeki Suûdî-Vehhâbî ittifakının Hicaz yarımadasını istila ederek Mekke ve Medine gibi kutsal şehirleri ele geçirmeleri, katliam ve talanları, hac ziyaretine engel olmaları Osmanlı saltanatını sarsacak ve meşruiyetini zedeleyecek boyutlara ulaşmış, yaklaşık on yıl süren mücadele sonunda bu topraklar ancak geri alınabilmiştir.¹⁹²⁴ Sırbistan'ın

¹⁹¹⁸ III. Selim zamanındaki yenilenme ve yeniden yapılanma dönemidir (1792-1807), Bu dönemde bir yandan yapılması düşünülen yenilikler için alınan vergilerin yerinde harcanıp-harcanmadığının kontrol edilmemiş olması, cedit ricâlinin bu bütçeyi israfa varan şahsi harcamaları ve halka tepeden bakan tavırlarının tepkilere yol açması, diğer yandan da her türlü meslekten, sınıftan ve tabakadan İstanbul halkının neredeyse yarısının yeniçeri defterlerinde kayıtlı olması ve askerî bir hizmet görmeden maaş alması Nizam-ı Cedid karşıtı isyancıların geniş kitlelerce sessizce desteklenmesine sebep olmuş, bu hareket III.Selim'le birlikte Cedid erkanının ölümleriyle sonuçlanmıştır, bkz. : Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/175-178.

¹⁹¹⁹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/52-55, 63-67.

¹⁹²⁰ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I/249, 250; Eren, *Osmanlı*, XII/201-204.

¹⁹²¹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, I/260, 261; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/80-83.

¹⁹²² Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXII/611-615.

¹⁹²³ Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb (v. 1206/1792)'ın oğludur, babasının siyasetini takip ederek Vehhâbîliği yaymak için otuz yıl Orta Arabistan'daki muhtelif kabilelerle mücadele etmiştir, bkz. : Emecen, "Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd", I/193-194.

¹⁹²⁴ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/426, 427; Büyükkara, "Vehhâbîlik", XXXXII/611.

1804'teki isyanı ile Balkanlardaki ilk milliyetçi ayaklanma zuhur etmiştir.¹⁹²⁵ Yine, Anadolu ve özellikle Rumeli eyaletlerinde devlet içinde devlet olma yönünde gelişen âyanlıklar, eşkiyalık ve ihtilaller zuhur etmiştir.¹⁹²⁶ Diğer yandan 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Balkanlardaki 200 bin Türk güneye inmiş Rumeli köy ve kasabalarına, İstanbul'a ve Anadolu'ya geçmiştir.¹⁹²⁷

III.Selim, 1791 yılında on dokuzu Türk ve ikisi yabancı olmak üzere yirmi bir kişiden, devletin eski gücünü niçin kaybettiği ve tekrar güçlü hale gelmek için ne gibi reformlar yapılması gerektiği hakkında rapor istemiştir. Bu kişilerden gelen raporların ortak kanaati, devletin eski gücünü kaybetmesinde en büyük rolü bozulmuş kurumların oynadığı ve mutlaka reform yapılması gerektiği olmuştur. III. Selim kendisine sunulan reform tekliflerinden radikal reform planlarını beğenmiş ve netice olarak orduyu çağın gerektirdiği donanım ve disiplinle ıslah etmek isteyen Sultan, projesini hayata geçirmek için ordudaki yenilik karşıtlarını farklı görevlerle sürerek etrafından uzaklaştırmış, güvendiği devlet ricâl ile “Nizam-ı Cedid”¹⁹²⁸ adını verdiği ıslahata başlamıştır. 1793'te Nizâm-ı Cedîd, bir hatt-ı hümayûn ile resmen ilân edilmiştir. Bu bağlamda Nizâm-ı Cedîd Hazinesi ve Defterdarlığı kurulmuştur. Nizam-ı Cedid'in masrafları için “İrad-ı Cedid” adıyla yeni vergiler konulmuş, fakat bu vergiler ahaliye bir hayli ağır gelmiştir. 1789-1799 yılları arasında Fransız ihtilali ile dağılan kraliyet, piyasaya çok sayıda işsiz subay ve teknik becerisi olan eğitilmiş insan sunmuş, III. Selim de bu insanları ülkeye davet edip ordu, donanma ve mühendishânelerde istihdam ederek Nizam-ı Cedid projesini hayata geçirmek için kullanmıştır. Bu bağlamda modern topçu, humbaracı lâğımcı (istihkâm) ve arabacı askeri yetiştirilmeye başlanmış ve Avrupa'dan subaylar, mühendisler getirtilmiştir. Batı tekniklerine göre yetişmiş bir yaya ordusu kurmak hedeflenmiş, Yeniçerileri ürkütmemek için, Karadeniz'e açılan Rusların İstanbul'a saldırabilecekleri ve bu tehlikeye karşı daima seferberlik halinde bulunacak olan nizâm-ı cedîd askerlerinin gerekli olduğu açıklaması yapılmıştır. Nizâm-ı Cedîd programında, yeni savaş tekniklerini öğretecek

¹⁹²⁵ İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/83.

¹⁹²⁶ Eren, *Osmanlı*, XII/207; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/36, 37.

¹⁹²⁷ İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/507.

¹⁹²⁸ III. Selim zamanında yenilenme ve yeniden yapılanma dönemi (1792-1807), bkz. : Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, XXXIII/175-178.

okulların kurulması da yer almıştır, bu program dahilinde kurulan eğitim kurumlarının en önemlisi; Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'dur (Kara Mühendishânesi). 1800 yılında kurulan bu okul, her sınıfta iki yıllık eğitim verilmek üzere 4 sınıf olarak planlanmış, ders programında askeri eğitimin yanında Arapça, Fransızca coğrafya, trigonometri, cebir, arazi bilgisi, harp tarihi yüksek matematik ve astronomi dersleri de okutulmuştur. Bir yandan bu çalışmalar sürerken diğer yanda ahaliden zor şartlar altında toplanan vergiler, cedit ricâli denilen padişahın müşavirleri tarafından israfla amaç dışı olarak muhteşem yalılar, süslü konaklar yaptırılmak ve buralarda düzenlenen mehtap gecelerinde, devlet sırlarının dahi fütursuzca ifşa edildiği saz-meşk toplantılarında safahat içinde harcanmış, alafranga tavırlarla halkı beğenmeyip yukarıdan bakan bu yeni türedilerle birlikte nizam-ı cedit hareketi de halkın nefretini celbetmiştir. Cedit vergileri, toplanan vergilerin denetimten uzak sefahate harcanması, rüşvet ve adam kayırma ile makama gelen cedit ricâlinin hayasızlığa varan halleri, devletin içinde bulunduğu diğer sıkıntılara eklenerek Sultan'ın hal edilmesinin en önemli sebebi olmuştur. Kabakçı İsyanı¹⁹²⁹ ile Sultanın hal edilmesi esnasında, İstanbul'da isyana katılan yenilik karşıtı isyancılara, çoğu yaşlılardan oluşan az sayıda yeniçeri askeri destek verirken, buna karşılık hali hazırda bulunan 13 bin cedit askeri olayın seyrine hiç bir müdahale etmeyerek seyirci kalmıştır.¹⁹³⁰

Yine bu dönemde, 1795 yılında çıkan ve on bir saat süren büyük yangında, balık pazarı, balmumcular, keresteciler, zeytinyağcılar, nalburlar, kantarcılar, sepetçiler çarşılarının yanında pirinç mahzenleri ve çok sayıda binanın küle dönmesiyle iki devlet hazinesi değerinde zarar meydana gelmiştir. Sultan III. Selim yangınlar hakkında yaptırdığı soruşturma neticesinde, tulumbacıların görevlerini istekli

¹⁹²⁹ Nizâm-ı Cedîd ve III. Selim devrini sona erdiren isyan, bkz. : Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXIV/8-9.

¹⁹³⁰ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/83-94; İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/72-76; Osman Özkul, *III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1996); Eren, *Osmanlı*, XII/205, 206; Beydilli, "Kabakçı İsyanı", XXIV/8, 9; Dosay Gökdoğan, "Osman Gazi'den Mehmed Vahideddin'e Osmanlı Bilimi ve Kültürü", XI/354, 355; Ergün, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış", 89; Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", XXXIII/175-188; Ayşe Zişan Furat, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), I/265, 266.

yapmadıkları, defterdar ve sekbanbaşının olay mahalline sürekli geç kaldığı tespit edilmiş ve konu ile ilgili teşvik tedbirleri alınmıştır.¹⁹³¹

Gevrekzâde Hafız Hasan (v. 1216/1801)¹⁹³², Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834)¹⁹³³, Hüseyin Rıfkı Tamânî (v. 1817)¹⁹³⁴ bilim ve sanat alanında dönemin öne çıkan isimleridir.

EK-1.22. IV. Mustafa (salt. 1807-1808)

1807-1808 tarihleri arasında bir yıl saltanat süren IV. Mustafa (d.1779 - v.1808), 29 yaşında vefat etmiştir. IV. Mustafa'nın saltanatı, kısa zamanda Selim'in tahttan indirilmesine pişmanlık duyulmasına yol açacak kadar büyük bir kargaşa, asayişsizlik, devlet yapısındaki çözülme ve nihayet reform taraftarları ve karşıtları arasındaki amansız mücadeleler içinde geçmiştir.¹⁹³⁵

Kasım 1808 tarihinde Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmek isteyen yeniçeriler Bâbiâli binasını ateşe vermişler, teslim olmayan Mustafa Paşa'nın cephaneliği ateşleyerek intihar etmesi sonucunda yüzlerce yeniçeri patlama neticesinde ölmüştür. Aynı karışıklıkta Cebeci kışlası ile Selimiye'deki Levend kışlasının da yeniçeri tarafından ateşe verilmesiyle birlikte hem Anadolu yakası hem de Rumeli yakasında

¹⁹³¹ Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", V/694.

¹⁹³² Geleneksel Osmanlı hekimliğinin son temsilcisi, bkz. : Recep Uslu, "Hasan Efendi, Gevrekzâde", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), XVI/316-318.

¹⁹³³ III. Selim ve II. Mahmud devri hekimbaşlarından, şair, tabip : Behçet Efendi, hem Çiçek Aşısı Risâlesi ve Risâle-i İllet-i Efrenc gibi küçük fakat önemli risâleleri ile hem de yeni Tıbbiyyenin açılmasındaki önderliği ile Osmanlılarda modern tıp eğitiminin kurucusu olarak tanınmıştır, bkz. : Nil Sarı, "Behcet Mustafa Efendi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), V/345; İhsanoğlu - Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi", XI/296.

¹⁹³⁴ Başhoca, mühendis, yazar. 19. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti modern modern matematiği temsil eden en önemli ve etkin isimlerdendir. Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'un kurucu eğitim kadrosunda yer almış ve 1806-1816 yılları arasında başhocalık görevini üstlenmiştir. Doğu dilleri yanında İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Latinceyi de bilen Tâmanî, tercüme ve telif ettiği ilmî eserlerle modern Batı biliminin Türkiye'ye girişinde öncülük etmiştir. Özellikle matematik sahasında telif ettiği eserler birçok kez basılmış ve ders kitabı olarak uzun yıllar Mühendishâne'de okutulmuştur. Yine astronomi, coğrafya, matematik ve mühendislik konusunda telif ve tercüme eserleri mevcuttur, bkz. : Serkan İnce, *Mecmû'atü'l-Mühendis (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 4.

¹⁹³⁵ Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), XXXI/283-285.

ciddi tahribatlı yangınlar çıkmıştır. Bu olaylar neticesinde IV. Mustafa tahttan indirilerek yerine II. Mahmud (salt. 1808-1839) tahta çıkarılarak biat edilmiştir.¹⁹³⁶

EK-1.23. II. Mahmud (salt. 1808-1839)

1808-1839 tarihleri arasında 31 yıl hüküm süren Sultan II. Mahmud (d.1785 - 1839), 54 yaşında vefat etmiştir. Sultan Mahmud edebiyat, şiir ve mûsikîye meraklı olduğu gibi hat sanatında da hüner göstermiştir. Kendisinin bâzı besteleri, güzel yazıları ve “Adlî” mahlasıyla nazmettiği şiirleri mevcuttur. Dede Efendi (v.1846)¹⁹³⁷, Dellâlzâde (v.1869)¹⁹³⁸, Müezzînbaşı Şâkir Ağa (v.1840)¹⁹³⁹ gibi kıymetli mûsikî üstadlarını himâye etmiştir. Bulaşıcı hastalıklara karşı “Karantina Nezâreti” kurulmuş, Askerî bir Tıbbiye ve Harbiye açılmış, bu kurumlarda ağırlıklı olarak Fransızca eğitim verilmiştir; Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye adlarıyla devletin memur ihtiyacını karşılamak için okullar açıldıysa da uygulanan eğitim programı sebebiyle fazla bir başarı kaydedememişlerdir; kılık kıyafet, saç-sakal uzunluğu konusunda da ıslahatlar yapılmıştır.¹⁹⁴⁰

1813 ‘te Hicaz nihayet Vehhabilerden temizlenmiş, ancak, Ruslarla savaş Osmanlı aleyhine devam ederken Ruslar doğudan ve batıdan Osmanlı topraklarına girmiş, 1821’de Osmanlı- İran savaşı tekrar başlamış, 1821-1822’de Yunanistan isyan edip bağımsızlığını ilan etmiş, 1829’da Ruslarla Edirne Antlaşması yapılarak, Batum hariç bütün doğu Karadeniz sahili Rusya’ya bırakılmış, 1830’da Fransızlar Cezayir’i işgal ederken, aynı tarihlerde Sırbistan özerklik kazanmış, 1832’de Mısır Valisi isyan etmiş, ve onu destekleyen İngiltere ve Fransa’ya karşı İkinci Mahmud da Rusya’dan

¹⁹³⁶ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/96-111; Eren, *Osmanlı*, XII/211-213; Kuzucu, “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”, V/695; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, II/97-107; Beydilli, “Mustafa IV”, XXXI/283-285.

¹⁹³⁷ Bizzat padişah tarafından Murassa‘ İmtiyaz nişanı ile mükâfatlandırılmış olan, Türk mûsikisi bestekârı ve hânendesî, bkz. : Nuri Özcan, “İsmâil Dede Efendi, Hamâmîzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXXIII/93-95.

¹⁹³⁸ Bestekâr ve hânende, bkz. : Nuri Özcan, “İsmâil Efendi, Dellâlzâde”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), XXXIII/95-96.

¹⁹³⁹ Türk mûsikisi bestekârı, hânende, bkz. : Nuri Özcan, “Şâkir Ağa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/307.

¹⁹⁴⁰ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/111, 230, 231.; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, 251; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/356, 357; Kemal Beydilli, “Mahmud II”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVII/352-357; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, II/108-193.

yardım istemiş, bu olaydan dolayı Sultan II. Mahmud; “Denize düşen yılana sarılır” sözünü söylemiştir. İçerde ve dışarda savaşlar-mücadeleler tüm zorluğu ile devam ederken 1826’da Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır (Vak’a-i Hayriyye)¹⁹⁴¹. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi için idari ve mülki alanlarda düzenlemeler yapılmış, modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi kurulmaya çalışılmıştır; memleketin muhtelif yerlerindeki başına buyruk, zorba ehli örf ve âyanlar, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa istisna olmak üzere ortadan kaldırılmıştır; ilk defa öğrenim görmek üzere yurt dışına genç ve yetenekli enderun ağalarından 150 öğrenci gönderilmiş, Fransız eğitim sistemi örnekliğinde iki adet harb okulunun yanında İstanbul’da ilk ve orta seviyeli okullar açılmıştır; Özellikle çocukların çırak olarak çalışmaları sebebiyle sıbyan mekteplerine devam edememelerini önemli bir eksiklik gören II. Mahmud bu anlamdaki bir eğitimi zorunlu kılan bir ferman yayımlamış, ancak para ve personel yetersizliği yüzünden bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır. 1831’de ilk Osmanlı gazetesi Takvîm-i Vekayi çıkarılarak yabancı dilde basılmakta olan diğer gazetelerin yanında Türkçe olarak yerini almıştır.¹⁹⁴²

Bu dönemde 1818 yılında çıkan irili ufaklı 73 yangın sonucu İstanbul’un üçte biri kül olmuştur. 1826 yılının Ağustos ayında çıkan yangın, tarihe İstanbul’un en büyük yangınlarından biri olarak geçmiştir; rüzgârın yanı sıra yeniçeri ve humbaracı teşkilatının henüz kaldırılmış olması hasebiyle yangına müdahale edecek görevli bulunamamış, kaybedilen binlerce can ve kül olan binlerce bina ile alevlere teslim olan şehrin yangın bilançosu çok ağır olmuştur. Ekim 1833 tarihli Cibâli’de başlayan yangında ise şehrin yarısı alevlere teslim olmuştur. Çıkan yangınlar sonucunda halk perişan olmuş, uğursuzluk dedikoduları ile telaş ve paniğe kapılarak sabahlara kadar uyumadan beklemeler başlamıştır, Sultan II. Mahmud, yangınların çoğunun sebebinin dikkatsizlik olduğunu bildirerek halkın bu söylentilere kulak asmamasını istemiş ve

¹⁹⁴¹ Yeniçeri Ocağı’nın ilgasıdır: II. Mahmud önce zamana yayararak, yeniçerinin ele başlarının farklı yerlere sürülmesi, idam edilmesi vb. yöntemler ile isyan gücünü etkisiz hale getirmiş, nihayetinde çıkan isyan birkaç saatte bastırılarak ocak ilga edilmiştir. Bkz. : Mehmet Ali Beyhan, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler ‘Vak’ayı Hayriyye’”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VII/258-274; Kemal Beydilli, “Vak’a-ı Hayriyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), XXXXII/454-457.

¹⁹⁴² İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II/190-192; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, III/146-148, 155-161, 170, 171, 174-178, 213, 214, 216; Cemil Öztürk, “Osmanlılar”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), XXXIII/565-568.

yangınların İstanbul'un yakasını bırakması için camilerde farz namazların ardından toplu dua edilmesi yönünde salık vermiştir.¹⁹⁴³

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi (v. 1241/1826)¹⁹⁴⁴, Abdullah Eyyûbî (v.1251/1836)¹⁹⁴⁵, İshak Efendi (v.1836)¹⁹⁴⁶, Ataullah Efendi (v. 1826)¹⁹⁴⁷, Kuyucaklızâde Atıf Efendi (v. 1847)¹⁹⁴⁸ dönemin öne çıkan ilim ve sanat adamlarıdır.

EK-1.24. Sultan Abdülmecîd (salt. 1839-1861)

On yedi yaşında iken tahta geçerek 1839-1861 tarihleri arasında 22 yıl saltanat süren Sultan Abdülmecid Han (d.1823 –v.1861), 38 yaşında vefat etmiştir.¹⁹⁴⁹ Kaynaklarda zeki, rakîk kalbli, hassâs, âdil, bir Sultan olarak zikredilen Abdülmecid Han, zaman zaman halkın arasına katılarak ve onların meseleleriyle ilgilenmiş, sık sık kışlaları ve tersaneyi teftiş etmiş, camilerde verilen icâzet merasimlerinde, askerî ve rüşdiye okullarında yapılan imtihanlarda hazır bulunarak talebeyi ve hocaları teşvik etmiş, halkın ihtiyaçlarını yerinde görmek ve şikâyetlerini dinlemek için memleket içinde muhtelif seyahatlere çıkmıştır. 1839'da Tanzimat ilan edilmiş, iltizam sistemi

¹⁹⁴³ Irina Petrosyan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”, *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), VI/673; Kuzucu, “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”, V/695; Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/356; Beydilli, “Mahmud II”, XXVII/352-357; Öztürk, “Osmanlılar”, XXXIII/565-568.

¹⁹⁴⁴ Osmanlı tarihçisi ve modern tıbbın öncüsü, şair, bkz. : Ziya Yılmaz, “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/334-336; Akpınar, *Osmanlı Tıbbının Seyri ve Osmanlı Toplumunun Tıba Bakışı*, 6.

¹⁹⁴⁵ Osmanlı kıraat ve nahiv âlimi, reîsülkurrâ, bkz. : Ali Turgut, “Abdullah Eyyûbî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/102-103.

¹⁹⁴⁶ Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn’un başhocasıdır, Türkiye’nin modern ilim öncülerindendir, bkz. : Ekmeleddin İhsanoğlu, “İshak Efendi, Başhoca”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXII/529-530.

¹⁹⁴⁷ Osmanlı tarihçisi ve modern tıbbın öncüsü, şair, Avrupa’da başlayan modern tıbbın Osmanlı Devleti’nde tanınmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Avrupa’da neşredilen birçok tıbbî eseri tek başına tercüme etmiş ve diğer faaliyetleriyle de modern tıbbın yerleşmesini sağlamıştır, bkz. : Yılmaz, “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”, XXXVIII/334-336; Mehmet Erdoğan, *Şâni-Zâde Mehmed Ataullah Efendi- Hayatı, Kişiliği, Eserleri, Etkileri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹⁹⁴⁸ Osmanlı kadısı, matematik ve astronomi âlimi, bkz. : Dosay Gökdoğan, “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”, XI/357; İhsan Fazlıoğlu, “Mehmed Âtif Efendi, Kuyucaklızâde”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), XXVIII/444; Muammer Değirmendere, *Kuyucaklızâde M. Âtif ve Matematiğe Dair “Nihâyetü’l-Elbâb fî Tercemeti Hulâsati’lhisâb” Adlı Eseri (Metin ve Değerlendirme)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

¹⁹⁴⁹ Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, III/325.

kaldırılarak vergilerin toplanması, merkezden gönderilecek vali derecesinde yetkili muhassıl adı verilen memurların kontrolüne bırakılmış 1840'da "kaime-i mu'tebere" adıyla ilk kağıt para basılmış ilk telgraf hattı kurulmuş, 1845'de modern okullar açılmış, Ercümen-i Dâniş (İlimler Akademisi) kurulmuştur. 1856'da Islahat fermanı ilan edilmiş; Ekim 1859 ise, Islahat Fermanı'nda vaad edilen reformların gerçekleştirilmediği gerekçesiyle İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya ve Rusya tarafından Osmanlı hükümetine bir nota verilerek reform programının uygulanmasını sağlamak maksadıyla ayrı ayrı müdahalede bulunacaklarını bildirmişlerdir. Çeşitli iç ve dış olaylar, savaşlar malî buhranlar içinde geçen Abdülmecid devrinde imar faaliyetlerinde bulunulmuş, dışarıdan alınan borç paraların bir kısmı ile saray ve köşkler inşa ettirilmiştir. Dolmabahçe Sarayı (1853), Beykoz Kasrı (1855), Küçüksu Kasrı (1857), Küçük Mecidiye Camii (1849), Teşvikiye Camii (1854), o devrin belli başlı mimari eserlerindendir.¹⁹⁵⁰

EK-2 Genel Değerlendirme Tabloları

EK-2. 1. Müellifler Hakkında Genel Değerlendirme

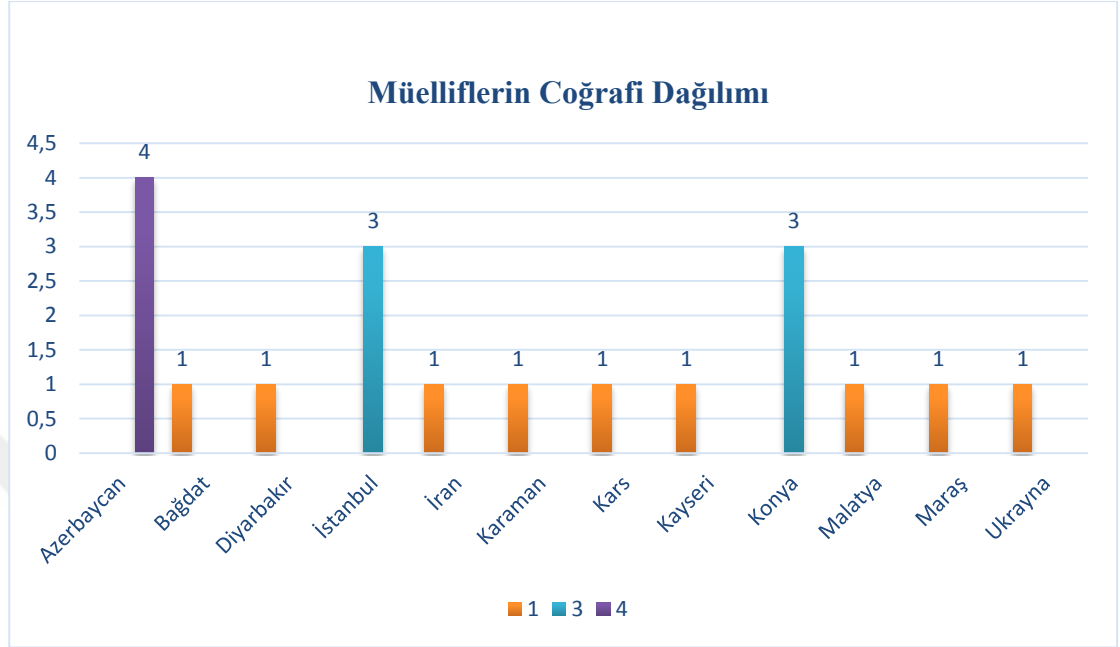
Müellifler	Yaşadığı Coğrafya	Yaşadığı Miladi Yüzyıl	İncelenen Eser Sayısı	Akademik Çalışmalar
el-Cîlî (v.832/1428)	Bağdat/Cîlî	M. 15. yy.	1	3 Tez 2 Makale
et-Tâlicî (v.854/1450)	Azerbaycan, İstanbul	M. 15. yy.	1	0
ed-Devvânî (v. 908/1502)	İran/Devvân	M. 15.yy.	1	14 Tez 30 Makale
el-Halhâlî (v.1014/ 1605)	Azerbaycan/ Halhal	M. 16.yy.	1	0
Ali el- Karî (v.1014/1605)	Azerbaycan/ Herat,Mekke	M. 16. yy.	3	20 Tez 20 Makale
eş-Şirvanî (v. 1036/1627)	Azerbaycan/ Şirvan	M. 16. yy.	1	4 Tez 12 Makale
Minkârîzâde Yahya Alâiyeli (v.1088/1677)	İstanbul	M. 17.yy.	1	2 Tez 3 Makale

¹⁹⁵⁰ Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), I/259-263; İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I/93; Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, 325, 396 ,429, 430.

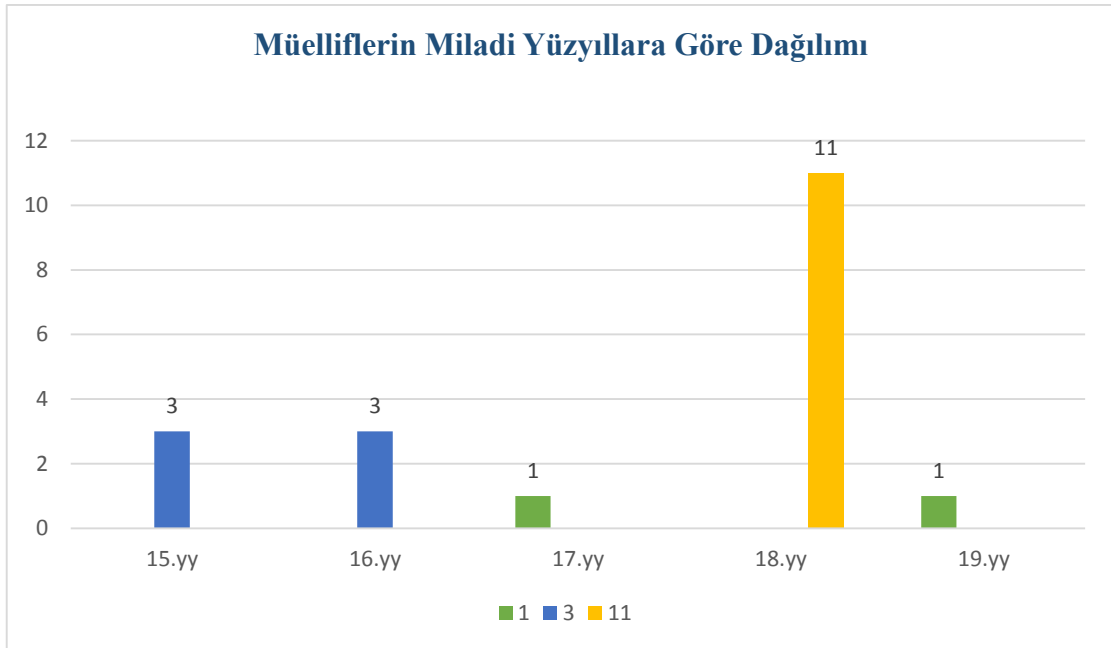
Sâdık Mehmed Efendi (v.1121 /1709)	Şirvan, İstanbul	M. 18.yy	1	0
Saçaklızâade Muhammed el- Mar'âşî (v. 1145/1732)	Maraş	M. 18.yy	2	8 Tez 24 Makale
ed-Dârendevî (v. 1152/1739)	Malatya- Darende	M. 18.yy	1	3 Makale
Ebû Naîm Hâdimî (v. 1160/1744)	Konya- Hadim	M. 18.yy	3	1 Makale
Şeyhülislâm Es'ad Efendi (v. 1166/1753)	İstanbul	M. 18.yy	2	10 Tez 14 Makale
Dâvud-i Karsî (v. 1169/1756)	Kars	M. 18.yy	1	11 Tez 47 Makale
Akkirmânî (v.1174/1760)	Akkirman (Ukrayna)	M. 18.yy	1	13 Tez 7 Makale
Ebû Saîd Hâdimî (v. 1176/1762)	Konya-Hadim	M. 18.yy	3	20 Tez 38 Makale
Ahmed Hadimi(?)	Konya-Hadim	M. 18.yy	1	0
Muhammed b. el-Karamânî el- Erzincânî(18.yy)	Karaman	M. 18.yy	1	2 Makale
Ebû Bekr el- Âmidî (v.1190/177677)	Diyarbakır	M. 18.yy	2	1 Makale
İbrahim Kayserî (v. 1253 /1838)	Kayseri	M. 19.yy	1	1 Tez 1 Makale

Ek-2.Müellifler Hakkında Genel Değerlendirme Tablosu

EK-2. 2. Müelliflerin Coğrafi Dağılım Grafiği

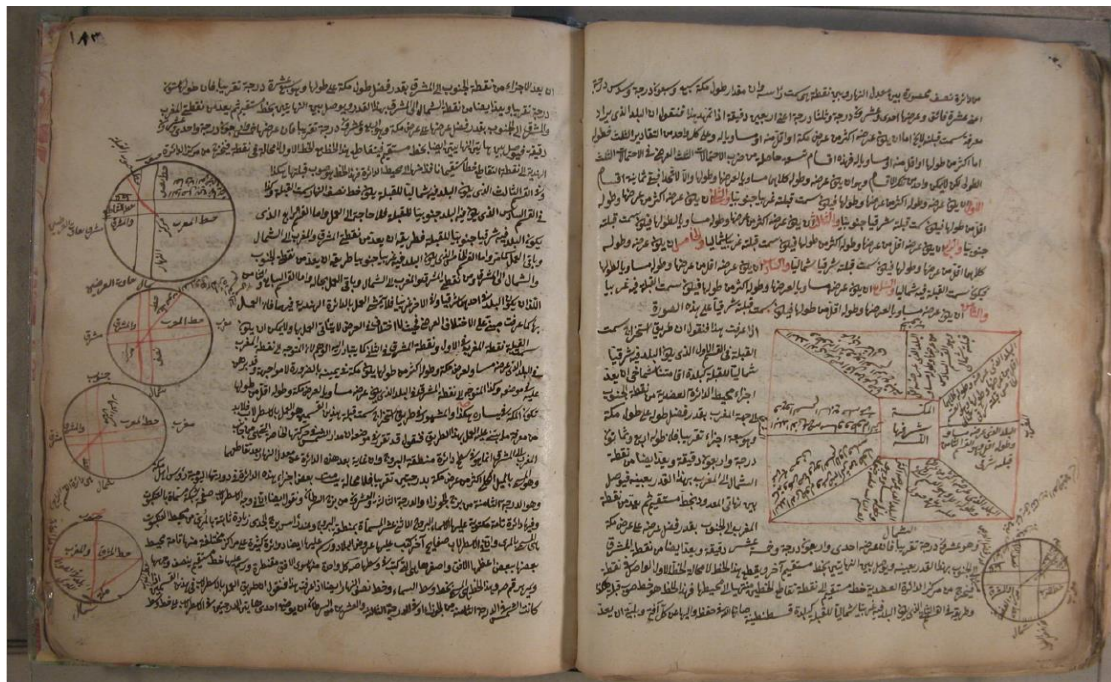
EK-2. 3. Müelliflerin Miladi Yüzyıllara Göre Dağılım Grafiği

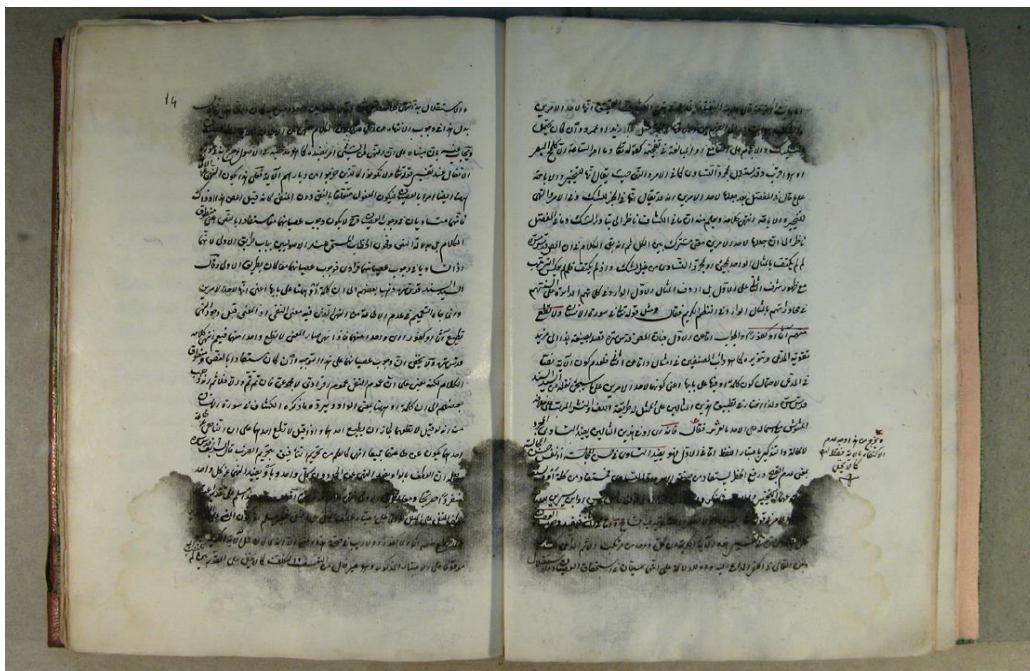
Ek-3 Risâle Görselleri

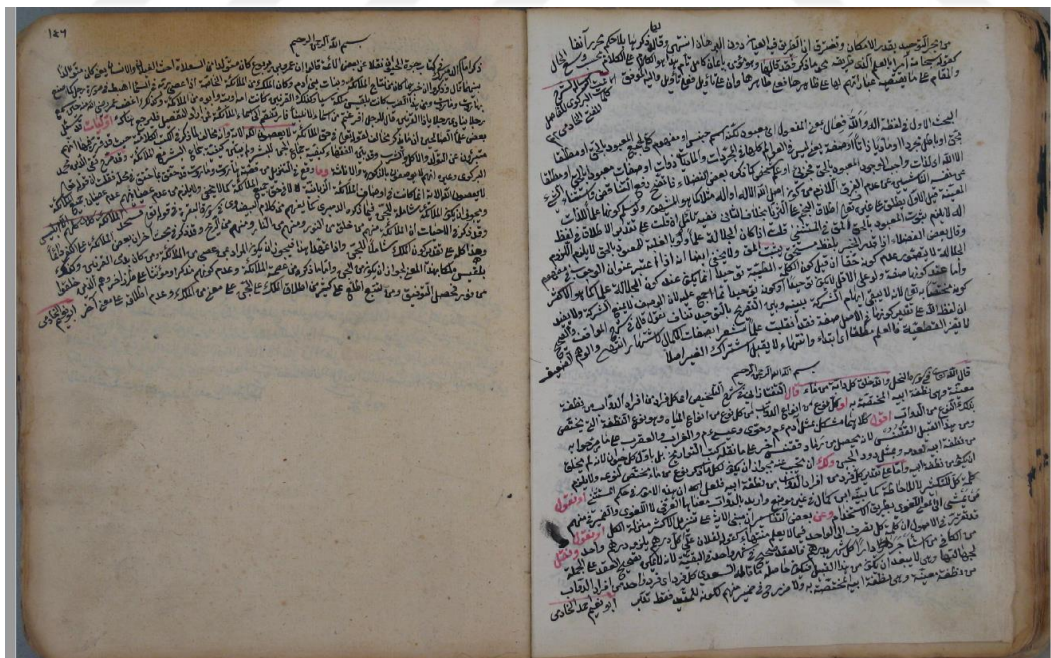
Ek-3.1. / Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî (v. 1014/1605), BY444/1

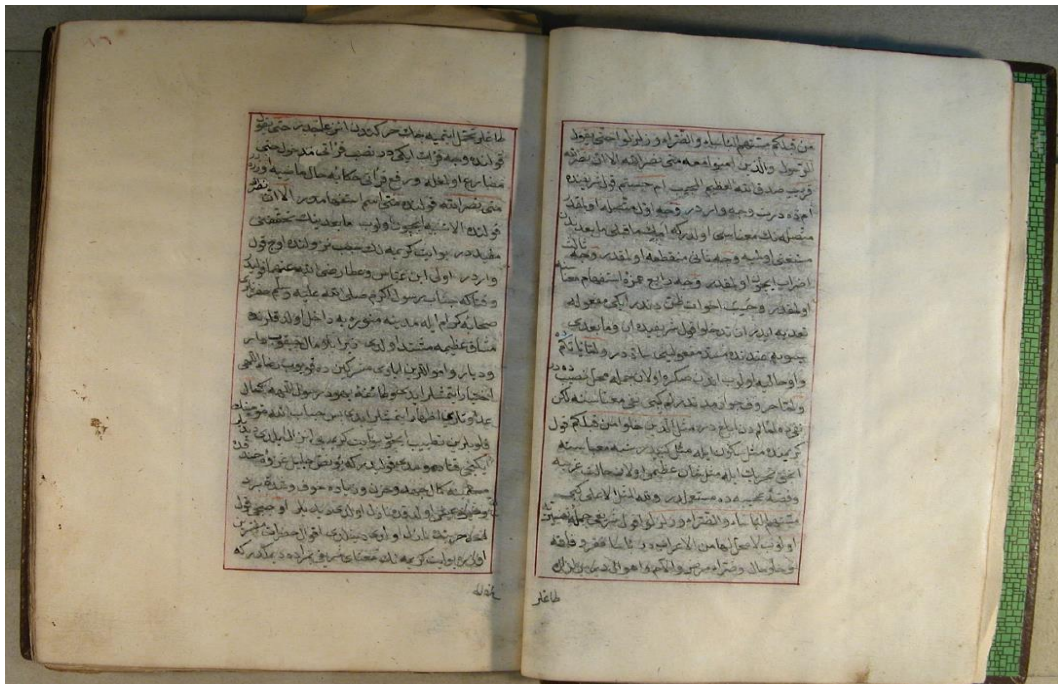
Ek-3. 2. / Hüseyinî el- Halhâlî el Hanefî (v.1014/ 1605), BY1076/60

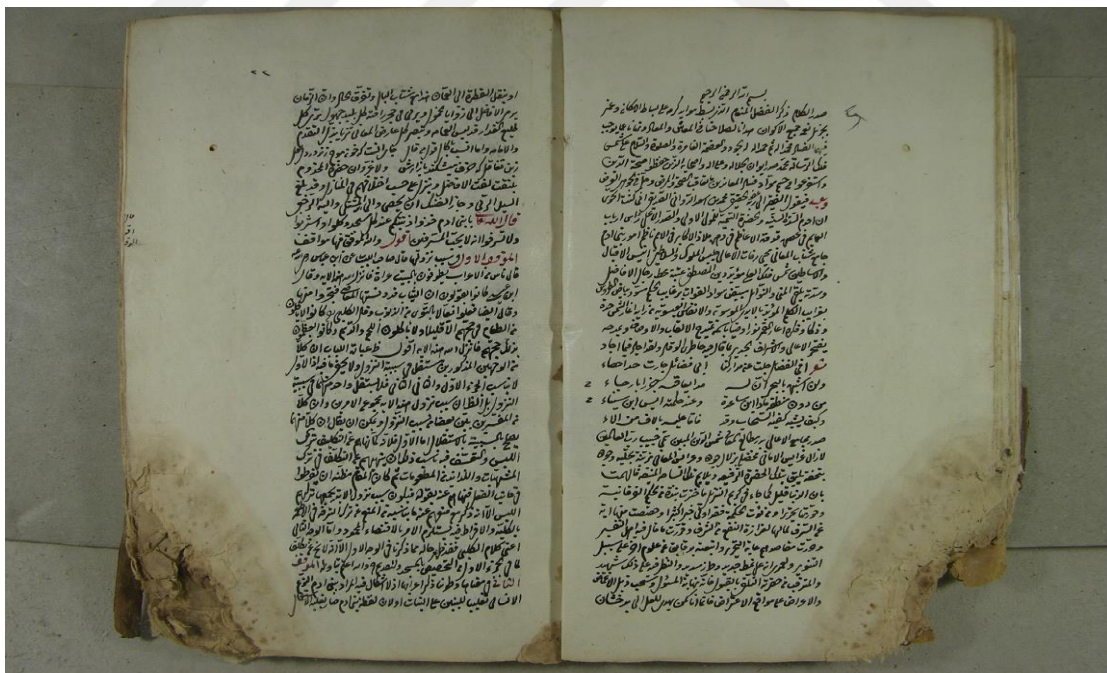
Ek 3.3./ Muhammed Sadik Sadreddinzâde (v.1122/1709), BY201/3

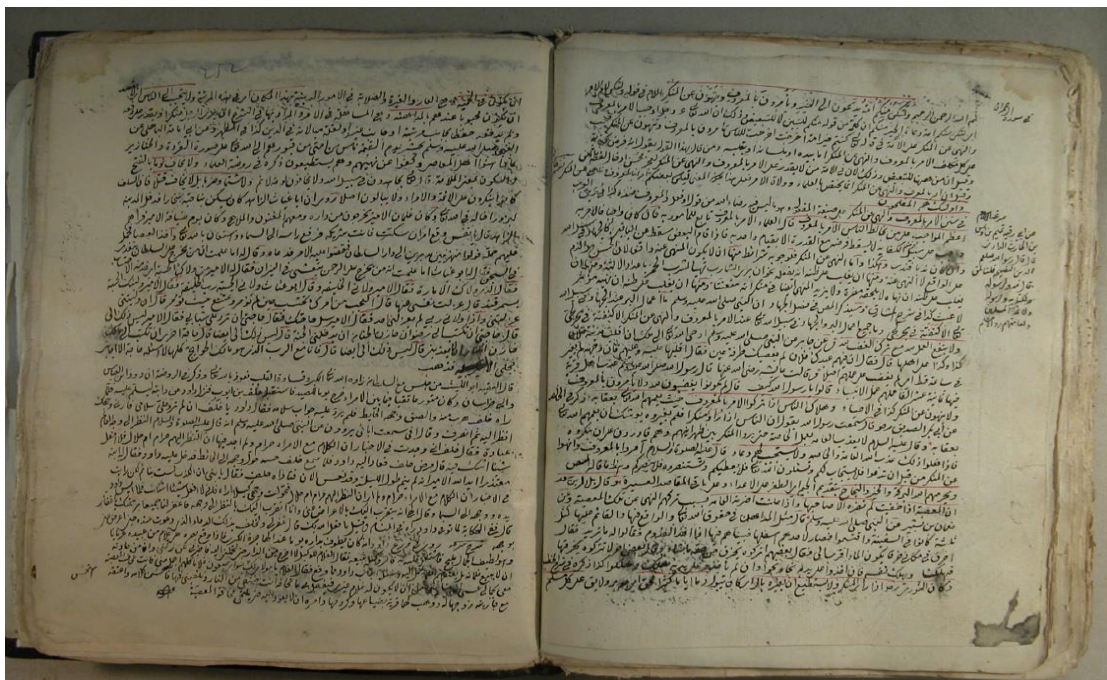
Ek 3.4 / Ebû Na'im Ahmed b. Mustafâ el-Hâdimî (v. 1160/1747), BY9581/43

Ek-3.5. / Şeyhülislâm Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi (v. 1166/1753), BY163/2

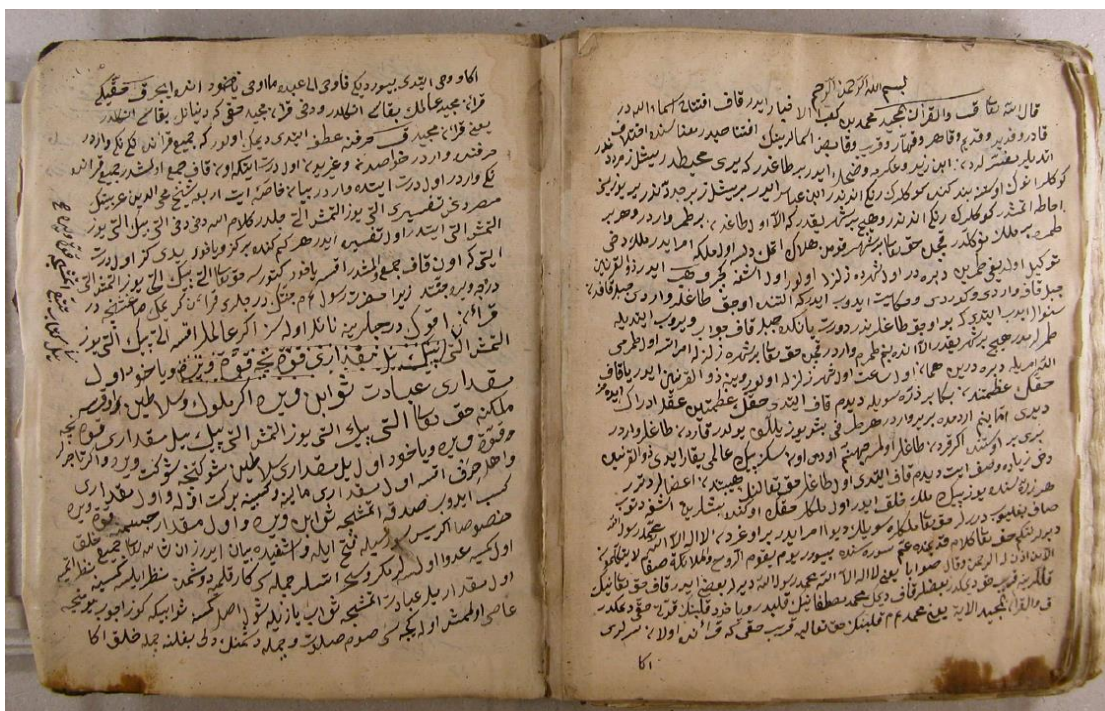
Ek-3.6. / Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Esad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî (v. 908/1502), BY1570/5

Ek-3. 7 / Anonim, BY948/16

Ek-3.8. / Anonim, BY5111/1

Ek-3.9. / Anonim, BY6873/7

Ek-3.10. / Necmeddin Muhammed el-Menheli eş-Şafîî, BY6902/4

Ek-3.11 / Anonim, BY9434/1

Ek-3.12. / Anonim, BY7403/5

Ek-3.15 / Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Müftî el-Hâdimî, BY5867

SONUÇ

“El yazma veya mahtût”; elle yazılarak ortaya konan her çeşit kitap, risâle, güzel yazı albümü, mektup, levha ve belgelerin ortak adıdır. Miladi 7. yy dan 20.yy başlarına kadar yaklaşık 13 asır devam etmiştir. İslâm’ın ilk el yazma eserleri, vahiy kâtiplerinin yazdığı Kur’ân âyetleri ile sahabenin âyet ve hadis imlâ ettikleri suhuflar olsa gerektir. Yine İslâm’ın, ilk resmi yazma eseri de Hz.Ebû Bekir (v. 632-634) zamanında şahidler eşliğinde çalışan bir komisyon tarafından cem edilen *el-Mushaf* olmalıdır. Günümüze geldiğinde İslâm dünyasındaki yazma eser sayısı hakkında kesin bir sayı söylemek mümkün görünmese de, yapılan istatistik çalışmalarına göre en fazla Arapça yazma eser koleksiyonu bulunan ilk üç ülke sırasıyla: Türkiye, İran ve Mısır’dır. Türkiye kütüphaneleri bugün İslâmî yazmalar itibariyle dünyanın en zengin ve en değerli koleksiyonlarına sahiptir. Arapça (160.000 cilt), Türkçe (70.000 cilt) ve Farsça (13.000 cilt) yaklaşık 250.000 cilt yazmadan oluşan bu zengin koleksiyonun, mecmû‘alarla birlikte 600.000 eseri bulduğu tahmin edilmektedir.

Bünyesindeki 101 nadir eser koleksiyonu ile İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinden sonra Türkiye’nin en büyük nadir eser koleksiyonuna sahip Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi’ndeki Kur’ân Tefsiri ile ilgili eserlerin incelenmesi ve tanıtımını konulu çalışmaya, risâlelerin tasnif edilmesiyle başlanılmıştır. Telifler, Kur’ân’ın tümünün tefsiri, Sûre Konulu Tefsir Risâleleri ve Âyet Konulu Tefsir Risâleleri olmak üzere üç başlığa ayrılmış ve 113 parça nadir eserden oluşan Âyet Konulu Tefsir Risâleleri üzerinde çalışılmaya devam edilmiştir. Bu eserlerden 40 tanesi Besmele konulu, 73 tanesi âyet konulu olarak kaleme alınmıştır. Risâleler, Tarihsel Arka Plan, Nitelik (Kodikoji) ve İçerik başlıkları altında incelenerek akademik çalışmaya uygun olup olmama bakımından tespit edilmiştir. Besmele konulu tefsir risâlelerinde çoğunlukla, Besmele terkiibinin tahlili, car-mecrur terkiibinin mahzuf müteallakının takdiri, buna bağlı olarak terkiibin ve lafızların manası; Her işe Besmele ile başlamak, eser yazımına Besmele ile başlamak ,Besmele çekmenin fazileti hakkında hadis rivayetleri ve bazen de muhtelif hikâyeler ile konu ele alınmıştır. Müellifi Anonim olan Besmele tefsirlerinde sıhhat yönünden zayıf hadis rivâyetlerinin ve irşad konulu muhtelif hikayelerin daha sık zikredildiği görülmüştür. Âyet konulu tefsir risâlelerinde de genel olarak öncelikle âyetin dil bilimsel tahlili yapıp ardından lafızlarla beraber muhtemel manalar tespit edilmiştir. Daha sonra tercihe göre telif sebebi, konuyu destekleyen âyetler ve hadis rivâyetlerinin yanında sahabe, tabiûn rivâyetleri de zikredilmiştir; diğer müfessirlerin, yerine göre mütekellimin, fukahânın, ulemanın görüşlerine yer verilmiştir; tefsiri yapılan âyetle ilgili tartışmalar konu edilmiştir; bazen bilimsel açıklamalar yapılmış, bazen de batınî tespitlerde bulunulmuştur. İncelediğimiz risâlelerdeki âyetler öncelikle Allah’a (c.c.) iman olmak üzere, namaz, oruç, miraç, ölüm, kıyamet, haşr, peygamber kıssaları, irade, kazâ- kader, meşiet ve Müşkilü’l- Kur’ân konuları üzerine telif edilmiştir. Yaptığımız tarihsel arkam plan incelemesinde yaşanan dönemin şartlarının

savaşlarla, doğal afetlerle can güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaştığı kaos ortamında dahi tedrisat faaliyetlerinin sürdürüldüğü; öğrenciler yetiştirilmeye, eserler verilmeye devam edildiği görülmüştür.

Bugün düzenlenen ilmi toplantılar ve yapılan akademik tahkik-tercume- neşir çalışmaları ile günümüze kazandırılan mahtût yazma eserlerin sayısı her geçen gün artmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli. “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu Usûlî’l-Hadîs Adlı Eseri ve Önceki Hadis Usûlû Şerhleriyle Mukayesesi (Muhteva ve Metot Tahlili)”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 236-254, 2017.
- Abacı, Harun. “Osmanlı Dönemi İrâbü’l-Kur’ân Literatürü Üzerine”. *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, 593-611.
- Abadi, Hassan Esmaeil Nezhad Teymour. *Şeyhulislâm Mehmed Esad Efendi ve Behcetü’l-Lûgat’i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.
- Abay, Muhammet. “Mushaf İmlâsında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi”. *Usûl: İslâm Araştırmaları* 23 (2015), 7-44.
- Abay, Muhammet. “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsîrler, Hâşiyeler, Sûre Tefsîrleri, Tercümeler”. *Divân* 6 (1991), 249-303.
- Abdullah b. Destan Mustafa. *Risâle fî Fedâili Zikrullah*. İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1866.
- Abdullayev, Kamran. “Muhammed Emîn eş-Şîrvânî ve Şerhu’l-Beyteyni’l-Meşhûreyn Risâlesinin Tahkîk ve Çevirisi = Mohammad Amin al-Shirwani and His Letter Sharhu’l-Beyteyni’l-Meshhureyn: Translate, Edit, and Review”. *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal [Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of the Faculty of Divinity]* VII/1 (2020), 383-408.
- Acar, Aydın. *74 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Acar, Hüseyin. *Aliyyü’l-Kârî’nin el-Mevzûâtü’l-Kübrâ Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.
- Acarlıoğlu, Ahmet. “Câhiliye Arap Toplumunda Kız Çocuklarının Katli Meselesi: İslâm Tarihi Perspektifinden Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 441-460. <https://doi.org/10.18505/cuid.535105>
- Acıduman, Ahmet. “Ayaşlı Şabân Şifâ’î ve Ünlü Eseri Tedbîrû’l-Mevlûd-i : Kitabın Yazılma Nedeni ve Önsöz” 62 (2019), 18.

Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l- Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs 'Amme'stehere min el-Ehâdis 'alâ el-Sineti'n-Nâs*. thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hendevî. 2 Cilt. y.yk.: Mektebetü'l-Asriyye, 2000.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin - Yılmaz, Coşkun. "Siyâsetnâme". *DİA*. XXXVII/304-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Adıgüzel, Hanifi. *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (arş-Kürsî Ve İstiva)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. 4. Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Afyoncu, Erhan. "İbrâhim Müteferrika". *DİA*. XXI/324-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Afyoncu, Erhan. "Mehmed Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde". *DİA*. XXVIII/524-526. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Afyoncu, Erhan. "Sokullu Mehmed Paşa". *DİA*. XXXVII/354-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Afyoncu, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

Ağırakça, Ahmet. "Kaynaklar Işığında İsrâ ve Mi'râc Olayı". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi [Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi]* I/2 (2014), 1-30.

Ağırakça, Ahmet. "Müneccimbaşı, Ahmed Dede". *DİA*. XXXII/4-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ahışhalı, Recep. "Ruûs". *DİA*. XXXV/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ahmad, Muhialdin Mustafa. *Hüsamuddin Ali Bitlisî'nin Câmiu't-Tenzîl ve't-Te'vîl Adlı Tefsirinin A'râf Sûresinin Tahkiki*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ahmed Hâdimî, İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *İ'râbü-İmma*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0871, 6 vr.

Ahmed Hâdimî, İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *Risâle fî Ahdi'l-Lâm*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 1134, 73b-75a vr.

Ahmed Hâdimî, İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *Risâle fî Târifi'l-İlm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0808, 4 vr.

Ahmed Hâdimî, İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *Risâle fi'l-Kelâm*. El Yazması. Zeytinoğlu: 0282, 93-98+4 vr.

Ahmed Hâdimî, İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *Risâletü'l-Vav*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 1134, 78b-79a vr.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el- Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Adil Mürşit vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu*. 2 Cilt. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, 2011.

Ak, Mahmut. "Seydi Ali Reis". *DİA*. XXXVII/21-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aka, Hüseyin. *Ebû Saîd Hâdimî ve Akâid Konularına Yaklaşımı*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (kelam) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Aka, İsmail. "Hândmîr". *DİA*. XV/550-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Aka, İsmail. "Timur". *DİA*. XXXXI/173-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Akay, Ali. "Gaybî Konuların Anlatılmasında Kur'ân Dili ve Özellikleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/2 (2003), 63-70.

Akbay, Cevdet. *Celâleddin ed-Devvâni ve Tefsiri "Kul Yâ Eyyuhe'l-Kâfirûn"* (Edisyon Kritik). İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Akçay, Yusuf. "Kur'ân'ın İlk Türkçe Tercümeleri ve Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Sûresi Tefsiri". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 5 (2012), 125-140.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celaliler İsyanları"*. y.y.: Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Akdemir, Zeynep Ü. *Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesindeki İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Yazma Eserlerin Tanıtımı ve Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Akgöğ, Harun. *Ali el-Kârî Hayatı, Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Akgündüz, Ahmet. “Dürerü’l-Hükkâm”. *DİA*. X/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Akgündüz, Ahmet. “Ebüssuûd Efendi”. *DİA*. X/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Akgündüz, Ahmet - Öztürk, Said. *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999.

Akhisârî, Hasan Kâfi. *Osmanlı Yönetim Sanatı / Usulü’l-Hikem fî Nizami’l-Alem (Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar)*. haz. Kenan Ziya Taş. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.

Akhisârî, Hasan Kâfi. *Usûlü’l- Hikem fî Nizâmi’l Âlem*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıd, 5172, 40 vr.

Âkifzâde, Abdürrahim el-Amâsî. *el-Mecmû‘ fî’l-Meşhûdve’l-Mesmû‘*. El Yazması. İstanbul Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Koleksiyonu, 2527.

Akkaya, Hüseyin. “XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadızâdeliler- Sivasîler Tartışması”. *Osmanlı*. VII/170-177. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Akkaya, Mustafa - Eroğlu, Hasan. “Gelibolulu Mustafa Âlî’nin Nüshatü’s- Selâtin’i ve ‘Adalet’ Kavramı”. *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* IV/3 (t.y.), 110-1111.

Akkiraz, Mustafa Talha. “Osmanlı Tefsir Birikimini Konu Edinen Lisansüstü Tezlerinin Tespit ve Değerlendirmesi”. *Kur’ân Araştırmalarında Akademik Tezler - Batı Ve İslam Dünyası Mukayesesi-: Uluslararası Sempozyum, 24-26 Kasım 2017*. 173-189. İstanbul, 2018.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Âdâbü’l-Kefevî*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıd, 5948/1, 3 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *A’ynü’l-Hayat*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Yeniler Kit., 1846, 82 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Dürerü’l-Akâid*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1161, 16-76 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Ef’âl-i İbâd ve İrâde-i Cüz’iyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1364, 37-56 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *el- Kelimâtü'l- Cemîle fî Şe'ni Şerhi't- Tesmiye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 3704, 138-151 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *el-Mesâil-i Kelâmiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1273, 228 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Enfesü'n-Nefâis*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1161, 15 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Havas 'alâ Sûreti'l- Fâtîha*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Emanet Hazinesi, 1722, 237 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *İkdü'l-Leâli fî Beyâni İlmillâhi bi Gayri'l-Mütenâhi*. El Yazması. Kastamonu YEK: 1754/02, 73b-82b vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *İklilü't- Teracîm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1273, 186 vr.

Akkirmanî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Îrâde-i Cüz'îyye Risâlesi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Darülmecnevi, 341, 8-25 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Muhtasâr-u Muğni'l- Lebîb an Kütübi'l Ea'rîb*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2594, 102 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Risâle fî Beyâni Fırakı'd- Dalle*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5353, 18-21 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Risâle fî Mesâili'l-Erbaîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kasıdecizade, 0719, 26-265 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Risâle fî'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0512, 52-57 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Risâle-i Besmele*. El Yazması. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı: Yazma Eserler, 0573/1, 1-11 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Şerhu'l-Besmele*. El Yazması. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi: Yazma Eserler, 61, 4b-11b vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbaîn*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 1238, 5b-227a vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Ta'rifatü'l- Fünûn ve Menâkibü'l- Müsannifîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Aşir Efendi, 0325, 56 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Tefsir-i Sureti'n- Nebe'*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Emanet Hazinesi, 0603, 156 vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *"Vemâ Teşâuna illâ en Yeşâellahu Rabbü'l Âlemîn" Âyeti'nin Tefsiri*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3227, 377b-378b vr.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî. *Zübdetü'l- Müntehab*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6238, 95 vr.

Akkoç, Adil. *Celâleddin Devvânî ve Kınalızâde Ali'nin Ahlâk Felsefelerinde Aile Sorunu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Akkuş, Ali. *Tefsir ve Tevil Açısından Tekvîr Sûresi: Konulu Tefsir Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Akkuş, Metin. "Nef'î". *DİA*. XXXII/523-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Akman, Hasan. *İlk Dönem Tefsirlerinde Nûh Sûresi Tefsiri ve Sûredeki Konuların Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Akman, Mustafa. "15. Yüzyıl Düşünürü Devvânî veya Felsefe ve Tasavvuf Kısacasında Kelâm Düşüncesi". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I*. ed. Murat Demirkol vd. I/510-523. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Akman, Mustafa. *Celâleddin Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Akman, Mustafa. "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* I/1 (2018), 122-159.

Akman, Mustafa. "Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/1 (2017), 93-99.

Akman, Mustafa. "Celâleddin ed-Devvânî'nin Şî'î Olduğuna Yönelik İddialar Üzerine". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* X/19 (2018), 325-351.

Akman, Mustafa. "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı = Devvani's Exegesis of Akaidu'l-Adudîyye and His Theology". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/2 (2017), 471-530.

Akman, Mustafa. "Firavun'un İmânî Konusunda Celâleddin ed-Devvânî ile Ali el-Kârî Arasındaki Polemik". *II. Uluslararası El Ruha Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı, 9-11 Şubat 2018, Şanlıurfa*. 15-20, 2018.

Akman, Mustafa. "Hakikat-ı Muhammedî Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* II/2 (2011), 107-131.

Akmaz, Fatmatüzzehra. *İslâm Tarihi Açısından İsrâ ve Mi'râc*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Akpınar, Ali. "İşârî Tefsir ve Kuşeyrî (v. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri". *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* III/9 (2002), 53-92.

Akpınar, Ali. "Kur'ân'a Göre Müslümanın Gönül Dünyası: Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu". *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* VI/15 (2005), 107-121.

Akpınar, Cemil. "Dâvud-i Karsî". *DİA*. IX/29-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Akpınar, Doğan İlkay. *Osmanlı Tıbbının Seyri ve Osmanlı Toplumunun Tıbbı Bakışı*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, 2021.

Akpınar, Hüseyin. "Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin Atrâbu'l-Âsâr Fi Tezkiret-i Urefâi'l-Edvâr Adlı Eserinde Diyarbakırlı Mûsikîşinâslar". *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*. 223-231, 2018.

Aksarayı, Muhammed b. Mahmud. *er-Risâletü'n-Nasriyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 686, 184-190 vr.

Aksarayî, Muhammed b. Mahmud. *Risâle fi Hadisi Enne'llahe Teâlâ Halaka Âdeme alâ Sûretihi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1084, 80-86 vr.

Aksoy, Hasan. "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi". *DİA*. XXXI/483-485. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Aksoy, Hasan. “Nazmi Efendi, Mehmed”. *DİA*. XXXII/460-461. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.

Akşemseddin, Muhammed b. Hamza eş-Şamî. *Risâle fi’z-Zikr ve Adâbiha ve Efdâliha*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 260, 38-42.

Akşit, Mirpenç. “Celâleddin Devvânî’de Ruhsal Tıp = Spiritual Medicine in Jalal al-Din al-Dawani”. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* IX/4 (2019), 1055-1072.

Aktaş, Yakup. *Risâletü’s-Sürûr Adlı Eseri Bağlamında Saçaklızâde’de Resûlullah’ın Ebeveyninin Dini Durumu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Aktepe, M. Münir. “Ahmed III”. *DİA*. II/34-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Aktepe, M. Münir. “Çınar Vak‘ası”. *DİA*. VIII/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aktepe, M. Münir. “Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli”. *DİA*. VIII/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aktepe, M. Münir. “Esad Efendi, Hocaîzâde”. *DİA*. XI/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aktepe, M. Münir. “Abdülhamid I”. *DİA*. I/213-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Aktepe, M. Münir. “Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli”. *DİA*. VIII/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aktepe, Orhan. “Kaza-Kader’in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* 10/2 (2012), 69-90.

Akün, Ömer Faruk. “Bursalı Mehmed Tâhir”. *DİA*. VI/452-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Akün, Ömer Faruk. “Divan Edebiyatı”. *DİA*. IX/389-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Akün, Ömer Faruk. “Fitnat Hanım”. *DİA*. XIII/39-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Akün, Ömer Faruk. “Koçi Bey”. *DİA*. XVI/143-148. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Albayrak, Halis. “Kur’n’da Gayb Kelimesi Üzerine Kronolojik Bir Okuma”. *Din Dilinde Gayb*. 119-156. İstanbul: Kuramer, 2015.

Albayrak, Haşim. “Kahramanmaraşlı Saçaklızâdeler’in Of ve Çevresinin İslamlaşmasına Yaptığı Katkıları”. *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. I/387-404, 2016.

Albayrak, Kamil Ruhi. “Saçaklızâde’nin İlahî Sıfatlara Yaklaşımı”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Balıkesir University Faculty of Theology* IV/2 (2018), 127-148.

Albayrak, Kamil Ruhi. *Saçaklızâde’nin Risâletü’t-Tenzîhât Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Albayrak, Mevlüt. “Hayatın İçinde Olarak Tanrı/Allah ve Hayat: Besmele ve İnsanın Etik-Estetik Oluşum Resmi”. *Tabula Rasa: Felsefe - Teoloji* 33 (2019), 7-16.

Albayrak, Nurettin. “Semâî”. *DİA*. XXXVI/460. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aldemir, Halil. “Alauddin Çelebi el-Amasi’nin Yâsîn Sûresi Tefsirinin İncelenmesi”. *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 21-23 Nisan 2017. 1/175-186. Amasya, 2017.

Aldemir, Halil. “Kilisli Muhammed İbn Ebî Bekr’in Besmele Tefsirinin İncelenmesi = Examination of Basmala Commentary of Muhammed ibn Ebî Bekr of Kilis”. *I. Uluslararası Muallim Rifat Kilis ve Çevresi Sempozyumu, Kilis 16-17 Mayıs 2013, Bildiriler*. 309-322, 2013.

Algar, Hamid - Tosun, Necdet. “Nakşibendiyye”. *DİA*. XXXII/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Cem’u’l-Vesâ’il fî Şerhi’ş-Şemâ’il*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 0032, 309 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Dav’ü’l-Me’âlî Şerhu Bed’i’l-Emâlî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 0862, 42b-79a vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Beyyinât fî Beyâni Ba’di’l-Âyât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1581, 159-162 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Esrâru’l-Merfû’a fî’l-Ahbâri’l-Mevdû’a*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0788, 144b-253b vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Hirzû’s-Semîn li’l-Hısnü’l-Hasîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 0471, 376 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham*. El Yazması. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Kavlü's-Sedid fî Hulfi'l- Vaîd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reisülküttab, 1201, 122-129 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Mes'ele fî Şerhi'l-Besmele*. El Yazması. Kayseri Raşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 328, 232-233 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Mes'ele fî'l-Besmele*. thk. Dr. Abdülhakim Enis. Dubâi: Şebeketü'lElûke, 2012.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *el-Meşrebü'l-Verdî fî Hakîkati (mezhebi)'l-Mehdî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3523, 47-71 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân*. thk. Dr. Nâci es-Süveyd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Envârü'l-Kur'ân ve Esrârü'l-Furkân*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Damad İbrahim, 0117, 567 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Ferra'l-Avn min Müddei İmân-ı Fir'avn*. El Yazması. Kastamonu YEK: 298/04, 196b-231a vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Hel Yenzurûne Âyetinin Tefsiri*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tırnovalı, 1101.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Mirkâtü'l-Mefâtih li Mişkâtü'l-Mesâbîh*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0995, 789 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Risâle fî Ebeveyi'r-Rasûl(Sallallahü aleyhi ve Sellem)*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yahya Tevfik, 1736.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Risâle fî Vahdeti Vucûd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmirli İ.Hakkı, 1206, 52-114 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *San'atü'llah fî Siğati Sıbgatü'llah*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2101, 106-111 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Semmu'l Avarız fî Zemmi'l- Revafiz*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1690, 340-373 vr.

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 0379, 1-156 vr.

Ali Can. "Aliyyü'l-Kârî'nin Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 37-66.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-Mefâtih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.

Ali Muslu. *Abdurrahman Bin İsa Bin Mürşid El-Hanefi El-Mürşidi'nin El-Fethul-Kudsi Fi Tefsiri Ayetil-Kürsi Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Alkan, Hasan. *Akkirmânî'nin Hadis Şerh Metodu - Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin" Adlı Eseri Özelinde*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Alkış, Abdurrahim. "Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Düşüncesinde Hakikat-i Muhammediyye". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* VII/13 (2015), 139-161.

Alparslan, Ali. "Celî". *DİA*. VII/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsîri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 367-385. <https://doi.org/10.18498/amaufd.363562>

Alpaydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2016), 131-164.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/5 (2016), 131-164.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Şeyhülslâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye isimli Eseri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Şeyhülslâm Ebû İshakzâde Esad Efendi'nin Nasriyye isimli Eseri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Şeyhülslâm Mehmed Esad Efendi ve Hulâsatü't-Tebyîn fî Tefsîri Sûreti Yâsîn isimli Eseri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 8 (2017), 357-394.

Alpaydın, Mehmet Akif. "Şeyhülslâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin 'Risâle fî Beyânî Milleti İbrâhim' isimli Eseri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Ocak 2018), 58-71.

Alper, Hülya. "XVII. Asırda Bir Osmanlı Düşünürünün Gazzâlî Yorumu : Sadreddinzâde eş-Şirvânî'nin Kavidü'l-Akâid Şerhi Örneği". *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî : Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul*. 869-878. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

Alper, Hülya. “XVII. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Dünyasında Bir Gazali Şarihi Olarak Sadreddinzade eş-Şîrvânî ve Şerhu’r-Risâleti’l-Kudsiyye Örneğinde Şerh Geleneği”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 21 (2012), 59-80.

Alper, Ömer Mahir vd. “İbn Sînâ”. *DİA*. XX/353-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altaş, Eşref. “XVIII. Yüzyıl Eczâü’l-Kazıyye Risâleleri ve Darendeli Mehmed Efendi’nin Risâle fi’t-Tefrika Beyne Mezhebi’l-Müteahhirîn ve’l-Kudemâ fi’l-Kazıyye ve’t-Tasdik İsimli Eseri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Ocak 2010), 25-46.

Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Cezerî”. *DİA*. XX/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. “Sehâvî, Alemüddin”. *DİA*. XVI/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Altınay, Ahmet Refik. “Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli: ‘Şeyhülislâm ve Müfti’l-Enâm’ Mehmed Esad Efendi ‘Hoca Sa’dü’d-Din Efendi-Zâde’”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* V/8 (2018), 206.

Altındaş, Mücteba. “Bir Kitap Olarak Levh-i Mahfûz ve Ümmü’l Kitab”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, 11/1 (2013), 221-242.

Altıntaş, Ramazan. “Şîrvânî, Sadreddinzâde”. *DİA*. XXXIX/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Altıparmak, Ömer Faruk. *Muhammed b. Mustafa Akkirmâni ve Eseri İklilü’t-Terâcim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Altun, Hilmi Kemal. *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kazâ-Kader Risâleleri ve Taşköprizâde’nin “Risâle fi’l-Kazâ ve’l-Kader” Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu’l Me’ânî fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l- ‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-Ulumiyye, 1994.

Âmidî, Seyyid Ömer. *Risâle ‘alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ “ve Kâne Arşuhu ‘ale’l-Mai”*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 185, 166-172 vr.

Anay, Harun. *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü Türk- İslâm Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1994.

Anay, Harun. “Devvânî”. *DİA*. IX/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Anonim. *Hırzû'l-mülûk*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 04974, 1 b-66 vr.

Apaydın, Yasin. “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin (v. 1145/1732) İlimlere Bakışı: Tetîbü’l-’Ulûm Bağlamında Bir İnceleme”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 36 (Şubat 2018), 189-211.

Arıtan, Ahmet Saim. “Ciltçilik”. *DİA*. VII/551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Arpa, Abdülmuttalip. “Rûm Suresi Çerçevesinde Beytû’l-Makdis Fethinin Müjdelenmesi”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Bingöl University Journal of Theology Faculty* II/3 (2014), 205-219.

Arpa, Abdülmuttalip. “Rûm Sûresi Çerçevesinde Beytûlmakdis’in Fethinin Müjdelenmesi -İbn Berrecân’ın İşârî Tefsir Yorumu”. *Beytûlmakdis Araştırmaları Dergisi = Journal of Islamicjerusalem Studies = Mecelletu Dirâseti Beyti’l-Makdis* XV (2015), 33-46.

Arpaguş, Hatice K. “Sofyalı Bâlî Efendi’nin Kazâ ve Kader Risâlesi ve A’yân-ı Sâbite Açısından İnsanın Sorumluluğu”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2006), 51-88.

Arslan, Adnan. “Bakara Sûresi 183-185. Âyetler Çerçevesinde Ramazan ve Orucun İşârî Yorumu”. *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences [Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi]* 42 (2020), 1007-1027.

Arslan, Mehmet Fatih. *Celâleddin Devvânî’nin Varlık Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.

Arslan, Sinan. *Kur’an’da Kıyametin Kopma Anının Tasviri -Tekvîr Sûresi Örneği*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Aruçi, Muhammed. “Hasan Kâfi Akhisârî”. *DİA*. XVI/326-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Aslan, Muhammed - Aslan, Ömer. “Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî ve Tanzimat Dönemi Diyarbakır Eğitim-Kültür Faaliyetlerine Etkileri”. *Tanzimattan Günümüze Diyarbakır*. 3/228-251. Ankara: Manas Yayıncılık, 2019.

Aslan, Mustafa. “Hoş Geldin Ey! Rahmet Mağfiret ve Kurtuluş Ayı Mübarek Ramazan”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* 16/4 (1997), 216-240.

Ata, Mehmet Mahfuz. “İki Defa Ölmek ve İki Defa Dirilmek (Mü'min Sûresi 11. Âyet Özelinde)”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler XXIV/84* (2020), 449-474.

Atâyî, Nev'îzâde. *Hadâiku'l- Hakâik*. ed. Derya Örs. haz. Suat Donuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları; 85, 2017.

Ateş, Süleyman. “Hakâiku't-Tefsîr”. *DİA*. XV/163-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Atmaca, Gökhan. “Kur'ân'ın Evrenselliği Çerçevesinde Gaybî Haberler”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)* VIII/16 (2016), 306-326.

Atmaca, İbrahim Halil. *Kâf Sûresi'nin Tefsiri*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Avad Cudû' Ahmed el-Cubûr. “Risâle fî İstisnâi 'İllâ mâ Şâe Rabbûke' li'l-Âlemi'l-Osmânî Ebî Saîd el-Hâdimî (1113-1176 H.) : Dirâse ve Tahkîk”. *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period*. II/291-316, 2018.

Avcu, Yunus Emre. *Molla Ali el-Kârî'nin el-Kâdî İyâz'ın eş-Şifâ Kitabının Şerhi Olan Şerhu's-Şifâ'daki Metodu*. Amman: University of Jordan Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. *DİA*. XXXVIII/223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 20110.

Aydar, Hidayet - Yavuz (ed.). *Sahn-ı Semândan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl (Sempozyum Tebliğleri)*. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık, 2017.

Aydar, Hidayet, Hidayet. “17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış”. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl*. 64. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık, 2017.

Aydın, Erdal. *Şifa'ül-Fuad-li Hazret-i Sultan Murad (inceleme-Metin-Dizin)*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Aydın, Lütî. *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve "Mecâmi'u'l-Hakâik" Adlı Eserindeki Metodu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Aydın, Mehmet. *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aydın, Mehmet Akif. "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye". *DİA*. XXVIII/231-235. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Aydın, Mustafa. "Şirvan". *DİA*. XXXIX/205. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aydın, Şükrü. "Kur'ân Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 185-211.

Aydüz, Salim. "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* II/3 (Ocak 1997), 143-170.

Aydüz, Salim. "Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* II/3 (1997), 143-170.

Ayıntâbî, Muhammed b. Hamza. *Âyetü'l-Kürsî Tefsiri*. El Yazması. Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Şry., 7, 29-31 vr.

Aykaç, Mehmet. "Cemâl el-Hüseynî". *DİA*. VII/303-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aykut, Nezihi. "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa". *DİA*. XVI/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Aykut, Nezihi. "Hüseyn Tûgî". *DİA*, ts.

Aykut, Süleyman. *Ebû Ca'fer En-Nehhasın I'râbü'l-Kur'ân isimli Eserinde Âl-I İmrân Sûresinin Kıraât İlmî Açısından Değerlendirilmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ayn Ali Efendi. *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 3774, 39 vr.

Aynur, Hatice. "Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu". *DİA*. XXXXI/597-598. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Aytekin, Arif. "Matürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında İrade ve Meşîet Yorumları". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/2 (2018), 13-33.

Ayvalı, Ramazan. “Hâdimi’nin İlmi Şahsiyetinin Teşekkülüne Tesir Eden Âmiller”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (1993), 113-119.

Azak, Necmettin. *Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye’nin İslâm Hukukunun Temel Kaideleri İçindeki Yeri ve Önemi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Azamat, Nihat. “Kâdiriyye”. *DİA*. XXIV/131-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Azamat, Nihat. “Sarı Abdullah Efendi”. *DİA*. XXXVI/145-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Azimli, Mehmet. “İsrâ ve Mi’râc Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Bilimname : Düşünce Platformu* VII/16 (2009), 43-58.

Aziz Taşbolotov. *Yecüc ve Mecüc Hakkındaki Hadislerin İsnad ve Metin Açısından Tahlili*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Bâbertî, Ekmelüddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Hanefi. *Risâle fi Tefsiri Kavlihi Teâlâ -Ve Levla Fadlullahi aleyh*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 1384, 293-294.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l- Ârifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Behiyye Matbaası, 1951.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü’l- Ârifîn*. İstanbul: Behiyye Matbaası, 1951.

Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu’l- Mekkûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, ty.

Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu’l- Mekkûn*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, t.y.

Bakır, Betül. “XVIII. Yüzyılda Türk Baroku Camiler”. *Osmanlı*. X/265-275. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Bakırcı, Saffet. “Meâlimü’t-Tenzîl”. *DİA*. XXVIII/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bakkal, Ali. “Hz. İbrâhim ve Hac”. *Hz. İbrahim [1. Hz. İbrahim sempozyumu bildirileri]*, 17-18 Ekim 1997, Şanlıurfa. 123-148. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2007.

Bakkal, Ali. “Osmanlı Döneminde Eser Veren Darendeli Matematik ve Astronomi Bilginleri”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2017 Malatya. I/353-365, 2018.

Bal, Faruk. “İktsat Tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Kâtip Çelebi’nin Düstûru’l-Amel Adlı Eseri”. *Adam Academy Journal of Social Sciences* 1/1 (06 Şubat 2016).

Bal, Mustafa. *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve İtikâdî Görüşleri*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Baltacı, Ahmet vd. “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”. *DİA*. XX/488-492. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Baltacı, Burhan. “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi’nde Bulunan Tefsîru Âyet el-Kursî İsimli Eser ve Tefsir İlmi Açısından Değeri,”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, IV/6 (2017), 146-153.

Baltacı, Burhan. “Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesindeki Âyet Tefsirlerinin Özellikleri ve Tefsir İlmi Açısından Değeri”. *III. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu “Kastamonu’da İlmî Hayat ve Kastamonu Âlimleri”*. 431-449. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2016.

Baltacı, Cahit. “Abbas Vesim Efendi”. *DİA*. I/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Baltacı, Cahit. “Abdullah Ahiskavî”. *DİA*. I/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Bars, Mehmet Emin. “Üç Yazma Metinde Hz. İbrahim’in Hz. İsmail’i Kurban Etmesi = Prophet Abraham’s Sacrifice Prophet Ismail in Three Manuscripts”. *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi = Journal of Academic Literature* VI/12 (2020), 1-25.

Baş, Yaşar. “III. Ahmed Devrinde İstanbul Çuha Fabrikasının Kuruluşu ve İşleyişi”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* VIII/15 (2018). <https://doi.org/10.29029/busbed.376489>

Bayati, Mohammed Maarroof. *Ali el-Kârî’nin el-Meşrebü’l-Verdi fî Mezhebi’l-Mehdi Adlı Eseri ve Mehdi’nin Mezhebine Dair Analizi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Bayer, İsmail. “Osmanlı Anadolu’sunda Tefsir Derslerinde Öğrenci Soruları Amme Cüzü Tefsîri Örneği”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* III/6 (2016), 243-250.

Bayezid, Nurullah b. Nureddin b. Mizan. *Seb’u’l-Mesânî*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 1179, 348 vr.

Bayraktar Barış, Ayşe. *Kur’ân-ı Kerîm’de Emri bi’l-Ma’rûf ve Nehyi ani’l-Münker Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Bayram Çınar. “Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları = Discussions of Murtakib al-Kabira in Islamic Theology”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/20 (2021), 615-647.

Bayramoğlu, Ömer. *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bedir, Mürteza. “Geleniğin Son Halkası: Hâdimî’nin Mecâmi’ü’l-Hakâ’ik Adlı Eseri ve Usul’de Güncel Bilgi Meselesi ya da Bugün Fıkıh Usulünü Hangi Eserlerden Okumalıyız?”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl. I/135-161*, 2018.

Bedir, Mürteza. “Vikâyetü’r-Rivâye”. *DİA*. XLIII/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Me‘âlimü’t-Tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nimr vd. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1997.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Me‘âlimü’t-Tenzîl*. thk. Abdürrezzâk el Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1. Basım, 2000.

Behar, Cem. *Şeyhülislâm’ın Müziği 18.Yüzyılda Osmanlı-Türk Müsıkisi ve Şeyhülislam Esad Efendi’nin Atrabü’l Asar’ı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1., 2010.

Bekiroğlu, Harun. “Bir Felsefî Tefsir Örneği Olarak Muhammed Hâdimî’nin İbn Sînâ’ya Ait İhlâs Sûresi Tefsirine Haşiyesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XII/23 (2013), 127-154.

Bekiroğlu, Harun. “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Ayetini Tefsiri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 51-81.

Bekiroğlu, Harun. “Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Sûresinin 23. Ayetini Tefsiri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 14/27 (2015), 51-81.

Bekiroğlu, Harun. “Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkikli Neşri”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 97-116.

Bekiroğlu, Harun. “Muhammed Hâdimî’nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri Hakkında Risalenin Tahkikli Neşri”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 97-116.

Bekiroğlu, Harun. “Tahkiku ‘Haşiye ‘alâ Sûreti’l-İhlâs li-İbn Sînâ’ li-Ebî Saîd Muhammed el-Hâdimî = The Critical Edition of Hâshiyah ‘alâ Tafsîr Sûrah al-İhlâs li Ibn Sînâ by Abû Sa’îd Muhammad al-Hâdimî”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2016), 71-125.

Beşikçi, Mehmet Necmeddin. *Celâleddîn Devvânî’de İsbâtı Vâcib Tartışmaları: Teselsülün İptali Örneği*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru’l-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vil*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi’l- Arabî, 1997.

Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Tefsir Âyete’l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3467, 81-82 vr.

Beydilli, Kemal. “Kabakçı İsyanı”. *DİA*. XXIV/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Beydilli, Kemal. “Mahmud II”. *DİA*. XXVII/352-357. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Beydilli, Kemal. “Mustafa III”. *DİA*. XXXI/280-283. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Beydilli, Kemal. “Mustafa III”. *DİA*. XXXI/280-283. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Beydilli, Kemal. “Mustafa IV”. *DİA*. XXXI/283-285. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Beydilli, Kemal. “Nizâm-ı Cedîd”. *DİA*. XXXIII/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Beydilli, Kemal. “Vak‘a-ı Hayriyye”. *DİA*. XXXXII/454-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Beydilli, Kemal - Özcan, Nuri. “Selim III”. *DİA*. XXXVI/420-426. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ahkâmü’l-Kur‘ân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 3. Basım, 1994.

Beyhan, Mehmet Ali. “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler ‘Vak’ayı Hayriyye’”. *Osmanlı*. VII/258-274. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Beyreli, Latif. *Lehçetü'l-Lugat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Bıyıkoglu, Yakup. “Muhaşşî Sinan Efendi’nin ‘Hâşiye “alâ Tefsiri”l-Kâdî’ İsimli Eserinde İlmî Tefsire Dair Yaklaşımlar”. *İhya Uhuslararası İslam Araştırmaları Dergisi* V/5 (2019), 218-233.

Bikâî, Burhaneddin İbrahim b. Ömer er-Rubat ed-Dimaşki. *el-Fethu'l-Kudsî fi Âyeti'l-Kürsî*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 387, 1-26 vr.

Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, ts.

Bikâî, İbrahim b. Ömer-Ebû'l-Hasan Burhaneddin. *Fethü'l-Kudsî fi Âyeti'l-Kürsî*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1344, 6a-10a vr.

Bilal Deliser. “Müteşâbihu'l-Kur’ân’la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 5-35.

Bilge, Mustafa L. “Akkirman”. *DİA*. II/269-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bilge, Osman. “Dâvûd-i Karsî (1169/1756)’nin ‘Şerh alâ Usûli'l-Hadîs’ İsimli Eserinin Metodu ve Kaynakları Üzerine”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* XI/5 (2016), 99-116.

Bilgiç, Saliha. *Konuları İtibarı ile Kur’ân’da Dua*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Bilgili, Ali Sinan. “Tebriz”. *DİA*. XV/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bilgin, Emrah. “Türk İslâm Edebiyatında Besmelenâme Türü ve Besmele İçerikli Metinlerin Tasnifine Dair Bir İnceleme = An Essay on the Type of Besmelename and the Classification of Texts on Basmala in Turkish-Islamic Literature”. *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal [Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of the Faculty of Divinity]* VII/2 (2020), 87-117.

Bilgin, Lutfullah Kerim. *Fakih Olarak Hâdimî ve Fıkhi Meselelere Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

- Bilginsoy, Mustafa. *Aliyyül Kârî'nin Kelâmî Görüşleri (Emâlî Şerhi'nde Allah'ın Sıfatları ve Peygamberlik Konuları)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Bilici, Faruk. “Şehrîzâde Mehmed Said”. *DİA*. XXXVIII/472-473. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakâtü'l- Müfessirîn*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları 39/2, 1960.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tabakâtü'l- Müfessirîn*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bingöl, Abdulguddüs. “Ebherî, Esîrüddin”. *DİA*. X/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bingöl, Abdulguddüs. “Îsâgucî”. *DİA*. XXII/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bingöl, Abdulguddüs. “Îsâgucî”. *DİA*. XXII/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bingöl, Abdulkuddüs. “Ebherî, Esîrüddin”. *DİA*. 2/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bingöl, Abdulguddüs. “Îsâgucî”. *DİA*. XXII/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bir, Atilla - Kaçar, Mustafa. “Rubu‘ Tahtası”. *DİA*. XXXV/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Birişık, Abdülhamit. “Sûre”. *DİA*. XXXVII/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Birinci, Ali. “Mahalle Mektebine Başlama Merâsimi ve Mekteb İlâhileri”. *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri: Gelenek-Görenek ve İnançlar (Bursa, 1981)*, IV (1982), 37-57.
- Biröl, İnci Ayan. “Şükûfe”. *DİA*. XXXIX/258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bişkin, Hacı Veli. “On Sekizinci Yüzyıla Ait Bir Tıp Kitabı: “Kunüz-ı Hayâtî'l-İnsân ve Kânûn-ı Etıbbâ-i Feylesofân”. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi International Journal of Turkish World Studies* IV/4 (2021), 77-86.
- Bora, Saniye. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Bora, Saniye. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nden Seçilen Kitaplara Ait Deri Ciltlerin Nitelik ve Problemlerinin Belirlenmesi ve Genel Koruma Önerileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Borsbuğa, Coşkun - Borsbuğa, Mustafa. “İnsan Fiilleri ve Kadere Dair Bir Risâle: Seyyid Halîl es-Sırrî b. İbrâhîm’e Ait ‘Risâle fî Mes’ele’l-Kader fî Ef’âli’l-’İbâd’ Adlı Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* 3/2 (2020), 463-500.

Borsbuğa, Mustaf. “İrâde Özgürlüğünün Metafizik Temeli: Dâvûd-i Karsî’nin Risâle fî’l İhtiyârâtî’l-Cüz’iyye ve’l-İrâdâtî’l-Kalbiyye Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi = Metaphysical Basis of Freedom of Will: Examination, Critical Edition and Translation of Dâwûd al-Qarsî’s Risâlâh fî’l-ikhtiyârât al-juz’iyyah wa’l-irâdât alqalbiyyah”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 233-321.

Borsbuğa, Mustaf. “Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî’nin İrâde-i Cüz’iyye ve İnsan Fiillerine Dair ‘Ta’dîl’l-Akvâl fî Mes’ele’l-Halkî’l-A’mâl’ Adlı Muhtasar Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi, Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* III/2 (2020), 215-246.

Borsbuğa, Mustafa. “İrâde Özgürlüğünün Metafizik Temeli: Dâvûd-i Karsî’nin Risâle fî’l İhtiyârâtî’l-Cüz’iyye ve’l-İrâdâtî’l-Kalbiyye Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi = Metaphysical Basis of Freedom of Will: Examination, Critical Edition and Translation of Dâwûd al-Qarsî’s Risâlâh fî’l-ikhtiyârât al-juz’iyyah wa’l-irâdât alqalbiyyah”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 233-321.

Borsbuğa, Mustafa. “Muhammed b. Mustafa el-Alâî’ye Nispet Edilen Şerh-i İrâde-i cüz’iyye’nin Aidiyeti Hakkında Bir Değerlendirme = A Few Notes on the Attribution of the Epistle of Sharh al-iradah al-juz’iyyah to Muhammad Ibn Mustafa al-’Alâî”. *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 6 (2021), 121-159.

Borsbuğa, Mustafa - Borsbuğa, Coşkun. “Cüzî İrade Hakkında Bir Risâle ve Şerhi: es-Sâdık el-Kayserî’nin ‘Risâle fî Ef’âli’l-’İbâd Risâlesi’ ve İzzet ed-Divrîkî’nin ‘Şerhu Risâle fî Ef’âli’l-’İbâd Şerhi’ = One Risâlah and One Sharh On the Free Will (al-İrâdah al-Juz’iyya): al-Sâdık alQayşarî’s ‘Risâlah fî af’âl al-’ibâd’ and ‘İzzad Ahmad b. Husayn ‘Ârif al-Divrîkî’s ‘Sharh risâlah al-irâdah al-juz’iyya’”. *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 5 (2021), 59-103.

Borsbuğa, Mustafa - Borsbuğa, Coşkun. “Ebû Naîm Ahmed el-Hâdim’in Risâle fî Ef’ali’l-İbâd Adlı Risâlesinin İnceleme, Tahkik ve Tercümesi = Examination, Critical Edition and Translatio of Abu Na’im Ahmad el-Khafîmi’s Risalah Entitled Risalah fî Af’al al-Ibad”. *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal* VIII/2 (2021), 41-75.

Borsbuğa, Mustafa - Borsbuğa, Coşkun. “İrade-i Cüz’iyye ve İnsan Fiilleri Hakkında Bir Risale ve Haşiyesi: Mûsâ b. Abdullah el-Pehlevânî et-Tokadî’nin ‘el-İhtimalatu’l-Vakî’a fî Ef’ali’l-İbad’ Adlı Risalesi ve Ali b. Muhammed b. Hasan er-Rizevî’nin ‘Haşiyeye ‘alâ Risaleti’l-İhtimaltı’l-Vakî’a fî Ef’ali’l-’ibad’ Adlı Haşiyesi = One Risalah and One Hashiyah on the Free Will (al-İrada al-Juz’iyya) and Human Actions: Musa Ibn Abdulllah al-Pahlavani al-Tokasi’s (D. 1133/1721) “Al-İhtimalat al-Waqî’a fî Afal al-İbad and Ali İbn Muhammad İbn Hasan al-Rizawiyy’s ‘Hashiyah ala İhtimalat al-Waqia fi Afal al-İbad’”. *ATEBE: Dini Araştırmalar Dergisi = ATEBE: Journal for Religious Studies* 4 (2020), 57-100.

Bosnevî, Abdullah. *Kitâbu Lübbi’l-Lübb fî Beyâni’l-Ekli ve ‘ş-Şûrb*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah Efendi, 2129, 80b-83b vr.

Bosnevî, Abdullah. *Kitâbu’l-Müsteva’l-’alâ fi ‘ş-Şûrbi’l-Ahlâ fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ ve Kâne Arşuhu ‘alel Mâi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah Efendi, 2129, 52b-61a.

Bostan, İdris. “Pîrî Reis”. *DİA*. XXXIV/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bostan, İdris. “Piyâle Paşa”. *DİA*. XXXIV/296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bostan, İdris. “Turgut Reis”. *DİA*. XXXXI/417-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Bostancı, H. Muharrem. *19 Numaralı Mühimme Defterim(Tahlil- Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Bozyiğit, Ahmet. *Akkirmânî’nin Felsefî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı (İslam Felsefesi Bilim Dalı), Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Buğda, Sadrettin. *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî ve Muhtasâr-u Muğni’l-Lebîb an Kütübi’l-Ea’rîb’in Edisyon Kritiği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Bulut, Halil İbrahim. “Osmanlı Müelliflerinden Maraşlı Saçaklızâde ve Ebeveyn-i Rasûl Konusundaki Görüşleri”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*. I/69-79, 2005.

Bulut, Zübeyir. “Celâleddin Devvânî’nin İslâm Ahlâk Felsefesindeki Yeri”. *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Humanities and Social Sciences* 2 (2021), 41-65.

Burcu, Dilek. “İsmail Konevî Efendi’nin Envâru’t-Tenzîl Hâşiyesinde Cüz’î İrade Tartışması =Free Will Discussion in Ismail Konawi’s Hashiyah on Anwar al-Tanzil”. *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 543-567.

Burhan Baltacı. “Turkish Culture Traces on the Balkans-Manuscript Called Tefsiru Ayeti’l-Kursî = El Yazması Eserler Örneğinde Balkanlarda Türk Kültürünün İzleri - Tefsîru Âyeti’l-Kursî İsimli Yazma Eser”. *International Journal of Language Academy* VII/1 (2019), 93-101.

Burhânpûrlu Şeyh Nizam, vd. *Fetâva’l-Hindiyye*. çev. Mustafa Efe. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2004.

Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: : Meral Yayınevi, 1. Basım, t.y.

Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. çev. A. Fikri Yavuz - İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu’l-Beyân*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.

Büyükbacı, Zehra. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cilt Örnekleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Büyükkara, Mehmet Ali. “Vehhâbîlik”. *DİA*. XXXXII/611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Büyükkaynak, Sami. “Aliyyu’l Kârî’nin Fıkıh-ı Ekber Şerhinde Tartışmalı Bazı Konularda Delil Olarak Kullandığı Rivayetlerin Tahric ve Değerlendirilmesi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 44 (2017), 193-217.

Büyükkaynak, Sami. *Hadis İlimleri Açısından Namazda Kıraat Meselesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Büyükkeleş, Muhammed Ali. *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Kaside-i Bürde Şerhi ve Edisyon Kritiği*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Büyüksoylu, Ömer. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki Kıraat ve Tecvide Dair Yazma Eserlerin Tavsif ve Tanıtımı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Can. "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesinin Günümüz Dini Söylemin İnşasında İşlevsel Yönü". *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences [Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi]* 40 (2020), 199-219.

Can, Ali. "Aliyyü'l-Kârî'nin Envâru'l-Kur'ân ve Esrâru'l-Furkân Adlı Tesirinde Besmele Yorumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/2 (2012), 37-66.

Can, Ali. "Aliyyü'l-Kârî'nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/22 (2013), 128-173.

Can, Ali. "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (2012), 1-73.

Can, Ali. "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/1 (2012), 1-73.

Can, Mustafa. *Saçaklızâde Mehmed Efendinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

Can, Seyithan. "Mefâtihi'l-Ğayb Ekseninde İnsanın Yaratılış Süreci". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2018), 67-88.

Canbaş, Ekrem. *Dâvîdi Karsî'nin Temel Akâid Meselelerine ve Mezheplerine Bakışı*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Canikli, İlyas. "Dâvûdî Karsî'nin 'Şerhu Risâle fî Usûli'l-Hadis' İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* VI/3 (2017), 1665-1679.

Canikli, İlyas. "Dâvûdî Karsî'nin 'Şerhu Risâle fî Usûli'l-Hadis' İsimli Eserinde Yer Alan Rivayetlerin Kaynak Değeri ve Metin Kritiği". *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 152-166, 2017.

Canpolat, Tümer. *Kitâb-ı Yâsin-i Şerîf Tefsiri Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Cazır, Ahmet. *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Kitâbü'l-Mülehhas min'el-Meânî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihu'l-Gayb". *DİA*. XXVIII/348-350. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Cebr, Mücâhid b. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselam Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l- İslâmi'l-Hadîse, 1410.

Celep, Halil. "Risâle-i Nakşibendiyye Eseri Bağlamında Dâvûd-i Karsî'nin Tasavvuf Anlayışı". *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 20-28, 2017.

Cengiz, Ercan. "Osmanlı Devletinde Ruûs Sınav Sistemi Bağlamında Dâvûd-i Karsî'nin 'Risâle fî Tafsîli Hasale Mine's-Su'al ve'l-Cevâb fî'l-İmtihân' Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 32-47, 2017.

Cengiz, Mehdi. *Muhammed El-Keşevî ve Muhtasarı Şerhi Bânet Suâd İsimli Eserinin Tahkîki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili Ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Ceran, Meryem Hanne. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Selçuklu Üslûbundaki Zahriye Sayfaları ve Şemse Formlarının Tezhip Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı Geleneksel Türk Sanatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1993.

Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları:28, 1965.

Cıdık, Muammer. *Lehçetü'l-Lügat ve Söz Varlığı*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Cihan, Ahmet Kamil - Taher, Arsan. "Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin Meâd ile İlgili Risâle fî Tahkîki'l-Mebde ve'l-Meâd Adlı Risalesi: Tahlil, Çeviri ve Tahkik".

Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi II/4 (2016), 57-102.

Cihan, Ahmet Kamil - Yalın, Salih. "Mehmed Emin Şîrvânî ve el-Fevâidü'l-Hâkâniyye'si Üzerine". *İlimleri Sınıflamak İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Müstakim Arıcı. 337-357. Klasik Yayınları, 1., 2019.

Cîlî, Abdülkerîm b. İbrahim. *Besmele'nin Şerhi*. çev. Seyyid Hüseyin Fevzi Paşa. İstanbul: Kitsan Yayınları, 1. Basım, 2005.

Cîlî, Abdülkerîm b. İbrahim. *Risâle fî Âyetü'l-Besmele*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1825, 22b-93a vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 1661, 192 vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-Kasîdetü'l-Ayniyye*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 0137, 82-91 vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-Kehfî ve'r-Rakim fî Ma'rifeti Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3795, 39-57 vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-Kehfî ve'r-Rakim fî Ma'rifeti Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm*. Haydarabad: Dekaa Matbaası, 1321.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-Kemâlâtü'l-İlahiyye fî's-Sıfati'l-Muhammediyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 5432, 65b-129a vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *el-Menazirü'l-İlahiyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8011.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *Kâbe Kavseyn ve Mülteka'n-Nâmuseyn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1665, 16-38 vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *Merâtibü'l-Vücûd*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 3780, 146b-156a vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *Sirrü'l-Münkemin fî Mânâ Kavlii el-Mü'minu li'l-Mü'min'in*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1665, 39-53 vr.

Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrahim b. Abdilkerîm. *Şerhu Müşkilâti'l-Fütûhâti'l-Mekkiyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8011, 39b-65a vr.

Coşkun, Elif. *Akkirmanî Ali Efendi (ö.1028/1619) 'nin Nikâh ve Talâk İle İlgili Fetvaları*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Cuaydî, Aîşe, Muhammed Sâlih. “Veysel Karanî ve Kulluk Ahlakı = Uways al-Karanî and Morality of Workshop = Üveys el-Karanî fî Ahlâkiyyâtı't-Teabbüd,”. *Uluslararası Veysel Karenî ve Mânevî Kültür Mirâsımız Sempozyumu, 20-21 Mayıs 2011 = International Symposium on Uways al-Qaranî and Our Moral Cultural Heritage, 20-21 May 2011 = el-Mu'temerü'd-DEvlî Havle Üveys el-Karanî ve Turâsuna es-Sekafî'l-Ma'nevî*. 113-121, 2012.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. haz. Ömer Türker. 3 Cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2. Basım, 2022.

Çaba, Mehmet. “Hâdimî'nin Kulillâhümme Mâlîke'l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risalesi'nin Tahkikli Neşri”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* 1/1 (2018), 241-268.

Çaba, Mehmet. “Hâdimî'nin Kulillâhümme Mâlîke'l-Mülki Ayeti Hakkındaki Risalesi'nin Tahkikli Neşri”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts* 1/1 (2018), 241-268.

Çağlayan, Reyhan. *Kur'ân-ı Keriîm'de Cennet ve Cennetlikler*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çağrııcı, Mustafa. “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”. *DİA*. XXI/305-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çağrııcı, Mustafa. “İhyâü Ulûmi'd-Dîn”. *DİA*. XXII/10-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. *DİA*. I/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Çaldak, Süleyman. “Nergisî”. *DİA*. XXXII/560-562. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çalışkan, Muhammed Selman. “Tefsîru'l-Müşkilât ve Kâşifü'l-Uğlûtât Adlı Eseri Bağlamında Osman b. Dâvud el-Karsî'nin Tefsirciliği”. *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings, 20-21 October 2018*. 183-199, 2018.

Çapak, İbrahim. “Saçaklızâde’ye Göre Münâzara İlmi”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*. I/89-98, 2005.

Çapak, İbrahim - Özpilavcı, Ferruh. “Bir Kıbrıslı Müderris Dâvûd-i Karsî’nin el-Îsâgucî el-Cedid ve’ d-Durri’l-Ferîd Adlı Risâlesi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi = Journal of the Near East University Islamic Research Center* I/2 (2015), 7-35.

Çatak, Adem - Vural, Ahmet. “Akşemseddin’in Risâle-i Zikrullah Adlı Eserinin Tercümesi ve Tahlili”. *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 7 (2019), 13-48.

Çatal, Meryem. *Yalancı Paradoksu ve Hüsin-Kubuh Meselesine Delil Oluşu: Devvânî’nin “Cezrî’l-Esam” Adlı Risâlesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Çavdar, Necati - Çelik, Ünal. “İbrahim Müteferrika’nın “Usûlü’l - Hikem fî Nizâmi’l - Ümem” Adlı Eserine Göre Osmanlı Askerî Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri”. *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*. ed. İlyas Gökhan vd. 581-600. Konya: Kömen Yayınları: 198, 2018.

Çavuşoğlu, Mehmed. “Bâkî”. *DİA*. IV/537-540. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Çavuşoğlu, Raşit. “Aliyyü’l-Kârî’nin Salavât-ı Şerîfesini 20. Asırdan Okumak: Amasya Müftüsü Mehmed Sabri Yetkin’in Salavât-ı Şerîfe Şerhi”. *İslâmî İlimler Dergisi* XIV/2 (2019), 71-98.

Çavuşoğlu, Semiramis. “Kadıızâdeliler”. *DİA*. XXIV/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Çeker, Orhan. “Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eseri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 8 (1998), 43-52.

Çelebi, Hüsnâ. *Elmalılı Hamdi Yazır’da İrade - Meşîet Kavramı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Çelebi, İlyas. “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”. *Osmanlı*. ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Çelebi, İlyas. “Uryânî Osman Efendi”. *DİA* (3.). Ek-II/624-625. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Çelik, Ahmet Faruk. *Osmanlı Fetvasında Yeni Bir Klasik Olarak Minkârîzâde Yahya Efendi'nin Fetâvâsı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

Çelik, Muhammet. *Kur'ân-I Kerîm'e Göre Dua*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Çelik, Murat. "Gelibolulu Mustafa Âlî ve Dönemin Eğitim Sistemine Yönelik Eleştirileri". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Çanakkale Onsekiz Mart University [Kilitbahir]* 4 (2014), 77-93.

Çelik, Ömer. "Muhammed Emin b. Sadruddîn eş-Şîrvânî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997 1995), 211-224.

Çelik, Ömer. *Muhammed Emin b. Sadruddin eş-Şîrvânî'nin Hayatı ve Feth Sûresi Tefsirinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Çelikan. "Hacı Bektaş Veli'nin Besmele Tefsiri". *Hacı Bektaş Veli: G. Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi [Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi]* II/2 (1995), 39-40.

Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *DİA*. XLII/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çetintaş, İbrahim. *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006.

Çetintaş, İbrahim. "Yaşadığı Dönemin İlmî Anlayışı Bağlamında Saçaklızâde'nin İlmî Kişiliği". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/16 (2010), 91-118.

Çınar, Bayram. "Felsefi Bir Kavram Olarak Hoşgörü ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin Besmele Tefsiri'nin Tolerans Bağlamında Değerlendirilmesi". *Danışname* 3 (2021), 25-58.

Çınar, Mahmut. *İslamî Literatürdeki Nûr-i Muhammedî Anlayışının Nübüvvet Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çiçek, Hacı. "Münâfıkların İnanç Dünyası ve Hz. Peygamber Devrinde Münâfıklar". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]* III/2 (2012), 199-122.

Çiçek, Mehmet - Yılmaz, Esat. “Celâleddîn ed-Devvânî ve Fâtîha Sûresi Tefsiri = Jalal Al-Din Al-Dawani and His Commentary of the Surah of Al-Fatiha”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVIII/35 (2019), 1-22.

Çiftçi, Şaban. ““Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahrir ve Değerlendirmesi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Mart 2014), 1-20.

Çiftçi, Şaban. ““Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahrir Ve Değerlendirmesi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2014), 1-20.

Çiftçi, İsmail. “Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında Abdurrahman Câmî ve Celâleddîn Devvânî Etkisi (XV-XVI. Yüzyıllar)”. *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan: Türk Tarih Araştırmaları*. 138-152. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Çoban, Abdülkadir - Dölek, Adem. “Kur’ân ve Bilim Işığında Yaratılış Açısından Suyun Yeri ve Önemi”. *Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi Bildiri Kitabı*. II/259-272. Ankara: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.

Çöllüoğlu. “Safranbolulu Ali b. İbrâhim (ez-Za’ferânî) Efendi’nin Âyetü’l-Kürsî Hakkındaki Risâlesi”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 485-499. Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019.

Çubukçu, Esmâ. *Celâleddin Devvânî’de Tanrı’nın Varlığı ve Sıfatları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Çubukçu, Esmâ. “Celâleddîn Devvânî’nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı”. 7. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 9-12 Mayıs 2018, Burdur*,. ed. Burak Yuvalı - Taha Eğri. II/119-137. Ankara: Sage Yayıncılık, 2019.

Dağ, Neslihan. *Muhammed b. Mustafa Akkirmânî’nin “İklilü’t-Terâcim” Adlı Eserinde Felsefî Kavramlar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Dağcı, Abdullah. “Amaçsal Açından Dua Türleri Din Psikolojisi Bağlamında Tümevarımsal Bir Yaklaşım Denemesi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV/8 (2018), 87-120.

Dağcı, Abdullah. “Duaya İlişkin Algılar Metaforik Bir Araştırma = Perceptions Regarding Prayer A Metaphorical Study”. *Darulfunun İlahiyat [İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* XXXII/1 (2021), 179-198.

Dağdelen, Mustafa. *Muhammed Şirvânî’nin “Tefsîru Sûreti Yâsin” Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Dağdelen, Mustafa. *Muhammed Şirvânî’nin Tefsîru Sûreti Yâsin Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Dağlı, Aişe Berire. *İbn Acîbe’nin el-Bahru’l-Medîd Adlı Tefsirinde Meşîet Kavramı*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Dalkıran, Sayın. “Akkîrmânî’nin İrâde-i Cüziyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 173-179.

Dalkıran, Sayın. “Akkîrmânî’nin İrâde-i Cüziyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 173-179.

Dalkıran, Sayın. “Akkîrmânî’nin İrâde-i Cüziyye ile İlgili Risâlesi ve Değerlendirilmesi”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 1/2 (1998), 173-179.

Danış, İlhamî. “XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhizâde Mehmed ve Eseri Evzahu’l-Mesâlik ilâ Ma’rifeti’l-Büldân ve’l-Memâlik”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 9 (2017), 117-143.

Danışman, Zuhuri. *Koçi Bey Risâlesi*. İstanbul: M.E.B., 1972.

Dârekutnî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed. *Sünen-i Dârekutnî*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2004.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Makâle fî Tefsîri Sûreti Tâhâ min Envâri’t-Tenzîl*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 1039, 79-81 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî Ademi’l-Cevâz fî İzâi Etfali’l-Müşrikîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0985, 181-182 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî Hall-i Müşkilâtı Mebâhisi’t-Ta’rif*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0449, 48-52 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî Halli Müşkilâtî Mesâil, 's-Selâse*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 0600, 99-104 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ mâ Elzelâ 'aleyke 'l-Kur'ân*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0989, 83-84 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ - ve İze 'l-Mev'üdetü Süilet*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 449, 26-47 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî 'r-Rub 'i 'l-Meşhûr bi 'l-Mukantarât*. El Yazması. İstanbul Millet Kütüphanesi: Ali Emiri Koleksiyonu, 4453/4, 22-25 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Risâle fî 't-Tefrika Beyne Mezhebi 'l-Müteahhirin ve 'l-Kudema*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi, 241-03, 5a-6a vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Ruznâme-i Dârendevî*. El Yazması. Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 4967, 1 vr.

Dârendevî, Muhammed b. Ömer b. Osman el-Hanefî. *Şerhu 'l- Hüseyniyye fî 'l Âdâb*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4747, 42 vr.

Dartma, Bahattin. “El Yazması Eserlerin Önemi ve Resmî Olarak Kayıtlı Olmayanların Durumu Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XV/1 (2015), 1-14.

Debâî, İbn Hilal Şihabeddin Ahmed b. Nasireddin Ömer. *es-Sirrü 'l-Kudsî fî Tefsiri Âyeti 'l-Kürsî*. El Yazması. Manisa Yazma Eser Kütüphanesi: 138/1, 106 vr.

Debreli, Vildan Fâik. “Nahl Sûresinin 90.Âyetinin Tefsiri”. çev. Mustafa Özel. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 135-147.

Dede, Süleyman. *Molla Ali el-Kârî, Kıraat İlmindeki Yeri ve el-Minehu 'l-Fikriyye Adlı Eserin Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Defterdar Muhammed Paşa. *Nesayihu 'l-Vüzera*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1854, 67 vr.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Nesayih 'ul-Vüzera vel-Ümerâ*. çev. Hüseyin Ragıp Uğural. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

Değirmendere, Muammer. *Kuyucaklızâde M. Âtif ve Matematiğe Dair “Nihâyetü'l-Elbâb fî Tercemeti Hulâsati'lhisâb” Adlı Eseri (Metin ve Değerlendirme)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları-Kuruluştan X-XVI. Asrın Sonuna Kadar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Demircan, Adnan. “Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti”. *STEM: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* II/3 (2004), 9-30.

Demirci, İslam. “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin (v.1145/1732) Risâle fî İbâhati Katli'l-Kilâbi'l-Muzırîra Adlı Eserinin Tahkikli Neşri = A Critical Edition of the 'Risâle Fi Ibâhati Katli'l-Kılâbi'l-Muzırîra' of Sâchaqlı-Zâdah Muhammed Mar'ashî'd (d. 1145/1732)”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/10 (2019), 217-240.

Demirci, Mehmet. “Hakikat-ı Muhammediyye”. *DİA*. XV/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Demirci, Osman. “Osmanlı'da Kelâm İlminin Meşruiyeti Sorunu -Saçaklızâde Örneği”. *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. 523-542, 2016.

Demirel, Cumhur. “Mekke Müşriklerinin Kıyamet ve Ba's Hakkındaki Soruları Üzerine Nâzil Olan Âyetlerin Düşündürdükleri = Verses Which Revealed Upon the Questions of the Idolaters of Mekka About the Doomsday and the Resurrection and Which Give Rise to Thought”. *BİDER: Bitlis İslamiyat Dergisi = Journal of Bitlis İslamiyat* III/1 (2021), 16-33.

Demirhan Aydemir, Ayşegül - Özcan, Nuri. “Abdülaziz Efendi, Hekimbaşı”. *DİA*. I/190-191. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Demirhan Erdemir, Ayşegül. “Emîr Çelebi”. *DİA*. XI/129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Demirkol, Feyzullah. *Ebû Saîd Mehmed b. Muhammed el-Hâdimi ve Mecâmiu'l-Hakâik*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Demirkol, Nihat. “Sûre-Konulu Tefsir Bağlamında Nasr Sûresine Genel Bir Bakış”. *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 1 (2020), 76-110.

Demirli, Ekrem. “İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hakikat-i Muhammediye”. *Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed, Uluslararası Sempozyum*

(Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar) (7-8 Mart 2009) Adapazarı-Sakarya. II/155-163, 2011.

Demirtaş. *Üslûp ve Elfaz Açısından A'râf Sûresinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Demirtaş, Mesut. "Dâvûd b. Muhammed el-Karsî ve 'Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi Fi'-Sarf" Adlı Eseri = Dawud b. Al-Qarsi and the Work Titled 'Sharh al-Emsilet-l Fi's-Sarf". *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* XII/45 (2020), 69-74.

Demirtaş, Mesut. *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin Şerhu'l- Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf Adlı Eseri ve Bu Eserdeki Yöntemin Günümüz Arapça Eğitimindeki Uygulanabilirliği ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arap Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Derin, Fahri Çetin. "Abdi Paşa, Nişancı". *DİA*. I/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Derman, M. Uğur. "Derviş Abdî-I Mevlevî". *DİA*. IX/190-191. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Derman, M. Uğur. "Derviş Ahmed". *DİA*. IX/191. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Derman, M. Uğur. "Hâfız Osman". *DİA*. XV/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Derman, M. Uğur. "Murakka'". *DİA*. XXXI/204-205. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Derman, M. Uğur. "Ta'lik". *DİA*. XXXIX/507-508. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş. *et-Tefsîrû'l-Hadîs*. Kahire: Dârü İhyâi 'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1963.

Devvâni, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Ahlâk-ı Celâlî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1559.

Devvâni, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Arznâme*. El Yazması. Ragıp Paşa: 1478, 258-272 vr.

Devvâni, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ Şerhi Âdâbi's-Semerkandî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0398, 99-28.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî Halki'l-A'mâl*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 4820, 78-81 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî İmâni Fir'avn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0443, 76-86 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî İ'râbi lâ İlâhe İllallâh*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0007, 95-98 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî İsbâtî'l-Vâcib*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 2273, 40 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 83-88 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3685, 150-164 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ -Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reisülküttab, 1147, 130-137 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâle fî'r-Rûh*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 2778, 4 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Risâletü'l-Kadime fî İsbâtî'l-Vâcib*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0448, 240-270.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Şerh-i Rubâ'ıyyât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0606, 42-65 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed. *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0313, 86 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed. *Tefsir âyat Yâ Benî Âdeme Huzû Zineteküm*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ragıp Paşa, 1469, 2-10 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed. *Tefsîru Sûreti ‘l-Fâtiha*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3228, 107a-108a vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed. *Tefsîru Sûreti ‘l-İhlâs*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 0385, 74-88 vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed. *Tefsîru Sûreti ‘l-Kâfirûn*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 0269, 228b-245b vr.

Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es‘ad b. Muhammed. *Ünmûzecü ‘l-Ulûm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3547, 76-107 vr.

Deylemî, Ebû Şücâ‘ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye. *Kitâbü ‘l-Firdevs bi-Me’ssûri ‘l-Hiţâb*. thk. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ‘l-Kütübî ‘l-İlumiyye, 1986.

DİA. “Karlofça”. *DİA*. XXIV/504. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

DİA. “Şem‘dânîzâde Süleyman Efendi”. XXXVIII/501-503. İ: TDV Yayınları, 2010.

Dinç, Ömer. “Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa’nın Gayb Âyetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle f Tahkiki ‘l-Gayb Özelinde Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* V/1 (2021), 426-461.

Dizer, Muammer. “İbnü’ş-Şâtir”. *DİA*. XXI/219. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Doğan, Hüseyin. “Dâvûd-i Karsî ve İtikâdî Görüşleri”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 91-102, 2017.

Doğan, İshak. “Osmanlı Dönemi Kur’ân Araştırmaları”. *Makâlât* 1 (1999), 95-137.

Doğan, Mahmud. *Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Risâletü ‘l-Hamdele Adlı Eseri*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Doğan, Mahmut - Bozkurt, Birgül. “Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Risâletü ‘l-Hamdele Adlı Eserinin Tahlili = Muhammed b. Mustafa al-Akkirmânî and

Analysis of His Work Titled Risala al-Hamdala”. *TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* V/4 (2020), 535-559.

Doğan, Mehmet Nur. *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Doğan, Mehmet Zeki. “Gaybî Haberler Yönüyle Kur’ân’ın İ’câzı”. *Batman Akademi Dergisi = Batman Academy Journal* IV/1 (2020), 53-64.

Doğan, Muhammet Nur. “Esad Efendi, Ebûishakzâde”. *DİA*. XI/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Doğan, Muhammet Nur. “İshak Efendi, Ebûishakzâde”. *DİA*. XXII/530-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Doğan, Muhammet Nur. “Ebû İshak İsmâil Efendi”. *DİA*. X/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Doğan, Şaban. “Onyedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp ve Eczacılık Sözlüğü: Lugât-ı Müşkilât-ı Eczâ”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* XII/2 (2011), 95-104.

Dokgöz, Fatih. *Muhammed bin Ebî Bekir el-Mar’aşî ve Cühdü’l-Mukill Adli Eserinin Tecvid İlmindeki Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kur’an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Dokgöz, Fatih. “Saçaklızâde Maraşî (v. 1145/1732) Bağlamında İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) Sonrası Yedi Kıraat İhtiyarlarına Genel Bir Bakış”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* LI/1 (2021), 116-134.

Dosay Gökdoğan, Melek. “Osman Gazi’den Mehmed Vahideddin’e Osmanlı Bilimi ve Kültürü”. *Türkler*. XI/311-376. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Duran, Recep. “Celâleddin Devvânî’nin, Tûsî’nin ‘Küllî Akıl’ Diye Adlandırılan Sıyrık Tözleri İsbat Hakkındaki Risâlesi Şerhi”. *Dört Öge: Felsefe ve Bilim Tarihi Yazıları (Hakemli Dergi)* IV/9 (2016), 75-104.

Dûrî, Abdülaziz. “Bağdat”. *DİA*. IV/432-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Durmuş, Ali. “Kadıızâde Mehmed Efendi’nin Bilinmeyen Risalesi Risâle-i Müdâfa’a Işığında Hayatı ve İlmi Kişiliği -Tercüme Tahkik ve Değerlendirme-”. *Tokat İlmiyat Dergisi* VIII/1 (2020), 321-350. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3894609>

Durmuş Ali Karamanlı i. *Kur’ân-I Kerîm’de Ulü’l-Azm Peygamberlerin Örnek Özellikleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Temel İslâmî Bilimler Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

- Durmuş, İsmail. “el-Emsile”. *DİA*. XI/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. “İnşâ”. *DİA*. XXII/334-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “İrdâf”. *DİA*. XXII44/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “İsferâyînî, İsâmüddin”. *DİA*. XXII/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail - Saraç, M.A.Yekta. “Muamma”. *DİA*. XXX/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Durmuş, İsmail - Uzun, Mustafa İsmet. “Lugaz”. *DİA*. XXVII/222-223. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durusoy, Ali. “Kıyas”. *DİA*. XXV/524, 525. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. VII Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1988.
- Ebû Hayyân, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *El-Bahrü'l-Muhît*. thk. Sadık Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *El-Bahrü'l-Muhît*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Âyetü'l-Kürsî Tefsiri*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 80, 15-51 vr.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Âyetü'l-Kürsî Tefsiri*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 80, 52-59 vr.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Âyetü'l-Kürsî Tefsiri*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şazeli Tekkesi, 5, 8 vr.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *er-Risâletü'n-Nasriyye fi'l-Evrad*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 337, 74-96 vr.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Nasriyye*. El Yazması. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 1282, 1b-22b vr.
- Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Risâle-i Nasriyye -Tefsiru Âyeti'n-Nasr*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 92, 1-44 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Risâle-i Nasriyye -Tefsiru Âyeti'n-Nasr*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 1461, 6-21 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsir Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3645, 1-13 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsir Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 54, 8.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsir Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3645, 1-13 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsir Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 54, 8 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsir-Ayet-i Nasriye*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 163/2, 13b-36b vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 19, 133-140 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3640, 57-65 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 8050, 23b-31a vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3640, 57-65 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 333, 19 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 278, 8 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 23, 1-8 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 771, 69-76 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsiru Âyete'l-Kürsî*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 256, 1-13 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî ve Fedâilüha*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertevniyal, 96, 25-38 vr.

Ebû İshakzâde, Mehmed Esad b. İsmail Efendi. *Tefsîru'l-Âyati'l-Musdare bi-Rabbenâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 771, 1-68 vr.

Ebû Muhammed Kasim b. Firruh b. Halef Ahmed el-Endulusi eş-Şatıbi. *es-Seb'u'l-Mesânî*. El Yazması. Tırabzon: 370-05, 126a-200b.

Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî. *Şerhü'l-Besmele*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Uluborlu İlçe Halk Kütüphanesi, 375/10, 110a-111a.

Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî. *Tefsîrü'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 808, 104b-106b vr.

Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî. *Tefsîrü'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 794.

Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa Hâdimî. *Tefsîrü'l-Besmele*. y.y.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 808, 45 vr.

Ebû Naîm Hâdimî. *Risâle fî Beyânî'l-İblis Maa'l-Melâike*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-11, 21b-22a vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *el-Ferâ'idü'l-Lâmi'a ve'l-Kavâ'idü'l-Câmi'a*. El Yazması. Zeytinoğlu: 0846, 173-196+2 vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0519, 15-20 vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Ef'âli'l-İbâd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 4164/5, 22b-23a vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Hakki ve Mâ Teşâune İllâ En Yeşâe'llah*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 242 vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Hakki'l-Elfâzi'l-Mecâziye*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 949-44.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî İsbâti'l-Kavâidi'n-Nahviye*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-45, 62a vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Vücûbi'd-Dua*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-49, 85a vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî'l-Akâid*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 1548-06, 31b vr.

Ebû Naîm Hâdimî, Ahmed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî'l-Ef'âli'd-Darre*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-23, 32v vr.

Ebû Saîd el-Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Şerhu'l-Besmele*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY5867, 46 vr.

Ebû Saîd el-Hâdimî, Muhammed b. Mustafa. *Tefsîru Kavlihi Te'âlâ "Kuli'llâhümme Mâlike'l-Mülk"*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY9439/22, 100b-102b vr.

Ebû Saîd Hâdim, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletü'l-Huşû' fî's-Salât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0544, 133-139 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Arâisü'l-Enzar ve Nefaisü'l-Ebkâr fî'l-Mantık*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0174, 20 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Berikatü'l-Mahmâdiyye fî Şerh-i Tarîkatü'l-Muhammediyye*. El Yazması. Vahit Paşa: 1125, 475 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Hâşiye "alâ Tefsîri Cüz'i'n-Nebe" li'l-Beydâvî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0074, 142 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs l'İbn Sînâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 66-75 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Mecâmiu'l-Hakâyık*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 0714, 1-36 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Nâsihve Mensûh Risâlesi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 0389, 213-217 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Âdâbi Kırâeti'l-Kur'ân*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnu Paşa, 0070.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Kavli'n-Nebi Lâ Yeruddu'l-Kaza*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 0949-19, 27b-29a vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Tefsîri Kavlihî Teâlâ ve Hüve'l-Ğafûrû'l-Vedûd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 130-131 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî Tefsîri velev Alimallâhu fihim Hayran*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 88 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâle fî'l-İstisna İllâ Mâşâ Rabbuk*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 4164/10.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletü'd-Duhân*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 0389, 142-144 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî Hakkı Ef'âli'l-İbâd*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî Hakkı Kavlihi Teâlâ Kad Eflaha'l- Mü'minûn*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî Kavlihî Teâlâ İnne Ba'da'z-Zanni İsmün*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî Tefsîri Âyeti Ellezîne Yahmilûne'l-Arşe*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 135-137 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî Tefsîri Sûreti'n-Nâziât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 134-135 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî'l-Kahve*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 2787, 82-83 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Risâletün fî'l-Kazâ ve'l-Kader*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3466, 48-58 vr.

Ebû Saîd Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman. *Tefsîr-u Sûrati'l-Fâtîha*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3438, 126b-135b vr.

Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî. *Risâle fî Şerhi'l-Besmele*. El Yazması. NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi: Nadir Eserler, 44/12, 59a-82a vr.

Ebû Saîd Muhammed b.Mustafa el-Hâdimî. *Risâle fî Şerhi 'l- Besmele*. El Yazması. NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi: Nadir Eserler, 52, 26 vr.

Ebû Saîd Muhammed b.Mustafa el-Hâdimî. *Risâletü 'l-Besmele*. El Yazması. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 51 vr.

Ebû Saîd Muhammed b.Mustafa el-Hâdimî. *Risâletü 'l-Besmele*. El Yazması. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 33 vr.

Ebû Saîd Muhammed b.Mustafa el-Hâdimî. *Risâletü 'l-Besmele*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1304.

Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi. *Atrâbu 'l-Âsâr fî Tezkire-i 'Urefâi 'l-Edvâr*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 1297, 54 vr.

Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi. *Behcetü 'l-Lügât*. El Yazması. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 4694, 320 vr.

Ebûishakzâde Mehmed Esad Efendi. *Dîvân-ı Es 'ad*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1747, 16-55-11-20 vr.

Ebû'l-Fütuh eş-Ş'arani, Muhammed Halil. *Miftahu 's-Sirri 'l-Kudsi fî Tefsiri Âyeti 'l-Kürsî*. El Yazması. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi: 233, 49 vr.

Ebüsuûd, Muhammed. *İrşâdü 'l- 'Akli 's-Selîm ilâ Mezâya 'l-Kitâbi 'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhya'üt-Turâs'il-Arabî, ts.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü 'l-Müfessirîn*. thk. Süleyman b. Sâlih el-Huzzî. 1 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.

Efendioğlu, Mehmet. "Münker". *DİA*. XXXII/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Hukukunda Şehzâde Katli". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2015), 71-83.

Ekinci, Rıfat. *Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Kârî'nin "Şerhu 'l-Izzî fî 't-Tasrîf" İsmindeki Eserinin Edisyon Kritiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Elif Yazıcı. *Yemen Bölgesiyle İlişkili Kur'ân Kıssalarının Tarihsel Ve Kültürel Açından Tahlili*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.

Elmalı, Hüseyin. "İzhârü 'l-Esrâr". *DİA*. XXIII/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Elyan, Sıraç. *Mustafa b. Muhammed'in "Yâ-Sîn Sûresinin Tefsîri" Adlı Eserinin Tahkiki ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Emecen, Feridun. "Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd". *DİA*. I/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Emecen, Feridun. "Fahreddin, Ma'noğlu". *DİA*. XII/80-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Emecen, Feridun. "İbrâhim". *DİA*. XXI/274-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Emecen, Feridun. "İzzî Süleyman Efendi". *DİA*. XXIII/565-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Emecen, Feridun. "Mehmed Paşa, Sultanzâde". *DİA*. Ek-II/227-229. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Emecen, Feridun. "Mustafa I". *DİA*. XXXI/272-275. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Emecen, Feridun. "Osman II". *DİA*. XXXIII/453-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Emecen, Feridun. "Osmanlılar". *DİA*. XXXIII/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Emecen, Feridun. "Sâlih Paşa". *DİA*. Ek-II/461-462. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Emecen, Feridun. "Selim I". *DİA*. XXXVI/407-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Emecen, Feridun. "Selim II". *DİA*. XXXVI/414-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Emecen, Feridun - Ak, Coşkun. "Süleyman I". *DİA*. XXXVIII/62-75. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Emîrî, Ali. *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.

Engin, Hacer. "Celâleddin Devvânî'nin Nefsü'l-Emr Anlayışı". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. 87-99. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.

Er, Rahim. "Risâle". *DİA*. XXXV/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Eraslan, Yunus. “Modern Dönemde Tenâsühle İlişkilendirilen Âyetlerin Kelâmî Açından Değerlendirilmesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2021), 37-70.

Erdem, Ekrem. “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”. *Bankacılar Dergisi* 56 (2006), 10-28.

Erdem, Engin. “Tecrîd Geleneğinde Zorunlu Varlık’ın Zorunluluğu Tartışması: İsfahânî, Kuşçu ve Devvânî = The Debate on the Necessity of the Necessary Existent in the Tradition of al-Tajrid: al-Isfahani, al-Kushi and al-Dawani”. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* XI/2 (2021), 659-682.

Erdem, Hüsameddin. “Abdüllatif Karamânî”. *DİA*. I/256. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Erdinç, Muzaffer. “Mevlâna Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Hazretleri’nin İlmî Yönü ve İlim Anlayışı”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 181-209, 2015.

Erdoğan, Mehmet. *Şâni-Zâde Mehmed Ataullah Efendi- Hayatı, Kişiliği, Eserleri, Etkileri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı / Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Erdoğan, R. Ekrem. *Kur’ân’da Geçen İrade ve Meşiet Kavramlarının Semantik Tahlili*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Erem, H. Hüsnü. “Peygamberimizin Dua Hakkındaki Öğütleri”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* Ramazan özel sayısı IV/1-2 (1965), 21-24.

Eren, Fatma Betül. *Şeyhülislâmların İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Eren, Güler (ed.). *Osmanlı*. 12 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Ergen, Muhammed Fatih. *Tevbe Sûresinin Meânî İlmî Açısından Tahlili*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Erguner, Süleyman. “Osman Dede, Nâyî”. *DİA*. XXXIII/461-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Ergül, Adem. *Mansur Sibt-u Nasiruddin et-Tablavi’nin hayatı ve Ayetü’l-Kürsi tefsirinin tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tefsir Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Ergül, Ömer. “Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nûniyye Adlı Eseri Çerçevesinde Kelâmî Görüşleri = Dâvûd-i Karsî’s Islamic Theological Thoughts in the Context of Sharh al-Qasidah an-Nuniyyah”. *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 492-517.

Ergül, Ömer. *Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’l-Kasîdeti’n-Nuniyye Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ergün, Mustafa. “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Eğitim Sisteminin Gelişimine Mukayeseli Bir Bakış”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi tebliğleri: İstanbul 12-15 Nisan 1999*. ed. Hidayet Y. Nuhoğlu. 89-102. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2001.

Erkal, Mehmet - İncelik, Halil. “Cizye”. *DİA*. VIII/42-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Eroğlu, Ali. “Hâzin, Ali b. Muhammed”. *DİA*. XVII/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Erpik, Ramazan. *Dâvûd-i Karsî ve Şerhu Kasîdet’i Bed’i’l-Emâlî İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Ersoy, Osman. “Kâğıt”. *DİA*. XXIV/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ersöz, Muhammed. “Tefsirlerde Müşriklerin İnkâr Sebebi Olarak Şirki Allah’ın Meşietine Bağlama Sorunsalı = The Problem of Connecting Polytheism to Allah’s Wish as the Reason for Denial of the Polytheists in Tafsirs”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* XXV/1 (2021), 93-113.

Ertan, Veli. “Vefatının 211. Yılı Münasebetiyle Büyük Hâdimî Hz.: Hayatı, Eserleri ve Tesirleri”. *İslâm Medeniyeti* III/33 (1973), 39-44.

Ertaş, Kasım. *Gelibolu’lu Mustafa Âlî’nin Nasîhatu’s-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Ertekin, H. Hüseyin vd. *Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1. Basım, 1985.

Ertekin, H. Hüseyin vd. *Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1985.

- Erünsal, İsmail E. “Tâcîzâde Câfer Çelebi”. *DİA*. XXXIX/353-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erünsal, İsmail E. “Tâcîzâde Sâdî Çelebi”. *DİA*. XXXIX/356. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Esad, Muhammed b. İsmail. *Rabbenâ Âyetlerinin Tefsiri*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 0008, 1-77 vr.
- Eskicioğlu, Osman. “Ahkâmü’l-Kur’ân”. *DİA*. I/554. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Evmeş, Adem. “Hüsâm Kâtî’nin Şerhu İsâgûcî Eseri ile Molla Fenârî’nin Fevâidü’l-Fenâriyye Eserinin Tasavvurat Kısımının Karşılaştırılması”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 299-322.
- Eyice, Semavi. “Hüsrev Paşa Camii”. *DİA*. XIX/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Eyice, Semavi. “Osmanlı Devri Türk Mimarisi”. *Osmanlı*. X/79-101. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Eyüp Yaka. “Kur’ân Perspektifinden Mesnevî’de Mevlânâ’nın Kulluk Anlayışı”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VII/16 (2006), 125-149.
- Ezherî, Kerimüddin Hüseyin. *Tercemetü’l-Ehâdisi’l-Erba’în fi’l-Emri bi’l-Ma’ruf*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 562, 36-51 vr.
- Fahri Unan. “Pâye”. *DİA*. XXXIV/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Fani, Eyyüp Sabri. “Hakîm Şah el-Kazvînî”. *DİA*. XV/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Farik, Aka. *Müteşâbihü’t-Tenzîl*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 340, 135 s.
- Fatih Yıldırım. *Kur’ân’da Münâfikların Özellikleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Fatiş, Emrullah. “İbnü’l-Hümâm’a Göre Yaratılmışlık ve Ebediyet Bağlamında Cennet ve Cehennem”. *Hikmet Yurdu* VIII/16 (2015), s. 83-102.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. *DİA*. X/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Mehmed Âtif Efendi, Kuyucaklızâde”. *DİA*. XXVIII/444. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Fazlıoğlu, İhsan. “Mîrim Çelebi”. *DİA*. XXX/160-161. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Fazlıoğlu, İhsan. “Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* I/1 (2003), 345-367.

Fehd, Tevfik. “İlm-i Felek”. *DİA*. XXII/126-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ferhan Genç. *Kur’ân’da Münâfıklarla İlgili Temsil ve Teşbihler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “İbn Sadru’-d-Din eş-Şîrvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIV (1981), 249-276.

Fındıklılı İsmet Efendi. *Tekmiletü’ş-Şakâ’ik fî Hakki Ehli’l-Hakâ’ik*. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:179, 2021.

Fırat, Yavuz. *Ebû Sâid el-Hâdimî ve Risâletü Tertîlî’l-Kur’ân*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Furat, Ayşe Zişan. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Eğitiminde Dönüşüm: Islah mı? Yenilenme mi?” *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. I/243-268. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Gacek, Adam. *Arapça El Yazmaları İçin Rehber*. çev. Ali Benli - M.Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2017.

Gafarov, Anar. “Ahlakın Kaynağı Problemi: Celâleddin Devvânî Merkezli Bir Analiz”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. I/267-282. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Ganizade Nadiri, Muhammed b. Abdülgani b. Emirşah. *Mî’râciye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3719, 14 vr.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, Ebu Hamid. *Kitab fî Hakkı’l-Mevt*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 7896, 52 vr.

Gel, Mehmet. “İslâhat Çağında Osmanlı Halkının Dinî Hayatını ‘İslâh’a Yönelik Saçaklızâde’nin İlginç Bir Önerisi: ‘İlim ve Amele Da’vet ve İcbâr’”. *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* LXXXII/293 (2018), 211-239.

Gel, Mehmet. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı’sında Tasavvufî Bilgiyi Tartışmak: Saçaklızâde ile Alemî Arasındaki Ledünnî İlim ve İlham Tartışmasına Dair Bir İnceleme”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* IV/3 (2018), 115-177.

Gelenbevî, İsmail b. Mustafa b. Mahmud. *Risâle fî Tefsîri Ba’zi’l-Âyât Redden li’l-Mu’tazile*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 447, 56-86 vr.

Gelibolulu Mustafa Ali. *Siyaset Sanatı = Nushatü’s-Selâtîn*. haz. Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınevi, 2015.

Gelibolulu, Mustafa b. Ahmed b. Abdülmevlâ Âlî. *Nasihatü’s-Selâtîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 3522.

Gemi, Ahmet. “Ebû Abdillâh Celâluddîn Muhammed b. Es’as b. Muhammed ed-Devvânî ve ‘Risâle fî İ’râbi lâ İlâhe İllallâh’ Adlı Eseri”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XVIII/58 (2014), 723-737.

Gencevi, Acem Sinan, Sinanüddin Yusuf. *Risâle fî Şerhi’l-Daireti’l-Hindiye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kadızade Mehmed, 562, 1-4 vr.

Genç, Mehmet. “Mukâtaa”. *DİA*. XXXI/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Gençoğlu, Osman. *Dua’da Nebevi Usûl ve Uslûb*. İstanbul: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Gençtürk, Sümeyra. *İlâhî Dinlerde Ahir Zaman ve Kıyamet*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Geza, David. “Baron De Tott, François”. V/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Gezer, Süleyman. “Lokmân Sûresi’nin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 5-21.

Gökçe, Ali Fuat. “Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri : Koçi Bey Risalesi”. *Yasama Dergisi* 14 (2010), 59-78.

Gökdağ, Kamuran - Tiryaki, Mehmet Zahit. “Üsküdârî, Mehmed Emin”. *DİA* (3.). Ek-II/633-634. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Gökkır, Bilal vd. (ed.). *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2011.

Gökkır, Bilal vd. (ed.). *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.

Göktaş, İrfan. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'de Bilgi Meselesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2005.

Göktaş, İrfan. 2015. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Hikmet Anlayışı ve Felsefeye Bakışı". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 25 (ts.), 229-257.

Göktaş, Vahit - Yıldız, M.Ali. "Akşemseddin'de Kulluk Kategorileri". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler XIV/43* (2010), 1-8.

Gökyay, Orhan Şaik. "Düstûrî'l-Amel". *DİA*. X/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gökyay, Orhan Şaik. "Kâtib Çelebi". *DİA*. XXV/36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Göl, Tayfur. *Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin "Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf" Adlı Eseri (edisyon Kritik)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Gölcük, Şerafeddin - Yurdağur, Metin. "Gelenbevî". *DİA*. XIII/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Göregen, Mustafa. "Dâvûd-i Karsî'nin 'Risâle fî Beyâni Sıfâtillahi Teâlâ' Adlı Risalesi Bağlamında Kelamcılığı ve Sıfatlar Konusundaki Görüşleri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Turkey Journal of Theological Studies* 1/2 (2017), 143-175.

Görgülü, Faruk. "Eş'arî'nin İrade Konusunda Yorumladığı Bazı Ayetlere Bütüncül Bir Bakış". *skiyei: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi = The Anatolian Theological Academy Research Journal [Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, Eskiyei: Sosyal Bilimler Dergisi = A Journal of Social Sciences]* 31 (2015), 129-146.

Görgün, Tahsin. "Îcî, Adudüddin". *DİA*. XXI/410-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Göveç, Meral. "İbn Kesir (ö. 774/1373) Tefsir'indeki İsrâ ve Mi'râc Rivayetleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* VII/92 (2019), s. 385-418. <https://doi.org/10.16992/ASOS.14938>

Göynüklü Ahmed Efendi. *Tarih-i Göynüklü*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı:136, 2019.

Gözübüyük, İbrahim Nesimi. “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi”. *DİA*. XIV/160-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Gözübüyükzâde. *Şerhu'l-Feride*. El Yazması. Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 0061, 94b-115a vr.

Gözübüyükzâde, İbrahim b. Mehmed Kayserî. *İrşâdü'l-Nasihîn fî Tefsir-i Baz-i Ayet*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2119, 32-34 s.

Gözübüyükzâde, İbrahim b. Mehmed Kayserî. *Risâletün fî Hakkı'l Besmele*. çev. Osman Keskinoglu. Ankara: Sevinç Matbaası, 1977.

Gözübüyükzâde, İbrahim b. Mehmed Kayserî. *Takrîrü'l-İsti'âre*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 5901, 24 vr.

Gözübüyükzâde, İbrahim b. Mehmed Kayserî. *Terceme-i Sûretü'l-Kadr*. El Yazması. Milli Kütüphane: 0310, 19 vr.

Gözübüyükzâde, İbrahim b. Mehmed Kayserî. *Ve'd-Duhâ Sûresi Tercümesi*. İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1287.

Güdekli, Hayrettin Nebi. “Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'yye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129.

Güdekli, Hayrettin Nebi. “Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'yye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 41 (2019), 85-129.

Güliden, Ali. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücud Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Güliden, Ali. “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Vahdet-i Vücud Yaklaşımı”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebu Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildiriler*. 35-49, 2015.

Güleç, Hasan. “Ayşî Mehmed Efendi”. *DİA*. IV/287. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Güler, Hatice. *Âl-I İmrân Sûresi 7. Âyeti Bağlamında Müteşâbihâtın Kapsamı ve Yorumu Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Güler, Mustafa Taha. *Hâdimî'nin Mecmau Tefârîki'l-Kelimât Adlı Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Gülle, Sıtkı. “Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları”. *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), s. 43-51.

Gülle, Sıtkı. “Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları”. *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), 43-51.

Gültekin. “Dâvûdî Karsî’nin ‘Şerhu Avâmili’l-Cedîde’ Adlı Eseri Bağlamında Arapça Dil Öğretim Yöntemi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 420-426, 2017.

Gültekin, Aladdin. “Mustafa b. Pir Ali el-Birgivî’nin ‘Avâmil’i ile Dâvûdî Karsî’nin ‘Şerhu ‘Avâmili’l-Cedîde’ Adlı Eserinin Mukayeseli İncelenmesi”. *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi: İmam Birgivî*. III/281-287, 2021.

Gülverdi, Selim. “Lokmân Sûresi 34. Ayetin Kelâmî Açıdan Yorumu”. *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* II/4 (2018), 22-58.

Gümüş, İnan. “Lütfi Paşa’nın Âsafnâme’si Üzerine İktidarın Denetimi Bağlamında Söylem Çözümlemesi”. *Karadeniz Araştırmaları* XVI/62 (2019), 284-299.

Gümüş, Sadreddin. “Cürcânî, Seyyid Şerîf”. *DİA*. VIII/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Günay, İlhami. “Dâvûdî Karsî’nin Risâletü’n-Nûriyye ve’l-Mişkâtî’l-Kudsiyye Risâlesinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 130-142, 2017.

Günay, İlhami. “Tahkîk ve Tahlîlü’r-Risâleti’n-Nûriyye ve’l-Mişkâtî’l-Kudsiyye li-Dâvud el-Karsî”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XXII/74 (2018), 151-184.

Gündoğar, Hamdi. “İbnü Kayyimi’l-Cevziyye’nin Şifâu’l-Alîl Adlı Eserinde Kaza ve Kaderin Mertebeleri”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/1 (2010), s. 29-48.

Gündoğar, Hamdi. “Kur’ân’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), 119-148.

Gündoğar, Hamdi. “Kur’an’da Allah’ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), s. 115-134.

Gündoğdu, Cengiz. “Sivâsî, Abdülmecid”. *DİA*. XXXVII/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Gündoğdu, Raşit. “Uşşâkizâde İbrahim Efendi”. *DİA*. XLII/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Gündüz. “Hz. İbrâhim’in Bazı Kelimelerle Sınanması”. *Hız. İbrahim ve Tevhid Mücadelesi*. 121-138. Ensar Neşriyat, 2021.

Gündüz, İrfan. “Cebertî, İsmâil b. İbrâhim”. *DİA*. VII/193. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gündüz, Şule. *Duhân Sûresinin Konulu Tefsiri*. Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Gündüz, Tufan. “Safevîler”. *DİA*. XXXV/451-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Güney, Ahmet Faruk. *İbn Sînâ’dan Elmalılı’ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği - Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilimdalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Güney, Necmeddin. “Muhaliif’in Arkasında Namaz Kılmak: Ali el-Kârî’nin “İktida Risâlesi Özelinde Farklı Mezhepten İmama Uymaya Dair Fıkhi Tartışmalar”. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium) III* (2019), 543-557.

Güngör, Mevlüt. “Begavî, Ferrâ”. *DİA*. V/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Gür, Süleyman. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risâleleri Literatürü”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2002), 405-447.

Gür, Süleyman. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 12 (2018), 405-477.

Gür, Süleyman. “VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/1 (2018), 183-207.

Gür, Süleyman. “VIII. Asır Osmanlı Âlimlerinden Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî ve Besmele Tefsiri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII/1 (2018), 183-207.

Gürbüz, Nadide. *Mustafa b. Muhammed Ankaravî Yâsin Sûresi Tefsiri*. Ankara: Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, 1986.

Gürgendereli, Müberra. *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri*. İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yayınları, 2010.

Güven, Mustafa Salim. “Saçaklızâde Mehmed Mar’âşî’nin Risâeletü’r-Raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki = The Analysis and Tahqiq (Edition Critic) of Sachaqlizade Mehmet Maraşi’s Work Named Risaletü’r-Raqs”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* VII/1 (2020), 899-952.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah. “Bedî’”. *DİA*. V/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah. “Berâat-ı İstihlâl”. *DİA*. V/470. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hacı Emirzâde, Alim Muhammed b. Hamza el-Aydini. *Risâle fî Fedâili Âyeti’l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 852, 3-4 vr.

Hâdimî, Ebû Saîd. *Def’u’l-İşkâli’l-Vakî fî Kavlihi Teâlâ ve Lev Alime’llahu*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017, 78-80 vr.

Hâdimî, Ebû Saîd. *el-Berîkatü’l-Mahmûdiyye fî Şerhi’t-Tarîkati’l-Muhammediyye ve’s-Şerî’ati’n-Nebeviyye fî’s-Sîreti’l-Ahmediyye*. 4 Cilt. y.y.k.: Matbuatü’l Halebî, 1929.

Hâdimî, Ebû Saîd. *Tefsiri Vele Alimallahü fihim Süretü’l-Enfâl*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 3000/9.

Hâdimî, Ebû Saîd. *Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve Lev Alîmallahu fihim Hayram*. El Yazması. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi: 319/8.

Hâdimî, Ebû Saîd. *Tefsîru Kavlihi Teâlâ ve LLev Alîmallahu fihim Hayram*. El Yazması. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi: 611/2.

Hâdimî, Abdullah b. Muhammed b. Mustafa. *Risâle fî Hakkı Mâ Şâe’llahu Kan ve Ma Lem Yeşe’ Lem Yekün*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Abdullah b. Muhammed b. Mustafa el-Konevi. *Risâle fî Tefsiri ve Lev Alime’llahü fihim Hayren*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 389, 88 vr.

Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa. *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe’llah*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 242 s.

Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa. *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe'llah*. İstanbul, 1302.

Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa. *Risâle fî Hakkı ve Mâ Teşâune İlla En Yeşâe'llah*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Ebû Naîm Ahmed b. Mustafa. *Risle fî Tahkikı Kavli'n-Nebi (s. A): Mâ Şae'llahu Kane ve Mâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1017.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Fi Hakkı Kad Efleha'l-Mu'minûn*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Fi Hakkı Mâ Şâe'llahu Kane ve Mâ Lem Yeşe' Lem Yekûn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 3651, 240-241 s.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Hak -Ve Mâ Tasaun Alla An Yasâallah*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Hakkı Kavlihi Teâlâ: Kad Efleha*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 243-244 s.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Hakkı Kavlihi Teâlâ: Kad Efleha*. İstanbul: y.y., 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Hakkı Ma Şâe'llahu Kane ve Mâ Lem Yeşe' Lem Yekun*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 1034, 241.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Hakkı Mâ Şâe'llahu Kane ve Ma Lem Yeşe' Lem Yekun*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risale fî Kad Efleha'l-Mü'minûn*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Kavlihi Teâlâ Kuli'llahumme Mâlike'l-Mülk*. y.y., 1302.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Tefsîri -Kad Eflaha*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 1017, 16-17. vr.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle fî Tefsîri -Kulill'âhümme Mâlike'l-Mülki*. El Yazması. Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 27017/16, 90B-91B vr.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâle Lev Alim 'allahü Fihim Hayran*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 7712/10, 54b-57a vr.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risâletü fi Tefsîri Sureti 'l-Enfal*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 181, 44b-45b vr.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risaletü 'l-Besmele*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 717, 84 s.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Risaletü 'l-Besmele*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1261.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Şerhu 'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3423, 1b-29a vr.

Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa, Ebu Said. *Şerhü 'l-Besmeleti 'ş-Şerife*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2416, 17-51 vr.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nisâbûrî. *el-Müstedrek ale 's-Sahihayn*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, 1990.

Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdülkahir Atta. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.

Halaçoğlu, Ahmet - Göncüoğlu, Süleyman Faruk. "Humbaracı". *DİA*. XVIII/349-351. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Halebî, Muhammed b. Abdullatif. *er-Risâletü 'l-Fethiyyeti 'n-Nasriyye li 'l-Asakiri 'l-İslâmiyye*. El Yazması. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 16 vr.

Halhalî, Hüseyin b. Hasan. *Hâşiye 'alâ Tefsîr-i min Kavlihi Teâlâ li Duluki 'ş-Şems*. El Yazması. Milli Kütüphane: 0003, 251b-252b.

Halhalî, Hüseyin b. Hasan. *Risâle fi Tefsîri Kavlihi Teâlâ li Duluki 'ş-Şems*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 0169, 146b-153b vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî. *ed-Dâiretü 'l-Hindiyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4662, 124 vr.

Halhalî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî. *ed-Dairetü 'l-Hindiyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4662, 124 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Hâşiye 'alâ Haşiyeti's-Seyyid 'alâ Şerhi Muhtasari'l-Münteha*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0448, 36 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Hâşiye 'alâ Şerhi Tehzibi'l-Mantık*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0336, 180a-238a vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 3160, 80 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Akâidi'l-Adudiyye li'd-Devvânî*. El Yazması. H.Selim Ağa Kütüphanesi: Hacı Selim Ağa, 0690, 73 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Namaz Dolayısıyla Vakit Tayinine Ait Bir Risâle*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2559, 22-30 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risâle Fî Beyânî Evkatu's-Salavatu'l-Hamsi*. El Yazması. Kastamonu YEK: 228/02, 23a-31a vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risâle fî Mana Duluki's-Şems*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 1692, 152-158 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risâle fî Ma'rifeti Evkati's-Salat alâ ma fî Şerhi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 150, 139-146 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risale fî Ma'rifeti Vakti'z-Zeval*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3545, 23-25 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risâle Tetalleku Bi-Ma'rifeti Evkati's-Salat ala Ma fî Şerhi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2991, 70-74.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Risâletü'l-Usturlab*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 0189, 167b-173b vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Şerhu'd-Daireti'l-Hindiyye fî Ma'rifeti Samti'l-Kible*. El Yazması. Marmara Üniversitesi Kütüphanesi: Nadir Eserler, 12512, 127 vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Tefsîru Âyeti Akimu's-Salâte li Duluki's-Şems*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 1158, 131b-138a vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Tefsîru Bazî 'l-Âyâtî fî Tarîfî 'l-Kudre*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 0597, 87b-106b vr.

Halhâlî, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî. *Tefsîru Bazî 'l-Âyâtî 'l-Kur'ân*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 0140, 205B-232B vr.

Hamdi İşcan. *Kur'ân'daki Münâfik Tiplerinde Görülen Karakteristik Özellikler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Hamed, Salim Kaddûrî. "İbnü'l-Cezerî'nin Osmanlı Âlimlerine Etkisi: Saçaklızâde Mar'aşî Örneği". *Uluslararası İbnü'l-Cezeri Sempozyumu 01-04 Kasım 2018, Bursa*. 283-340, 2021.

Hammamizâde, Ali. *Tefsîru Sûreti Yâsîn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 47, 39 vr.

Hancz, Erika. "Peçuylu İbrâhim". *DİA*. XXXIV/216-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Harman, Ömer Faruk. "Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Kurban". *Hz. İbrahim [I. Hz. İbrahim sempozyumu bildirileri]*, 17-18 Ekim 1997, Şanlıurfa. 149-158. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2007.

Harrâfî, Nurullah b. Nureddin. *Tefsîru 's-Seb'i 'l-Mesâni*. El Yazması. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi: 17258, 260 vr.

Harun Anay. *Celâleddin Devvânî Hayatı Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü Türk- İslâm Düşüncesi Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1994.

Hasan Kurt. "Amel Bakımından Münafıkların Özellikleri". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013), 51-64.

Hasanov, Sefer. "Vidinli Mustafa Efendi". *DİA*. II/652-653. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Hatiboğlu, İbrahim. "Mesâbîhu's-Sünne". *DİA*. XXIX/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Hatiboğlu, Mehmet S. "Kaynak Eserlerin Tahkikli Neşri ve Tercümelerine Duyulan İhtiyaç ve Bu Tür Çalışmaların Problemleri, Çözüm Önerileri". *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi, 31 Ekim - 02 Kasım 2003*. 39-48. Ankara: y.y., 1. Basım, 2004.

Hatiboğlu, Mehmet S. “Kur’ân ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber’in Gayba Muttali Olması Meselesi”. *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* V (2003), 23-31.

Hatice Aynur. “Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu”. *DİA*. 597-598. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Hatice Aynur Şahin. “Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü = The Role of Prayer Value in Building Consciousness of Worsipping”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 321-362.

Hayta, Ufuk. *Abdülmecîd b. Nasûh Tosyevî’nin (v. 1588) Hayatı, Eserleri ve el-Hüdâ ve’l-Felâh Adlı Tefsir Risâlesinin Tahkîki*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Hâzin, Ebü’l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Ulumiyye, 1. Basım, 1995.

Hekimoğlu, İsmail. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Feza Gazetecilik A.Ş., 2001.

Herrâsî, Ebü’l-Hasen Şemsülişlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî. *Ahkâmü’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Ulumiyye, 1983.

Heysemî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma’u’z-Zevâ’id ve Menba’u’l-Fevâ’id*. thk. Hüsâmeddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1994.

Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü’l-Beyan fî Kavanin-i Âli Osman*. haz. Sevim İlgürel. Ankara: TTK, 1988.

Hıra, Ayhan. “Dâvûd-i Karsî’nin ‘el-Mev’izatü’l-Hasenetü ve’n-Nasîhatü’l-Azîmetü’ Adlı Risalesinde Niyet-İbadet İlişkisi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 310-319, 2017.

Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Bozulma”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/6 (1994), s. 71-82.

Hisâlî Abdurrahman Çelebî b. Eyyûb Sârûhân. *Kitâbü Tercihî’l-Beyyinât*. Yazma Eser. Kastamonu YEK: 387/08, 183b-195a.

Hodzha, Salim Raim. *Şeyhülislâm M. Esad Efendi’nin “Tefsiru’l-Âyâtî’l-Musaddera bi-Kelimetî Rabbenâ” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Hodzha, Salim Raim. *Şeyhülislâm M. Esad Efendi'nin "Tefsîrû'l-Âyâtî'l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Hodzha, Salim Raim. *Şeyhülislâm M. Esad Efendi'nin "Tefsîrû'l-Âyâtî'l-Musaddera bi-Kelîmeti Rabbenâ" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Horoz, Yavuz. *Ali el-Kârî'nin Şerhu'l-Muvatta İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

Hulusi Kılıç. "Lârî, Muslihuddîn". *DİA*. XXVII/103-104. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Hulvani, Ahmed b. Ahmed. *el-Büşra bi-Ahbari'l-İsrâve'l-Mi'râci'l-Esrâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 4481, 1-26 vr.

Husarî, Mahmûd Halîl. *Ahkâmü Kirâ'ati'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 4. Basım, 1999.

Hüdai, Aziz Mahmud Efendi. *Risâle-i Mirâciyye*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1878, 12 vr.

Hüseyin Çelik. "Kur'ân'da 'Dâbbetü'l-Arz'". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 41-57.

İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî eş-Şâzelî. *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Raslân. Kahire: Doktor Hasen Abbâs Zekî, 1998.

İbn Akile el-Mekki, Muhammed b. Ahmed b. Said. *Kesibü'l-Envâr fî Zikrullahi'l-Azîzi'l-Cebbâr*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 606, 200 vr.

İbn Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali et-Tai el-Endelüs. *Kitâbü'l-Mi'râc*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 821, 10-11 vr.

İbn Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali et-Tai el-Endelüsî. *Risâle fî Uluvvî Mertebeti'l-Hakikati'l-Muhammediyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2087, 142-171.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlû Müşkili'l- Kur'an*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, t.y.

İbn Mîmi el-Basrî, Abdü'l-Kadir b. Ahmed b. Ali. *Risâle fi'l-Müteşâbihât mine'l- Âyet ve'l-Ehadis*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Velîyüddin Efendi, 3189, 10a-19b vr.

İbn Sina, Hüseyin b. Abdullah el-Buhârî. *Risâle fi Hakikati'l-Mevt*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1834, 288-292 vr.

İbnü'l-Lebban, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-İs'irdi el-Mısr. *Müteşâbihü'l- Kur'an*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 526, 5-30 vr.

İşıcık, Yusuf. "Ebû'l-Muîn Neseffî'nin, Hâdimî'nin Re'y Tefsiri Hakkındaki Makalesi". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/2 (2010), 235-240.

İşık, Mustafa. "Gözübüyükzâde İbrahim Efendi". *Şehir Kültür Sanat* 31 (2019), 9-11.

İşkın, Gökhan Sebati. *Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzharî'l-Esrar'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2000.

İbn Abdullah b. Ebû Saîd. *Furûku'l-Usûl*. El Yazması. Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2564, 104b-107b vr.

İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nu'mânî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb*. thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud - Şeyh Ali Muhammed Muavvid. 20 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-Ulumiyye, 1998.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l- 'Azîz*. thk. Abdusselâm Abdu's-Şâfi. Beyrut: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*. thk. Doktor Abdullah Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l- 'Azîm*. thk. Esad Muhammed Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el - Bâz, 1998.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risale fi Beyani Evsafı Ümmi'l-Kitab ve'l-Levhi'l-Mahfuz*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1264.

İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risâle fi Tefsiri Âyeti'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5340.

İbn Kemal Paşa Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risâletü'l-Gayb*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2802, 151-158.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. ed. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. y.y.: Dârun Tayyibetün li'n-Neşri ve't-Tevziye, 1. Basım, 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Abbas Ahmed Sakr. Dâru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, ts.

İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed el-Misri. *Risâle fi Beyani'l-Kebâir ve's-Sağâir*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Damad İbrahim, 531, 62-66.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, 3. Basım, 2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât*. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Emâli'n-Nahviyye*. thk. Fahr Salih Süleyman Kaddâre. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.

İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Me'âlimü'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*. y.y.: Dâru'l-Fünûn, t.y.

İbrahim Halil Erdoğan. “Geçmişten Günümüze Münâfıkların Değişmeyen Karakteri (Kur'ân-ı Kerîm'deki Nitelikler)”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi = Academic Journal of History and Idea* V/16 (2018), 175-204.

İbrahim Müteferrika. *Usûlü'l - Hikem fî Nizâmi'l - Ümem*. İstanbul: İbrahim Müteferrika Matbaası, t.y.

İbrahim Müteferrika, İbn Abdullah el-Mühtedî. *Usûlü'l - Hikem fî Nizâmi'l - Ümem*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hüsrev Paşa, 0292, 48 vr.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1996.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "İshak Efendi, Başhoca". *DİA*. XXII/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA, 1998.

İhsanoğlu, Ekmeleddin - Kaçar, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Klasik Bilim Geleneğinin Tarihçesi". *Türkler*. XI/277-310. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İlgürel, Mücteba. "Ahmed I". *DİA*. II/30-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İlgürel, Mücteba. "Ahmed II". *DİA*. II/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İlgürel, Mücteba. "Ahmed II". *TDV İslam Ansiklopedisi*. II/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İlgürel, Mücteba. "Celâlî İsyanları". *DİA*. VII/252-257. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İlgürel, Mücteba. "Celâ-yi Vatan". *DİA*. VII/238-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *DİA*. XI/529-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İlgürel, Mücteba. "Hâkim Mehmed Efendi". *DİA*. XV/189-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

İlgürel, Mücteba. "Hüseyin Efendi, Hezarfen". *DİA*. XVIII/544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İlgürel, Mücteba. "Hüseyin Paşa, Deli". *DİA*. XIX/4-6. TDV Yayınları, 1999.

İlgürel, Mücteba. "Kösem Sultan". *DİA*. XXVI/273-275. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İlgürel, Mücteba. "Levent". *DİA*. XXVII/149-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

İlgürel, Sevim. “Hibrî, Abdurrahman Efendi”. *DİA*. XVII/426-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İlhan Kutluer. *Metafiziğin Dört Yolcusu: Bir Osmanlı Klasikinde Derlenmiş Fikrî Haritalar Üzerine*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2017.

İlyasov, Reşad. “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Kurân’ı Felsefî Tefsir (Hermenevtika-Hermeneutic) Etme Metadologiyasına Dair”. *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi’nin Elmi Mecmuası = Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmi Mecmuası* 10 (2008), 224-229.

İlyasov, Reşad. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Kur’ân’ı Yorumlama Yöntemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

İlyasov, Reşad. “Osmanlı Düşüncesinde Tefsir: Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* X/3 (2010), 245-260.

İmamoğlu, Abdullah Taha. “Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî’nin Hadis Usulü Şerhini Okutmak: Babakaleli Ahmed Abdülaziz Efendi ve Mukarribu’t-Talibin Adlı Tercümesi”. *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 261-267, 2017.

İnalcık, Halil. “Adâletnâme”. *DİA*. I/346-347. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İnalcık, Halil. “Belgeler”. *Adâletnâmeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

İnalcık, Halil. *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

İnalcık, Halil - Yalçın, Emre. *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - II Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2014.

İnce, Serkan. *Mecmû‘atü’l-Mühendis (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

İpekten, Halûk. “Atâî, Nev‘îzâde”. *DİA*. IV/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

İpekten, Halûk. “Azmîzâde Mustafa Hâletî”. *DİA*. IV/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- İpşirli, Mehmet. “Âsafnâme”. *DİA*. III/456. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Atâullah Mehmed Efendi, Topal”. *DİA*. IV/47. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Ayn Ali Efendi”. *DİA*. IV/258-259. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Beylerbeyi”. *DİA*. VI/69-74. İstanbul: TDV Yayınları, 69-74.
- İpşirli, Mehmet. “Enderun”. *DİA*. XI/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İpşirli, Mehmet. “Feyzullah Efendi, Ebûsaidzâde”. *DİA*. XII/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İpşirli, Mehmet. “Huzur Dersleri”. *DİA*. XVIII/441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İpşirli, Mehmet. “Kalemiye”. *DİA*. XXIV/248-249. İstanbul: TTK, 2001.
- İpşirli, Mehmet. “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”. *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul, 3-5. Nisan 1987*. 33-42. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1987.
- İpşirli, Mehmet. “Lutfi Paşa”. *DİA*. XXVII/234-236. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. “Minkârîzâde Yahya Efendi”. *DİA*. 30./114-115. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- İpşirli, Mehmet. “Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi”. *DİA*. XXX/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- İpşirli, Mehmet. “Mülâzemet”. *DİA*. XXXI/536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İpşirli, Mehmet. “Nâib”. *DİA*. XXXII/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İpşirli, Mehmet. “Naîmâ”. *DİA*. XXXII/316-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İpşirli, Mehmet. “Paşmaklık”. *DİA*. XXXIV/186-187. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- İpşirli, Mehmet. “Sâdık Mehmed Efendi, Sadreddinzâde”. *DİA*. XXXV/395. TDV Yayınları, 2008.
- İpşirli, Mehmet. “Selânîkî Mustafa Efendi”. *DİA*. XXXVI/357-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi”. *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*. 229-249, 2006.

İpşirli, Mehmet. “Tâcü’t-Tevârîh”. *DİA*. XXXIX/357-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

İpşirli, Mehmet - Uzun, Mustafa İsmet. “Bahâî Mehmed Efendi”. *DİA*. IV/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr. *Tefsîru Ebî Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008.

İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Kıvâmü’s-Sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî. *et-Tergîb ve’t-Terhîb*. thk. Eymen b. Salih b. Şaban. 3 Cilt. Kahire: Dâru’l Hadîs, 1993.

İsmail b. Mustafa Gelenbevi. *Risâle fî Refî’l-İşkal fî Kavlihi Teâlâ ve Lev-Alim Allahu*. Yazma. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3579, 83b-85b.

İsmail Cerrahoğlu. “Ye’cüc-Me’cüc Ve Türkler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 97-125.

İsmail, Çalışkan. “Kur’ân-Tefsir Akademisi IV: Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II- (13-20. Yüzyıllar)”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 11/1 (2011), 201-205.

İsmâîl Hakkı Bursevî. *Rûhu’l-Beyân*. Beyrut: Daru’l-Fikr, t.y.

İşbilir, Ömer. “Kuyucu Murad Paşa”. *DİA*. XVI/507-508. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İşbilir, Ömer. “Nüzül”. *DİA*. XXXIII/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

İyişenyürek, Osman. *İstanbul ve Mısır Tariklerinde Kıraat Usûl Konularının Karşılaştırılması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kur’ânı Kerîm Okuma ve Kıraat İmî Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

İzmirli İsmail Hakkı. *Nârın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tedkîkât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: 3771, 31.

İzzî Süleyman Efendi. *İzzî Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı:119, 2019.

Kabaktepe, Osman Nuri. *Kadı Mîr Metni Üzerine Akkirmânî'nin İklîlü't-Terâcim'i*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Kaçan, Tuğba. *Din Eğitimi Açısından Kâf Sûresi'nin Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Kaçar, Mustafa. “Hasan Çelebi, Lâgarî”. *DİA*. XVI/315-316. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kaçar, Mustafa. “Hezarfen Ahmed Çelebi”. *DİA*. XVII/297. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kağnıcı, Nihat. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan Celî Ta'lik Hat Levhalarının Hüsn-i Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anabilim Dalı Geleneksel Türk Sanatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kahraman, Abdullah. “Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri, İlmî Kişiliği ve Bazı Fıkıhî Görüşleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 147-168.

Kahraman, Abdullah. “İlm-i Mîkât ve Dâvûdu'l-Karsî'nin Bu İlme Dair Şerhu Risâleti'l-Fethiyye Adlı Eserinin Tanıtım ve Tahlili”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 271-286, 2017.

Kahraman, Hüseyin. “Sûret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlîl Denemesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* I/1 (2003), s.51-70.

Kahya, Esin. “Şemseddîn-i Itâkî”. XXXVIII/519. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kamazarov, Edilbek. *Ali El-Kârî'nin Şerhu Müsned-i Ebî Hanîfe İsimli Eserindeki Şerh Metodu*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadîs Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kalafat, Şermin. *Câmi'ü'l-Hisâb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2015.

Kalaycı, Mehmet. “Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risâlesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 99-134.

Kalın, Faiz. “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Nisâ Sûresi 83. Âyeti ile İlgili Risâlesi”. *Ekmelüddîn Bâbertî’yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*. s. 523-533. Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014.

Kalın, Faiz. “Kur’ân’da Namaz Vakitleri ve İnsan Evren İlişkisi = Salah Times and the Relations between Man and the Universe in Quran”. *afkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences*, 2 (2019), s. 223-242.

Kalın, Mehmet Fatih. “Dâvûd-î Karsî’nin ‘İmân ve İslâm Risâlesi’nin Değerlendirilmesi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 376-385, 2017.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. “Dâvûd el-Karsî’nin Hadisçiliğinde Mantık İlmi ve Külli Kaideler”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. I/45-61, 2018.

Kalkan, Mehmet. *Ali el-Kârî ve Fethu’l-Muğatta Şerhu’l-Muvatta’ı İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

Kallek, Cengiz. “Mâverî”. *DİA*. XXVIII/180-186. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Kandemir, M.Yaşar. “eş-Şemâilü’n-Nebeviyye”. *DİA*. XXXVIII/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kandemir, M.Yaşar. “İbn Hacer el-Askalânî”. *DİA*. XIX/514-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M.Yaşar. “Mevzû”. *DİA*. XXIX/493-496. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kandemir, M.Yaşar. “Tirmizî”. *DİA*. XLI/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kannevcî, Ebü’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *Ebcedü’l-Ulûm*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.

Kaplan, Abdurrahim. *Kur’ân-ı Kerîm’de Ölüm Olgusu*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Kaplan, Ayşe. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki 1591 Numaralı Mecmû’a-i Eş’âr ve Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi’ndeki 10208 Numaralı Şiir ve Münâcat Mecmû’ası’nın Tanıtımları ve Metinleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Kaplan, İbrahim. *Muhkem-Müteşâbih Bağlamında Hurûf-U Mukattaa*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Kara, Mehmet. “Müteşâbih Âyetlerin Te’vilinin Bilinip Bilinmemesi ile İlgili Yorumların Oluşmasında Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetteki Vakf Yerinin Rolü”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* VIII/15 (2021), 143-163.

Kara, Necati. “Kur’ân’da Gayb”. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (1994), 54-90.

Kara, Ömer. “Dad Harfinin Seslendirilmesi Tartışmasına Dâvûd el-Karsî Katkısı -el Fethiyye fi Beyani Dadi’l-Katiyye”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 104-129, 2017.

Karaaslan, Erdem. *Ali el-Kârî’nin Fethu Bâbi’l-Înâye Adlı Eserinin Kitâbu’l-Hudûd Bölümünün İncelenmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Karabıyık, Hasan Hüseyin. *Ali el-Kârî’nin Tefsirinde Farklı Kıraat Noktaları ve Yoruma Etkisi*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Karabulut, Ülfer. *Devvânî’de İlim-Malum İlişkisi - Şerhu’l-Akâidi’l-Adudiyye Bağlamında*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.

Karacan, Murat. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî’nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risalesi -Tercüme ve Tahlil-”. *Osmanlı’da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. 239-265, 2016.

Karagöz, Mehmet. “Osmanlı Fikir Hayatında ‘Kadıızâdeliler’”. *Türkler*. XI/254-276. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Karagöz, Nail. “Allah’ın İradesi ve Kötü Fiiller”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2006), s. 191-216.

Karahan, Abdülkadir. “Fuzûlî”. *DİA*. XIII/240-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karahan, Abdülkadir. “Nâbî”. *DİA*. XXXII/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Karahasanoğlu, Selim. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanı Üzerine Yeni Bir Eser: Vâkıa Takrîri Bin Yüz Kırk Üç’de Terkîb Olunmuştur”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVIII/46 (2009), s. 179-187. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000445

Karaismailoğlu, Adnan. “Muhyî-yi Lârî”. *DİA*. XXXI/81. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Karakuş, Özlem. “Psikanaliz ve Sinema Işığında ‘Roma’”. *İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya Ve Kültürel Çalışmalar*.
<https://www.academia.edu/download/64940816/roma.pdf>

Karamânî, Muhammed b. Ali el-Erzincânî. *Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebeveyni Rasulillah*. El Yazması. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi: 796/2, 5 vr.

Karamânî, Muhammed b. Ali el-Erzincânî. *Risâletü'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 0262.

Karamânî, Muhammed b. Ali el-Erzincânî. *Risâletü'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Lala İsmail, 262, 9b-23b.

Karamanî, Nurullah Efendi. *Sabû'l-Mesânî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 2874, 342 vr.

Karaoğlu, Arslan. “İsrâ ve Mi'râc Hâdisesi Üzerine Bir Giriş Denemesi”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 34 (Şubat 2017), s. 555-601.

Karaoğlu, Arslan. “Metin-Yorum İlişkisi ve Sebeb-i Nüzûl Bilgisi Bağlamında Arâf Sûresi 31. Ayet = 31st Verse of Arâf Surah in the Context Relationship and Knowledge of Reason of Revelation”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* = *Şırnak University Journal of Divinity Faculty* XI/24 (2020), 69-97.

Karapınar, Yusuf. *Ali el-Kârî'nin Şemmü'l-Avârız fî Zemmi'r-Revâfız Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Karapolat, Emrah. *Celâleddin Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâli Adlı Eserinde Ahlâk Eğitimi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Karataş, Ahmet. “Aliyyü'l-Kârî'nin el-Mülemma' Şerhu'n-Na'ti'l-Murassa' Adlı Arapça Risâlesinin Tercüme ve Şerhi”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 37 (2016), 147-197.

Karataş, Cağfer. *Ali el-Kârî'nin Akâide Dair Eserleri ve Bazı İtikâî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1991.

Karataş, Cağfer. “Ali el-Kârî'nin Hayatı, Selef Akidesine Dönüş Çabası ve Eserleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/5 (1993), 287-299.

Karataş, Hatice. *Nesefî'nin et-Teysir Adlı Tefsirinde Tevbe Süresinin Tahkik ve Değerlendirmesi(162-165 Varaklar Arası)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kârî, Ebû Bekr Küçük Ahmedzâde. *Tefsîrü'l-Müteşâbih*. El Yazması. Kastamonu YEK: 284, 1b-15b.

Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *el-Mes'ele fi'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hekimoğlu, 944, 55-57 vr.

Kârî, Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *el-Mes'ele fi'l-Besmele*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1690, 71-72 vr.

Karlıağa, H.Bekir vd. "Gazzâlî". *DİA*. XIII/520-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Karlıağa, H.Bekir. "Kâdî Mîr Meybüdü". *DİA*. XXIV/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Karsî, Dâvûd b. Muhamme. *Şerhu'l-Kâfiye li-ibni'l-Hâcib*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 2967, 113 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *El-Fethiyye fi Beyâni'd-Dâdi'l-Kat'iyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 0032, 210-213 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *el-Mev'izatu'l-Hasene*. El Yazması. Burdur İl Halk Kütüphanesi: 1658-01, 1b-20a vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *er-Risâletü'n-Nûriyye ve'l-Mişkâtü'l-Kudsiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6383, 10 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâle fi Beyâni Mes'eleli'l-İhtiyârâti'l-Cüz'iyye ve'l-İdrâkâti'l-Kalbiyye*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Mehmed Asım Bey, 0720, 14-23 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâle fi Hakki Sıfâti'llahi inde'l-Matüridiye*. El Yazması. Kastamonu YEK: 798/01, 1b-38a vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâletü'l-Besmele*. El Yazması. Milli Kütüphane-Ankara: Bolu İl Halk Kütüphanesi, 6/7, 114b-118a.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerh-i Âmentü Billâh*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 1177, 42-45 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu Arûzü 'l- Endülûsi*. El Yazması. Zeytinoğlu: 1097, 47-56 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu İzhari 'l-Esrar*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4933, 1-96 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu Tekmileti 't-Tehzib fi 'l-Mantık*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5305, 64-68 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu Usuli 'l-Hadis li 'l-Birgivi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 0388, 196-223 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu 'l-Avâmil*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 4933, 97-122 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu 'l-Emsileti 'l-Muhtelifi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 2599, 44-48 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhu 'l-Kasideti 'n-Nuniyyeti 't-Tevhidiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0254, 1-56 vr.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhü 'l-Besmele*. El Yazması. Manisa İl Halk Kütüphanesi: Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, 5937/1, 1b-8a.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Şerhü 'l-Besmele*. El Yazması. Manisa İl Halk Kütüphanesi: 1473/2, 52b-61a.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Tahrirât ve Takrirât 'ale 'l-Besmele ve 'l Hamdele ve 's-Salâti ve 's-Selâmi 'l-Latîfiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Tırnovalı, 1412/10.

Kartal, Abdullah. *Abdülkerîm Cîlî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002.

Kartal, Abdullah. "Abdülkerîm el-Cîlî'de Din ve İnanç: İman ve İnkâr Üzerine Farklı Bir Yaklaşım". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2003), 215-232.

Kasacı, Kamil. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Öncesi Islahat Önerileri ve Girişimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'ân'ın Amaçları Açısından Tatma Duyusuna Bir Bakış". *Ekev Akadem Dergisi* 18 (2004), 89-104.

Kaş, Murat. “Kelâm İlminin Bilimsel Kimliğine Yönelik Tartışmalar: Devvânî’nin Yaklaşımı”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. I/335-353. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Mîzânü’l-Hak fî İhtiyâri’l-Ehak*. İstanbul: Tercüman Yayınları -145, 1980.

Kâtib Çelebi. *Kâtib Çelebi Siyaset Nazariyesi: Düsûru’l - Amel li Islâhi’l - Halel (Karşılaştırmalı Özgün Metin)*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-Zünûn*. VI Cilt. Bağdat: Mektebetü’l-Mesnâ, 1. Basım, 1941.

Kavas, Ahmet. “İbn Tolun, Şemseddin”. *DİA*. XX/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kaya, Bayram Ali. “Veysî”. *DİA*. XLIII/76-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kaya, Eyyüp Said. “Sinan Efendi”. *DİA*. XXXVII/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kaya, Mahmut. *Ali el-Kârî’nin Fethu Bâbi’l-Înâye’de Hadisleri Değerlendirmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Kaya, Mahmut. “Aristo”. *DİA*. III/375-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kaya, Mahmut. “Tasavvur”. *DİA*. XL/126-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kaya, Mehmet. “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur’ân’ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XIV/27 (2015), 83-116.

Kaya, Murat,. *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur’ân-ı Kerîm Tercüme ve Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Kayacık, Ahmet. “Saçaklızâde (v. H. 1145)’nin İlimler Sınıflaması’na Dair Görüşleri”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş*. I/81-88, 2005.

Kayapınar, Hasan. “Ali el-Kârî’nin el-Hidâye’de İstidlal Edilen Hadislere Yönelik Eleştirileri = Ali al-Qari’s Evaluations on the Hadithes Used as a Proof in al-Hidayah”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIX/2 (2019), 730-743.

Kayapınar, Hasan. “Ali el-Kârî’nin Hanefî Mezhebi’nde İstidlal Edilen Âhâd Haberler Hakkındaki Değerlendirmeleri = Ali al-Qari’s Evaluation on the Hadithes Used as a Proof in Hanefian Madhhab,”. *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Social and Theological Studies* 2 (2019), 95-109.

Kayapınar, Hasan. “Ali el-Kârî’nin Teâruz Halindeki Haberlere Yönelik Değerlendirmeleri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2019), 133-154.

Kayapınar, Hasan. *İslam Hukuk Metodolojisinde Âhâd Haber ve Ali el-Kârî’nin Âhâd Habere Yaklaşımı (Fethu Bâbi’l-Înaye Özelinde)*. Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Kayar, Betül. “Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib”. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 10 (2020), 189-234.

Kayhan, Mustafa. “Kâf Sûresi Örnekliğinde Mekkî Sûrelerdeki Medenî Ayetler Meselesi”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XIV/sy.1 (2014), s.133-155.

Kazan, Tahsin. *Ebû’-Muîn en-Nesefî’ye Göre Arş, Kürsî ve Levh-I Mahfuz*. Elazığ: Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Kazancıoğlu, Habibe. “17. Yüzyıl Mutasavvıflarında Kâdiri Muhyiddîn’in Nasihatnâmesinde Osmanlı Devlet İşleyişi ve Sosyal Hayat = Ottoman State Management and Social Life in the Nasihatname of Kadirî Muhyiddin, One of Sufis Living the 17th Century”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* IV/1 (2019), 32-67.

Kâzerûnî, Nureddin Ahmed b. Muhammed b. Hadır el-Ömerî. *es-Sırâtü’l-Müstakîm fî Tibyânî’l-Kur’ânî’l-Kerîm*. thk. Ebu’l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz Şebrâvî. Kahire: Dârü’r Risâle, 2017.

Kazvinî, Necmüddîn el-Kâtibî. *Hikmetü’l-Ayn: Varlık Hikmeti*. çev. Salih Aydın. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mucemü’l- Müellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l- Mesnâ, 1. Basım, t.y.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mucemü’l- Müellifin*. Beyrut: Mektebetü’l- Mesnâ, t.y.

Keita, Mahamadou. *Akkirmânî'nin Şerhu Atbâki'l-Atbâk İsimli Eserinin Tahkiki*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kelbî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1. Basım, 1995.

Kerslake, Cellia. "Celâlzâde Mustafa Çelebi". *DİA*. VII/260-262. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Keskin, Hasan. "Sûre İç Bütünlüğü Açısından Nûh Sûresi'nin İncelenmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/2 (2009), s. 69-116.

Keskinel, Berk. *Türkiye'de Yazma Eser Kütüphanelerinin Önemi ve Toplumsal Farkındalık Düzeyleri Bağlamında Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinin İncelenmesi*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi, 2012.

Kettânî, Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemü'l-Me'âcim ve'l-Meşyahât Ve'l-Müselselât*. thk. Seyyid Muhammed Bedreddin Ebû Firâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2., 1982.

Kılıç, Atabey. "Yazarı Bilinmeyen Dînî-Tasavvufî Bir Eser: 'Hakikat-i Muhammediyye'". *Türklük Bilimi Araştırmaları = Journal of Turkology Research* 20 (2006), 125-139.

Kılıç, Fatih - Üstün, Mahmut. "Dâvûdi Karsî'nin Şerhu Arûzi'l-Endülüsî Adlı Eserinin Değerlendirme ve Edisyon Kritiği". *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 427-448, 2017.

Kılıç, Hilâl. *Şeyhülislâm Ailelerinin Kültür ve Sanat Alanına Katkıları*. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kılıç, Hulusi. "İbnü'l-Hâcib". *DİA*. XXI/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kılıç, Mahmud Erol. "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye". *DİA*. XIII/251-258. İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1996.

Kılıç, Mahmud Erol. "Fusûsü'l-Hikem". *DİA*. XIII/230-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kılıç, Mahmud Erol vd. "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin". *DİA*. XX/520-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kılıç, Sadık. “Kur’ân-ı Kerîm’de Gayb Âlemi”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)* V (2003), 39-53.

Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. “Müteşabihat Konusundaki Yaklaşımların Değerlendirilmesi ve Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”. *1. Kur’an Sempozyumu : Tebliğler, Müzakereler : 1-3 Nisan 1994*. 363-374. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.

Kırıbyık, Kasım. “Sâlih b. Nasrullah”. *DİA*. XXXVI/41-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kızılaslan, İshak. “İslâmî Kaynaklarda ve Oryantalist Metinlerde Besmeleye Yaklaşımlar = Approaches to Basmala in Islamic Sources and Orientalist Texts”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XXI/1 (2020), 59-77.

Kızmaz, Mustafa. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eseri Özelinde Usulcülüğü*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Kiraz, Celil. “Gelenbevî’nin En’âm 158. Âyetle İlgili Risâlesine Göre İmanın Son Kabul Zamanı ve İman-Amel İlişkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/2 (2013), s. 33-54.

Kiraz, Celil. “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/1 (2006), 319-367.

Koca, Ferhat. “el-Muhtasar”. *DİA*. XXXI/67-70. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Koca, Ferhat. “Hanbelî Mezhebi”. *DİA*. XV/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Koca, Ferhat. “Molla Hüsrev”. *DİA*. XXX/252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kocabey, Mustafa. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî’nin Nakşibendî Risâlesi ve Şerhleri Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Koç, Mehmet. *Şeyhu’l-İslâm Minkârîzâde Yahya Efendi’nin Talakla İlgili Fetvaları ve Tahlil*. Adana: Çukurova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Koç, Zeynep Hümeysra. “Ebû’l-Kâsım el-Kâ’bî el-Belhî’de ‘İrâde’”. *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]* XVI/2 (2018), s. 462-483.

Koçak, Zeki. “Dâvûdî Karsî’nin ‘Hanefilerin Şâfiilere İktidası’ Risâlesi -Tahkikli Neşr, Tercüme ve Değerlendirme”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 294-309, 2017.

Koçkuzu, Ali Osman. “Aynî, Bedreddin”. *DİA*. IV/271-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Koçyiğit, Tahsin. *es-Sa’lebi’nin el-Keşf ve’l Beyân Adlı Tefsirinden el-A’râf Sûresinin Tahkik ve Tahlili*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Koçyiğit, Yakup. “Ebû Saîd el-Hâdimî ve Zayıf Hadisle Amel Meselesi”. *Osmanlı’da İlm-i Hadis*. 287-300, 2020.

Koçyiğit, Yakup. *Hâdimî’nin el-Berîka’da İzlediği Hadis Metodolojisi ve Hadis İlmindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.

Koçyiğit, Yakup. “Muhammed Hâdimî’nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri,”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 81-90, 2015.

Koçyiğit, Yakup. “Orta Asya’dan Anadolu’ya Göç Edip Alimler Yetiştiren Aileler (Ebû Saîd el-Hâdimî ve Ailesi Örneği)”. *Orta Asya’dan Anadolu’ya İlmî Yolculuğu*. 439-452, 2021.

Komisyon. *Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı*. Konya: Güler Ofset, 2016.

Konar, Mehmet Musab. *Kur’ân Ve Sünnete Göre Dua*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kozan. *Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Organizasyonu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Kozan, Ali. “Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Hacıbektaş İlçesi Koleksiyonu’nda Bulunan Alevî-Bektâşî Klasikleri”. *Uluslararası Alevî-Bektâşî Klasikleri Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi, 8-9 Kasım 2014*. 93-128. Sakarya, 2016.

Köse, Saffet. “Ebû Saîd el-Hâdimî ve Namazda Huşû’ Risâlesi Üzerine Notlar”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 93-132, 2015.

Köycü, Erdoğan. “Hadis Usûlü Âlimlerinden Dâvûd-i Karsî’nin Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Literatür Denemesi”. *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam*

Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings 20-21 October 2018. 554-567, 2018.

Kuray, Gülbende. “Türkiye’de Bir Machiavelli: Koçi Bey”. *Belleten [TTK Belleten] [Türk Tarih Kurumu Belleten]* 52/205 (1988), 1655-1662.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi ‘ li-Ahkâmî ‘l-Kur’ân*. thk. Ahmet Berdûnî - İbrahim Atfeş. 20 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 3. Basım, 1964.

Kurtuluş, Rıza. “İbn Zahîre”. *DİA*. XX/455. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kuş. *Kur’ân-ı Kerim ve Tefsire Göre Bütün Yönleriyle Münâfık*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Kuşeyrî, Ebû’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâ’ifü ‘l-İşârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. 3 Cilt. Mısır: el-Hey’etü’l-Mısriyye el-Âmme, ts.

Kutluay, Halil İbrahim. “Şerhu Risale fî Usulî’l-Hadis Adlı Eseri Bağlamında Dâvûd el-Karsî’nin Hadis Usûlü Anlayışı”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 225-235, 2017.

Kutluay, İbrahim. “Dâvûd-i Karsî’nin Şerh-i Tarîkat-i Muhammediyye Adlı Eserinin Kaynakları, Metodu ve Sünnet’le İlgili Görüşleri”. *Uluslararası Kars Alimleri Sempozyumu Tam Bildiriler Kitabı, 20-21 Ekim 2018 = International Symposium of the Scholars of Kars Proceedings 20-21 October 2018. 372-394, 2018.*

Kutluer, İlhan. “Çağdaşlannın Kaleminden Şîrvânî”. *Osmanlı’da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*. ed. Fuat Aydın - Mükerrrem Redizel Aydın. 21-49. İstanbul: Mahya Yayınları, 2016.

Kutluer, İlhan. “Keşfü’z-Zunûn”. *DİA*. XV/321-322. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kutluer, İlhan. “Semerkandî, Muhammed b. Eşref”. *DİA*. XXXVI/475-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kuyumcu, Emine. *Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Şerhu Kasideti ‘l Bürde İsimli Eserinin Tahkiki*. Trabzon: Trabzon Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Kuzucu, Kemalettin. “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”. *Osmanlı*. V/687-699. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kuzucu, Kemalettin. “Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri”. *Osmanlı*. V/678-686. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- Küçük Ahmedzâde, Ebû Bekr el-Âmidî. *Risâle fî'l-Müteşâbihât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 1091, 151-164 vr.
- Küçük Ahmedzâde, Ebû Bekr el-Âmidî. *Ta'likât 'alâ Dîbâceti 'd-Dürer*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 0812, 40-52 vr.
- Küçük Ahmedzâde, Ebû Bekr el-Âmidî. *Tefsîrû Kavlihi Teâlâ "Rabbenâ Emettenâ İsnetyni ve Ahyeytenâ İsnetyni"*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 1076/58, 177a-177b vr.
- Küçük Ahmedzâde, Ebû Bekr el-Âmidî. *Ucale fî Tahkîki Bazi 'l-Âyât*. El Yazması. Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1733/12, 107-108a vr.
- Küçük Ahmedzâde, Ebû Bekr el-Âmidî. *Ucale fî Tahkîk 'l-Âyeti 'n-Nâzile fî Evveli 'l-Havâmim*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Burdur İl Halk Kütüphanesi, 0949-10, 20b-21b vr.
- Küçük, Cevdet. "Abdülmecid". *DİA*. I/259-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçük, Sabahattin. "Kafzâde Fâizî". *DİA*. XXIV/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Küçükdağ, Yusuf. "Muhyiddin Mehmed Şah". *DİA*. XXXI/84-85. Antalya: TDV Yayınları, 2020.
- Küçükdağ, Yusuf. "Zenbilli Ali Efendi". *DİA*. XXXIV/247-249. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Küskü, Davut. *Kur'ân'ın Kader Konusuna Bakışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Lâyiha". *DİA*. XXVII/116-117. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kütükoğlu, Bekir. "Lokmân b. Hüseyin". *DİA*. XXVII/208-209. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kütükoğlu, Bekir. "Mehmed Halîfe". *DİA*. XXVIII/489-490. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III". *DİA*. XXXI/172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kütükoğlu, Bekir - Akün, Ömer Faruk. "Âlî Mustafa Efendi". *DİA*. II/414-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kütükoğlu, Mübahat S. “Mühimme Defteri”. *DİA*. XXXI/519-522. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *el-Fevâidü'l- Behiyye fî Terâcimü'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbuatü's-Saade, 1906.

Levent, Ethem. “Kur’ân-ı Kerîm’de Gayb Bilgisi”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* Ramazan özel sayısı XIII/4 (1974), 226-233.

Levent, Lamia. “Ahmed Mahir Efendi’nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, XLVIII/2 (2012), 125-133.

Lokman, Bedir. *Kur’ân’da İlâhi Mağfîret*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Lütfî Paşa. *Âsaf- Nâme*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 1975, 49b-67a vr.

Lütfullah. *Risâle fî İdahi Tefsiri Âyet v ema min Dâbbetin fî'l-Ard*. Yazma Eser. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Laleli, 3654, 111-114 vr.

Lybyer, Albert Howe. “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”. *E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi* III (1987), 141-157.

Macit, Muhsin. “Nedîm”. *DİA*. XXXII/510-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Maden, Şükrü. “Osmanlılar’da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi’nin Yâsîn Sûresi Tefsiri”. *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period II* (2018), 253-290.

Maden, Şükrü. “Osmanlılar’da Yâsîn Sûresi Tefsir Geleneği ve Ebû İshâkzâde Mehmed Esad Efendi’nin Yâsîn Sûresi Tefsiri”. *Osmanlı Döneminde Tefsir = Tafsir in the Ottoman Period II* (2018), s. 253-290.

Maden, Şükrü - Doğan, Can. “Şeyhülislâm Esad Efendi’nin Bestelerinin İçerik ve Müzikal Analizi”. *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 03-04 Kasım 2017, Amasya = From Past to Present İnternational Religious Music Symposium*. 149-156, 2017.

Magometov, Osman. *Saçaklızâde’nin Eserleri ve Teshîlü'l-Ferâiz Adlı Eserin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Makkî, Zaher. *Halku'l-Ef'âl Mes'elesi ve Celâlüddîn ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) "Halku'l-A'mâl" Risâlesi'nin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Mar'aşî, Abdülaziz b. Muhammed. *Tefsir Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 40, 45-46 vr.

Maraz,Hüseyin. *Fahreddin Râzî'de Ezel-Ebed Meselesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediyye". *DİA*. XL/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Marulcu, Hasan Tefvik. "Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları". *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 7-8 (2009), 43-51.

Maşallah, Turan. "Müfessirlerin 'Mescid-i Aksâ' Hakkındaki Görüşleri: İsrâ Suresi 1. Âyetin Tefsiri Bağlamında". *Beytülmakdis Araştırmaları Dergisi = Journal of Islamicjerusalem Studies = Mecelletu Dirâseti Beyti'l-Makdis*, XX/3 (2020), 297-308.

Matrakçı Nasuh. *Tarih-i Âl-i Osman*. haz. Göker İnan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 118, 2019.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'Uyûn*. thk. Seyyid Abdulkasud bin Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Meçhul. *isale fî Beyan Lüzumü'l-Emr bi'l-Ma'ruf ve'l-Nehy Ani'l-Münker*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 696/9, 138-149 vr.

Meçhul. *Müntehab fî Fezaili Beytü'l-Makdisi ve Kabrî'l-Halil İbrahim*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 3340, 91 vr.

Meçhul. *Risâle bi'l-Maruf Emîr ve Nehiy ani'l-Kabil ve'l-Münkir*. El Yazması. Milli Kütüphane: Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 4372, 46 vr.

Meçhul. *Risâle der Beyan Fezaili'l-İhfa Zikrullah*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Uşşaki Tekkesi, 23/3, 48-56 vr.

Meçhul. *Risâle fi al Emri bil-Ma'ruf ve Nehy-i anil-Münker*. El Yazması. Milli Kütüphane: Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, 282, 33 vr.

Meçhul. *Risâle fi Fezâil Şehrî Ramazan*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kasidecizade, 719/14.

Meçhul. *Risâle fi Kavlihi Teâlâ İnnema Kavulunâ li-Şey'in " İzâ Aradnâhu an Nekûle lehu Kün Feyekun "*. y.yk.: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, 252-31, 88-93 vr.

Meçhul. *Risâle fi Tefsir Aya Ve Lev'alim Allah fihim Hayran la-Asma'ahum*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Şehid Ali Paşa, 2787-03, 16-21 vr.

Meçhul. *Risâle fi Tefsir Kavlih Te'âlâ Yevme Yunfakhu fi's-Sûr Feta'tune Efvaca*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi ve Eki, 466-08, 51-52 vr.

Meçhul. *Risâle fi Tefsir Kavlihi Te'âlâ Yevm Yunfehu fi's-Sûr Feta'tuna Efvâcâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: M. Murat-M. Arif, 139-08, 61-65 vr.

Meçhul. *Risâle fi Vücubi'l-Emr Bi'l-Ma'ruf*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3599-04, 24-32 vr.

Meçhul. *Risâle fi Zikrullah*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1940, 20-28 vr.

Meçhul. *Risâle fi'l-Emri bi'l-Maruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 830/1, 1b-36a vr.

Meçhul. *Risâle fi'l-Emri bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: A-Tekelioğlu, 850/1, 1b-36a vr.

Meçhul. *Risâle fi'l-Emr-i bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münkir*. El Yazması. Vahit Paşa: 298, 25 vr.

Meçhul. *Risâle fi'l-Emr-i bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münkir*. El Yazması. Vahit Paşa: 282, 33 vr.

Meçhul. *Risâle Müte'allika 'âla Kavlih Teâlâ fi Sureti'l-Enfâl ve Lev'ul Allah fihim Hayran*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah Efendi, 392-15, 137-138 vr.

Meçhul. *Risâle Müte'allika 'alâ Kavlihi Teâlâ fî Sûreti 'l-Enfâl ve lev'ul Allah fihim Hayran*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah Efendi, 392-15, 137-138.

Meçhul. *Risâleti fî Tefsiri Kavlihi Teâlâ ve İzibtela İbrahime Rabbehu bi Kelimatinâ*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 2793/14, 91-95 vr.

Meçhul. *Rislâe Fi Tefsir Kavlihi Te'âlâ Ve Lev Alim Allahu Fihim Hayran La Esma'ahum Fi Şerhi't-Telhis Li't-Teftazani*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3667-02, 14-20 vr.

Meçhul. *Tefsîru Âyete's-Savm*. El Yazması. Kastamonu YEK: 1537/02, 44b-47b.

Meçhul. *Tefsîru Ayeti Rabbenâ Âtinâ*. El Yazması. Milli Kütüphane: 10913/2, 82b-106a vr.

Meçhul. *Tefsîru Âyeti ve İzibtela İbrahim*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 46, 53-56 vr.

Meçhul. *Tefs'irü'l-Âyeti Yevme Yünfahu fî's-Suri Fe-Te'tune Efvaca*. El Yazması. Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2835, 58a-59a vr.

Meçhul. *Tefsîrü'l-Seb'i'l-Mesânî*. El Yazması. Milli Kütüphane: 350, 24b-39b vr.

Meçhul. *Ve Lev'alim Allah Fihim Hayran Ayeti Üzerine Talikat*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 6326-16, 35-37 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Atbâku'l-Etbâk*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0771, 241-266 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Hulâsatu't-Tıbyân fî Tefsîri Sûreti Yâsin*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 0258, 111 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Kaside-i Bürde Tahmisi*. y.y.k., 1228.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Lehçetu'l-Lügât*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 3146, 425 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Risâle fî İhtilâfî'l-Eş'arî ve'l-Matûridi*. y.y.k., 1287.

Mehmed Esad Efendi, Ebûishakzâde. *Risâle-i Nasriyye -Tefsîru Âyeti'n-Nasr*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 1461, 6-21 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûîshakzâde. *Tefsîru Âyâtî'l-Musaddera bi Kelimetî Rabbenâ*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 0771, 1-68 vr.

Mehmed Esad Efendi, Ebûîshakzâde. *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Hazine Kit., 0032, 11 vr.

Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:103, 1. Basım, 2019.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. ed. Akbayan, Nuri. 6 Cilt. İstanbul: Numune Matbacılık, 1996.

Mehmet Akif Alpaydın. “Şeyhülislâm Ebû İshakzâde Es’ad Efendi’nin Nasriyye İsimli Eseri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi = Journal of Divinity Faculty of Hitit University* XVI/31 (2017), 245-276.

Mehmet Bağış. “Mezhebî Tefsirlerde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şefaât Meseleleri (Zemahşeri, Tabersi, Razi Örneğinde)”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* XII/28 (2020), 885-905.

Mehmet Çiçek. “Şeyhzâde Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn el-Kocavî’ye Nispet Edilen Tefsir Risaleleri ve Tefsîru Âyeti'l-Kürsî’si”. *Kocaelili Alimler*. 31-51. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Mehmet Nurullah Aktaş. “Kur’ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/21 (2018), 563-584.

Mehmet Özdemir. “Mütercim ve Müellif Bir Şeyhülislâm: Hocazâde Esad Efendi ve Eserleri”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* VI/2 (2011), 713-724.

Mehmet Yolcu. “Hz. İbrahim’in ‘Kelimeler’ İle Sınanması ve Abdullah b. Abbas’ın Yorumu”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* III/6 (2011), 53-74.

Memduhoğlu, Adnan. “Molla Ali el-Kârî ve ‘el-İhtidâ fi’l-İktidâ’ Adlı Risâlesi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/2 (2015), 227-270.

Memiş, Murat. “Allah’a İzafesi Bakımından Kur’ân’da İrade ve Meşîet Kavramları”. *okuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), s. 93-133.

Memiş, Murat. “Allah’a İzafesi Bakımından Kur’ân’da İrade ve Meşîet Kavramları”. *Dokuz Eylöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 93-133.

Memmedova, Halide. “Osmanlı Düşünce ve Bilim Hayatında Şirvanilerin Rolü - XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Bir Ulema Ailesi-Sadressinzâdeler”. *Din Araştırmaları Jurnalı* V (2020), 113-128.

Menteşeli, Selim. *Kur’ân Elfâzında Takrîb Usûlü (Aşere-i Kübrâ)*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâgî*. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî, 1946.

Meral, Yasin. “Ye’cüc ve Me’cüc Kelimelerinin Etimolojisine Dair”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* LIX/2 (2018), 161-169.

Mertoğlu, M. Suat. “Kur’ân’ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi Sırat-ı Müstakim / Sebilü’Reşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”. *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. II/s. 399-428. y.y.: y.y, ts.

Mertoğlu, M. Suat. “Sa‘lebî”. *DİA*. XXXVI/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Mevdûdî, Seyyid Ebü'l-A‘lâ. *Tefhîmü'l-Kur’ân*. 6 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1996.

Mevlüt Erten. “Akıl-Zekâ Ayırımı Bağlamında Münafıkların Zihniyet Analizi = Mentality Analysis of the Hypocrites in the Context of Distinction Between Reason and Intelligence”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013), 1-21.

Michael Argyle. “İbadet ve Dua”. çev. Mustafa Koç. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (Şubat 2006), 317-338.

Minkârîzâde, Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 2765, 249 vr.

Minkârîzâde, Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î. *Risâle fî Beyânî Milleti İbrâhîm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 5379, 271 vr.

Minkârîzâde, Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Fe-Sebbih bi-Hamdi Rabbike*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Giresun Yazmalar, 3588, 5b-6b vr.

Minkârîzâde, Yahya b. Ömer b. Alî el-‘Alâ’î. *Sûre-i Hûd’un 8. Âyetinin Tefsîri*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0643, 37b vr.

Mirza Tokpınar. “Kur’ân’ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliği Üzerine (El-Bakara Sûresi, 286. Âyet Örneği)”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* V/2 (2005), 21-42.

Mizari, Burhaneddin İbrahim b. Mustafa el-Halebi. *el-Lüm 'a fi 'l-Hudus ve 'l-Kıdem ve 'l-Kaza ve 'l-Kader*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Halet Efendi, 542, 155 vr.

Mohamed Masaoud Yahya Kahla. *Osmanlı Alimlerinden Şirvânî, Sadreddinzâde Mehmed Emin'in Şerhu Kavâidi 'l-Akâid li 'l-Gazzâlî Adlı Eserinin İnceleme ve Tahkiki*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Molla Gürânî, Şemsüddin Ahmed b. İsmail b. Osman el-Gürani. *Risâle fi Tefsiri Âyeti 'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 121, 316-317 vr.

Mollâ Kırımî. *Tefsîru Sûreti 'l-Yâsîn*. El Yazması. Kastamonu YEK: 1226/04, 204a-251b vr.

Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit. *Ta'likatü 'l-Kârî 'alâ Sülâsiyyati 'l-Buhârî Adlı Eserin Edisyon Kritiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Eser Terminolojisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Mollazâde eş-Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseynî. *Âyetü 'l-Kürsî Tefsiri*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 256/2, 15-18 vr.

Muhammed b. Ali el-Karamânî el-Erzincânî. *Risâletü 'l-Besmele*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: BY9557/1, 1b-14a vr.

Muhammed b. Abdülvehhâb el Temîmî. *Ehâdis fi 'l-Fiten ve 'l-Havâdis*. y.y.: Dâru'l Kâsım, 1995.

Muhammed b. Ali. *Tefsir-i Ayet-i ve Mâ Teşâune İllâ En Yeşa Allah*. El Yazması. Milli Kütüphane: 4500, 9b-11a vr.

Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh. *Hulâsatü 'l-Eser fi A'yânî 'l-Karnî 'l-Hâdî 'Aser*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, t.y.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut Şehata. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi 't-Türâs, 2002.

Murat Şimşek, - Mahmut Samar. "El Yazması Eserlere Dibâce ve Tahkikte Süreli Yayıncılık: Mecelletü Ma'hedi 'l-Mahtûtâtî 'l-Arabiyye". *Tahkik İslâmî İlimler*

Araştırma ve Neşir Dergisi = Journal of Critical Edition of Islamic Manuscripts I/2 (2018), 121-186.

Murat Toprak. *Tabâtabâi'nin El-Mizân İsimli Tefsirinde Müteşâbihu'l-Kur'an*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Muslih Yusufi. *Menâsik-i Halil İbrahim Aleyhimü's-Selâm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Yazma Bağışlar, 3723, 158b-162b vr.

Muslu, Ramazan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendîlik Risâlesi'nin Tahlili". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 197-220.

Muslu, Ramazan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'ye Göre Nakşibendîliğin Esasları". *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 135-147, 2015.

Mustafa Cora. "Hz. İbrâhim'in İmtihan Edildiği Kelimeler/Mâhiyetleri ve İlgili Bazı Mülâhazalar". *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. I/100-121. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Mustafa Cora. *Kur'an'da Âd Kavmi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Mustafa Cora. "Kur'an'da Âd Kavmi = Add Tribe in the Quran". *The Journal of Academic Social Science Studies* VI/3 (2013), 109-134.

Mustafa Genç, Hatice Doğru. "Namazda Tesettür = Clothing in Salat". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/35 (2020), 73-103.

Mustafa Hocaoglu. "Dabbetü'l-Arz: İnsanın Yeniden Dirilişi = Dabbetu'l-Arz: The Resurrection of Human". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* XIII/73 (2020), 1040-1052.

Mustafa Kara. "Teklîf ve Tahammül Kavramları Ekseninde Bakara Sûresi 286. Âyetin Muhtevasına Yönelik Bazı Mülâhazalar = Some Considerations on the Content of the 286th Verse of Surat of Baqara in the Context of Offer and Endurance". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/18 (2020), 71-90.

Mustafa Özel. "Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsî Tefsiri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 81-105.

Mustafa Şentürk. "Kur'an'da Münâfık Karakterine Panoramik Bir Bakış". *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu, 0-12 Haziran 2016, Ordu*. II/225-235, 2016.

Mustafaoğlu, Özge. *Lütfi Paşa ve Devletli Ahlâkı*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2020.

Mutlu, Yavuz. *Kırâat Anlam İlişkisi Açısından İbn Kesir Kırâatinde Ferşü'l-Hurûf*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Müftüoğlu, Ömer. "Vahiy Sürecinde "Sa'a(t) Kavramının Semantik Analizi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 185-209.

Mülâyim, Selçuk. "Sinan". *DİA*. XXXVII/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmiu's-Sağîr*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l- İmâmi's- Sâfiî, 1988.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi. *Âsım Efendi Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:58, 2015.

Nablusi, Abdülgani b. İsmail b. Abdülgani. *Miftâhu'l-Maiyye fi Tarikâti'n-Nakşibendiyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 63, 70-98 vr.

Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye el-Mûdihatü li'l-Kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-Hikemi'l-Furkâniyye*. Mısır: Dâru'-Rakabi, 1999.

Naîmâ Mustafa Efendi. *Naîmâ Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman. 6 Cilt. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

Nâsirüddin el-Elbânî. *Silsiletü'l-Ehâdissi'z-Za'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyi'ü fi'l-Ümme*. 14 Cilt. Riyâd: Dâru'l- Meârif, 1992.

Nâsirüddin el-Elbânî. *Zaifü't-Terğîb ve't-Terhîb*. II Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, t.y.

Nasr. *Destan-ı Halilullah İbrahim ve Zebh-i Veledihi İsmâ'il (a. S.)*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 4311, 249-253 vr.

Nazife Yılmaz. "Sosyal Risk Faktörü Olarak Kur'an'da Münafıkların Durumu = Situation of Hypocrites as a Social Risk Factor in the Qur'an". *Journal of Analytic Divinity* IV/1 (2020), 287-299.

Necdet Ünal. "Kur'ân-ı Kerîm'de Dâbbe". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 157-190.

Necmeddin en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî. *et-Teysîr fî ('İlmi) 't-Tefsîr*. thk. Sâriye Fayez Aclûnî. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Lübâb, ts.

Necmeddin Muhammed el-Menheli eş-Şafîi. *Tefsir-i Kavlih-i Te'âlâ "Fî İreme Zâti'l-İmâd"*. El Yazması. Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2579, 35a-38a vr.

Necmeddîn-i Dâye, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî - Mezîdî, Ahmed Ferid. *Bahrü'l-Hakâ'ik ve 'l-Me'ânî fî Tefsîri '(l-Kur'ân ve')s-Seb'i'l-Mesânî*. 6 Cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, 2009.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelbî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Nesefî. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.

Nesefî, Abdülaziz b. Muhammed es-Sufî. *Risâle der Beyan-ı Levh-i Mahfuz ve der Kaza ve der Kader*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Carullah, 1095, 97-201 vr.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Seyyid Zekerîyye. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.

Nesirov, Elnur. *Orta Çağlarda Yaşamış Azerbaycanlı Âlimler*. Bakü: Nurlar, 2011.

Nicholas Lo Polito. *Abd Al Karîm Al Jîlî: Tawhîd, Transcendence and Immanence*. Birmingham: University of Birmingham, College of Arts and Law, School of Philosophy, Theology and Religion, Department of Theology and Religion, Doktora Tezi, 2010.

Nimetullah Arvas. *Kur'ân'da Kalbî İbadetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Nisar, Ulya. *Amme Cüzü Tefsiri –Mustafa bin Muhammed (Varak No 121b/143a)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Niyazi, Maimaitijiang. *Birgivi ve Akkirmânî'nin Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam Ediyor.

Nuhoğlu, Hidayet. "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar". *Osmanlı*. VII/221-229. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Nurettin Turgay. “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Büyük Günahları Kur’ân Ekseninde Yorumu”. *Ekmelüddîn Bâbertî’yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2010. 401-413. Erzurum: Bayburt Üniversitesi, 2014.

Nurullah b. Envarüddin İbn Hayran. *es-Seb’u’l-Mesânî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Serez, 1734, 226 vr.

Nüveyhid, Adil. *Mu’cemu’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm Hattâ el-‘Asri’l-Hadîr*. thk. Hasan Hâlid. 2 Cilt. Müessesetü Nüveyhidu’s-Sekafiyye, 1983.

Oburoğlu, Neslihan. *Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn (Bab 27-52)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeni Çağ Tarihi Kürsüsü, Lisans Bitirme Tezi, 1981.

Ocak, Ahmet Yaşar. “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış ‘Kadıızâdeliler Hareketi’”. *Türk Kültürü Araştırmaları* XVII-XXI/1-2 (1983 1979), 208-225.

Odabaşı, Fatma. “Koçi Bey Risalesi’nin Sosyolojik Analizi”. *Toplum Bilimleri Dergisi* VII/14 (2013), 233-272.

Okay, M. Orhan. “Beyatlı, Yahya Kemal”. *DİA*. VI/35-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Oktan, Yusuf. “Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mar‘aşî (v.1732)’nin ‘Risâletü’s-Sürûr ve’l-Ferah’ adlı Eserinin Tahlîli”. *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 107-120.

Okudan, Rifat. “Hz. Peygamber’den İlk Yaratılan Şey Hakkında Rivayet Edilen Hadisler Işığında Hakikat-i Muhammediye”. *VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)*, 21 Nisan 2003. 165-178. Isparta: Tuğra Matbağası, 2006.

Okumuş, Necdet. “Ömer Şifâî Efendi”. *DİA*. XXXIV/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Okumuş, Necdet. “Şâbân-ı Şifâî”. *DİA*. XXXVIII/207-208. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Okumuş, Osman. “Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* V/1 (2015), 387-396.

Okumuş, Ömer. “Câmî, Abdurrahman”. *DİA*. VII/94-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Okur, Kaşif Hamdi. “Bir Usûlcü Olarak Muhammed Hâdimî”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebû Saîd Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 149-179, 2015.

Okuyucu, Cihan. “Cinânî”. *DİA*. VIII/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Orak, Muhammed Ali (ed.). *Konya Ansiklopedisi*. 8 Cilt. Konya: Konya Kültür A.Ş., 2012.

Oral. “Mâtürîdî ve Râzî’ye Göre Bakara Sûresi’nin Son İki Âyeti ‘Âmenerresûlü’nde İmânî Hikmetler”. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, V/17 (2018), 170-199.

Oral, Osman. “Fahreddin Râzî’ye Göre Âyetü’l-Kürsi’de Allah Tasavvuru ve Tevhid Sorunu”. *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science* IV/18 (2014), 221-240.

Oral, Osman. “Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebedîliği Konusuna Yaklaşımı”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2015), s. 87-108.

Orazov, Orazsahet. “Ali el-Kârî el-Herevî’nin et-Tedhîn li’t-Tezyîn alâ vechi’t-Tebyîn Adlı Risâlesi ve Lütfullah en-Neseî el-Keydânî’ye Karşı Eleştirisi”. *Uluslararası Orta Asya’dan Anadolu’ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı*. 659-672. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.

Ortaylı, İlber. “Kadı”. *DİA*. XXIV/69-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ortaylı, İlber. *Üç Kıtada Osmanlılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

Oy, Kenan. *Din Eğitimi Açısından Kur’ân’da Emri bi’l Ma’rûf ve Nehyi an’il Munkar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Öçal, Şamil. “Osmanlı Kelamcıları Eş’ârî miydi? -Muhammed Akkirmânî’nin İnsan Hürriyeti Anlayışı-”. *Dinî Araştırmalar* II/5 (1999), 225-254.

Öge, Sinan. “Kur’ân’da İnkârci Mazeretleri ve Geçersizliği”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2013), 41-65.

Önal, Ramazan. “Erzincanlı Âlim Muhammed b. Ali el-Karamani el-Erzincani’ye Ait ‘Risâle-i Mergûbe-i Sahîha li Ebevyeni Rasulillah’ İsimli Eserinin Tanıtılması ve Değerlendirilmesi”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 26-28 Eylül 2019, Erzincan*. 1573-1578. Erzincan, 2019.

Önder, Abdullah. *Te'vili Açısından Taberî, Zemahşerî, Râzî ve Bursevî'nin Tefsirlerinde Hurûf-u Mukatta'a*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Önder, Mehmet. "Türk Hat (Yazı) Sanatında 'Besmele' İstifleri". *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler = 9th International Congress of Turkish Art: Contributions*. III/11-16, 1995.

Önen, Sakina. *41/Fussilet 9-12. Âyetlerin Yorumları Çerçevesinde Evrenin Yaratılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.

Öngören, Reşat. "el-İnsânü'l-Kâmil". *DİA*. XXII/332-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öngören, Reşat. "El-İnsânü'l-Kâmil". *DİA*. XXII/332. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Önkol Ertunç, Çiğdem. "Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan 5784 Envanter Numarası ile Kayıtlı Mushaf'ın Tezyini Açısından Değerlendirilmesi". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2020), 143-160.

Örenç, Aşır. "Konu Hadisleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi = Süleyman Demirel University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences* 32 (2014), 207-220.

Öz, Mehmet. *Kanun-i Kadimin Peşinde - Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Öz, Mehmet. "Kitâb-ı Müstetâb". *DİA*. III/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Öz, Mehmet. "Reâyâ". *DİA*. XXXIV/490-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Öz, Mustafa. "Kazâbâdî". *DİA*. XXV/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "İbn Hişâm en-Nahvî". *DİA*. XX/74-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Muğni'l-Lebîb". *DİA*. XXX/384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *DİA*. XXXVII/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özbek, Hatice. *Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğünde Bulunan Süryanice El Yazmalarının Kataloglanması*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özcan. “Molla Arap”. *DİA*. XXX/240-241. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özcan, Abdülkadir. “Ahmed Refik Altınay”. *DİA*. II/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Özcan, Abdülkadir. “Altı Bölük”. *DİA*. II/531. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Özcan, Abdülkadir. “Baltacı”. *DİA*. V/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özcan, Abdülkadir. “Bîrun”. *DİA*. VI/205. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özcan, Abdülkadir. “Cülûs”. *DİA*. VIII/108-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özcan, Abdülkadir. “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”. *DİA*. IX/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özcan, Abdülkadir. “Heşt Bihişt”. *DİA*. XVII/271-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özcan, Abdülkadir. “Hezarpâre Ahmed Paşa”. *DİA*. XVII/301-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özcan, Abdülkadir. “Humbaracı Ahmed Paşa”. *DİA*. XVIII/351-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özcan, Abdülkadir. “İstabl”. *DİA*. XIX/203-206. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özcan, Abdülkadir. “İdrîs-I Bitlisi”. *DİA*. XXI/485-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özcan, Abdülkadir. “Kemankeş Mustafa Paşa”. *DİA*, ts.

Özcan, Abdülkadir. “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”. *DİA*. XXVI/260-263. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özcan, Abdülkadir. “Mahmud I”. *DİA*. XXVII/348-352. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özcan, Abdülkadir. “Mehmed Çelebi, Ramazanzâde”. *DİA*. XXVIII/449-450. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Özcan, Abdülkadir. “Mehmed IV”. *DİA*. XXVIII/414-418. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özcan, Abdülkadir. “Mustafa II”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXI/275-280. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Abdülkadir. “Neşrî”. *DİA*. XXXIII/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. “Osmanzâde Ahmed Tâib”. *DİA*. XXXIV/2-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. “Pasarofça Antlaşması”. *DİA*. XXXIV/177-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. “Patrona İsyanı”. *DİA*. XXXIV/189-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. “Sekban”. *DİA*. XXXVI/326-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özcan, Abdülkadir. “Süleyman II”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXVIII/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özcan, Abdülkadir. “Tevârih-i Âl-i Osmân”. *DİA*. XXXX/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özcan, Abdülkadir - Pala, İskender. “Lâle Devri”. *DİA*. XXVII/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özcan, Almıla Gökçe. *Kâtip Çelebi'nin Düstûrî'l-Amel li-İslâhi'l-Halel ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ Adlı Eserlerine Göre Osmanlı Yönetim Anlayışı ve Toplum Düzeni*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Özcan, Esat. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri = The Place of Turkish Commentaries in Ottoman Commentary Tradition”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 161-187.
- Özcan, İsmail Hakkı. “Kâr”. *DİA*. XXIV/356. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, İsmail Hakkı. “Nakış”. *DİA*. XXXII/321. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Nuri. “Abdüllatif Efendi, Sütçüzâde”. *DİA*. I/256. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Özcan, Nuri. “Abdüllatif Efendi, Sütçüzâde”. *DİA*. I/256. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özcan, Nuri. “Atrabü’l-Âsâr”. *DİA*. IV/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özcan, Nuri. “Ebûbekir Ağa”. *DİA*. X/275. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özcan, Nuri. “Hâfiz Post”. *DİA*. XV/100-101. İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1997.
- Özcan, Nuri. “Hasan Ağa, Enfi”. *DİA*. XVI/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özcan, Nuri. “İtrî Efendi, Buhûrîzâde”. *DİA*. XIX/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özcan, Nuri. “İsmâil Dede Efendi, Hamâmîzâde”. *DİA*. XXXIII/93-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Nuri. “İsmâil Efendi, Dellâlîzâde”. *DİA*. XXXIII/95-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Nuri. “Mehmed Efendi, Divitçîzâde”. *DİA*. XXVIII/451-452. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özcan, Nuri. “Şâkir Ağa”. *DİA*. XXXVIII/307. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özcan, Nuri. “Vehbi Osman Çelebi”. *DİA*. XLII/610. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özcan, Tahsin. “Maraşlı Bir Osmanlı Âlimi: Saçaklızâde Mehmed Efendi ve Eserleri”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu [6-8 Mayıs 2004, Kahramanmaraş]*. I/53-68, 2005.
- Özcan, Tahsin. “Mehmed Şerif Efendi”. *DİA*. XXVIII/531-532. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özcan, Tahsin. “Nişancîzâde Muhyiddin Mehmed”. *DİA*. XXXIII/161. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Tahsin. “Saçaklızâde Mehmed Efendi”. *DİA*. XXXV/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özçelik, Mevlüt. “Abdülğani b. İsmâil en-Nablusî (Ö. 1143/1731) ve Miftâhu’l-Ma’iyye Adlı Eseri Çerçevesinde Nakşibendî Tarikatının On Bir Esâsı”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 12 (2020), 293-326.
- Özçelik, Sadettin. “Nidâî”. *DİA*. XXXIII/77-78. İstanbul, 2007.

Özdemir, Ahmet. “Allah’ın Kullarına Yakın Olmasıyla İlgili Ayetlerin Mâtürîdî-Âlûsî Ekseninde Allah İnancı ve Kulluk Sorumluluğu Bağlamında Değerlendirilmesi = Evaluation of the Verses Related to God’s Being Close to His Servants in the Context of Faith in God and the Responsibility of Servitude on the Axis of Mâtürîdî-Âlûsî”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/20 (2021), 566-591.

Özdemir, Ahmet. “İşârî (Tasavvufî) Tefsirlerde Besmele Yorumu”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XX/1 (2020), 9-37.

Özdemir, Ahmet. “Makkarî, Ahmed b. Muhammed”. *DİA*. XXVII/445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özdemir, Yılmaz. *Dâvûd el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve Şerhu’l-Avamili’l-Cedid Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Özdemir, Yılmaz. “Dâvûd-i Karsî’nin Arap Dili Öğretimi Metodu”. *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 387-405, 2017.

Özdemir, Zeynep - Durmuş, Gülay Parlak. “IV. Yüzyıl İslâm Kelâmında İrade Hürriyeti Anlayışları: Tarihî Bağlamında Bâkılânî’nin İnsan Fiilleri Teorisi”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XIX/1 (2021), 377-398.

Özdil, Mahmut Sami. *Ebû Saîd Hadimî’nin Mantık Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Mantık Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Özdiñç, Rıdvan. “Osmanlı İrade, Kazâ ve Kader Risâleleri = Ottoman Treatises on İrade (Freewill), Kadâ (Fate) and Kadar (Destiny)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIV/27 (2016), s. 185-1202.

Özdoğan, M.Akif. “Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar’aşî (v. 1145 H./ 1732 M.)”. *Kahramanmaraş Kültürü (Tarih, Coğrafya, Edebiyat, Sanat)*, 345-356.

Özdoğan, M.Akif. “Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar’aşî’nin Tertîbü’l-Ulûm Adlı Eseri Bağlamında İlimlerin Tasnifi”. *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu 4-6 Ekim 2012*. I/305-314, 2013.

Özek, Ali. “el-Keşşâf”. *DİA*. XXV/329-330. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özel, Ahmet. “Ali el-Kârî”. *DİA*. II/403-405. TDV Yayınları, 1989.

Özel, Ahmet. “Mâlik b. Enes”. *DİA*. XXVII/506-513. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özel, Ahmet. “Tebrîzî, Hatîb”. *DİA*. XL/223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Özel, Mustafa. "Midhat Paşa'nın Besmele ve Fâtiha Tefsiri". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* III/2 (2003), 269-272.
- Özel, Mustafa. "Şeyhülislâm Esad Efendi'nin Âyetü'l-Kürsî Tefsiri". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 [Doç. Dr. Ahmet Gürtaş Hatıra Sayısı] (2003), 81-105.
- Özen, Şükrü. "16. Yüzyıl Osmanlı Hukukunun Kaynakları". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVI. Yüzyıl*. 21-24. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Özen, Şükrü. "Sadrüşşerîa". *DİA*. XXXV/427-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *DİA*. XL/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özen, Şükrü - Topaloğlu, Bekir. "Mâtürîdî". *DİA*. XXVIII/159-165. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü - Topaloğlu, Bekir. "Mâtürîdî". *DİA*. XXVIII/159-165. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özer, Hasan. "Buhârâ'dan Konya'ya Çok Yönlü Bir Âlim: Ebû Said Hâdimî". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Y.y. Medeniyet Merkezi Konya*. II/174-199, 2018.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Hâdimî ve 'Vazâifu'l-Mevtâ' Adlı Eserinin Tahkîki ve Tercümesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 393-440.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri = Biography and Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (V. 1176/1792)". *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 468.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri = Biography and Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (V. 1176/1792)". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD) = The Journal of Islamic Civilization Studies* II/3 (2017), 459-491.
- Özervarlı, M.Sait. "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm". *DİA*. XL/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özgüdenli, Osman G. "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII/43 (2008), 1-75.
https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000400

- Özgüdenli, Osman Gazi. “Şîraz”. *DİA*. XXXIX/182-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkan, Halit vd. “Süyûti”. *DİA*. XXXVII/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özkan, Halit. “Yûsufefendizâde”. *DİA*. XLIV/41-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkan, İsmail Hakkı. “Gazel”. *DİA*. XIII/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkan, Ömer. “El Yazması ve Nâdir Eserlerde Kâğıt ve Filigranlı Kâğıt Kullanımı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* VII/20 (2001), s. 13-20.
- Özkan, Ömer. “El Yazması ve Nâdir Eserlerde Kâğıt ve Filigranlı Kâğıt Kullanımı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* VII/20 (2001), 13-20.
- Özkızıl, Bekir. “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi: Tevbe Sûresi Örneği”. *İLSAM Akademi Dergisi = Turkish Journal of ILSAM Academy* I/1 (2021), s. 109-134.
- Özkul, Osman. *III. Selim Döneminde Osmanlı Ulemâsı ve Yenileşme Konusundaki Tutumları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1996.
- Özmen, Kerim. “Osmanlı Âlimi Saçakzâde ve ‘Risâle fi’l Âyâtî’l-Müteşâbihât’ İsimli Risâlesi”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches]* III/2 (2012), 163-173.
- Özönder, Hasan. *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*. Konya: Sebat Ofset Matbacılık, 1. Basım, 2003.
- Özönder, Hasan. *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Terimleri Sözlüğü*. Konya: Sebat Ofset Matbacılık, 2003.
- Özönder, Hasan. *Konya Velileri*. Konya: Arı Basımevi, 1980.
- Özpekel, Osman Nuri. “Şair ve Bestekâr Osmanlı Padişahları”. *Osmanlı*. X/616, 617. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Öztop, Abdullah. *Dâvûd el-Karsî’nin Şerhu’l-Velediyyeti’l-Cedîde Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi*. Yalova: Yalova Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Öztürk, Cemil. “Osmanlılar”. *DİA*. XXXIII/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztürk, Emine. “Dâvûd-i Karsî’nin er-Risâletü’l-Mürşide Adlı Eseri’nin Tahlili ve Bu Risalenin Işığında Dönemin İtikadi ve İlmi Anlayışının İncelenmesi”.

Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler. 78-90, 2017.

Öztürk, Esmâ. “Celâleddîn Devvânî’de (ö. 908/1502) Vahdet-i Vücûd Tasavvuru”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi = Manas Journal of Social Studies* IX/4 (2020), 1999-2009.

Öztürk, Eyüp. “Âhir Zaman Beklentilerinin Mezhebî Aidiyetlere Yansıması: Ali el-Kârî el-Herevî’nin ‘el-Meşrabu’l-Verdî fî Mezhebi’l-Mehdî’ İsimli Risalesi Işığında Mehdi’nin ve Hz. İsa’nın Hanefilikle İlişisine Dair İddialar = The Reflection of Apocalyptic Expectations to the Sectarial Affiliation: The Allegations About the Relation of Mahdi and Jesus with the Hanefism Sect in the Light of Ali al-Kârî’s Risâla: ‘al-Mashrab al-Vardî fî al-Madhab al-Mahdî’”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017. II/538-547, 2017.

Öztürk, Mahmut Şevket. *Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekr el-Mar’aşî’nin Kırâat İlmindeki Yeri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, Devam ediyor.

Öztürk, Mustafa. “Kur’ân’da ‘Seb’î Mesânî’ Kavramı”. *Diyanet İlmi Dergi* XXXVIII/1 (2002), 103-127.

Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *DİA*. XLIV/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Öztürk, Mustafa Bilal. *Akkirmânî’nin Mesâil-i Kelâmiyye Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Öztürk, Necdet. *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*. haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

Öztürk, Resul. “Dâvud-i Karsî (1169/1756): Kelâmî Görüşleri ve Kaynakları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]* 41 (2014), 77-99.

Öztürk, Resul. “Dâvud-i Karsî (1169/1756) ve Kelâmî Görüşleri”. *I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu 05-08 Temmuz 2010-Kağızman-Kars = The First International Symposium of Aras Basin 05th-08th July 2010-Kağızman-Kars*. 447-452, 2013.

Öztürk, Resul. “‘Şerhu Kasîdeti’n-Nûniyye’ Adlı Eseri Bağlamında Dâvûd-i Karsî’nin (1169-1756) Kelâm Anlayışı”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 59-67, 2017.

Öztürk, Yunus. “el-Fıkhü’l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz”. *Trabzon İlahiyat Dergisi = Trabzon Theology Journal* VII/1 (2020), 187-126.

Öztürk, Yücel. “Kefe”. *DİA*. XXV/182-184. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özvar, Erol. “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*. ed. Hidayet Ayder - Ali Fikri Yavuz. 19-44. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları : 44, 1. Basım, 2017.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: M.E.B., 2. Basım, 1971.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: MEB Basımevi, 2. Basım, 1971.

Pakiş, Ömer. “Halku’l-Ef’al İle İlişkilendirilen Âyetlerin Mu‘tezilî ve Sünnî Okuma Biçimi (Nasr Hamid Ebu Zeyd Örneği)”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (2004), 147-160.

Pala Ağırbaş, Hatice. *Ebû Saîd Hâdimî’nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Pala, Ali İhsan. “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Nafîle Namazların Fazileti’ Adlı Risalesinin Değerlendirilmesi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 287-293, 2017.

Pala, İskender - Kılıç, Filiz. “Musammat”. *DİA*. XXXI/233-235. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Pala, Sinan. “*Mânası Sahîhtir*” Tabiri ve Ali el-Kârî’nin el-Esrârü’l-Merfû’a’sında Hakkında Bu İfadeyi Kullandığı Rivâyetler. Yalova: Yalova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslâm Bilimleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Paluvî, Hâmid b. Abdülfettah. *Zübdetü’l-İrfân*. thk. Mustafa Atilla Akdemir. İstanbul, 1999.

Pamuk, Fatih. *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Açısından Nûh Sûresi Tahlili*. Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Pazarbaşı, Erdoğan. “Mehmed Efendi, Vanî”. *DİA*. XXVIII/458-459. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Pazarbaşı, Erdoğan. “Vanî Mehmed Efendi’nin Tevbe Sûresi 39. Âyetini Türklerle İlgili Kurarak Yorumlaması”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1996), 113-120.

Pehlivan, Zühre Nur. “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Sunduğu Risale Üzerine Bir Değerlendirme”. *Journal of Social and Humanities Sciences Research* V/23 (2018), 1179-1182.

Petrosyan, Irina. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”. *Osmanlı*. VI/673-683. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Pişgin, Yasin. “Kur’ân’a Göre Akıl-Gayb İlişkisi Bağlamında Mânâ Yönünden Müteşabih Âyetlerin Tevili Meselesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Şubat 2012), 105-136.

Polat, Fethi Ahmet. “Kur’ân Âyetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugattebatı Hams” (Beş Bilinmeyen). *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* I/2 (2004), 17-54.

Pusmaz, Durak. “Kur’ân’da Felâh Kavramı”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* XI/3 (2011), s. 23-43.

Rahani, Valieddin. *Risâle fi Beyanü’l-Daireti’l-Hindiye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, 1040, 65-75 vr.

Ramazanov, Haji. *Konya Kütüphaneleri ve Ankara Milli Kütüphanedeki Azerbaycanlı Âlimlerin Arapça El Yazma Eserlerinin Tasnif ve Tanıtımı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Raslan, Sadettin. “İsrâ, Mi’râc ve Modern İlmin Görüşü”. çev. Ateş Süleyman. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* IX/98-99 (1970), 195-201.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu’l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1999.

Râzî, Fahreddîn er-. *Mefâtihu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 1999.

Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatib et-Teymî. *Risâle-i Hikmet-i Mevt*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Ayasofya, 4821, 75-86 vr.

Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû 'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l- Menâr, 2. Basım, 1947.

Saçaklızade, Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşî. *Risâletü 'l-Besmele*. El Yazması. Adana İl Halk Kütüphanesi: 522, 146b-148b vr.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebû Bekr el-Maraşî. *Risâletü 'l-Gayb*. El Yazması. Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Atıf Efendi, 1268, 91-127 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Cühdü 'l-Mukıl Mine 't-Tecvîd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2149, 23-75 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *el-Velediyye*. El Yazması. Kayseri Râşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi: Raşid Efendi, 0999, 61b-71b vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Neşrü 't-Tavâli*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1138, 127 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâle 'alâ mâ Ketebehu 's-Sa 'duddîn 'alâ Kavlihi Teâlâ Uğrikû fe Udhilû Nâran*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Çelebi Abdullah, 0392, 135-136 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâle fî Beyân 'in-Nâsih ve 'l-Mensûh*. El Yazması. Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1138, 77b-80b vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâle fî İrâdeti 'l-Cüz 'iyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0648, 1a-3a vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâle fî 'l-Âyâtî 'l-Müteşâbihât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İbrahim Efendi, 0411, 110b-111 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâle fî 'r-Raks*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hacı Mahmut Efendi, 1915, 13 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Risâletü 's-Sürûr ve 'l-Ferah fî Ebeveyhi 'r-Rasûl*. El Yazması. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed Paşa, 0337, 36-48 vr.

Saçaklızâde, Muhammed bin Ebûbekir el-Mer'aşî. *Tefsîru Âyet-i Kul lâ Ya 'lemü men fi 's-Semâvâtî ve 'l-Arz*. El Yazması. Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 0885, 7a-20a vr.

Sa'dî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdillâh b. Nâsır et-Temîmî. *Tefsîrû 'l-Kerîmi 'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi 'l-Mennân*. thk. Abdurrahman b. Mualla Luveyhik. Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Sadreddinzâde Mehmed Sadık, İbn Feyzullah Efendi. *Şerh Lafzatü'l-Fâtiha*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 0201, 10b-14a vr.

Sadreddinzâde Mehmed Sadık, İbn Feyzullah Efendi. *Tefsîri Kavî İstirkâdî Nazm*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 0201, 14b-20a.

Safûrî, Abdurrahman b. Abdusselâm b. Abdurrahman b. Osman. "Nüzhetü'l Mecâlis ve Müntehabü'n-Nefâis". Mısır: Matbaatü'l-Kasteliyye, 1866.

Sağırlı, Abdurrahman. "Mehmed b. Mehmed Edirnevî". *DİA*. XXVII/495. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sahillioğlu, Halil. "Avârız". *DİA*. IV/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. İmam Ebî Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi 't-Turâsi'l-Arabî, 2002.

Salihi, Takiyyüddin Abdurrahman b. Ebu Bekr, Ebu Muhammed. *el-Kenzü'l-Ekber fî'l-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 1136, 185 vr.

Salman, Muhammet. *Kur'ân-ı Kerîm'de Felâh ve Fevz Kavramları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, 2019.

Sancak, Musa. *İmam Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin, İrâde ve Meşîet Konusuyla İlgili Âyet-i Kerimelere Dair Yorumlarının Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Sarı, Necmi. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinde Ali el-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme = An Assesment of Ismail Haqqi Bursavi in his Work Titled Sharh Nukhbat al-Fikar about Possible Causes of his Negative Attitude for 'Ali al-Qari". *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/1 (2021), 1-26.

Sarı, Nil. "Behcet Mustafa Efendi". *DİA*. V/345. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Sarıbıyık, Mustafa. *Hasan Kâfî Akhisârî'nin "Usûlü'l- Hikem fî Nizâmi'l Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Sarıcaoğlu, Fikret. "Ebû Bekir b. Behrâm". X/110-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sarıcaoğlu, Fikret. “Osman III”. *DİA*. XXXIII/456-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sarıkavak, Kazım. “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”. *Osmanlı*. VII/189-194. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Sarıkavak, Kazım. “Yanyalı Esad Efendi”. *DİA*. XXXXIII/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Sarıkaya, Yaşar. *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Sarıkçıoğlu, Ekrem - Yavuz, Yusuf Şevki. “Mehdî”. *DİA*. XXVIII/369-374. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Sarıtaş, Murat vd. “18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer’î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. I/11-40. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Sarıtaş, Murat. ““Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir”: Ebû Sa’îd el-Hâdimî’nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. I/163-178, 2018.

Sarraoğlu, Hasan. *Kur’ân’da Peygamberlerin İstiğfarı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temal İslâmî Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ali Muavvad - Adil Ahmed Abdulmevcud. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1997.

Sefercioğlu, Nejat. “Nev’î”. *DİA*. XXXIII/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sehâvî, Ebû’l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. *Cemâlü’l-Kurrâ’ ve Kemâlü’l-İkrâ*. thk. Ali Hüseyin Bevvâb. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü’t-Türâs, 1987.

Sehâvî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Ed-Dav’ü’l-Lâmi*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, ts.

Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Tefsîrü’l-Kur’ân*. thk. Yasir b. İbrahim, Ganim b. Abbas b. Ganim. 6 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1997.

Semerkindî, Ebû'l- Leys. *Tefsîru Ebi'l- Leys*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, t.y.

Semerkindî, Ebû'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Fetâva'n-Nevâzil*. thk. Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ulumiyye, 2004.

Semîn el- Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim). *ed-Dürri'l- Masûn fî Ulûmi'l- Kitâbi'l-Meknûn*. 11 Cilt. Dımaşk: : Dâru'l- Kalem, t.y.

Serin, Muhittin. "Hamdullah Efendi, Şeyh". *DİA*. XV/449-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Serin, Muhittin. "Karahisârî, Ahmed Şemseddin". *DİA*. XXIV/421-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Serin, Muhittin. "Kâtibzâde Mehmed Refî". *DİA*. XXV/42-44. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Serkîs, Yusuf İlyân. *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l- Muarreb*. 2 Cilt. Mısır: Matbûatü Serkîs, 1928.

Serkîs, Yusuf İlyan. *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l- Muarreb*. Mısır: Matbûatü Serkîs, 1928.

Seyhan, Ahmet Emin. "Dâvûd b. Muhammed El-Karsî'nin Şerhu Usûli'l-Hadis Li'l-Birgivî Adlı Eseri Özelinde Hadis/Sünnet Anlayışı". *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 255-260, 2017.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Nehrevâlî". *DİA*. XXXII/547-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sezgin, Funda. *14. Yüzyıla Ait Bir Yâsin Sûresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Shehata, Mariam. "Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî'de İlâhi Ön bilgi ve İnsanın Özgür İradesi Üzerine". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* VI/2 (2020), 95-128.

Sırrı, Abdülbaki Dede. *Manzume-i Mi'rac*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 1043, 32.

Sinanoğlu, Abdulhamit. "Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a İzafe Edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir

Değerlendirme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/13 (2009), 25-56.

Sinanoğlu, Abdülhamit. “Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’a İzafe Edilen İrade ve Meşîet Kavramlarına Yüklenen Geleneksel Anlamlar Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/13 (2009), 25-56.

Sinekzâde, İbrahim b. Ahmed. *Yâsîn-i Şerif Tefsiri*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsnü Paşa, 63, 32 vr.

Soyal, Fikret. *Celâleddin ed-Devvânî’nin Firavun’un İmânı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî’nin Eleştirisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Soyal, Fikret. *Celâleddin ed-Devvânî’nin Firavun’un İmânı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî’nin Eleştirisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Soygüden, Aydoğan. “İslamda Namaz ve Beslenme Uygulamalarının Obeziteye Etkileri = The Effects of Salat (Prayer) and Nutritional Applications in Islam on Obesity”. *AKADEMİAR: Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 99-125.

Soysal, Mehmet Fatih. “Abdürrahim Fedâî Efendi’nin İrade-i Cüz’iyye Risâlesi: Tahlîl, Tercüme ve Tahkîk”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 9 (2017), 133-169.

Soysal, Mehmet Fatih. “Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi’nin (ö. 1305/1888) el-Mebâhisü’l-Defîniyye fî Hakki’l-İrâdetü’l-Cüz’iyye Adlı Eserinin Neşri”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 5 (2015), 31-68.

Soysal, Mehmet Fatih. “Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi’nin (v. 1305/1888) el-Mebâhisü’l-Defîniyye fî Hakki’l-İrâdetü’l-Cüz’iyye Adlı Eserinin Neşri”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Amasya İlahiyat Dergisi = Amasya Theology Journal]* 5 (2015), 31-68.

Sönmez, Abdulvahhab. *Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Ölüm ve Sonrası*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Sönmez, Nesim. “Dâvûd-i Karsî’nin ‘Şerhu Emsileti’l-Muhtelifi’ Eserinin Arap Dilciliği Açısından İncelenmesi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 406-419, 2017.

Sönmez, Vecihi. “Dâvud-i Karsî’nin Şerhu’l-Kasideti’n-Nuniyye Adlı Eseri Bağlamında Kelâma Dair Görüşleri”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 68-77, 2017.

Söylemez, Mehmet. “Bestekâr Koca Osman”. *Rast Müzikoloji Dergisi* IV/1 (2016), 1127-1134.

Sultan, Zeyad Dhannoon. *Hüsamuddîn Bitlisî’nin Câmiu’t-Tenzil ve’t-Te’vil Tefsirinin Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Fetih, Hucurât, Kâf Sûrelerinin Tahkik ve Tashihi*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Susuz, Deniz. *İslam Literatürde Dâbbetü’l Arz*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, t.y.

Suyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Fethü’l- Kebîr fî Dammî ’z- Ziyâdeti ilâ Câmiu’s- Sağîr*. thk. Yûsuf el- Nebhânî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l- Fikr, 2003.

Süddî, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahmân b. Ebî Kerîme el-A’ver. *Tefsîrû’s- Süddî el-Kebîr*. thk. Dr. Muhammed Ata Yusuf. Mansûra: Dâru’l- Vefa’, 1993.

Süleyman, Muhammet Süheyb. *Âyetlerde Dua Üslubu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

SÜLEYMANİYE YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ KONSERVASYON VE ARAŞTIRMA MERKEZ. “Klasik Türk Ciltlerinde Kullanılan Farklı Hayvan Derilerinin Özellikleri Ve Hangi Hayvana Ait Olduğunun Tespit Edilmesi”. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Süngü, Zeynep. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesindeki 15 Hk 224 Numaralı Şiir Mecmuası ve Mestap’a Göre Tasnifi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Sütşurup, Yusuf. *A’lâ Sûresi Işığında Kurtuluşa Erenler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürri’l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, t.y.

Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Târîhu’l- Hulefâ*. thk. Hamdi Demirtaş. Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.

Syamsuddin, Sahiron. “Âl-İ İmrân Suresi’nin 7. Âyetindeki Muhkemât ve Müteşabihât’a İlişkin Taberî ve Zemahşerî’nin Görüşlerinin Analitik Bir İncelemesi”. çev. Zülfikar Durmuş. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II/3 (2002), 265-281.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Tefsîru’l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Farrân. 3 Cilt. Dâru’t-Tedmuriyye, 2006.

Şahan, Halil. *Gözübüyükzâde İbrahim Efendi’nin Mantık Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Mantık Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Şahin, Betül. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Halil Hamid Paşa Koleksiyonu’na Ait Osmanlı Cildleri’nden Bazı Örnekler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Sanatları Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Şahin, Dilek. *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyline Göre)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Şahin, Dilek. *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu’da Celâli Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Zeyline Göre)*. İstanbul: İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Şahin, Furkan. *Yeryüzünün ve Göklerin Yaratılmasıyla İlgili Âyetlerin Modern İlmî Veriler Işığında Yorumlanması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Şahin, İlhan. “Sancak”. *DİA*. XXXVI/97-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Şahin, Lütfi. *Osmanlının Gizlenen Tarihi*. Ankara: Tutku Yayınevi, 2015.

Şahinoğlu, M. Nazif. “Abdülkerîm el-Cîlî”. *DİA*. I/250. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Şahinoğlu, M. Nazif. “Ahlâk-ı Celâlî”. *DİA*. II/16. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Şan, İsmail. *Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’l-Besmele ve er-Risâletü’n-Nûriyye Adlı Eserlerinin Tahkik ve Tahlili*. Kars: Kafkas Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Şanlı, Bilâl. *Osmanlı Dönemi Diyarbakırlı Dîvân Şâirleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Şehavî, Mecdî Muhammed. *Mesih Deccal Ve Ye'cüc İle Me'cüc*. çev. Ebu Muaz Seyfullah Erdoğan. Dimyat: y.y., 1992.

Şeker, Mehmet. “Gelibolulu Mustafa Âliye Göre Osmanlı İlmiye Sınıfı”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*. 267-284. İstanbul: IRCICA, 2001.

Şeker, Mehmet. “Gelibolulu Mustafa Aliye Göre Osmanlı İlmiye Sınıfı”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*. 267-284. İstanbul: IRCICA, 2001.

Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem (Değerlendirme ve Transkripsiyonu)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1990.

Şen, Lokman. *Dâvûdi Karsî ve Hadisçiliği*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Şener, Habib. “Dâvûd-i Karsî'nin ‘Risâle fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ’ Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 363-375, 2017.

Şenödeyici, Özer - Koşık, Halil Sercan. “En Muteber Kaynaktan Gaybı Öğrenmek: Bir Kur'ân Falı Manzumesi”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* I/1 (2015), 71-96.

Şentürk, Lütfi. “Ramazan Mağfiret Ayıdır”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* VII/78-79 (1968), 261-262.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsini Men Ba'de'l-Karni's-Sâbi*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, t.y.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *Fethu'l-Kadîr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1993.

Şeyh Ebû'l-Abbas el-Mağribî. *Havass-ı Âyete'l-Kürsî*. El Yazması. Millet Kütüphanesi: 5124, 12a1b-122a vr.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, 2018.

Şimşek, Halil İbrahim. “Muhammed Hâdimî'nin Tasavvuf Anlayışı”. *Osmanlı Fakih ve Mutasavvıfı Ebu Said Muhammed Hâdimî Sempozyumu 9-10 Nisan, Konya 2010 Sempozyum Bildirileri*. 61-78, 2015.

Şimşek, Halil İbrahim Halil İbrahim. “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIV/28 (2015), 35-48.

Şimşek, Murat. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî (1113/1701-1176/1762)*, 2017.

Şimşek, Murat. “Hâdimî’den Mecelle’ye Küllî Kâideler ve Osmanlı’da Soyut Hukuka Geçiş Çabaları”. *Uluslararası Mecelle Sempozyumu Türkçe Tebliğleri Elektronik Kitabı*, 25-27 Ekim 2017, Bursa. 235-254, 2021.

Şimşekçakan, Musa. *Koçi Bey Risalesi ve XVII. yüzyıl Osmanlı tarih felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Şirâzî, Gıyasüddin Mansur b. Sadruddin Muhammed el-Hüseyin. *Keşfü’l-Hakaiki’l-Muhammediyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3592, 97-159.

Şirinov, Rüfet. *Ali el-Kârî ve Şerh Metodu (Mirkâtü’l-Mefâtih Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadîs Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.

Şirinov, Rüfet. “Aliyyü’l-Kârî ve Mirkâtü’l-Mefâtih Adlı Eserinin Şerh Edebiyatındaki Yeri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 49 (2020), 303-325.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadreddin. *Tefsîr-i Sûretü’l-Yâsîn*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Veliyüddin Efendi, 170, 63 vr.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *el-Fevâ'idü’l-Hâkâniyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hamidiye, 0774, 151 vr.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-Tenzîl ve Esrârî’t-Te’vîl*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0055, 288 vr.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Mecmûa-i Kasâid*. El Yazması. Hıdiv Kütüphanesi: Türkçe Yazmaları, 9125/21.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Zâlike bimâ Kaddemet Eydiküm*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 1024, 152-154 vr.

Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî İşkâli Kevni’l-Kahdeh fî Kelimetî’ş-Şehâdeh*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Pertev Paşa, 0582, 142-143 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tahkîki 'l-Mebde' ve 'l-Me'âd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 8-15 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri Âyeti Sübhâne 'l-lezi Esrâ bi 'Abdih*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 394-495 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ Lâ Taksus Rû'yâke 'alâ İhveti*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 388-391 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri Kul lev Kâne 'l-Bahru Midâden li-Kelimâti Rabbi*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 385-386 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri ve Elkâ fî 'l-Arzi Ravâsiye an Temûd*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2041, 391-392 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî Tefsîri 'l-Âyeti 'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 3712, 11-19 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Risâle fî 'l-İbâde*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Reşid Efendi, 0385, 38-47 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Şerhu Kavâ'id 'l-'Akâ'id li 'l-Gazzâlî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1235, 67 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Şerhu 'l-İsti'ârât*. El Yazması. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi: BL63 r, 64a.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Şerhü Risâle li Halli Mes'eletü'd-Dâireti 'l-Hindiye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, 1041, 90-95 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Âyeti Ulâike 'alâ Huden min Rabbihim*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: H.Hüsni Paşa, 0654, 125-128 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Bâ'zi's-Suveri 'l-Kur'âniyye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 0213, 219-253 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Kavlihi Teâlâ "Ve Kâne Arşühü 'ale 'l-Mâ"*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Esad Efendi, 1143, 18-10 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Sûreti'l-Feth*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 0643, 1b-26a vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Bağdatlı Vehbi, 2120, 31-34 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tefsîru Sûretü'l-Yâ Sîn*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Velîyüddin Efendi, 0170, 63 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin. *Tercümânü'l-Ümem*. El Yazması. Ragıp Paşa, 0639, 161-173 vr.

Şîrvânî, Muhammed Emin b. Sadruddin el-Hüseynî. *Şerh Risâlet li Hall Mes'ele'tü'd-Dâireti'l-Hindiye*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Kılıç Ali Paşa, 1041, 90-95 vr.

Tabaklar, Özcan. *Amme Cüzü Tefsiri –Mustafa bin Muhammed- (Varak No 111b-121a/143a-154b)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Tabakoğlu, Ahmet. “İmdâdiyye”. *DİA*. XXII/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. III/17-31. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tabakoğlu, Ahmet. “Tekâlîf”. *DİA*. XL/336-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Tarık b. Avadallah - Abdulmuhsin b. İbrahim el Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

Tablâvî, Mansur Sibtu'n-Nasir et-Tabalavi. *es-Sirru'l-Kudsî fi Tefsiri Âyeti'l-Kürsî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyn, 76, 45 vr.

Taçar, Şemseddin - Kartaloğlu, Habib. 2021. “Ebû Saîd el-Hâdimî'nin 'Lâ Yeruddu'l-Kaza İlla'd-Duâ' Adlı Risâlesi: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme =

Abu Said al-Khadimi's Treatise Entitled 'La Yerudd al-Qada illa al-Dua': Critical Edition, Translation and Evaluation". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* IV (97 127M.S.), 8.

Tahir Altun. "Kur'ân'da İbadet Kavramı,". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 1 (2020), 34-68.

Tâlicî, Muhyeddin. *Hâşiye 'alâ Şerhi İsaguci li Hüsameddin el-Kâtî*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 4434, 82 vr.

Tâlicî, Muhyeddin. *Şerh-i İsagoji*. El Yazması. Merkezü'l- Melik Faysal li'd-Dirâsâti'l- İslâmiyye: Riyad, 08090.

Tâlişî, Muhyeddin. *Haşiyet 'alâ Şerh Hüsamü'l-Kati 'alâ Şerh İsagoci*. El Yazması. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: Beyazıt, 9632/5, 87-124 vr.

Tâlişî, Muhyeddin. *Risâle fi Tefsîri'l- Âyât*. El Yazması. Ragıp Paşa, 1460, 15-16 vr.

Tâlişî, Muhyeddin. *Şerh-i İsagoji*. El Yazması. Merkezü'l- Melik Faysal li'd-Dirâsâti'l- İslâmiyye: Riyad, 12316.

Tâlişî, Muhyeddin. *Şerhu Hikmeti'l-Ayn*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Hafid Efendi, 0160, 257 vr.

Tâlişî, Muhyeddin. *Şerhu Tavâli'i'l-Envâr*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Fatih, 3052, 139 vr.

Tâlişî, Muhyeddin. *Şerhü Tevâli'i'l-Envâr min Metâli'i'l-Enzâr*. El Yazması. Manisa İl Halk Kütüphanesi: 8189, II+210.

Tâlişî, Muhyeddin. *Ta'lika 'alâ Ta'rifi İlmi'l-Kelâm li Şerhi'l-Mevâkif*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Amcazade Hüseyin, 0303, 132 vr.

Tan, Zeki. "Nûh Suresi Bağlamında Küresel Ahlâk Bunalımına Hz. Nuh'un Mesajının Katkısı". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* VIII/16 (2010), s. 113-134.

Tanrıkorur, Cinuçen. "Osmanlı Mûsikîsinde Mevlevî Âyîni Besteciliği". *Osmanlı*. X/707-734. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tanrıverdi, Mesra. *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Örneği Üzerinden Yazma Eserlerde Koruma Uygulamaları*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Anabilim Dalı Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Tarsusî, Mehmet b. Ahmed. *Şerhu Hadisi İnnallahe Halaka Âdeme alâ Sûreti'r-Rahmân*. El Yazması. Adana İl H., 140, 193a-194a vr.

Taşçı, Emine. *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sinâ Şârihlerinden Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi : İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Taşçı Yıldırım, Emine. “18. Asır Osmanlı Düşüncesinde Bir İbn Sînâ Şârihi: Ebû Saîd Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi”. *Dinî Araştırmalar* XVIII/47 (2015), 198-220.

Taşkın, Bilal. “Ebû Saîd Hâdimî'nin Vahdet-i Vücûd Risâlesi: İnceleme, Tahkik ve Tercüme”. *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, 351-410.

Taşkın, Süleyman. “Celâleddin Devvânî'de Felsefî Ahlak-Tasavvuf Etkileşimi”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-*. II/424-432. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Taşkın, Süleyman - Yılmaz, Sadi. “İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirisi: Saçaklızâde Mehmet Efendi Örneği”. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı = The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium) II* (2019), 159-172.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.

Taşpınar, İsmail. “Kur'ân-ı Kerîm'deki 'Fevz' ve 'Felâh' Kavramları Çerçevesinde İnsanın Kurtuluşu = Le Salut Selon Les Notions De 'Fevz' Et De 'Felâh' Du Coran = La Salvezza Seconda La Nozione De 'Fevz' E De 'Felâh' Del Corano”. *Uluslararası Müslüman-Hristiyan Diyalog Sempozyumu İslam ve Hristiyanlık'ta Kurtuluş 3-4 Kasım 2006 İstanbul*. 15-44. İstanbul, 2007.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dârü'l Hicr, 1999.

Tayşi, Mehmet Serhan. “Feyzullah Efendi, Seyyid”. *DİA*. XII/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Teber, Ömer Faruk. “Celâleddin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. I/500-509. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Tebrîzî, Hatîb. *Mişkâtü'l-Mesâbih*. thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbânî. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985.

Tebrizi, Nizam el-Vaiz Ali b. Muhammed. *Keşfü'l-Me'ani fî Tefsiri's-Seb'u'l-Mesânî*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: İzmir, 763, 1-14 vr.

Tekin, Hakkı. *Şeyhülislâm Esad Efendi ve Atrabü'l-Asâr fî Tezkiret-I Urefâi'l-Edvâr Adlı Eseri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk Din Musikisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Tekin, Mahmut. “Ali el-Kârî ve Tasrîfu'z-Zencânî İsimli Eser İçin Kaleme Aldığı Şerhi”. *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi [Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi]* VII/2 (2020), 337-362.

Temel, Enes. *Kıraat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İstiâze, Besmele ve İdğâm*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Temel, Recep - Çelebi, Nurcan. “Koçi Bey Risalelerinin Mali Tarih Açısından Analizi”. 30. *Türkiye Maliye Sempozyumu Bildiri Kitabı 20-24 Mayıs 2015*. 415-450. y.yk.: Adnan Menderes Üniversitesi Nazailli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, 2015.

Temizkan, Abdullah. “Şirbînî'nin Sûrelere Göre Besmele Tefsiri”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII/1 (2020), 1-15.

Temizkan, Ahmet. *Kur'an'da Geçen Huld Kavramının Semantik Tahlili Bağlamında Cennet ve Cehennem Ebediliği Meselesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Teneş, Özge. *33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-190)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Terzioğlu, Arslan. “Ali Münşî”. *DİA*. II/421-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Terzioğlu, Hülya. “Celâleddîn ed-Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı ve Osmanlı Düşünce Dünyasına Etkileri”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 330-343.

Tezcan, Baki. “II. Osman Örneğinde ‘İlerlemeci’ Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı”. *Osmanlı*. VII/658-668. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tezcan, Tuğrul. “Besmele Şerhi ve Risâletü'n-Nebeviyye'de Dâvûd Karsî'nin Tefsir Yöntemi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* V/4 (2016), 824-849.

Tezcan, Tuğrul. “Dâvûd-î Karsî'nin Besmele Şerhi'nin (Tahrirat ve Takrirat ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Latîfe) O'nun Tefsir Anlayışı

Açısından Değerlendirilmesi”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 143-151, 2017.

Thanasakis, Konstantinos. *Osmanlı Coğrafyacısı Osman b. Abdülmennan ve Tercüme-i Kitab-ı Coğrafya’da (M. 1749-1750) Dünya Görüşü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Tok, Fatih. “Allah-İnsan Bağlamında Hz. İbrâhim’in (a.s.) ‘Halîlullah’ Vasfının İncelenmesi”. *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. I/318-334. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Tok, Fatih. “Ebû Hanîfe’nin Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2014), 92-107.

Tokmakçioğlu, Erdoğan. “İdam Edilen Sadrazamlar”. Ankara: İsim Yayınları, 2011.

Tokmakçioğlu, Erdoğan. *Osmanlı Tarihinde Katledilen Şehzadeler*. İstanbul: Geçit Yayınevi, 2004.

Toksöz, Hatice. “15. Yüzyıl İslam Düşünürü Celâleddin ed-Devvânî’nin İsbât-ı Vâcip Risaleleri ve Etkileri”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-*. ed. Murat Demirkol vd. I/488-499. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Toksöz, Hatice. “Celâlüddîn ed-Devvânî’nin Şevâkilü’l-Hûr fî Şerhi Heyâkili’n-Nûr Adlı Şerhi ve Mîr Gıyâsüddin Mansûr’un İşrâku Heyâkili’n-Nûr li-Keşfi Zulûmâtî Şevâkili’l-Ğurûr Adlı Reddiyesi Üzerine Mukayeseli Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Ve İranda İşrak Felsefesi*. ed. M. Nesim Doru vd. 189-206. İstanbul: Divan Kitap, 2018.

Toksöz, Hatice. “İslâm Düşüncesinde İsbât-ı Vâcib Problemi: Celâleddîn ed-Devvânî’nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı”. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* VII/2 (2014), 25-70.

Toksöz, Hatice. “Muhammed Akkirmânî’nin Ta’rîfu’l-Fünûn ve Menâkıbu’l-Musannifin Adlı Eserinde Felsefî İlimler Algısı”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 41 (2013), 177-205.

Tomar, Cengiz. “İkdü’l-Cümân”. *DİA*. XXII/25-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Tomar, Cengiz. “İkdü’l-Cümân”. *DİA*. XXII/25-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Topaloğlu, Bekir. “Te’vîlâtü’l-Kur’ân”. *DİA*. XLI/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Topdemir, Hüseyin Gazi. “Takiyyüddin er-Râsîd”. *DİA*. XXXIX/454-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Toprak, İbrahim. *Cennet ve Cehennemin Ebediliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Toprak, Mehmet Sait. “Ûşî”. *DİA*. XLII/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Tuğrul, Tezcan. “Dâvût el-Hanefî el-Karsî el-Birgivî’nin Besmele Risâlesi’ne Dâir”. *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi 23-25 Kasım 2018, Bildiri Kitabı*. 1102-11107, 2018.

Tunç, Muhammet Nuri. “Osmanlı’da Hanedan İçi Katl”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/4 (2014), 1133-1167.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/1 (2006), 15-33.

Tunus, Onur. “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Neden ve Sonuçları”. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* XV/2 (2019), 409-421.

Tunus, Onur. “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Büyük Kaçgun’un Neden ve Sonuçları”. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* XV/2 (2019), 409-421.

Turabi, Ahmet Hakkı. “Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta’dilü’l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü”. *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2011), 153-166.

Turabi, Ahmet Hakkı. “Türk Din Mûsikîmizde Eyüplü Bestekârlar ve Eserleri ‘Besmele ile Edelim Feth-i Kelâm Fetholuna Tâ Muammâ-yı Enâm’”. 12. *Uluslararası Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler 6-7-8 Kasım 2015*. 124-153, 2016.

Turan, Abdülbâki. *Aliyyu’l-Kârî’nin Hayatı, Eserleri ve Envâru’l-Kur’ân ve Esrârü’l-Furkân Adlı Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1981.

Turan, Şerafeddin. “Bayezid II”. *DİA*. V/234-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Turan, Şerafeddin. “Hoca Sâdeddin Efendi”. *DİA*. XVIII/196-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Turan, Şerafettin. “Barbaros Hayreddin Paşa”. *DİA*. V/65-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Turan, Şerafettin vd. “Kemalpaşazâde”. *DİA*. XXV/238-247. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Turgut, Ali. “Abdullah Eyyûbî”. *DİA*. I/102-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Turgut, Ali Kürşat. “Devvânî ve Enmûzecu’l-Ulûm Adlı Eseri”. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* XVIII/59 (2014), 443-455.
- Turgut, Kadir. “Ahlâk-ı Celâlî, Celâleddîn-i Devvânî, Nşr. Abdullah Mes’ûdî Ârânî, Tahran: İntişârât-i Ettılâât, 1391, [2012], 403 sayfa]”. haz. Kadir Turgut. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 32 (2014), 170-176.
- Türker, Ömer. “Nûh b. Mustafa”. *DİA*. XXXIII/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Türkgülü, Mustafa. “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar”. *Diyanet İlmi Dergi* XXXVI/4 (2000), 63-88.
- Türkistani, Alaüddin. *Risâle fî Beyani’l-Kebâir ve’s-Sağâir*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Denizli, 418, 86b-87b.
- Türkoğlu, Serkan. *Şeyhülislâm Esad Dîvânî’nin Tahlili*. Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî‘. *Tefsîrû’t-Tüsterî*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru’l-Kütûbî’l-İlmiyye, 2002.
- Tütüncü, A. Türibi. *Yalvaç’lı Hacı Alî Rıza Efendi Hayatı, Kütüphanesi, Eserleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, 1970.
- Ubeydullah bin Mes’ud. *Risâle fî Hakkı Dâiretü’l- Hindiyye*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: 1076/61, 183b-185b vr.
- Ubeydullah, Ebu Said. *Risâle fî’l-Âyati’l-Müteşabihât*. El Yazması. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi: Erzincan, 148, 140b-143b vr.
- Uçkan, Şemsettin. “Gözübüyükzâde İbrâhim Efendi ve Mecmuatü’r-Resâil’indeki Arap Diline Dair Risalelerinin İncelenmesi”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Erzincan University Journal of Social Sciences Institute* 1 (2021), 197-204.

Uğur, Ahmet. “Âsaf-Nâme-i Vezir Lütî Paşa”. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 4 (1980), 243-258.

Uğur, Hakan. “Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri”. *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. I/427-440. Ankara: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2011.

Uludağ, Sevim. “*Saffat Sûresi*”nin Konulu Tefsir Çalışması. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Uludağ, Süleyman. “Abdülkâdir-i Geylânî”. *DİA*. I/234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uludağ, Süleyman vd. “İbn Haldûn”. *DİA*. XIX-XX/538-555, 1-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Uludağ, Süleyman. “Sülemî, Muhammed b. Hüseyin”. *DİA*. XXXVIII/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Unat, Yavuz. “Takîyüddîn ve İstanbul Gözlemevi (Rasathanesi)”. *Türkler*. XI/500-521. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Uslu, Recep. “Hasan Efendi, Gevrekzâde”. *DİA*. XVI/316-318. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uslu, Recep. “Herat”. *DİA*. XVII/215-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Uz, Mehmet Ali. *Konya Velîleri, Alimleri*. Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Uz, Mehmet Ali. *Konya’nın Velîleri, Âlimleri*. Konya: Meram Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

Uzun, Mustafa İsmet. “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”. *DİA*. XIII/355-356. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Uzun, Mustafa İsmet. “Hulvî, Cemâleddin”. *DİA*. XVIII/347. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Uzun, Mustafa İsmet - Özcan, Nuri. “Nazîm”. *DİA*. XXXII/452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 20006.

Uzun, Mustafa İsmet - Özkan, İsmail Hakkı. “Şarkı”. *DİA*. XXXVIII/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uzun, Yaşar. “Koçi Bey Risaleleri’nde Etik Yönetimin İzlerini Bulmak”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2021), 1-32.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3., 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Uzunpostalcı, Mustafa - Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebû Hanîfe”. *DİA*. X/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Üçel Aybet, Gülgün. “16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kültürel Hayata Şekil Veren Bazı Etkenler”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*. 653-661, 2001.

Üçer, Halil İbrahim. *Tanrı, İrade ve Metafizik Nedenlik: Taşköprülüzâde’nin Tam-Eksik Neden Ayrımı ve Felsefî-Kelâmi Kaynakları Üzerine*. ed. İhsan Fazlıoğlu. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.

Ünsal, Coşkun. *İbrahim Müteferrika, Usûlü’l-Hikem fî Nizâmi’l-Ümem (İnceleme-Metin)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Üzüm, İlyas. *Celâleddin ed-Devvâni ve er-Risâle fî Mes’eleti Halkı’l-A’mâl Adlı Eseri (Edisyon Kritik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1985.

Üzümcü, Abdullah. *Tefsirlerde İsrâ ve Mi’raçla İlgili Yorumlar ve Çağdaş Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı / Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Vâhidî, Ebû’Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *Esbâbü Nüzûli’l-Kur’ân*. thk. Asım bin Abdilmuhsin el-Hamîdan. 2 Cilt. Demmâm: Dâru’l-İslâh, 1992.

Vâhidî, Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcut, Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994.

Vezir, Harman. “İlâhî İlmin İhtiyârî Fiillerle İlişkisi (İnsan İradesine Bağlı Fiiller, Allah’ın Bilgisine Dâhil midir?) = The Relationship Between Divine Knowledge and Willful Actions (Are Willful Human Actions are Included Within God’s Knowledge?)”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* XII/2 (2014), 181-200.

Von Hammer, Josep. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 18 Cilt. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2014.

Von Hammer, Josep. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 18 Cilt. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2014.

Vural, Mehmet. “Dâvûdü’l-Kayserî’de Tasavvuf Felsefesi -Hakikat-i Muhammediye Nazariyesi Üzerine”. *Temaşa: Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* 3 (2015), 44-60.

Vural, Mehmet. “Osmanlı’da Felsefe ve Akkirmânî’nin Felsefî Düşünceleri”. *Söz ve Adalet Dergisi* 7 (2008), 115-120.

Vural, Resul. *Celâleddin ed-Devvâni ve “Ta’rifü İlmi’l-Kelâm” Adlı Eseri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Watt, William Montgomery. “Tanrı Sûretinde Yaratılma: İslâm Kelâmına Dair Bir Araştırma”. çev. Kahraman, Hüseyin. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 21 (2006), 253-261.

Woodhead, Christine. “Okçuzâde Mehmed Şâhî”. *DİA*. XXXIII/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Wusiman, Axiding. “Saçaklızâde Muhammed Mar’aşî’nin İlmi Kişiliği ve Temel Kelâm Düşünceleri = Sachaklızade Muhammed Marashi’s Scholarly Identity and His Basic Opinions in Kalam”. *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* XI/42 (2019), 171-179.

Wusiman, Axiding. *Saçaklızâde Muhammed Mar’aşî’nin Kelâm Görüşleri*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yafîî, Afîfüddin Abdullah b. Es’ad b. Ali. *el-İrşâd ve’t-Tatrîz fî Zikrullah*. El Yazması. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi: Ahmed III Kit., 1455, 198 vr.

Yağlı Mavil, Hikmet. “Eş’arîlik ve Mâtürîdîlik Arasındaki İhtilaflı Meselelere Bir Katkı: Kün Emri ve Yaratmaya Tesiri”. *Dergiabant* IX/1 (2021), 65-94.

Yakubovych, Mykhaylo M. “Muhammad al-Aqkirmani and His ‘Iqd al-La’ali: The Reception of Ibn Sina in Early Modern Ottoman Empire” 41 (2013), 197-217.

Yalçın, Ebubekir. “‘Tebşiratü’l-Edille’de’ Büyük Günah Meselesi = The Major Sin Issue in ‘Tebşirat al-Adilla’”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]* LVII/1 (2021), 317-348.

Yalçın, Gökhan. *Sadreddinzade Şîrvânî ve Beyzavî Tefsiri Haşîyesi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin. “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1. Basım, 2002.

Yalpir, Mehmet. *Kur’ân ve Tevrat açısından Hz. İsmail*. Konya: Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *el-Kasîdetü’l-İstigfarîye*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 151/5, 98a-99a.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *İkazu’n-Na’imin ve İfhâmu’l-Kasirin*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 102, 363 vr.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Kâşifu’l-Gumum mine’l-Umum*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 112, 87 vr.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Kâşifu’l-Gumum mine’l-Umum*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 107/4, 123b-182a.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Kâşifu’l-Gumum mine’l-Umum*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 118, 150 vr.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Münâcât*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 154, 9 vr.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Müntehab-ı Şifâ’u’l-Mü’min*. El Yazması. Milli Kütüphane: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 1702/2, 81b-101b.

Yalvacî, Ali Rıza b. Mehmed Rüştü. *Tavzîhu’r-Râbita fî Tevşîhi’l-Hakîkâ*. El Yazması. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi: Isparta Yalvaç İlçe Halk Kütüphanesi, 116, 35 vr.

Yâsin, İbn Ali. *Emr-i Bi’l Marûf ve Nehy-i Ani’l Münker Hükümlerinden*. Dâru Daveti İslâmiyye, 1. Basım, 2005.

Yavaşca, Aâeddin. “Beste”. *DİA*. V/543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yavuz, Kemal. “Türk Hayat ve Şiirinde Besmele”. *Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık Armağanı*. 214-245. İstanbul: KTB Yayınları:15, 2013.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. *DİA*. VI/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Akâidü'l-Adudiyye”. *DİA*. II/216. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *DİA*. XII/89-95. İstanbul – Beyrut: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kâtibî, Ali b. Ömer”. *DİA*. XXV/41-42. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Tavlâliu'l-Envâr”. *DİA*. XL/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yayla, Mustafa. “Fetâvâ-yı Minkârîzâde”. *DİA*. XII/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yayla, Mustafa. “Hâdimî, Ebû Saîd”. *DİA*. XV/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebû'l-Leyl”. *DİA*. XXXVI/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yazıcı, Tahsin. “Huncî”. *DİA*. XVIII/374. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “el-Kasîdetü'n-Nûniyye”. *DİA*. XXIV/571-572. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Hızır Bey”. *DİA*. XVII/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yazoğlu, Ruhattin - Çalık, Bünyamin. “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-İsagoci Cedîd ve'd-Dürü'l-Ferîd’ Adlı Mantık Risâlesi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir”. *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 321-331, 2017.

Yazoğlu, Ruhattin - Çalık, Bünyamin. “Dâvûd-i Karsî'nin ‘el-İsagoci Cedid ve'd-Dürü'l-Ferîd’ Adlı Mantık Risâlesi: Tanıtım ve Tenkitli Neşir = The Critical Edition of Tratise on Logic Entitled ‘al-İsagoci Cedid ve'd-Dürü'l-Ferîd’ Written by Dâvûd-i Karsî”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Kafkas University Journal of the Institute of Social Sciences* 17 (2016), 127-138.

Yenen, Ayşe. *Kelâm İlmi Açısından Cennet Nimetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Yeprem, M. Saim. “İrâde Kader ve Mes’ûliyet İlişkisi”. *Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet [Kaynağı, Sınırları, Sonuçları]*. 391-404, 2006.

Yeşildağ, Abdussamed. “Şeyhülslâm Mehmed Esad Efendi ve el-Kasîdetu’d-Dimyâtiyye Tahmîsi”. *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* X/31 (2010), 7-30.

Yeşildağ, Abdussamed. *Şeyhülslâm Mehmed Esad Efendi’nin Tahmîsleri ve Bânet Su’ad Tahmîsine el-’Uryânî Tarafından Yapılan Şerh*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.

Yıldırım, Ahmet. “Dâvûd-i Karsî’nin Hadis Kültürü”. *Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 188-203, 2017.

Yıldırım, Arif. “Harput’lu Hacı Abdülhamid Efendi (Hamid Efendi)’nin Bağdatlı Şeyh Halid’in İrade-i Cüz’iyye Risalesine Yazdığı es-Simtul Abkari İsimli Şerhin Özeti”. *Dünü ve Bugünüyle Harput: Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor*, (24-27 Eylül 1998). II/113-140, 1999.

Yıldırım, Arif. “İlâhî ve Beşerî İradenin Arakesiti ve Bir Risâle”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), 202-211.

Yıldırım, Arif. “Karşılı Dâvûd (Dâvûd-i Karsî) Efendinin İrade-i Cüz’iyye Anlayışı”. *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi* 15 (2000), 189-199.

Yıldırım, Emine Taşçı. “Devvânî Üzerindeki İbn Sînâ Etkisi”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri - II-*. II/433-445. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Yıldırım, Haydar. *Ali el-Kârî’nin Kelâmî Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Yıldırım, Nuran. “Hayâtîzâde Mustafa Feyzî”. *DİA*. XVII/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yıldız, Mustafa - Derşevi, Sehl. “Devvânî’nin Enmûzecu’l Ulûm Adlı Eserinde Hudûs Kavramı”. *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi 23-25 Kasım 2018, Bildiri Kitabı*. ed. Mustafa Yiğitoğlu. 767-776. Karabük Üniversitesi Yayınları 34, 2018.

Yıldız, Sakıp. “Akkirmânî”. *DİA*. II/270. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Yılmaz, Can. “Eski Kavimlere Ait Şehirler ve Mimarlık Eserleri”. *Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, 17-18 Mayıs 2013, Konya*. II/771-789. Konya, 2016.

Yılmaz, Coşkun. “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), 299-338.

Yılmaz, Hasan Kamil. “Aziz Mahmud Hüdayî”. *DİA*. IV/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yılmaz, Mustafa Necip. “Felsefe-Kelâm-Tasavvuf Disiplinleri Arasında Köprü Kurmak ya da Devvânî’nin Düşünce Yönetimi Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II*. ed. Murat Demirkol vd. II/413-423. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.

Yılmaz, Nurullah - Çöğenli, M.Sadi. “Ebû İshâkzâde Şeyhulislâm Esad Efendi’nin Ka’b b. Zuheyr’in ‘Bânet Suâd’ Kasidesine Yaptığı Tahmîs”. *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* V/16 (2005), 7-20.

Yılmaz, Okan Kadir. *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Yılmaz, Orhan. “Hadis/Sünnet Işığında Kız Çocuklarına Verilen Değer”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 173-197.
<https://doi.org/10.18498/amauidf.325834>

Yılmaz, Ömer. “Mescid-i Nebevî Kütüphanesi’ndeki Türk Müelliflere Ait Yazma Eserler”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 411-421.

Yılmaz, Ömer Faruk. *Belgelerle Osmanlı Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 2. Basım, 1999.

Yılmazer, Ziya. “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi”. *DİA*. XXXVIII/334-336. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yılmazer, Ziya - Özcan, Nuri. “Murad IV”. *DİA*. XXXI/177-183. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yörütken, Ayşe Berna. *Abdülkerîm Cîlî’nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve’r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Yurdağur, Metin. “Manzûm Akâid Risâlelerinin Önemli Örnekleri ve Dâvûd-i Karsî’nin Bu Literatüre Katkıları = The Significant Examples of Creed Epistles in Verse and Dâvûd-ı Karsî’s Contributions to This Literature”. *Uluslararası Dâvûd-î Karsî Sempozyumu, 11-14 Mayıs 2017, Kars Tebliğler*. 49-58, 2017.

Yurt, Mehmet Emin - Demirkol, Nihat. “Nasr Sûresinin ‘Münâsebâtü’l-Âyât ve’s-Suver’ Disiplini Çerçevesinde Analizi ve el-Esmâu’l-Hüsnâ’dan ‘Tevvâb’ İsminin İncelikleri”. *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı, 30 Aralık 2017/İğdır = International Workshop on Religious Sciences, 30 December 2017/İğdır*. 397-410. İğdır, 2017.

Yusuf, Çelik. “Kur’ân’da İbadet”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD]* 41 (2014), 203-219.

Yusuf, Zeydan. *el-Fikrû’s-Sûfî’inde Abdülkerîm el-Cîlî*. Beyrut: Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, 1988.

Yüceışık, Zeynep Sema. *Şeyhülislam Esad Efendi Atrabü’l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi’l-Edvâr*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1990.

Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III / Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn, Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1981.

Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar Kitâb-ı Müstetâb Kitabu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn Hirzû’l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Yüksel, Emrullah. “Birgivi”. *DİA*. VI/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yüksel, Yakup. “Beydâvî Tefsiri’nde Besmele Tahlili”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2012), 91-107.

Zahidi, Necmeddin Ebü’r-Reca Muhtar b. Mahmud. *Fezâilü Şehri Ramazan*. El Yazması. Amasya Yazma Eser Kütüphanesi: 1074/1, 1b-68a vr.

Zaim, Sabahaddin. “Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti’nin İktisadî Durumu”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. III/32,33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Zariç, Mahfuz. “Hat Sanatında Besmele II: Hattın Dizilimi ve Hatta Kullanılan Teknikler”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* VII/1/1 (2017), 147-158.

Zariç, Mahfuz. “Hat Sanatında Besmele III - Bağlam, Motif, Geometrik Form”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* VII/2/1 (2017), 192-224.

Zariç, Mahfuz. “Kullanılan Hattın Türü Bakımından İslâm Hat Sanatında Besmele”. *Yaşam Bilimleri Dergisi* VI/2/1 (2016), 258-286.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî. *Meâni’l- Kur’ân ve İ’râbüh*. thk. Abdülcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Alemü’l- Kütübi, 1. Basım, 1988.

Zeki, Yıldırım. “Enbiya 30 Ekseninde Evrenin Oluşumu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi]* 39 (2013), 47-76.

Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an Hakâyiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l Kitâb, 3. Basım, 1986.

Zengin, Enis. *Dâvûd-i Karsî’nin Şerhu’d-Dürri’l-Yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. Yalova: Yalova Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Devam ediyor.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebû’l- Fadl İbrahim. Beyrut: Dâru’l- Marife, 1957.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Tahrîcü’l-Ehâdîs ve’l-Âsâr el-Vâkı’a fî Tefsîri’l-Keşşâf*. thk. Abdullah b. Abdurrahman el-Saad. Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1993.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A’lâm li Eşhuri’r-Ricâl ve’n-Nisâ Mine’l-Arab ve’l-Müsta’rabin ve’l-Müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l- İlmi’l- Melâyin, 2002.

Ziriklî, Hayreddin. *el- A’lâm*. Beyrut: Dâru’l- İlmi’l- Melâyin, 2002.

“İkbal’in Mi’raçnâmesi”. *Muhammed İkbal Kitabı*. 145-149. İstanbul: Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri, 1-2 Aralık 95, 1997.

Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn. thk. Yaşar Yücel. Ankara: A.Ü.Dil ve Tarih Fakültesi, 1981.

“Sa’lebî”. *DİA*. XXXVI/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.